

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Էդ. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1984

Գրախոս՝ բանասիրական գիտ. դոկտ., պրոֆ. Ն. Ա. Պառնասյան

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Այս աշխատությունը հեղինակի երկար տարիների բա-
 ռագիտական հետազոտությունների արդյունքների ամփո-
 փումն է: Աշխատության մեջ արժարժվում են ընդհանուր
 բառագիտության տեսական կարևորագույն հարցերը (բառի
 բնութագրությունը և սահմանումը, բառային իմաստի սահ-
 մանագատումը լեզվաբանական այլ կարգի միավորների
 իմաստներից և այլն): Քննարկվող բոլոր հարցերի մասին
 հեղինակը ընդհանրապես շարադրում է իր տեսակետները՝
 առանց վիճարկելու այդ բնագավառում գոյություն ունեցող
 տարբեր տեսությունները: Գրքում ընդհանուր լեզվաբանա-
 կան տեսական դրույթների հիման վրա ֆենոլոգիան էն առ-
 նըվում հայերենի բառագիտական տարբեր հարցերը հիմնակա-
 նում աշխարհաբար երկու գրական լեզուների նյութի հիման
 վրա: Այս տեսակետից սույն աշխատությունը որոշակիորեն
 տարբերվում է բառագիտությանը նվիրված բոլոր նախորդ ու-
 սումնասիրություններից, ըստ որում դրանք, գրեթե առանց
 բացառության, ընդհանրապես հայերենի բառագիտություն
 են: Հեղինակի նպատակն է եղել ստեղծել ժամանակակից
 գրական հայերենի բառագիտության ուսմունքը: Գրքի «Բա-
 ռակազմություն» գլխի համար հեղինակը հիմնականում
 հիմնվել է Մ. Արեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն» հետա-
 զոտության մեջ հայոց լեզվի բառագիտության նվիրված ու-
 սումնասիրության վրա, թեև շատ հարցերում սկզբունքորեն
 հրաժարվել է նրա դրույթներից և ցուցաբերել միանգամայն
 ինքնուրույն և նոր մտեցում:

Աշխատության «Իմաստաբանություն» և «Իմաստափո-
 խություն» գլուխները հիմնականում հեղինակի «Լեզվաբա-

Աղայան, Էդ. Բ. •
 Ա 442 Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն.— Եր.:
 Երևանի համալս. հրատ., 1984.— 372 էջ.

Վերնախորագր.՝ Երևանի պետ. համալս.
 Մենագրության մեջ քննարկվում են բառի պրոբլեմը, բառա-
 պաշարի զարգացման և բառի իմաստային փոփոխությունների ընդ-
 հանուր օրինաչափությունները: Ուսումնասիրվում են ժամանակա-
 կից հայոց լեզվի բառային կազմը, իմաստաբանությունը և բառա-
 կազմությունը: Հատուկ վերլուծության առարկա են տերմինաբա-
 նությունն ընդհանրապես և ժամանակակից հայոց լեզվի տերմի-
 նաբանությունը մասնավորապես, նրա մշակման և կատարելագործ-
 ման ընդհանուր սկզբունքները և օրինաչափությունները:

4802010000—09
 Ա 704 (02)—84 46—84

ԳՄԴ 81.2+81.22

АГАЯН ЭДУАРД БАГРАТОВИЧ
ОБЩАЯ И АРМЯНСКАЯ ЛЕКСИКОЛОГИЯ
 (на армянском языке)
 Издательство Ереванского университета
 Ереван — 1984

նության ներածությունն» գրում շարադրված սկզբունքների վերանայումն ու զարգացումն են ներկայացնում՝ ժամանակակից հայերենի հարուստ նյութի նիւթն վրա: Բոլորովին ճոր են հայոց լեզվի բառագիտության ուսումնասիրության բնագավառում ժամանակակից գրական հայերենի «Բառապաշարի դասակարգությունը», «Տերմինագիտությունը» և բառապաշարի ներքին զարգացման, մշակման և կատարելագործման նվիրված գլուխները: Հեղինակը գիտակցաբար գրի մեջ չի մտնել դարձվածաբանության վերաբերող հատված, նկատի ունենալով, որ կան առանձին մեծագրական ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ բավականաչափ հանգամանորեն ֆենոթյան է առնվում հայերենի դարձվածաբանությունը, և եթե այստեղ անդրադառնալ դարձվածաբանությանը, ապա շարադրանքը հիմնականում պետք է լինե՛ր եղած ուսումնասիրությունների համառոտ ամփոփումը: Հասկանալի է, որ այս մեծագրական աշխատության մեջ այդ բնույթի գլուխը չէր ներդաշնակի ամբողջությունը:

Այս ուսումնասիրության համառոտությունը, անհրաժեշտ պարզեցումով, ապագրվել է «Հայոց լեզու» բունական դասագրքի 1-ին մասի Ա պրակում (էջ 187—472 և 512—524):

Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ե

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

ա. Բառագիտության առարկան

Բառագիտությունը լեզվի ուսումնասիրության մի բաժինն է: Նրա առարկան են բառը և բառերի հավաքական ամբողջությունը՝ բառապաշարը: Վերանալով բառի քերականական ձևափոխություններից ու խոսքից, բառագիտությունն ուսումնասիրում է բառը որպես ձևի և բովանդակության միասնություն կազմող այնպիսի միավոր, որ անկախորեն, ինքնակա կերպով գոյություն ունի խոսողների գիտակցության մեջ: Իբրև այդպիսին բառը կարելի է քննության առնել իր իմաստով ու կազմությամբ, դրանց փոփոխությունների ու զարգացման օրինաչափություններով, բառի անվանողական դերով ու առարկայական վերաբերությամբ և այլն: Բառապաշարն էլ, իր հերթին, իբրև բառերի հավաքական ամբողջություն, կարող է հետազոտվել տարբեր մոտեցումներով: Այստեղ, ամենից առաջ, կարևոր է լուսաբանել բառապաշարի կատարելագործման ու հարստացման օրինաչափությունները, դասակարգել դրանց մեջ մտնող բառերը գործառական, պատմական ու սոցիալական մոտեցումներով, երևան բերել լեզվի գոյության տարբերակային ձևվերին պատկանող բառերի փոխադարձ ներթափանցումները մեկի բառապաշարից մյուսին կամ մյուսներին և այլն: Այսպիսով, բառագիտությունը տվյալ լեզվի բառերի ու բառապաշարի ընդհանուր ուսմունքն է, որի բաղկացուցիչ մասերն են՝ բառապաշարի ընդհանուր տեսությունը, նրա դասակարգությունը տարբեր մոտեցումներով, տեղի ունեցող տեղաշարժերի քննությունը, բառերի տարբեր դասակարգումները ձևական, իմաստային ու գործառական հատկանիշներով,

բառակազմությունը, իմաստաբանությունը, ինչպես և՛ բա-
նարանագրությունը:

բ. Բառի սահմանումը

Ցուրաքանչյուր բառ ունի իր հնչույթային կազմը (իր նյութական ձևը) և իր բառային իմաստը (իր բովանդակու-
թյունը): Իբրև այդպիսին նա ձևի ու բովանդակության
միասնություն կազմող միավոր է, բայց այնպիսի միավոր,
որն ունի ինքնուրույն գործածություն: Մինչդեռ լեզվի մեջ
ունենք ձևի ու բովանդակության միասնություն կազմող
այնպիսի միավորներ էլ, որոնք բառ համարվել չեն կարող:
Օրինակ՝ այն բազմաթիվ մասնիկները (ածանցները), որոնք
այս կամ այն կոնկրետացումն են տալիս բառին, նույնպես
ունեն ձև ու բովանդակություն, ինչպես՝ -ակ, -իկ, -ություն
և այլն: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր բովանդակու-
թյունը, և մենք գիտենք, թե ո՞րը ի՞նչ կոնկրետացում կարող է
տալ բառիմաստին, բայց դրանցից ոչ մեկն էլ խոսքի մեջ չի
կարող հանդես գալ իբրև ինքնուրույն միավոր, այսինքն՝
չի կարող գործածվել անկախ կերպով՝ առանց բառ դառնա-
լու: Դրանց հակառակ, քառ, պատ, ծառ և նման բազմաթիվ
հնչույթային միավորները դարձյալ բովանդակության ու ձևի միաս-
նություն կազմելով՝ կարող են ազատորեն գործածվել որպես
ինքնուրույն միավորներ: Նույնպիսի միասնություն կազմող
հեռ- (հեռանալ), մոռ- (մոռանալ), գետ- (գիտենալ) և նման
բազմաթիվ հնչույթային միավորները չեն կարող ինքնուրույնաբար
գործածվել: Ինչո՞վ բացատրել, ուրեմն, այդ երևույթը: Ին-
չո՞վ է պայմանավորված այս կամ այն հնչույթային միավորի
ինք-
նուրույն գործածությունը: Այդ բանը մեզ համար պարզ
կլինի, եթե մի փոքր ավելի հանգամանորեն քննենք հիշյալ
հնչույթային միավորներից յուրաքանչյուրի բովանդակու-
թյունը: Վերը հիշված մասնիկներից յուրաքանչյուրն, իհարկե, ունի իր
հայտնի բովանդակությունը. օրինակ՝ մենք գիտենք, որ
-ություն մասնիկը կազմում է վերացական, հավաքական
կամ բայանվանական գոյականներ (քաջություն, ուսանողու-
թյուն, խոսակցություն), բայց մենք գիտենք նաև, որ -ություն
ածանցը ինքնին չի արտահայտում որևէ կոնկրետացած

բառային իմաստ. քանի դեռ նա միացած չէ որևէ բառի,
մենք չենք կարող իմանալ, թե նա կոնկրետ ինչ իմաստ
ունի: Այդպես և՛ հեռ-, մոռ-, գետ- արմատները թեև ունեն
բովանդակություն և արտահայտում են հեռանալ, մոռանալ,
գիտենալ, հեռացում, մոռացում, գիտություն բառերի հիմ-
քում ընկած ընդհանուր գաղափարը, բայց դեռևս իմաստի
կոնկրետացում չունեն, որովհետև բառայնորեն տարբերակ-
ված չեն: Նրանց արտահայտած իմաստը որոշ գործողության
կամ երևույթի ընդհանուր, շտարբերակված գաղափարն է
միայն: Մյուս կողմից, հիշյալ մասնիկներից և բերված ար-
մատներից ոչ մեկն էլ չունի ոչ միայն ինքնուրույն գործածու-
թյուն, այլև՝ անկախ գոյություն: Իսկապես, -իկ, -ություն և
այլ մասնիկների կամ հեռ-, մոռ-, գետ- և նման արմատների
մասին մենք խոսում ենք հայտնի վերացում կատարելով.
լեզվի մեջ դրանցից և ոչ մեկն էլ անկախ գոյություն չունի
և հանդես է գալիս միայն այլևայլ բառերի մեջ: Ուրեմն,
որպեսզի այս կամ այն հնչույթային միավորն ինքնուրույն գոր-
ծածություն ունենա, անհրաժեշտ է, որ նա, առաջին հերթին,
ունենա բառային իմաստ, այսինքն՝ արտահայտի առարկայի
կամ երևույթի, հատկանիշի և այլնի տարբերակված իմաստ
և, մյուս կողմից՝ հենց դրա շնորհիվ, ունենա անկախ գոյու-
թյուն: Հետևաբար, վերը թված քառ, պատ, ծառ բառերը
կարող են ունենալ անկախ գործածություն այն բանի շնոր-
հիվ, որ նրանցից յուրաքանչյուրն ունի բառային իմաստ և
անկախ, ինքնուրույն գոյություն մեր գիտակցության մեջ՝
իբրև առարկայի, հատկանիշի և այլնի հասկացության կամ
պատկերացման անվանում: Այդ բանը հեշտ է ապացուցել
հետևյալ կերպով. -ություն մասնիկն, իբրև վերացական,
հավաքական կամ բայանվանական գոյականներ կազմող
ածանց, առանձին, անկախ, առանց որևէ բառի միանալու
խոսքի մեջ հանդես գալ չի կարող. այս դեպքում նա իր բո-
վանդակության մեջ չի արտահայտում որևէ առարկայի (երե-
վույթի, հատկանիշի և այլն) տարբերակված հասկացություն,
այլ տալիս է միայն ընդհանուր գաղափար (վերացականու-
թյան, հավաքականության, գործողության): Մինչդեռ երբ
ասում ենք՝ ընկերս շատ է սիրում «-ություն» գործածել,
ապա այս դեպքում մենք տալիս ենք նրան և՛ կոնկրետ, բա-

ուսյնորեն տարբերակված իմաստ, և՛ անկախ գործածություն, որովհետև այստեղ -ուրջուն-ը չի արտահայտում ինչ-որ ընդհանուր գաղափար, այլ պարզապես նշանակում է «ուրջուն մասնիկը», այսինքն՝ արտահայտում է -ուրջուն-ի, որպես մասնիկի, հասկացությունը, այլ կերպ ասած, փոխանակաբար գործածվում է բառի նշանակությամբ ու դերով: Այսպես էլ շարժ՝ արմատն արտահայտում է շարժել, շարժում բառերի ընդհանուր գաղափարը և անկախ, առանձին գոյություն չունի. մինչդեռ երբ լսում ենք բարբառային «Շարժը (=հրկաշարժը) շառ թույլ էր» նախադասությունը, ապա մենք այստեղ ունենք իմաստի տարբերակում և այդ արմատի բառացում, առանց որևէ կոնկրետացնող մասնիկի (-ել, -ում), որ և հնարավոր է դարձնում նրա ինքնուրույն գործածությունը:

Ամփոփելով վերը ասվածները, կարելի է ընդունել բառի բնութագրման ու սահմանման համար կարևոր հետևյալ կարգի հատկանիշները:

1. Բառը նյութականորեն ձևավորված իմաստակիր միավոր է. ամեն մի բառ ներկայացնում է հնչույթների կայուն խումբ՝ միասնություն, որը նույնպես կայուն կապի մեջ է տվյալ բառային իմաստի հետ, ինչպես՝ առու, մատ, լույս, գիրք, դեղձ, դալար, գեղեցիկ, երեխա և այլն: Առանձին դեպքերում բառը կարող է բաղկացած լինել բառային իմաստ կրող միայն մեկ հնչույթից, ինչպես՝ է՛հակ, էություն, ու (շաղկապը) և այլն:

2. Իմաստարանական տեսակետից բառը, որպես իմաստի և ձևի միասնություն ներկայացնող միավոր, կարող է բնութագրվել իրրև բառային իմաստի կրող, ի տարբերություն բոլոր մյուս իմաստակիր միավորների, որոնք կրում են ոչ տարբերակված իմաստներ, ընդհանուր գաղափարներ, ինչպես ձևույթները: Ըստ այսմ բացարձակ և իդեալական մոտեցման դեպքում բառեր են միայն ձևի ու բովանդակության միասնություն ներկայացնող այն միավորները, որոնց

¹ Չպետք է շփոթել շարժ «ծաղրանկար» համանունի հետ, որ ֆրանսերենից փոխառությամբ տեղի է ուսանողին, ուսանողից էլ՝ հայերենին:

իմաստը բառայնորեն կոնկրետացած է առարկայնությամբ և որակայնության հատկանիշով: Այս կարգի բառերը լեզվի բառապաշարի վիթխարի զանգվածն են կազմում (հարյուրավոր հազարների հասնող): Այս բնութագրությունից դուրս են մնում քերականական իմաստ արտահայտող բառերը, որոնք կոչվում են «ձևական բառեր» անվանումով, թերևս նաև բնածայնությունները (օր. շրջիկ, թրջիկ, ճրոռ և այլն): Այս կարգի բառերը, սակայն, այնքան սահմանափակ թիվ են կազմում նախորդների համեմատությամբ, որ կարող են անտեսվել հիմնական զանգվածի բնութագրության ժամանակ:

3. Տրամաբանական մոտեցումով բառը կարելի է բնութագրել որպես հասկացության նյութական անվանում, կամ՝ ավելի ստույգ, նյութականացած հասկացություն: Հասկացությունն ինքնին իդեական, աննյութական կատեգորիա է, որ նյութականանում, նյութական թաղանթ է ստանում լեզվի հնչույթներով և ամրակայվելով մեր ուղեղում՝ դառնում մեր գիտակցության տարրը: Այս բնութագրությունը, ինչպես հեշտ է նկատել, գրեթե նույնանում է նախորդի հետ, եթե նկատի ունենանք, որ բառային իմաստն իր մեջ ներառում է հասկացությունը որպես բառի բովանդակության հիմք, կորիզ կամ միջուկ: Այդ նկատի ունենալով էլ այս բնութագրությունը կմիացնենք նախորդին՝ հասկացության և բառային իմաստի ընդհանրության ու տարբերության մասին խոսելը թողնելով հետագային:

4. Լեզվի կառուցվածքի մեջ բառը ինքնակա միավոր է իբրև յուրահատուկ մակարդակի՝ բառային մակարդակի միավոր: Ո՛չ ձևույթները և ո՛չ էլ նախադասությունները ինքնակա, ինքնագո միավորներ չեն. ձևույթն այլ կերպ հանդես գալ չի կարող, քան որպես բառ կամ բառի բաղադրիչ, իրական նախադասությունն այլ կերպ գոյություն չունի, քան միայն խոսքի մեջ: Մինչդեռ բառը գոյություն ունի հենց ինքնին, խոսքից դուրս և նրանից անկախ:

5. Գործառական տեսակետից բառը բնութագրում են որպես մի միավոր, որը կարող է խոսքի մեջ հանդես գալ իբրև նախադասության անդամ: Թեև բառը, ինչպես տեսանք, ինքնակա միավոր է, բայց լեզվի մեջ նա ծառայում է նախադասության կառուցմանը, ըստ որում նախադասությունն

այլ բան չէ, քան եթե բառերի ստորոգական կապակցությունն: Ըստ այսմ, ամեն մի բառ պոտենցիալ կերպով նախադասության անդամ է: Այս դեպքում էլ, սակայն, բնութագրությունից դուրս են մնում դարձյալ կապերը, շաղկապները, ձայնարկություններն ու բացականչությունները, հարաբերականները (եղանակավորող բառերը), քանի որ նախադասության քերականական-շարահյուսական վերլուծության մեջ դրանք նախադասության անդամներ չեն դիտվում: Կարելի էր, իհարկե, այստեղ էլ նույն վերապահությունն անել, ինչպես որ Ձ-րդ կետում ենք արել, սակայն ավելի նպատակահարմար ենք գտնում դիմել այնպիսի բնութագրության, որը կարող է այդ սահմանափակումը վերացնել: Դեռևս 1947 թ. հրատարակված «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացում» մենք բառի գործառական հատկանիշը համարել ենք խոսքի մեջ ինքնուրույն գործածությունը և այժմ էլ գտնում ենք, որ այդպիսի բնութագրությունն ավելի հարմար է: Քերականական տեսակետից նախադասության մեջ բառը կարող է որպես նախադասության անդամ հանդես գալ կամ ոչ, սակայն դա չի փոխում նրա բառային բնույթը և գործառական բնութագիրը. կարևորն այն է, որ ամեն մի բառ ազատորեն կարող է գործածվել խոսքի մեջ որպես ինքնուրույն միավոր՝ առանց մի այլ բառի կցորդը դառնալու, ինչպես, օրինակ, կապերն են (նախդիրներն ու նախադրությունները): Այն բոլոր բառերը, որոնք խոսքի մեջ գործածվում են իբրև ինքնուրույն միավորներ, բայց նախադասության անդամներ չեն, ինչպես կոչական բառերը, միջարկությունները, շաղկապները և այլն, շարահյուսական միավորներ են, ուստի և կարող են բնութագրվել ինքնուրույն գործածությամբ խոսքի մեջ կամ այլ կերպ՝ շարահյուսական մակարդակում: Այս դեպքում բնութագրությունից դուրս են մնում միայն կապերը, որոնք ո՛չ ինքնուրույն գործածություն ունեն, ո՛չ նախադասության անդամ են, ո՛չ էլ, առահասարակ, շարահյուսական միավոր:

6. Որպես հնչույթ կամ հնչույթախումբ բառը արտասանական իրացմամբ բնութագրվում է արտասանական միասնությամբ. ամբողջ բառը, անկախ նրա հնչույթների ու վանկերի քանակությունից, այլ կերպ՝ անկախ նրա կարճությունից և երկարությունից, արտասանվում է որպես արտասա-

նական շղթայի առանձին, ինքնուրույն հատված: Արտասանական տեսակետից բառի այդ առանձնացումը տարբեր լեզուներում իրականացվում է տարբեր միջոցներով, որոնք կոչվում են բառերի սահմանազատիչ (դելիմիտատիվ) միջոցներ կամ հնչույթաբանական անվանումով՝ բառի սահմանազատիչ հատկանիշներ: Հայերենի համար այդպիսի հատկանիշ է շեշտը. դրվելով բառի վերջին վանկի ձայնավորի վրա (օր. բարձրաբե՛րծ, լուսանա՛լ, երեխա՛, արևածա՛գ և այլն) շեշտն ինքնին արդեն ազդանշում է բառի վերջը և դրանով իսկ հանդես գալիս իբրև բառերի սահմանազատման, բառանշատման միջոց: Իհարկե, այստեղ էլ կան բացառություններ, ինչպես, օրինակ, Բ-ով վերջավորվող բառերը (իննը, խառը), Բ հոգով բառաձևերը (արևածագը, պատուհանը, փողոցը) և այլն, բայց դրանք չեն խախտում ընդհանուր իրողությունը: Բառային շեշտը նաև բառի արտասանական միասնությունն ու առգանական ամբողջությունն ապահովող միջոց է. ամեն մի բառ անպայմանորեն պետք է ունենա մի հիմնական բառային շեշտ: Նույնիսկ այն լեզուներում, որոնց մեջ բարդ բառի բաղադրիչները պահպանում են իրենց շեշտը և ամբողջ բարդությունն ունենում է մի քանի շեշտ, այնուամենայնիվ այդ շեշտերից մեկն է հիմնական, իսկ մյուսները՝ երկրորդական, որով և պայմանավորվում է այդ բարդությունների, իբրև շեշտավոր հատվածների, արտասանական միասնությունն ու ամբողջությունը: Բառային շեշտի անպայման առկայությունը բառի մեջ չի նշանակում, թե արտասանական շղթայի մեջ այդ շեշտի կորուստը հնարավոր չէ. շատ դեպքերում բառերը կարող են արտասանվել այնքան միահար, որ միավանկ բառերը զրկվեն իրենց շեշտից. սակայն սա խոսքային իրողություն է և չի կարող տարածվել բառի վրա, եթե մենք բառը դիտում ենք իբրև անկախ միավոր, խոսքից դուրս:

7. Որոշ լեզուների մեջ բառի կարևորագույն հատկանիշներից մեկն է նրա քերականական ձևավորվածությունը. այդպիսի լեզուներում բառը խոսքից դուրս էլ, իր ելակետային կամ բառարանային ձևով քերականորեն ձևավորված է որոշակի վերջավորություններով: Այսպես, օրինակ, ռուսերենում СТЕНА «պատ», ОКНО «պատուհան», СТОЛ «սեղան»

բառերը ունեն համապատասխանորեն քերականական իմաստ-
ներ (սեռ, թիվ, հոլով) արտահայտող վերջավորութուններ,
նույնպես և՛ красный «կարմիր», большой «մեծ» և այլն,
և այլն: Հայերենի համար, սակայն, այս հատկանիշը բնորոշ
չէ. բառերը որպես բառարանային միավոր, իրենց բացար-
ձակ կամ ելակետային ձևով քերականական ցուցիչներ (քե-
րականական վերջավորութուններ, դասանիշներ և այլն)
ընդհանուր առմամբ չունեն: Սակայն, ինչպես ստորև կտես-
նենք, բառի բացարձակ կամ բառարանային ձևը, առանց քե-
րականական վերջավորութունների և ցուցիչների էլ կարող է
արտահայտել քերականական իմաստ: Այսպես, թեև հայերե-
նում սեղան, ծառ, կարմիր, հինգ, հարյուր և նման բազմա-
թիվ բառեր չունեն իրենց խոսքամասային պատկանելուծյու-
նը ցույց տվող, ինչպես և հոլովական, թվային և այլ կարգի
քերականական իմաստներ արտահայտող որևէ վերջավորու-
թյուն, բայց և այնպես դրանք լիովին ձևավորված են իբրև
բառեր, և ներկայացնում են համապատասխան հարացույց-
ների ելակետային, այսպես ասած ընդհանրական ձևը, որից
սերում կամ կազմվում են բոլոր մյուս հարացուցային ձե-
վերը, իսկ դա նշանակում է, թե հիշյալ բառաձևերը հենց
առանց վերջավորութունների էլ արտահայտում են քերա-
կանական այն իմաստները, որոնք հատուկ են նրանց ձևա-
փոխութունների (հոլովման, խոնարհման և այլն) հարա-
ցույցի ելակետային կամ ուղիղ ձևին (օր. սեղան բառաձևը
հոլովման հարացույցի ուղիղ ձևն է, որ արտահայտում է
ուղղական հոլովի և եզակի թվի քերականական իմաստ-
ները):

Այս բոլոր հատկանիշներն ի մի բերելով՝ կարելի է բառը
սահմանել հետևյալ ձևով. բառ է այն հեշտությամբ կամ հեշտու-
թախումբ, որն ունի բառային իմաստ, անկախ, ինֆեռուսյն
գոյություն ու գործածություն՝ շարահյուսական միավորի դե-
քով, և բառային շեշտ:

Այս սահմանումը, սակայն, ընդգրկում է այնպիսի բառե-
րը, ինչպիսիք են ծառ, քար, ուտել, գնալ, կանաչ, գեղեցիկ
և այլն: Մինչդեռ լեզվի մեջ կան նաև բառեր, որոնք թեև ինք-
նուրույն բառային ձև ունեն, բայց զուրկ են ինչպես բառային
իմաստից, այնպես էլ անկախ, ինքնուրույն գործածությու-

նից, օրինակ՝ դեպի, մասին, և, ու, բայց և այլն: Այս կարգի
բառերը, ձևական ինքնուրույնության տեսակետից նույնա-
նալով բառերի հետ, իմաստի և դերի տեսակետից համընկե-
նում են մասնիկների հետ: Հենց այստեղից ելնելով էլ բա-
ռերը սովորաբար բաժանում են երկու կարգի՝ լիիմաստ բա-
ռեր և թերիմաստ բառեր: Լիիմաստ են կոչվում այն բառերը,
որոնք ունեն ինքնուրույն բառային իմաստ և բառային ձև,
ինչպես, օրինակ՝ երկիր, կարգալ, ծառ, անձնել և այլն. թե-
րիմաստ են կոչվում այն բառերը, որոնք բառային ինք-
նուրույն ձև ունենալով, զուրկ են բառային իմաստից. ինչ-
պես՝ բայց, համար, դեպի, որպեսզի և այլն: Իհարկե այս
անվանումները՝ լիիմաստ և թերիմաստ, պայմանական են,
որովհետև այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե իսկապես
լիարժեք և թերի իմաստներին, այլ բառային և քերականա-
կան իմաստներին. լիիմաստ կոչվող բառերն ունեն բառային
իմաստ, թերիմաստ կոչվող բառերը՝ քերականական իմաստ:
Արդ, նկատի առնելով բառերի այս երկու կարգերը, տեսնում
ենք, որ բառի մասին տրված վերի սահմանումը համապա-
տասխանում է միայն առաջին կարգին՝ լիիմաստ բառերին,
իսկ երկրորդ կարգին՝ թերիմաստ բառերին, չի համապա-
տասխանում: Իսկ ի՞նչ է բխում սրանից. իրոք, երկրորդ
կարգի բառերը պե՞տք է բառեր համարել, թե՛ ոչ: Լեզվա-
բանության մեջ երկրորդ կարգի բառերը դիտվում են որպես
բառերի ու մասնիկների միջև գտնվող միավորներ ըստ
այն բանի, որ դրանք մի կողմով (ձևով) համընկնում են
բառերին, իսկ մյուս կողմով (իմաստով)՝ մասնիկներին:
Սրանից ելնելով էլ, ոմանք այդ կարգի բառերն անվանում
են բառ-մասնիկներ, ոմանք՝ ձևական բառեր, օժանդակ
բառեր, սպասարկու բառեր և այլն: Ինչ էլ որ անվանելու
լինենք, սակայն, մի բան պարզ է, որ այդ կարգի բառերը
որակապես տարբերվում են լիիմաստ կոչվող բառերից,
նրանք թե՛ իրենց իմաստով և թե՛ իրենց քերականական
դերով նույնանում են մասնիկների հետ և կարող են դասվել
երկրորդական ձևութների կարգին՝ ըստ իրենց իմաստի:
Այդ պատճառով էլ նրանց տրվող անվանումները (բառ,
բառ-մասնիկ, ձևական բառեր և այլն) որոշ պայմանակա-
նությամբ պետք է ընդունել, այսինքն՝ պետք է նկատի ունե-

նալ, որ բառ անվանումը նրանց տրվում է միայն իրենց ձևական հատկանիշի հիման վրա, բառային ինքնուրույն ձև ունենալու հիման վրա: Այլ կերպ ասած, նրանք միջին տեղն են գրավում բառերի և երկրորդական ձևույթների միջև: Իսկ լեզվի մեջ այդպիսի «միջակ», «երկդիմի» միավորներ քիչ չեն նաև այլ մակարդակներում: Այսպես, օրինակ. Գիշեր: Մութ: Անծանոթ նախապահ: Առջևում, թեկուզ և հեռավոր, ոչ մի լույս չի երևում, որպեսզի կողմնորոշվենք: Այս ասույթի մեջ «Գիշեր: Մութ:»-ը դիտվում են իբրև նախադասություններ, բայց եթե նկատի ունենանք նախադասության ընդհանուր և ամենասովորական սահմանումը, ապա կտեսնենք, որ դրանք դուրս են մնում նախադասության սահմանումից: Եվ այնուամենայնիվ, դրանք համարվում են նախադասություններ և բնութագրվում են որպես նախադասության յուրահատուկ տեսակ: Այսպես են նաև մեջ, մասին, և, ու և նման բառերը, որոնք ձևական հատկանիշներով են բառ, ըստ որում՝ այդ հատկանիշն էլ հաճախ պայմանական է: Այսպես՝ գրաբարում բաղաձայն նախդիրները դրվում են բառի հետ, այսինքն՝ գրվում են բառային ինքնուրույնությունից (օր. գեթ, զեա, յամէ), իսկ ձայնավոր նախդիրները՝ առանձին (օր. ի ֆաղաֆէ). ուսերենում **в, к, с, о** նախդիրները (предлог) գրվում են առանձին. կարելի՞ է ասել, թե գրաբարյան **в, г, ь** (որ ի նախդրի տարբերակն է) բառեր չեն, իսկ ի, ուսերեն **в, к, с, о** նախդիրները բառ են: Կամ՝ լատիներենում ունենք *et* և *que* շաղկապները «և» նշանակությամբ. առաջինը դրվում է շաղկապվող բառերի միջև և գրվում է առանձին (*pater et mater* «հայր և մայր»), երկրորդը դրվում է շաղկապվող բառերից երկրորդի վրա և միասին է գրվում (*pater materque* «հայր և մայր»). կարելի՞ է մեկը բառ համարել, մյուսը՝ մասնիկ: Ընդունված է բոլոր շաղկապները և կապերը բառեր համարել, անկախ այն բանից, նրանք առանձին են գրվում, թե լիմաստ բառերի հետ միացած: Եվ թեև ձևական հատկանիշը՝ այսինքն բառային ինքնուրույնությունն էլ երբեմն կարող է վերանալ, այնուամենայնիվ, երբ մենք ցանկանում ենք բնութագրել ու սահմանել դրանք (օր. շաղկապներն ու կապերը) որպես բառ կամ հանել բառերի շարքից և հատկացնել երկրորդական ձևույթների կարգին, պետք է

հենվենք ոչ թե առանձին դեպքերի, այլ դրանց ամբողջական համակարգի վրա: Այս դեպքում, իհարկե, հարկադրված կլինենք ընդունել, որ կապերն ու շաղկապները իսկապես բառային ինքնուրույնություն ունեն, իսկ մի զգալի մասը՝ նաև բառային շեշտ: Նշանակում է, ձևական հատկանիշներով նրանք հավասարվում են բառերին, թեև արտահայտում են քերականական իմաստ: Ահա, ելնելով հենց այս երկակի բնույթից և նկատի ունենալով, որ նրանք միայն ձևական հատկանիշով են նույնանում բառերի հետ, մենք ավելի ընդունելի ենք համարում այդ կարգի բառերն անվանել ձևական բառեր:

Հնչույթախմբին բառային իմաստ տալն ու նրա անկախ գոյություն ունենալը, այսինքն՝ նրա բառացումը, պայմանավորված է լեզվի զարգացման տվյալ աստիճանում նրա ունեցած գործածությամբ. այսպես՝ վեհորեն, ուժգնորեն և նման բառերի -որեն մասնիկն այժմ չունի բառային տարբերակված իմաստ ու անկախ գործածություն, ուստի և բառ չէ, մինչդեռ գրաբարում նա ուներ տարբերակված բառային իմաստ ու անկախ գործածություն, հետևաբար և՛ բառ էր: Հնոց բառի արմատն է հուև, որ ամբողջ հին մատենագրության մեջ առանձին գործածություն չի ունեցել և, իհարկե, իբրև բառ էլ չի եղել, սակայն մեր նոր պոեզիայում այն գործածվել է Ե. Չարենցի մի բանաստեղծության մեջ առանց -ոց մասնիկի և դարձել է բառ, թեև, իհարկե, հազվադեպ գործածությամբ: Այդպես և, ինչպես արդեն ասել ենք, շարժ արմատը մեր գրական լեզվում չունի բառային իմաստ ու անկախ գործածություն, մինչդեռ ժողովրդախոսակցական լեզվում ունի, ուստի և այդ դեպքում (ժողովրդախոսակցական լեզվի համար) բառ է:

Իր այն կողմերով, որոնց մասին խոսեցինք և որոնք բառի սահմանման հիմքը համարեցինք, բառը հանդիսանում է լեզվի ատաղձը: Առանց բառերի լեզու չկա: Ավելին. լեզուն, իր իրական վիճակում, հաղորդման պրոցեսում, ինչպիսին էլ որ նա լինի, քերականական ինչպիսի կառուցվածք, ինչպիսի քերականական միջոցներ ու ձևեր էլ ունենա, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառերի քերականական հարադրություն, բառերի համակցությունը նախադասությունների մեջ: Թեև ինքնին, առանց քերականության, բառերը լեզու չեն կազմում, բայց

բառը լեզվական այն միակ միավորն է, լեզվական միակ կատեգորիան, որը մեր գիտակցության մեջ գոյություն ունի ինքնին, անկախ նախադասությունից և նախադասությունից դուրս, գոյություն ունի ոչ թե իբրև վերացություն՝ իրական նախադասություններից, այլ իբրև իրական ու կոնկրետ միավոր, իբրև առարկայի, հատկանիշի և այլնի անկախ հասկացություն ու դրա նյութականացած ձև: Լեզվական բոլոր միավորները ծառայում են այդ ինքնուրույն միավորին, հանդես են գալիս նրա հետ և առանց նրա չեն կարող գոյություն ստանալ իրական խոսքի մեջ:

գ. Բառի ձև և բառաձևեր

Բառի ձևը, ինչպես ասվել է բառի սահմանումի մեջ, նրա հնչույթային կազմն է և բառային շեշտը: Արտասանական տեսակետից ամեն մի բառ հնչյունների որոշ համակցություն է, որ սովորաբար արտասանական միասնություն է կազմում, և ստանում շեշտ՝ որևէ վանկի ձայնավորի վրա: Հայերենում, իբրև կանոն, շեշտվում է վերջավանկի ձայնավորը, եթե դա ը ձայնավորը չէ. եթե վերջավանկի ձայնավորն է Ջ (զադտնավանկ կամ գրվող), շեշտն ընկնում է նախորդ վանկի վրա: Ունենալով իրենց ձևը, բառերը, միևնույն ժամանակ, որոշակի ձևափոխությունների են ենթարկվում՝ քերականական զանազան իմաստներ արտահայտելու համար. գոյականները և դերանունների մի մասը հոլովվում են, բայերը՝ խոնարհվում, ածականները՝ համեմատության աստիճաններ կազմում և այլն: Հայերենում այս բոլորը մեծ մասամբ կատարվում է բառերի զանազան ձևափոխություններով. օրինակ՝ ունենք հրապարակ, հայր, գրել բառերը. դրանցից յուրաքանչյուրի ձևն է համապատասխանորեն՝ հ, ր, ա, պ, ա, ր, տ, կ, — հ, ա, յ, ր, — գ, ը, ր, ել, լ հնչյունների համակցությունը և բառային շեշտը. սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը, քերականական իմաստներ արտահայտելու համար, պետք է ենթարկվի որոշակի ձևափոխությունների, ասենք, հրապարակի, հրապարակից, հոր, հայրերի, գրեցի, գրեցիր և այլն: Այս ձևափոխություններից յուրաքանչյուրը մեկ քերականական ձև է, բայց միևնույն ժամանակ, ամեն մի բառի

տարբեր քերականական ձևերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դարձյալ տվյալ բառի ձևը: Սրանից ինքնին բխում է այն, որ բառը իրականում ունի ոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ ձևեր: Հետևաբար, ելնելով այն փաստից, որ ամեն մի լեզվում գոյականներն ու դերանուններն ունեն որոշակի թվով հոլովներ՝ եզակի և հոգնակի (որոշ լեզուներում՝ եզակի, հոգնակի, երկակի և այլն) թվերով, բայերը՝ որոշակի թվով ժամանակներ, եղանակներ, սեռեր և դրանց դիմային ու թվային ձևերը, ածականները՝ որոշակի թվով համեմատության աստիճաններ ու դրանց ձևերը և այլն, կարելի է ասել, թե յուրաքանչյուր բառ ունի այնքան ձև, որքան հարացուցային ձևեր ունի համապատասխան խոսքի մասը. օրինակ՝ գոյականները և դերանունները ժամանակակից հայերենում ունեն վեց (հինգ կամ յոթ) հոլով և երկու թիվ (եզակի և հոգնակի), ուստի և ամեն մի բառ, որ գոյական է, ունի վեց (հինգ կամ յոթ) եզակիի և նույնքան էլ հոգնակիի ձև՝ ընդամենը 12 (10 կամ 14): Այս մոտեցումը ճիշտ է, ըստ որում բառը լեզվի մեջ և խոսքի մեջ այլ կերպ գոյություն չունի, քան իր բոլոր ձևափոխությունների միասնությամբ. յուրաքանչյուր քերականական ձև բառի իրական դրսևորումներից մեկն է: Սակայն, մյուս կողմից, այդպիսի բնութագրությունը, ըստ էության ճիշտ լինելով հանդերձ, անխուսափելի շփոթ առաջ կբերի. ստիպված կլինենք ասել, թե, օրինակ, գրել բառն ունի 87 կամ (ժըխտական էլ հետը) 167 ձև: Բացի դրանից, թեև իրոք ամեն մի բառ խոսքի մեջ դրսևորվում է որոշակի քերականական ձևով, բայց դա կապակցության մեջ, մինչդեռ կապակցությունից դուրս այդ ձևերը լոկ վերացարկված ձևեր են, և եթե մենք ընդունենք, թե բառն իբրև լեզվական միավոր գոյություն ունի լոկ իրական կապակցություններում, ստիպված կլինենք բացասել բառի սահմանման հիմունքներից մեկը՝ բառի անկախ գոյությունը կապակցությունից դուրս, մեր գիտակցության մեջ: Քանի որ մենք ընդունել ենք, որ բառն ունի անկախ գոյություն խոսքից դուրս, ապա մենք նրա ձևի սահմանումն էլ պետք է համապատասխանեցնենք դրան, այսինքն՝ բառի ձևն էլ սահմանենք կապակցությունից անկախ ու նրանից դուրս: Այս դեպքում առերևույթ հակասություն է ստեղծվում հետևյալ երկու դրույթների միջև. ա) բա-

ոի ձևը նրա նյութական (հնչյունական) կազմն է անկախ խոսքից և խոսքի մեջ դրսևորվող քերականական ձևերից, և բ) բառի այն բոլոր ձևափոխությունները, որոնցով նա հանդես է գալիս խոսքի մեջ, նրա իրական դրսևորումներն են և, հետևաբար, նրա իրական ձևերը: Այս դրույթների միջև սակայն, ոչ թե հակասություն կա, այլ հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն: Ծիշտ է, որ բառն անկախ գոյություն ունի խոսողների գիտակցության մեջ, և դրանից ինքնին բխում է այն հետևությունը, որ բառն ունի նաև իր անկախ ձևը, քանի որ իմաստի և նյութական ձևի անխզելի միասնություն է ներկայացնում: Ծիշտ է և այն, որ բառերն ունեն ինքնուրույն գործածություն, այլ կերպ ասած, յուրաքանչյուր բառ, իբրև ընդհանուր կանոն, կարող է գործառնել որպես նախադասության անդամ², իսկ այդպիսին կարող է դառնալ միայն իր քերականական ձևերով: Հետևաբար, բառի անկախ ձևը և քերականական ձևերը դիալեկտիկական միասնություն են կազմում, ըստ որում առաջինը նրա անկախ գոյության նյութական ձևն է, երկրորդները՝ այդ ձևի կապակցական փոփոխությունները: Լեզվաբանության մեջ բառի անկախ ձևը ընդունված է կոչել բառի բացարձակ ձև կամ բառի բառարանային ձև, որովհետև, իբրև կանոն, բառարաններում բառերը բերվում են իրենց անկախ գոյության ձևերով³, իսկ դրանց քերականական ձևափոխությունները՝ ֆեռականական ձևեր կամ բառաձևեր: Հայր, հրապարակ, գրել բառերից յուրաքանչյուրի այդ ձևը բացարձակ կամ բառարանային ձև է, իսկ հոռ, հոռով, հայրեր, հայրերից..., հրապարակի, հրապարակով, հրապարակներ..., գրում եմ, գրեմ, գրեցի, գրիք... և այլն՝ քերականական ձևեր կամ բառաձևեր: Իբրև ընդհանուր երևույթ, գոյականների և հոլովվող դերանունների ու թվականների բացարձակ ձևն է ուղիղ ձևը (ուղղական հո-

լովը), ածականներինը, ածականական դերանուններինն ու թվականներինը (նաև մակբայներինը)՝ դրական աստիճանի ձևը, բայերինը՝ անորոշի ձևը⁴: Չայնարկությունները, կապերը, շաղկապները չթեքվող բառեր են, չունեն քերականական ձևեր, հետևաբար և դրանց միակ ձևն էլ հենց բացարձակ ձևն է: Ժամանակակից հայերենում բոլոր թեքվող խոսքի մասերին պատկանող բառերն ունեն իրենց բացարձակ ձևը. առանձին բառեր միայն զուրկ են բացարձակ ձևից և գոյություն ունեն միայն բառաձևերով. օրինակ՝ հագի, հագից բառաձևերը չունեն բացարձակ ձևը (բառարաններում բերվում է արմատական ձևը՝ հագ, բայց նշվում է, որ գործածվում են միայն սեռական-տրական, բացառական հոլովածեվերը և միայն եզակի թվով). կերա, կեր, կերել, կերած..., եկա, եկ, եկել, եկած, եկող բայական ձևերը՝ չունեն անորոշ դերբայ և այլն:

Բառի բացարձակ ձևը ժամանակակից հայերենում, ինչպես և շատ ուրիշ լեզուներում, միաժամանակ նաև բառաձևերի հարացուցային շարքի առաջին կամ ելակետային ձևն է. օրինակ՝ հայր բացարձակ ձևն է, բայց նաև հովուման հարացույցի առաջին՝ ելակետային ձևն է, այսինքն՝ ուղղական հոլովի ձևը: Այս դեպքում բառը լեզվաբանության մեջ կոչում են բառայթ: Դրանով տարբերակվում են բառի բացարձակ ձևը, որպես բառի անկախ ձև, և այդ նույն ձևը, որպես հարացուցային շարքի անդամ, որ արդեն հանդես է գալիս իբրև բառաձև:

Բառերի բացարձակ ձևի տարբերություններ էլ կարող են լինել. այսպես, օրինակ, երեսապատել-երեսապատել նույն բառն են, բայց ձևով տարբեր են. առաջինն ունի ա հոդակապը, երկրորդը՝ ոչ: Այսպիսի դեպքերում ունենք բառի ձևական տարբերակներ, որոնց մասին կխոսվի ստորև:

Եվ այսպես, բառը անկախ լեզվաբանական միավոր է և

⁴ Կան լեզուներ (օր. արաբերենը), որոնց մեջ բայերը զուրկ են անորոշ դերբայից. այս դեպքում իբրև բացարձակ ձև է ընդունվում կամ բայարմատը, կամ պայմանականորեն՝ եղանակային ձևերից մեկը (սովորաբար այն, որից կարելի է կազմել խոնարհման բոլոր հարացուցային ձևերը կամ հիմքերը):

² Այս դեպքում նկատի ունենք լիմաստ բառերը:

³ Հին լեզուների (օր. գրաբարի, հունարենի, լատիներենի և այլն) բառարաններում բայերը բերվում են սովորաբար սահմանական եղանակի եզակի թվի առաջին դեմքի ձևով, որ գործնական նպատակներ ունի. գրաբարյան ետաիմ ձևից կարելի է իմանալ բացարձակ ձևը, այն է՝ ետել, իսկ ետել ձևից հնարավոր չէ իմանալ, թե նա ի խոնարհման է ենթարկվում:

ներկայացնում է իմաստի ու ձևի միասնություն. բառի անկախ ձևը նրա բացարձակ կամ բառարանային ձևն է, իսկ քերականական ձևերը՝ դրա բառաձևերը: Այն դեպքերում, երբ տվյալ լեզվի մեջ բառի բացարձակ ձևը միաժամանակ նաև հարացուցային շարքի անդամ է, այսինքն՝ հարացուցցի մեջ դառնում է հարացուցային շարքի անդամ առանց որևէ ձևափոխության և, համապատասխանորեն, հանդես է գալիս խոսքի մեջ որպես նախադասության անդամ, բացարձակ ձևվը դառնում է բառույթ և բառի քերականական ձև, այսինքն՝ բառաձև:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ր Կ Բ Ո Ր Դ

ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Բառիմաստի բնորոշումը

Բառի սահմանումը ցույց տվեց, որ բառերն ունեն իրենց արտաքին կամ նյութական կողմը, այսինքն՝ ձևը, և ներքին, բովանդակային կողմը, այսինքն՝ իմաստը: Բառիմաստը այն հասկացությունն է, որ պատմականորեն ու հասարակայնորեն ամրացել է տվյալ բառային ձևին. օրինակ աչք բառի իմաստն է «մարդու և կենդանիների տեսողության գործարանը» հասկացությունը, լույս բառինը՝ «որևէ մարմնի արձակած ճառագայթային էներգիան, որ ընկալվում է աչքով և տեսանելի դարձնում շրջապատող աշխարհը» և այլն: Այս սահմանումի համաձայն, ամեն մի բառ իբրև հասկացություն բովանդակող միավոր, ենթադրում է առարկաների ու երևույթների ընդհանուր, էական հատկանիշների վերացարկված արտացոլումը մեր մտածողության մեջ. օրինակ՝ աչք բառը չի նշանակում որևէ առանձին մարդու կամ կենդանու տեսողության գործարանը, այլ առհասարակ՝ տեսողության գործարան, լույս բառը ցույց է տալիս ո՛չ թե առանձնապես արեգակի կամ լուսնի (որևէ մոլորակի, աստղի և այլնի) ճառագայթային էներգիան, այլ ճառագայթային էներգիա առհասարակ և այլն: Վերանալով առանձին, եզակի առարկաներից (երևույթներից, գործընթացներից, հատկանիշներից և այլնից)՝ մարդկային գիտակցությունը դրանց ընդհանուր և էական հատկանիշներն արտացոլում է հասկացություններով, որոնք և բառերի իմաստն են կազմում: Այսպիսով, բառի ձևը իր նյութականությամբ դառնում է հասկացությունների նյութական ձևը կամ հասկացությունների անվանումը: Սակայն բառի սահմանման ժամանակ մենք ասացինք նաև, որ կան բառեր, որոնք զուրկ են բառային իմաստից և արտա-

հայտում են քերականական զանազան հարաբերություններ. հասկանալի է, որ այդպիսի բառերի իմաստը շնք կարող համարել առարկաների, երևույթների, հատկանիշների, գործընթացների և այլնի հասկացություններ: Այդ բառերն ունեն իմաստ, բայց ոչ թե բառային, այլ քերականական իմաստ: Այնուհետև. լեզվի բառապաշարի մեջ են մտնում նաև եղանակավորող բառերը, բացականչությունները, ինչպես և նմանաձայնություններն ու հատուկ անունները: Երբ այս կարգի բառերի իմաստներն ենք վերլուծում, ապա տեսնում ենք, որ դրանցից բացականչություններն ու եղանակավորող բառերն արտահայտում են ո՛չ թե առարկաների, գործընթացների և այլնի հասկացություններ, այլ հասկացություններին հարաբերակցվող վերաբերմունք, զգացմունք, սուբյեկտիվ գնահատություն և այլն. նմանաձայնությունները սոսկ վերարտադրում են առարկաների, երևույթների, գործընթացների և այլնի հանած ձայները լեզվի հնչյուններով, իսկ հատուկ անուններն առհասարակ որևէ բառային իմաստ չունեն. նրանք սոսկ առարկաների, երևույթների և այլնի անվանումներ են¹: Վերջապես, դերանուններն էլ թեև բառային իմաստ ունեն, սակայն նրանց իմաստը ոչ թե այս կամ այն առարկայի, հատկանիշի, գործընթացի և այլնի հասկացությունն է, այլ ընդհանրապես առարկայի, ընդհանրապես հատկանիշի և այլնի վերացարկված հասկացություն: Այսպես՝ նա դերանունը արտահայտում է ոչ թե որևէ առարկայի, ասենք՝

¹ Այն դեպքում, նույնիսկ, երբ իբրև հատուկ անուն է գործածվում հասարակ անունը, նա զրկվում է իր բառային իմաստից. ցլիկ հասարակ անուն է, որ նշանակում է «փոքրիկ ցուլ», բայց իբրև հատուկ անուն (օր. Ցլիկ Ամրամ) նա արդեն կորցնում է այդ իմաստը. այդպես և՛ Աստղիկ, Նազելի, Գառնիկ, Վարդ, Վերջալույս և այլն: նույնիսկ այնպիսի հատուկ անունները, որոնք ինչ-որ շահով «համապատասխանում են» իրենց կրողներին՝ իբրև նրա որևէ հատկանիշը ցույց տվող բառեր, դարձյալ որպես հատուկ անուն զրկվում են իրենց բառային իմաստից, ինչպես Մաղկաձոր, Սառնաղբյուր, Զրառատ, Այգեշատ և այլն: Դրանք բնականավորների անուններ են, որոնք չեն կարող «բացատրվել» իրենց բառային իմաստներով, այսինքն՝ չեն կարող ասել, թե Մաղկաձորը «ծաղիկների ձոր» է, Սառնաղբյուրը՝ «սառնաղբ աղբյուր» և այլն. դրանք բացատրելու համար պետք է ասենք՝ «Մաղկաձոր անունով բնակավայր», «Սառնաղբյուր անունով բնակավայր» և այլն:

ծառի, քարի, ջրի, մարդու և այլնի հասկացություն, այլ ընդհանրապես առարկայի հասկացություն՝ դիմային հարաբերությամբ կամ առանց դրան (ինչպես՝ ով, որ, ինչ, այլ, և այլն): Ուրեմն, դերանուններն էլ ունեն առարկաների, հատկանիշների, գործընթացների և այլնի ընդհանրական հասկացություն, անկախ դրանց դասերից, տեսակներից և այլն՝ դիմային հարաբերությամբ կամ առանց այդպիսի հարաբերության: Այս կարգի իմաստները լեզվաբանության մեջ կոչվում են խոսքամասային իմաստ: Հետևաբար, դերանուններն ունեն խոսքամասային իմաստ:

2 Հ. Խ. Բարսեղյանն իր «Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը» մեծագույնի մեջ առարկելով մեր «Լեզվաբանության ներածություն» (1949) դասագրքում տրված՝ դերանունների բառային իմաստի բնութագրությունը, գրել է. «Խոսքիմասային իմաստ ունեցող բառերի տակ էդ. Աղայանը նկատի ունի միայն դերանունները, մինչդեռ ամեն մի խոսքի մաս էլ ունի խոսքիմասային իմաստ» (էջ 288): Առարկությունը հիշտ չէ: Անուշտ, տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերը (և ո՛չ թե՛ «ամեն մի խոսքի մաս») արտահայտում են նաև խոսքամասային իմաստ, բայց բառային իմաստի հիմքի վրա. սեղան բառի բառային իմաստի հիմքն է բոլոր սեղանների էական հատկանիշների վերացարկումով ու ընդհանրացումով կազմված հասկացությունը, որպես որոշակի առարկայի հասկացություն, այդպես էլ՝ պատ, ջուր, մարդ, երապարակ և բազմաթիվ այլ բառերի հասկացությունները որոշակի առարկաների հասկացություններ են: Քանի որ այդ բառերից յուրաքանչյուրի բառային իմաստը որևէ առարկայի հասկացություն է, ապա հասկանալիորեն դրանցից ամեն մեկը արտահայտում է առարկայեցույթյան խոսքամասային իմաստ, այլ կերպ ասած՝ այս կամ այն առարկայի հասկացություն արտահայտելով իսկ ստանում է նաև գոյականի խոսքամասային իմաստ, որը տվյալ գոյականի բառային իմաստի մեջ մտնող քերականական իմաստ է: Ինչ վերաբերում է դերանուններին, ապա դրանք զուրկ են որոշակի առարկայի (հատկանիշի և այլնի) հասկացությունից և ունեն ընդհանրապես առարկայի, ընդհանրապես հատկանիշի և այլնի կարգային (կատեգորիալ) իմաստ: Այսպիսով, գոյական, ածական և այլ խոսքի մասերին պատկանող բառերն ունեն որոշակի առարկայի (առարկաների) կամ դրանց սեռի, դասի և այլնի հասկացություն + խոսքամասային իմաստ, որոշակի հատկանիշի հասկացություն + խոսքամասային իմաստ և այլն, մինչդեռ դերանուն խոսքի մասին պատկանող բառերն ունեն որևէ խոսքամասային (գոյականական, ածականական և այլն) իմաստ: Ըստ որում, ինչպես գոյականները, ածականները և այլն, այնպես էլ դերանունները, այդ իմաստի հետ միասին կարող են ունենալ և ունեն նաև զանազան քերականական իմաստներ, օրինակ դու դերանունը, բացի գոյականի խոսքամասային իմաստից, ունի նաև անձի, դեմքի, հոլովի և թվի քերականական իմաստներ, ինչպես որ, օրինակ, սեղան բառն էլ բա-

Այս բնութագրումներից ելնելով՝ բառերի արտահայտած իմաստները կարող ենք խմբավորել հետևյալ կարգերով. 1) հասկացություններ, 2) հասկացություններին հարաբերակցվող արտահայտչական (զգացական) իմաստներ, 3) քերականական իմաստներ, 4) խոսքամասային իմաստներ:

Հիմնվելով իմաստների այս դասակարգման վրա, բառերն էլ, ըստ իրենց արտահայտած իմաստների, կարող ենք դասակարգել հետևյալ ձևով.

1. Կիմաստ բառեր, որոնց իմաստն է հասկացությունը կամ հասկացություններին հարաբերակցվող արտահայտչական իմաստը: Այդպիսիք են գոյականները, ածականները, թվականները, բայերը, մակբայները, ձայնարկությունները, եղանակավորող բառերը: Այդպիսիք են նաև դերանունները, որոնք արտահայտում են խոսքամասային իմաստ:

2. Ձևական բառեր, որոնք ունեն քերականական իմաստներ. այդպիսիք են կապերը և շաղկապները:

3. Բառիմաստից զուրկ բառեր, ինչպիսիք են հատուկ անունները և նմանաձայնությունները:

Քննության առնելով լեզվի բառապաշարն այս դասակարգման համաձայն, տեսնում ենք, որ բառապաշարի ամենաէական մասը, պարզապես նրա էությունն են կազմում լի-իմաստ բառերը: Այլ կերպ լինել էլ չի կարող, որովհետև հենց այդ բառերն են, որոնք հասկացություններով արտացոլում են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ աշխարհների երևույթները, առարկաները, հատկանիշները, գործընթացները և այլն: Սրանով էլ պայմանավորվում է այն, որ բառի և բառիմաստների սահմանման համար լեզվաբանությունն առաջին հերթին նկատի է ունենում հենց այդ բառերը, ըստ որում առանց այդ կարգի բառերի լեզու չի կարող լինել: Բառերի իմաստների դասակարգման վրա հենվելով, մենք այժմ կարող ենք տարբերակել նաև բառիմաստ և բառային իմաստ տերմիններն ու սահմանել դրանց հասկացությունները: Բառիմաստը բառի իմաստն է, անկախ այն բանից, թե այդ իմաստը հասկացություն է, հասկացություններին հարաբերակցվող վերաբեր-

մունք, զգացմունք, թե միայն որևէ ֆերականական իմաստ: Ըստ այսմ, անխտիր բոլոր բառերն ունեն բառիմաստ: Բառային իմաստը այն բառիմաստն է կամ բառի այնպիսի իմաստը, որի հիմքը առարկայի, հատկանիշի և այլնի հասկացությունն է: Իրրև այդպիսին բառային իմաստը տարբերակված իմաստ է և իր մեջ կրում է նաև առարկայի, հատկանիշի, գործընթացայնության (процесуальность), հատկանիշի հատկանիշի և այլնի, այլ կերպ՝ գոյականի, ածականի, թվականի, մակբայի, բայի խոսքամասային իմաստը: Գերանունների բառային իմաստը ինչպես տեսանք խոսքամասային կարգային (կատեգորիալ) իմաստ է, այլ կերպ ասած՝ դերանունները ունեն ընդհանրապես գոյականի կամ ընդհանրապես ածականի (թվականի, մակբայի և այլնի) խոսքամասային իմաստ, որ, ըստ էության, նույնանում է գոյական, ածական և այլ անվանումների հասկացություններին: Իրոք, ես դերանվան իմաստը կարող ենք ներկայացնել գոյական + (դեմք, անձ, եզակի, ուղղական հոլով) բանաձևով, որի մեջ առաջինը ես դերանվան հասկացական հիմքն է, փակագծի մեջ առնվածները՝ քերականական իմաստներ:

բ. Բառի անվանողական դեր և առարկայական վերաբերություն

Բառերը, ինչպես ասացինք, իրենց նյութական ձևով հանդես են գալիս իրրև հասկացությունների անվանումներ: Այս կամ այն բառը ինքնին, խոսքից դուրս, չի նշում այս կամ այն առանձին առարկան, երևույթը, գործընթացը և այլն, այլ միևնույն հասկացությամբ միավորված, միևնույն հասկացության ծավալն ու բովանդակությունը կազմող բոլոր առարկաները, երևույթները, գործընթացները և այլն՝ վերացարկված ձևով: Հասկացությունների անվանումը բառի անվանողական դերն է: Ամեն մի բառ, որ արտահայտում է հասկացություն, ունի նաև անվանողական դեր: Անվանողական դերը պայմանավորված է այն բանով, որ բառային տվյալ ձևը, ամրանալով այս կամ այն հասկացությանը, անվանում է այդ հասկացությամբ միավորված բազմաթիվ միատեսակ առարկաների կամ դրանց տեսակների, սեռերի և այլնի ամ-

Յի տեղան առարկայի հասկացությունից և խոսքամասային իմաստից, ունի նաև հոլովի, թվի և իրի (ոչ անձի) քերականական իմաստ:

բողջ դասեր, և ոչ թե ամեն մի առարկա առանձին: Այսպես, օրինակ, ծառ բառն իր հասկացութեան մեջ միավորում է բոլոր կարգի ծառերն անխտիր, մառդ բառը՝ բոլոր մարդկանց, որոնք եղել են, կան ու լինելու են և այլն: Քանի որ բառի անվանողական դերը հասկացությունների անվանումն է և ոչ թե առանձին առարկաների, քերականական իմաստների և այլն, ապա պարզ է, որ ոչ բոլոր բառերը կարող են ունենալ այդ դերը: Այսպես, կապերն ու շաղկապները, որոնք ոչ թե առարկաների, հատկանիշների և այլնի հասկացություններ են արտահայտում, այլ քերականական իմաստներ, զուրկ են անվանողական դերից: Այդ դերից զուրկ են նաև նմանաձայնությունները: Դերանունները, որոնք ոչ թե որոշակի առարկաների, հատկանիշների և այլնի հասկացություններ են արտահայտում, այլ ընդհանրապես առարկայի, հատկանիշի, և այլնի հասկացություն, նույնպես անվանողական դեր ունեն: Առանձին են մնում հատուկ անունները, ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը: Հատուկ անուններին կարծես թե պետք է վերագրել անվանողական դեր, քանի որ նրանց դերը հենց միայն անվանումն է: Սակայն իրականում այդպես չէ. հատուկ անունները անվանում են ոչ թե միատեսակ առարկաների հասկացություններ, այլ միատեսակ առարկաներից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին: Դրանք առարկաների անուններ են, ուստի և ոչ թե հասկացությունների անվանողական դեր ունեն, այլ առարկաների անվանման: Հետևաբար, հատուկ անունները ևս զուրկ են բառի անվանողական դերից: Ինչ վերաբերում է ձայնարկություններին ու եղանակավորող բառերին, ապա լեզվաբանության մեջ դրանց դերի մասին տարբեր տեսակետներ կան: Ոմանք գտնում են, որ այդ կարգի բառերը զուրկ են անվանողական դերից, որովհետև դրանք անմիջականորեն արտահայտում են զգացմունքներ և ոչ թե առարկաների, հատկանիշների, զգացմունքների և այլնի հասկացություն: Դրան հակառակ, ոմանք էլ գտնում են, որ ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը նույնպես հասկացություններ են արտահայտում, այսինքն դրանք բառեր են, որոնց իմաստը զգացմունքների, վերաբերմունքների և այլնի ընդհանուր հասկացությունն է, ուստի և դրանք նույնպես ունեն անվանողական դեր:

Բառի անվանողական դերին հակադրվում է նրա առարկայական վերաբերությունը: Անվանողական դերով բառը, իբրև իմաստի և նյութական ձևի միասնություն, հանդես է գալիս որպես հասկացության անվանում, և դրանով իսկ խզվում է բառի (հասկացության) անմիջական, ուղղակի կապը իրական առարկաների հետ: Սա մարդկային մտածողության ու լեզվի վիթխարի նվաճումն է, մարդկային մտքի հրաշքը: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, լեզուն ունի իր հասարակական դերը. նա ծառայում է հասարակական հաղորդակցմանը, որի ժամանակ հաղորդակցվողները, միմյանց հետ խոսակցողները սովորաբար իրական, այս կամ այն դեպքի, իրադարձության, երևույթի, գործընթացի, հատկանիշի մասին են խոսում և ոչ թե առհասարակ իրադարձությունների, առարկաների դասերի մասին: Եթե հասկացությունների ու դրանց անվանումների, այլ կերպ ասած՝ եթե բառերի օգնությամբ մեր գիտակցության մեջ արտացոլում ենք ոչ թե առանձին առարկաներ, հատկանիշներ, գործընթացներ և այլն, այլ դրանց ընդհանուր և էական հատկանիշները՝ իրերի աշխարհը փոխարինելով մեր գիտակցության մեջ վերացաբար գոյություն ունեցող բառերի աշխարհով, ապա հաղորդակցման ժամանակ այդ «ինքնագո և ինքնաբավ» բառերից պետք է վերադառնանք առանձին, իրական առարկաներին (հատկանիշներին), դրանց որոշակի խմբերին, իրական դեպքերին, իրադարձություններին: Այսպես, օրինակ, մայրաքաղաք բառը ներառում է բոլոր մայրաքաղաքների ընդհանուր և վերացարկված հատկանիշները՝ իբրև հասկացություն, հետևաբար նա վերաբերում է բոլոր մայրաքաղաքներին ընդհանրապես, բայց ոչ դրանցից որևէ մեկին՝ առանձին վերցրած, մինչդեռ Հայաստանի մայրաքաղաքն է Երևանը նախադասության մեջ այդ նույն բառը հատկացվել է միայն մեկ առանձին մայրաքաղաքի, որ է՝ Երևանը: Ստացվում է այնպես, որ բառերի օգնությամբ մենք կտրվում, վերանում ենք առանձին առարկաներից, հատկանիշներից, իսկ մյուս կողմից էլ, հենց նույն բառերի օգնությամբ, նրանց գործածությամբ կատարում ենք հակառակը՝ ընդհանուր հասկացությունը վերաբերելով առանձին առարկաների (հատկանիշների և այլն), դրանց որոշակի խմբերի, որոշակի քանակության:

Բառերն այս դեպքում ստանում են առարկայական կոնկրետություն, վերագրվում, հարաբերակցվում, հատկացվում են տվյալ հասկացության ծավալի մեջ մտնող առարկաներից մեկին, առարկաների այս կամ այն մասնավոր խմբին: Մառ բառը ներառում է բոլոր ծառերն անխտիր, բայց չի նշում դրանցից որևէ մեկը կամ մի քանիսը, մինչդեռ «Մեր տնկած ծառերը կանաչել են» նախադասության մեջ այդ նույն բառը վերագրվել, հարաբերակցվել, հատկացվել է ծառերի միայն մի խմբի, այն է՝ մեր տնկած ծառերին:

Բառերի վերագրումը կամ հարաբերակցումը իրենց ցույց տված առարկաներից (հատկանիշներից և այլնից) մեկին կամ մի որոշակի խմբի՝ կոչվում է առարկայական վերաբերություն: Այն բոլոր բառերը, որոնք ունեն անվանողական դեր, ունեն նաև առարկայական վերաբերություն: Դերանունները, որոնք խոսքի մեջ նույնպես հարաբերակցվում, հատկացվում են որոշակի առարկաների, հատկանիշների, ըստ որում այդ հարաբերությունը պայմանավորված է իրադրությամբ, ունեն իրադրական առարկայական վերաբերություն, մինչդեռ հատուկ անունները, որոնք իրենց դերով արդեն առարկաների անվանումներ են, բնականաբար ունեն միայն առարկայական վերաբերություն, առանց անվանողական դերի:

գ. Բնիմաստ և բառի ներքին ձև

Բառերի իմաստների, անվանողական դերի և առարկայական վերաբերության մասին ասվածները բավականաչափ լույս են սփռում բառի բովանդակության ու գործառական կողմի վրա: Սակայն դրանցով չի սպառվում բառի էությունը: Մասնավորապես, խոսելով բառի բովանդակության մասին, կարելի է ասել, որ նա, բացի հասկացություններից, որոնք, անշուշտ, բառի բովանդակության հիմքն են կազմում, ներառում է իմաստային նաև այլ տարրեր: Իմաստային այդ տարրերի մասին գաղափար կազմելու համար մեզ անհրաժեշտ է ծանոթանալ բառի ստուգաբանությանը: Ընդհանուր առումով ստուգաբանություն (էտիմոլոգիա) կոչվում է լեզվի ուսումնասիրության այն բաժինը, որն զբաղվում է լեզվական

միավորների ծագման, նախնական իմաստի, ձևի ու գործառույթի լուսաբանություն: Մասնավորապես բառերի վերաբերյալ կիրառվելով, որպես բառագիտական հետազոտության մի բնագավառ, ստուգաբանությունը ձգտում է պարզել բառի ծագումը, նրա նախնական իմաստն ու ձևը, դրանց պատմական փոփոխություններն ու զարգացումը մինչև տվյալ պահ: օրինակ, զբաղվելով դունչ բառի այդպիսի հետազոտությամբ, մենք կպարզենք, որ նա ծագել է հին հայերենի ընդ ունչ «բեղերի» քթի տակի մասը» նշանակությամբ կապակցությունից. պատմական զարգացման ընթացքում կապակցության անդամների միավորումով ստացվել է ընդունչ բաղադրյալ բառը, որից էլ, ըն հնչյունների անկումով՝ մեր այժմյան դունչ բառային ձևը. որոշ փոփոխության է ենթարկվել նաև իմաստը, ըստ որում դունչ այժմ նշանակում է ոչ թե «քթի տակի մասը», այլ՝ «կենդանիների գլխի առջևի ստորին մասը՝ ծնոտը, բերանը և քիթը միասին»: Նույն ձևով մենք կարող ենք պարզել, որ հայերենի կրունկ, կուռն, կոճակ, կարք բառերը ծագել են միևնույն կուր արմատից, որ նշանակել է «ծուռ, շեղ, կեռ» և այլն: Այսպիսով, բառագիտական ստուգաբանությունը բառի ծագման ու զարգացման պատմությունն է: Մեզ համար տվյալ դեպքում ստուգաբանությունը կարևոր է այն բանի համար, որ նա հնարավորություն է տալիս գտնելու բառերի նախնական իմաստները և դրանով իսկ բացահայտելու այն սկզբնական հասկացությունը և պատկերացումը, որից առաջացել են նորանոր հասկացություններ և, համապատասխանաբար, բառային իմաստներ: Այսպես, ստուգաբանությունը ցույց է տալիս, որ մարդ բառն առաջացել է մեռնել բայի նախահայկական շրջանի ենթակայական դերբայից և նշանակել է «մեռնող, մահկանացու»: Սրանից հեշտ է եզրակացնել, որ մարդ արարածի էական հատկանիշը հին ժամանակներում հայերի (նաև այլ ժողովուրդների) համար եղել է այն, որ նա մահկանացու է. ուրիշ ժողովուրդների համար այդպիսի հատկանիշ է եղել «հողեղենությունը» (օր. լատիներեն homo «մարդ» բառը ստուգաբանորեն կապվում է humus «հող» բառի հետ) և այլն: Բառի նախնական իմաստը լեզվաբանության մեջ կոչվում է բնիմաստ (էտիմոն):

Այժմ, ծանոթանալով ևս մի քանի բառերի բնիմաստներին, փորձենք պարզել դրանց ու նույն բառերի այժմյան իմաստների հարաբերությունը:

Այտ, գրաբարյան այտնուլ «ուռչել» և ժամանակակից այտուցվել, այտուցք բառերի բնիմաստն է «ուռչել, ուռուցիկ ձև ստանալ, ուռուցք»:

Աչք և գրաբարյան ակն «տեսողության գործարան», ակ «անիվ», ակ «աղբյուրի ակունք», ակ «մատանու քար և առհասարակ՝ թանկագին քար», ակ «փեթակի այն անցքը, որով ելումուտ են անում մեղունները» բառերի բնիմաստն է եղել «աչք, տեսողության գործարան»:

Եթե այս օրինակներին ավելացնենք նաև վերը հիշվածները (մարդ և մահ, մեռնել.— կոր, կեռ, կրունկ և կուռ, կոնակ, կարթ և այլն), ապա կհանգենք այն պարզ եզրակացության, որ միևնույն բնիմաստից առաջացել են տարբեր բառային իմաստներ և համապատասխանորեն՝ տարբեր բառեր:

Ժամանակակից հայերենի մեջք «մարմնի ետևի մասը՝ գոտկատեղից վերև, թիկունք» բառն առաջացել է հին հայերենի մէջ բառից, որի բնիմաստն է՝ «որևէ բանի միջին (ներսի) կողմը, ներսը» և «որևէ բանի միջին մասը», իսկ կոնակ «թիկունք» բառը՝ կուռն բառից, որ իր հերթին ստացվել է կուր բառից, որի բնիմաստն է «ծուռ, շեղ»: Նույնպես և՛ լատիներեն angina «անգինա հիվանդությունը» և anguis «օձ» բառերն ստացվել են ang-արմատից, որի բնիմաստն է եղել «նեղ, անձուկ» (հմմտ. հայերեն անձուկ և օձ, ռուսերեն՝ узкий և այլն, որոնք նույնպես միևնույն արմատից են ծագել), իսկ նույն լատիներենի serpens «օձ» բառի բնիմաստն է եղել սողացող, սողուն: Այս երկու օրինակներն էլ, ինչպես տեսնում ենք, ցույց են տալիս մի այլ իրողություն, այն է՝ տարբեր բնիմաստներից զարգացել են նույն բառային իմաստները (կոնակ և մեջք նույն բառային իմաստն ունեն, բայց ծագել են տարբեր բնիմաստներից, ինչպես և լատիներենի serpens և anguis բառերը, որոնք տարբեր բնիմաստներ ունեն, բայց երկուսն էլ նշանակում են օձ):

Ինչպես տեսնում ենք, բնիմաստների պատմական զարգացումը կարող է հանգեցնել երկու տարբեր հետևանքների.

մի կողմից՝ տարբեր բնիմաստներից կարող են զարգանալ նույնական բառիմաստներ, իսկ մյուս կողմից՝ միևնույն բնիմաստից կարող են առաջանալ տարբեր բառիմաստներ: Եվ, սակայն, շնայած այդ տարբեր հետևանքներին, երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն ընդհանուր երևույթի հետ, այն է՝ բնիմաստների մթագնում: Նախնական իմաստից, այսինքն՝ բնիմաստից, նոր բառիմաստների առաջացումը անխուսափելիորեն հանգեցնում է բնիմաստի մթագնումին: Իրոք, հայերեն խոսողներից ո՞վ է այսօր մտածում, որ մառդ բառն ինչ-որ ժամանակ նշանակել է «մահացող», կուռ և կրունկ բառերը՝ «ծուռ, շեղ», այտ բառը՝ «ուռուցիկ (ություն), ուռած», օձ բառը՝ «խեղդող» և այլն: Այս բոլորը լեզվի պատմության հետազոտությունն է պարզում միայն, մինչդեռ մեր լեզվի զարգացման այժմյան վիճակում ոչ մի կապ գոյություն չունի դրանց միջև:

Բնիմաստի հետ սերտորեն կապված է բառի ներքին ձևը, այսինքն՝ բաղադրյալ բառի իմաստային այն տարրերի ամբողջությունը, որոնցով բաղադրվում է նրա բառիմաստը: Այսպես, օրինակ, զանգրահեք բառը նշանակում է «զանգուր մազեր ունեցող»։ Ղա նրա բառիմաստն է. այդ բառը կազմվել է զանգուր և հեք բառերից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իմաստը: Ամբողջ բարդության բաղադրիչների այդ իմաստներն էլ հենց այն իմաստային տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է զանգրահեք բառի իմաստը, ուստի և՛ զանգուր և հեք բառերի իմաստները կազմում են զանգրահեք բառի ներքին ձևը: Նույնպես և՛ ճաշարան, լուսամուտ, վերահլուս, աշագնդ, հացթուխ, սեղանատուն բառերի իմաստային տարրերը, այսինքն՝ ներքին ձևն են ներկայացնում՝ ճաշ-արան («որևէ բանի տեղ ունենալու վայր, որևէ գործողության, գործունեության և այլնի տեղ» իմաստով ածանց), լույս-մուտ(ք), վեր(ք) («վրան, վրայից, վերևից») -արկու («զցող, գցվող, գցելի»), աշ(ք)-գնդ («գեղեցիկ»), հաց-թուխ («թխելը, թխում»), սեղան-տուն բառային կամ ածանցական իմաստները: Բերված բաղադրյալ (զանգրահեք, ճաշարան, լուսամուտ, վերարկու, աշագնդ, հացթուխ, սեղանատուն) բառերի բաղադրիչների իմաստներն էլ, ահա, ներկայացնում են այդ բառերի ներքին ձևը, այլ կերպ ասած, բաղադրիչների իմաստներն էլ

հենց այն տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է յուրաքանչյուրի բառային իմաստը: Ներքին ձևը բաղադրյալ բառի իմաստից տարբերվում է, առաջին հերթին, նրանով, որ բառի իմաստը բաղադրիչների իմաստների պարզ գումարը չէ. սեղանատուն բառի բաղադրիչներն են սեղան և տուն բառերը, բայց սեղանատուն բառի իմաստը հավասար չէ դրանց իմաստների գումարին. այդ բառերի իմաստները միայն այն տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է սեղանատուն բառի իմաստը, այն է՝ «բնակարանի այն սենյակը (մասը, սրահը), որտեղ ճաշում է ընտանիքը»: Այդպես էլ՝ «անգրաֆեր չի նշանակում գանգուր և մազ, այլ «գանգուր մազեր ունեցող, գանգուր մազերով», թեև «գանգուր» և «մազ» իմաստները նրա բաղադրիչ տարրերն են: Ունենալով իմաստային որոշակի տարրեր, բաղադրյալ բառի իմաստը բաղադրվում է ոչ այդ տարրերի պարզ գումարով, այլ նրանց որոշակի հարաբերությամբ ստեղծվող միասնության: Ուրեմն, ներքին ձևը ներկայացնում է որոշակի իմաստային տարրեր, մինչդեռ բաղադրյալ բառի իմաստը՝ այդ տարրերի միջև ստեղծված ներքին հարաբերությամբ միավորվող միասնական բառային իմաստ, որը, ինչպես ամեն մի բառային իմաստ, ներկայացնում է որոշակի հասկացություն:

Այնուհետև. թեև ներքին ձևը այն իմաստային տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է բառային իմաստը, սակայն հաճախ այդ իմաստային տարրերը լոկ մոտավորապես, որոշակի մոտավորությամբ ու պայմանականությամբ են ներկայացնում բառի բովանդակած հասկացությունը: Այսպես, օրինակ, հեծանիվ բառի ներքին ձևն են կազմում հեծ («հեծնելը, նստելը») և անիվ իմաստային տարրերը, բայց հեծանիվ-ի իմաստն է «ոտքերով շարժման մեջ դրվող երկանիվ կամ եռանիվ փոխադրական միջոց». նույնպես և՛ գործավարձ բառի իմաստային տարրերն են գործ և վարձ, մինչդեռ բառի իմաստն է՝ «վարձատրություն ըստ աշխատանքի ծավալի կամ քանակի» և այլն: Եվ շնայած այդ ամենին, բառի ներքին ձևը բառային ամբողջական իմաստի հիմունքն է: Բանն այն է, որ բոլոր դեպքերում էլ բառի ներքին ձևը բացատրում, լուսաբանում է այն հատկանիշը կամ հատկանիշները, որոնց հիման վրա ստեղծվում է առարկայի (երևույթի և այլնի)

հասկացությունը՝ առարկայի ճանաչման գործընթացում: Բառերի իմաստները, ինչպես ասացինք, արտահայտում են հասկացություններ, որոնք արտացոլում են առարկայի, երևույթի, գործընթացի և այլնի էական հատկանիշները: Սակայն միևնույն ժամանակ, այդ արտացոլումը պայմանավորված է նախ՝ մեր ճանաչողության աստիճանով, այսինքն՝ այն բանով, թե մենք որչափով ճշգրիտ գաղափար ունենք առարկաների, երևույթների, գործընթացների մասին: Երկրորդ՝ նույնիսկ ճշգրիտ գաղափարներ ունենալու դեպքում էլ կարևոր է այն, թե տվյալ առարկայի, գործընթացի և այլնի համար մենք ո՞ր հատկանիշն ենք էական համարում մեր ճանաչողության զարգացման տվյալ աստիճանում: Հայերի համար խոր հնադարում մարդ արարածի առավել էական հատկանիշն է եղել մահկանացու լինելը, իսկ հին հռոմեացիների համար՝ հողեղեն լինելը, ուստի և հայերենում մարդ բառը ծագել է մեռնել բառից, իսկ լատիներենում՝ հող բառից. հայերի համար պատուհանի էական հատկանիշ է համարվել պատի մեջ թողած բացվածքը, իսկ ռուսի համար՝ նույն պատուհանի նմանությունը աչքին (ռուս. օկնո «պատուհան» բառը ծագել է օկո «աչք» բառից): Սա նշանակում է, թե բառի ներքին ձևը տալիս է տվյալ առարկայի, գործընթացի և այլնի այն էական, աչքի զարնող հատկանիշը, որ մենք դիտում ենք իբրև նրա առավել կարևոր բնութագիրը՝ ամբողջ առարկայի (գործընթացի և այլնի) համար:

Ասվածներից հեշտությամբ կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես բնիմաստը, այնպես էլ բառի ներքին ձևը բառիմաստի այն տարրերն են, որոնք բացահայտում են բառիմաստը կազմող, ձևավորող պատկերացումները, ա՛յն աչքի զարնող հատկանիշը կամ հատկանիշները, որոնք ընկած են տվյալ բառի իմաստի հիմքում: Սրանով էլ բնիմաստն ու ներքին ձևը ներկայացնում են տվյալ բառի ձևի և իմաստի, այսինքն՝ տվյալ բառաձևի և նրա տվյալ բառիմաստի պատճառական կապը, ներկայացնում բառային ձևի ու բառիմաստի միասնության հիմնավորումը (մոտիվացիան): Կռուն բառի բառային ձևի և իմաստի միասնությունը հիմնավորված է (мотивирован) նրանով, որ հայերի համար մարդու մարմնի այդ մասի աչքի զարնող հատկանիշն է եղել նրա կորություն-

նը, ծոռութունը, ուստի և կոշիլ են կորուսթյուն նշանակող բառով: Այդպես էլ՝ հեծանիվ-ի աչքի զարնող հատկանիշներն են համարվել մի կողմից՝ անվավոր լինելը, մյուս կողմից՝ հեծանիվ վարելը, ուստի և առարկան կոշիլ են հեծ(նել) և անիվ բառերի միասնությամբ:

Այս տեսակետից բնիմաստն ու ներքին ձևը ըստ էության նույնանում են, և եթե դրանք, այնուամենայնիվ, տարբեր անվանումներով, տարբեր լեզվաբանական տերմիններով են կոչվում, ապա պատճառն այն է, որ նույնությամբ հանդերձ, ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Բնիմաստը ենթադրում է իմաստային փոխանցումներ, հետևաբար նա պայմանավորված է իմաստի (բառի ամենանախնական իմաստի) հետագա զարգացումով, մինչդեռ ներքին ձևը անկախ է այդ փոխանցումներից. կուռն, կրունկ, կարթ, կոնակ բառերը ծագել են «ծուռ, շեղ» իմաստից և հանգում են կոռ, կեռ արմատին, հետևաբար և պայմանավորված են այդ արմատի իմաստի հետագա զարգացումով, մինչդեռ գանգրանեռ, ճաշաբան, սեղանատուն և նման բառերի ներքին ձևը դրանց բաղադրիչների իմաստներն են, անկախ պատմական զարգացումից: Սա չի նշանակում, իհարկե, թե բաղադրյալ բառերը չեն կարող իմաստի պատմական զարգացումով նոր իմաստներ ձեռք բերել. բառերը, անկախ բաղադրյալ կամ արմատական լինելուց, իմաստի պատմական զարգացման ենթակա են, բայց այս դեպքում կարևորը դա չէ, այլ այն, որ բաղադրյալ բառի ներքին ձևը միշտ էլ ինքնին հայտնի է. մենք գիտենք, թե որոնք են իմաստային այն տարրերը, որոնցից բաղադրվում է սովյալ բաղադրյալ բառի իմաստը, նույնիսկ եթե այդ իմաստը բոլորովին փոխվել է: Այսպես, օրինակ, հետախույզ բառը կազմված է հետ(ֆ) և խույզ (գրաբարյան՝ խոյզ) «որոնելը, փնտրելը» բառերից, որոնց իմաստներն էլ կազմում են նրա ներքին ձևը, և անկախ այն բանից, որ այդ հետախույզ բառն այժմ իր նախկին իմաստը չի պահել, բայց և այնպես նրա ներքին ձևը նույնն է:

Այսպիսով, բնիմաստը բառի այն իմաստային հիմքն է կամ նախնական իմաստը, որ այժմ մեծ մասամբ հայտնի չէ, մթազնվել, կոբել է և հայտնաբերվում է միայն ստուգա-

բանության միջոցով, մինչդեռ բառի ներքին ձևը ինքնին բացահայտվում է բառի բաղադրիչների իմաստներով:

դ. Բառի ստրյուկտիվ իմաստ

Բառերի իմաստները, լինելով հասկացությունների անվանումներ, միևնույն ժամանակ արտահայտում են օբյեկտիվ առարկաների, երևույթների և այլնի նկատմամբ մարդկանց ունեցած վերաբերմունքը, նրանց հասարակական գնահատությունը: Առարկաների, երևույթների, գործընթացների նկատմամբ մարդիկ ունեն որոշակի վերաբերմունք, գնահատություն. առարկաները, երևույթները, գործողությունները և այլն դրանք ճանաչող մարդու համար լավ են կամ վատ, դրական են կամ բացասական, գեղեցիկ են կամ տգեղ, հաճելի են կամ տհաճ, օգտակար կամ վնասակար և այլն: Մարդը, որ ակտիվորեն է ճանաչում այդ առարկաները, երևույթները և այլն, չի կարող շարտահայտել նաև իր վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Սրա հետևանքն է լինում այն, որ բառը, բացի առարկայի համակացությունն արտահայտելուց, հաճախ արտահայտում է նաև որոշակի վերաբերմունք: Բացի դրանից, իրենք՝ օբյեկտիվ առարկաները, գործընթացները, հատկանիշները և այլն նույնպես իրենց դրսևորումների մեջ բացարձակապես նույնական չեն. միևնույն երևույթը կարող է ունենալ բուռն կամ թույլ, դուրեկան կամ տհաճ դրսևորումներ և այլն, և այլն: Այս բոլորը, բնականաբար, արտացոլվում են բառի մեջ, առարկաների, երևույթների, հատկանիշների և այլնի հասկացություններն օժտելով զանազան երանգավորումներով, վերաբերմունքով, գնահատությամբ: Այսպես, օրինակ, ուսուցիչը որպես որոշակի զբաղմունքի տեր մարդ, օբյեկտիվորեն նույնն է բոլոր դեպքերում. բոլոր ուսուցիչներն էլ ուսուցիչ են: Սակայն բոլոր ուսուցիչների մեջ կան լավ ուսուցիչներ և վատ ուսուցիչներ, կան իրենց դասավանդած առարկային լավ տիրապետող և մանկավարժական-մեթոդական հմտություն ունեցող ուսուցիչներ, և կա իր գիտելիքներով խղճուկ, մանկավարժական-մեթոդական հմտությունից զուրկ ուսուցիչ: Հասկանալի է, որ այս իրական հատկանիշներն էլ կարող են արտացոլվել այն բառերի մեջ, որոնցով արտա-

հայտվում են այդ հասկացությունները: Իրոք, մենք ունենք ուսուցիչ և վարժապետ բառերը, որոնցից առաջինը չեզոք իմաստ է արտահայտում կամ, ընդհանրապես, դրական երանգ ունի, մինչդեռ վարժապետ բառը արտահայտում է արհամարհական, բացասական իմաստ: Նույնպես և՛ ունենք ծիծաղ, ԲԻԻՅ, ԲԻԲՈՅ, ԲԻԲՈՅ բառերը, որոնցից առաջինը արտահայտում է հասկացությունը չեզոք բնութագրությամբ՝ առանց շեշտելու նրա սաստկությունը, հաճելիությունը կամ տհաճությունը և այլն, մինչդեռ ԲԻԻՅ նշանակում է ծիծաղ, բայց բուռն, սաստիկ դրսևորումով, ԲԻԲՈՅ և ԲԻԲՈՅ՝ բուռն ծիծաղ, բայց անախորժ տպավորություն թողնող և այլն: Ստացվում է այնպես, որ միևնույն առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացությունը տարբեր բառերով անվանելով՝ արտահայտում են տարբեր գնահատություններ: Վերջապես, առարկան, երևույթը, հատկանիշը ինքնին կարող է մարդկանց համար շարիք, անախորժություն, դժբախտություն կամ հակառակը լինել, և մարդը, ունենալով դրա հասկացությունը, կարող է օժտել այդ հասկացությունը նաև անախորժության, տհաճության երանգով կամ էլ՝ հակառակը. օձը ծոզովրդի պատկերացմամբ վնասակար է, և օձ բառը իր արտահայտած իմաստի մեջ ունի նաև մարդու բացասական վերաբերմունքը, մինչդեռ մեղուն իր հասկացության հետ ունի նաև դրական վերաբերմունք: Այս բոլոր վերաբերմունքները, որոնք արտահայտվում են բառերի մեջ՝ նրանց իմաստի հիմքը կազմող հասկացության հետ միասին, սուբյեկտիվ տարրն են կազմում և կոչվում են բառի սուբյեկտիվ իմաստ: Սուբյեկտիվ իմաստը կարող է բազմազան լինել իր բնույթով. նա կարող է քաղաքական-գաղափարական վերաբերմունք լինել, կարող է գեղագիտական, սովորութային (ավանդական), կենցաղային գնահատություն լինել, կարող է բխել առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) էությունից (մարդու համար վնասակար կամ օգտակար), կարող է լուր հասարակական ըմբռնումներից, նախապաշարումներից և այլնից բխել: Կարևորն այն է, որ բառերի իմաստների մեջ կանաև մի սուբյեկտիվ տարր՝ հասարակական վերաբերմունքն ու գնահատությունը:

Բառիմաստի սուբյեկտիվ տարրը կարող է առաջանալ

բառի գործածության, իմաստի, գործառական հատկանիշների, պատմական զարգացման ու փոփոխությունների հետևանքով, բայց կարող է նաև հենց բառի ու նրա արտահայտած իմաստի գոյացման գործընթացում ծագել որպես սովյալ հասկացության հիմք: Այսպես, օրինակ, հաբազատ բառը սովորական գործածությամբ արտահայտում է դրական վերաբերմունք հենց իր հասկացությամբ, որն էլ իր հերթին արտահայտում է օբյեկտիվ իրականությունը. հաբազատ-ը ուղիղ գծով արյունակիցն է, իսկ, որպես օբյեկտիվ ճշմարտություն, հարազատները՝ ուղղագիծ արյունակիցները, միմյանց նկատմամբ ջերմ վերաբերմունք ունեն: Այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, հասկացությունն ինքնին արտահայտում է դրական վերաբերմունք՝ մարդկանց միջև օբյեկտիվորեն և սուբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող հարաբերությունների համապատասխան: Այդ հիմքի վրա նույն բառը մեր լեզվում ստացել է յուրահատուկ գործածություն՝ ստացական հոգով կամ անձնական դերանվան սեռական հոլովով հատկացուցչի հետ, որպես կոչական բառ (հարազատ, իմ հարազատ) և, կորցնելով իր ուղղակի իմաստը, արտահայտում է ջերմ մտերմություն, հոգեհարազատություն, սեր: Այս դեպքում էլ, ինչպես տեսնում ենք, բառի փոխաբերական գործածությամբ աստիճանաբար իմաստափոխություն է տեղի ունեցել և գործառական նոր դերին համապատասխան ստացել է զգացական իմաստ, արտահայտելով քնքշանք ու ջերմորեն դրական վերաբերմունք: Նույն հաբազատ բառից ունենք անհաբազատ ածանցավորը, որի ուղղակի իմաստն է՝ «ոչ հարազատ»: այդ իմաստով բառը վերաբերմունքային տեսակետից չեզոք է, ըստ որում հարազատների թվին չպատկանելը դեռևս ոչ համակրալից կամ բացասական վերաբերմունքի պատճառ չէ: Սակայն, երբ այդ բառը գործածվում է ցույց տալու համար, որ սովյալ անձը օտար, խորթ է մարդկանց սովյալ խմբավորման, կոլեկտիվի, միջավայրի համար, ապա նա ստանում է նոր իմաստ՝ դրա հետ միաժամանակ արտահայտելով նաև բացասական վերաբերմունք (համատեսա անհաբազատ էր մեր կոլեկտիվին, այդպես էլ մնում է մինչև այժմ): Նույն բառը 20-ական թվականներին արտահայտում էր քաղաքական գնահատություն ու վերաբերմունք,

ներք գործածվում էր «սովետական իշխանության ոչ համակիր կամ պարզապես թշնամի անձ» նշանակությամբ (համտ. անհարազատ տարբ. արտահայտությունը): ԽժժԵՂ բայը՝ «ագահորեն կամ անհագորեն ուտել» իմաստով, բնականաբար, արտահայտում է բացասական-անարգական վերաբերմունք, և այս դեպքում բառի արտահայտած հասկացությունն իսկ իր մեջ կրում է բացասական վերաբերմունք, մինչդեռ ուտել բայն իր ուղղակի իմաստով սուբյեկտիվ վերաբերմունք, այսինքն՝ բացասական կամ դրական գնահատություն չի արտահայտում: Սակայն նույն ուտել բառը «յուրացնել, վատնել» փոխաբերական իմաստով (համտ. «Շինարարության գումարները կերել է») արտահայտում է բացասական վերաբերմունք: Վարժապետ բառն, ինչպես գիտնք, անցյալում վերաբերմունքային տեսակետից չեզոք էր, հաճախ էլ արտահայտում էր դրական, հարգական վերաբերմունք, մինչդեռ այժմ արտահայտում է բացասական, արհամարհական-անարգական բնութագրություն:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, բառերի արտահայտած սուբյեկտիվ գնահատությունը, վերաբերմունքը կարող է բխել հենց հասկացությունից, ըստ որում հասկացությունն էլ արտացոլում է առարկաների, երևույթների և այլնի ոչ միայն օբյեկտիվորեն էական հատկանիշը (հատկանիշները), այլև մարդկանց վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Հասկացությունների գոյացման և դրանց մեջ մարդկանց ակտիվ գնահատության ու վերաբերմունքի արտահայտումը հիանալիորեն բնութագրել ու լուսաբանել է Մարքսը «Դիտողություններ Ադոլֆ Վազների գրքի մասին» հոդվածում: «Մարքսը, — գրում է Մարքսը, — հարաբերության մեջ է գտնվում արտաքին աշխարհի առարկաների, իբրև յուր պահանջների բավարարման միջոցների, հետ... Ինչպես և ամեն մի կենդանի, նրանք սկսում են այն բանից, որ ուտեն, խմեն և այլն, այսինքն գտնվեն ոչ թե «ինչ-որ հարաբերության մեջ», այլ ակտիվորեն գործեն, գործունեության շնորհիվ տիրապետեն արտաքին աշխարհի որոշ առարկաների և այդպիսով բավարարեն իրենց պահանջները (նրանք, հետևաբար, սկսում են արտադրությունից): Այդ պրոցեսի կրկնության շնորհիվ այդ առարկաների՝ «մարդու պահանջները բա-

վարարելու» ունակությունը տպավորվում է նրանց ուղեղում, մարդիկ և գազանները սովորում են նաև «տեսականորեն» տարբերել իրենց պահանջները բավարարելուն ծառայող արտաքին առարկաները բոլոր մյուս առարկաներից: Հետագա զարգացման որոշ մակարդակի վրա, այն բանից հետո, երբ բազմապատկեցին և ապա միաժամանակ ավելի զարգացան մարդկանց պահանջներն ու գործունեության տեսակները, որոնց օգնությամբ նրանք բավարարվում են, մարդիկ տալիս են առանձին անվանումներ այդ առարկաների մարդը դասերին (целым классам), որ նրանք փորձով արդեն տարբերում են մնացյալ արտաքին աշխարհից: Այս անխուսափելիորեն վրա է հասնում, քանի որ նրանք գտնվում են արտադրության պրոցեսում, այսինքն՝ այդ առարկաների յուրացման պրոցեսում, մշտապես աշխատանքային կապի մեջ իրար հետ և այդ առարկաների հետ և շուտով սկսում են նույնպես կոխի մղել ուրիշ մարդկանց հետ՝ այդ առարկաների համար: Բայց այդ բառային անվանումը պատկերացման ձևով միայն արտահայտում է այն, ինչ որ կրկնվող գործունեությունը վեր է ածել փորձի, այսինքն՝ այն, որ որոշ արտաքին առարկաներ որոշ հասարակական կապի մեջ ապրող մարդկանց (սա խոսքի առկայությունից անհրաժեշտաբար բխող ենթադրություն է) ծառայում են՝ նրանց պահանջները բավարարելու համար: Մարդիկ տալիս են այդ առարկաներին առանձին (տեսակի) անուն, որովհետև նրանք արդեն գիտեն այդ առարկաների առանձին ունակությունը՝ ծառայել իրենց պահանջների բավարարմանը, որովհետև նրանք առավել կամ պակաս հաճախ կրկնվող գործունեության օգնությամբ աշխատում են տիրապետել նրանց և այդպիսով նաև պահել իրենց տիրապետության տակ. նրանք, հնարավոր է, այդ առարկաներն անվանում են «բարիքներ» կամ դարձյալ ուրիշ որևէ կերպ, որը նշանակում է, որ նրանք պրակտիկ կերպով գործադրում են այդ առարկաները, որ վերջիններս նրանց օգտակար են... Մարդիկ փաստորեն սկսում են նրանից, որ իրենք են յուրացնում արտաքին աշխարհի առարկաները, որպես միջոցներ՝ իրենց սեփական պահանջները բավարարելու համար և այլն, և այլն. հետո նրանք հասնում են այն բանին, որ և բառային կերպով նշանակում են դրանք իբրև իրենց պա-

հանջները բավարարելու միջոցներ, իբրև որպիսին դրանք արդեն ծառայում են նրանց համար պրակտիկ փորձում... Մարդիկ ոչ միայն պրակտիկայում վերաբերվում են այդպիսի նման առարկաներին, որպես իրենց պահանջների բավարարման միջոցների, այլ պատկերացումների մեջ և ապա բառային արտահայտության մեջ նշում են դրանք իբրև իրենց պահանջները «բավարարող» առարկաներ...»³: Այս հատվածում Մարքսը միանգամայն պարզորեն լուսաբանում է առարկաների հասկացության, այլ կերպ՝ բառիմաստի գոյացման ու բառային անվանման պրոցեսը: Մարդը նախ և առաջ արտադրության պրոցեսում որոշ հարաբերությունների մեջ է մտնում արտաքին աշխարհի առարկաների հետ, այդ հարաբերությունների շնորհիվ տարբերում է իր պահանջները բավարարելուն ծառայող առարկաները մնացած առարկաներից և ապա անվանում է այդ առարկաները: Սակայն, անվանելով առարկաները, նա այդ անվանումների մեջ դնում է հենց այն հատկանիշը, որով օբյեկտիվ առարկան պիտանի է դառնում իրեն և, դրա հետ միասին, այն հարաբերությունը, որ կա իր և այս կամ այն առարկայի միջև: Նույն տեղում Մարքսն ասում է. «Նրանք (մարդիկ—է. Ա.) վերագրում են առարկային օգտակարության բնույթը, որը իբրև թե հատուկ է իրեն իսկ՝ առարկային, թեև ոչխարին հազիվ թե իբրև յուր «օգտակար» հատկություններից մեկը պատկերանար այն, որ նա պիտանի է մարդուն որպես կեր»⁴: Նշանակում է, տալով առարկաներին բառային անվանումներ, այսինքն՝ այս կամ այն հնչյունախումբը հատկացնելով այս կամ այն առարկայի հասկացությանը՝ մենք այդ անվանումների (հնչյունախմբի) մեջ դնում ենք այն հարաբերությունը, որ կա մեր և այդ առարկաների միջև: Հետևաբար, բառիմաստի կազմվելը հիմնված է մարդու պրակտիկ գործունեության վրա և արտահայտում է ինչպես օբյեկտիվ իրականության իրերը, առարկաներն ու երեվոյթները, այնպես էլ մարդու ունեցած հարաբերությունները, մի կողմից՝ արտաքին աշխարհի հենց այդ իրերի, առարկաների ու երևույթների, մյուս կողմից՝ ուրիշ մարդկանց

հետ: Իհարկե, հասկացության գոյացման պրոցեսում ուրիշ օժանդակ դեր կարող են կատարել նաև առարկայի ձևը, գույնը և ուրիշ արտաքին հատկանիշներ, մասնավանդ այն դեպքերում, երբ բառային անվանում է տրվում չճանաչված, հետևաբար պրակտիկ գործունեության մեջ չգիտակցված առարկային կամ երևույթին: Սակայն հասարակական գործունեության զարգացման հետ ու նրա շնորհիվ առարկաների արտաքին հատկանիշները, որպես նրանց ճանաչման աղբյուր, մտածողության ու լեզվի զարգացման ավելի բարձր աստիճաններում ետին պլանն են մղվում: Ուստի և՛ երբ խոսվում է հասկացության սուբյեկտիվ բնույթի մասին, պետք է նկատի ունենալ առարկաների, երևույթների և այլն հասարակության կյանքում ունեցած դերը ու պիտանիությունը, մարդկանց հարաբերությունը դրանց հետ և դրան համապատասխան գնահատությունը:

Իրենց պրակտիկ գործունեության պրոցեսում, ակտիվորեն գործելու պրոցեսում, մարդիկ ճանաչում են արտաքին առարկաները նրանց հետ ունեցած կրկնվող հարաբերությունների շնորհիվ և հենց այդ ճանաչմամբ էլ կազմում այդ առարկաների հասկացությունները իրենց գիտակցության մեջ: Այս բանը հեշտ է ցույց տալ ամենահասարակ օրինակներով: դեռ նոր խոսել սովորող երեխան նախապես տարբերում է իրեն շրջապատողներին իբրև մայր, հայր, տատ և այլն: Բայց հենց այդ շրջապատողները շարունակ երեխայի մոտ կրկնում են այդ անունները և ցույց տալիս դրանց կրողներին: Աստիճանաբար այդ անընդհատ կրկնվող անվանումների ու ցուցադրումների շնորհիվ երեխան սովորում է այդ բառերը և հասկանում, այսինքն՝ ճանաչում այդ անունները կրողներին: Այդ իսկ ճանաչումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հասկացության գոյացումը գիտակցության մեջ: Մի ուրիշ օրինակ բերենք. ենթադրենք, թե երկու տարբեր ազգի ներկայացուցիչներ միմյանց չեն հասկանում. նրանցից մեկը՝ A, մյուսից՝ B-ից, խնդրում է ծխախոտ որոշ նշաններով արտահայտելով ծխախոտի գաղափարը (երկու մատները բերանի մոտ տարած՝ օդ ներծծել ու դուրս փչել և այլն): Դիմացիներ այդ նշաններից ստացած տեսողական տպավորությունների շնորհիվ հասկանում է մյուսին, թեև անմիջապես չի տեսնում

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XV, стр. 461—462.

⁴ Նույն տեղում, էջ 462:

ծխախոտ առարկան. այստեղ հաղորդված նշաններն ընկալողի գիտակցության մեջ զարթնեցնում են ծխախոտ առարկայի հասկացությունն ու բառային ձևը, որի շնորհիվ էլ նա հասկանում է: Երկրորդ դեպքում նույն մարդը մյուսին ցույց է տալիս մի ինչ-որ իր, որ վերջինս երբեք չի տեսել և որի մասին ոչ մի գաղափար չունի: Այս դեպքում, իհարկե, երկրորդն անմիջապես ունենում է որոշ պատկերացում, բայց դրան հակառակ, նա չի հասկանում, թե ինչ բան է այդ իրը, որովհետև չի ճանաչում այն և, հետևաբար, իր գիտակցության մեջ չունի այդ իրի բառ-անվանումն ու բառիմաստ-հասկացությունը: Այստեղից հետևում է, որ կոնկրետ առարկաների հետ ունեցած հարաբերությունների միջոցով և կրկնվող պրակտիկ գործունեության ընթացքում մենք ճանաչում ենք այդ առարկաները և դարձնում մեր գիտակցության սեփականությունը՝ այդ առարկայի հասկացությունը պարունակող անվանումներով՝ բառերով և ոչ թե առարկաների պատկերացումներով: Իհարկե, նախքան առարկայի հասկացությունը կազմելը, մենք պրակտիկ գործունեության մեջ ընկալում ենք այդ առարկաները՝ զգայության միջոցով, կազմում ենք նրանց պատկերացումները, և այդ կոնկրետ ընկալումների ու պատկերացումների հիման վրա կազմում ընդհանուր ու վերացած հասկացություն: Այսպիսով, պատկերացումը նախորդում է հասկացության գոյացմանը, բայց հենց այդ էլ նշանակում է, թե նա չի նույնանում հասկացության հետ:

Այսպիսով, բառաձևի և բառիմաստի միջև հասարակական պրակտիկայի շնորհիվ ստեղծվում է ձևի և բովանդակության միասնություն հենց բառի ծագման պրոցեսում և այն ընդհանուր հասկացությունը, որ մենք վերն անվանեցինք բառիմաստի հիմք, արտացոլում է այդ հասարակական պրակտիկան: Հետևաբար, այդ ընդհանուր հասկացությունը, այսինքն՝ բառիմաստը տվյալ լեզվական հանրության կողմից հասարակական գործունեության շնորհիվ օբյեկտիվ իրականության սուբյեկտիվ ճանաչողությունն է, արտահայտված բառային ձևով: Բայց չէ՞ որ մարդը հարաբերության մեջ է մտնում իրեն շրջապատող բազմաթիվ ու բազմատեսակ առարկաների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը, շնայած նույն տեսակի

մյուս առարկաների հետ ունեցած նմանություններին, ունի նաև իր առանձնահատուկ հատկանիշները, մինչդեռ լեզվի մեջ այդ առանձին առարկաների յուրահատկությունները վերացվում, անտես են առնվում: Այո՞, լեզվի մեջ մենք կատարում ենք հասարակական փորձի դասդասում, ընդհանրացում ու վերացում: Մեզ շրջապատող բազմաթիվ ու բազմատեսակ առարկաները վերածելով այլևայլ դասերի (կարգերի)՝ մենք մի կողմ ենք թողնում տվյալ դասի մեջ մտնող առարկաների մասնակի հատկանիշները և միացնում այդ բոլորը նրանց միջև եղած ընդհանուր հատկանիշների հիմամբ, այսինքն՝ իրականում եղած մասնավորներից հասարակական փորձի շնորհիվ մենք մեր գիտակցության մեջ ստեղծում ենք այդ մասնավորների ընդհանուր հասկացությունը: Իսկ ընդհանուրն ու մասնավորն, ինչպես գիտենք, դիալեկտիկական անխախտելի միասնություն են կազմում: Այսպիսով, բառիմաստը լինելով ընդհանուրը, յուր մեջ է առնում առանձին առարկաները, բազմաթիվ մասնավորները՝ նրանց միջև եղած ընդհանուր հատկանիշների շնորհիվ և, իբրև այդպիսին էլ, նա, այդ ընդհանուրը, գոյություն ունի միայն մեր գիտակցության մեջ: «Լեզվի մեջ կա միայն ընդհանուրը («ЭТО? амենіхг ընդհանուր բառն է»), — ասում է Լենինը⁵: «Առանձնակին (единичное) կատարյալ կերպով չի կարող արտահայտված լինել... ամեն մի բառ (խոսք) արդեն ընդհանրացնում է ... Զգացումը ցույց է տալիս իրականը, միտքն ու բառը՝ ընդհանուրը»⁶: Ընդհանուրի ստեղծմամբ իսկ մարդը կատարում է որոշ վերացում՝ կոնկրետ առարկաների մասնավոր առանձնահատկություններն անտեսելով և նրանց փոխարեն իր գիտակցության մեջ վերցնելով նրանց միջև եղած ընդհանուրը: Այս բանը ցայտուն կերպով նշել է Ֆոյերբախը, որի խոսքերը իր «Փիլիսոփայական տեսրակներում» մեջ բերելով, Լենինը շատ է հավանում. «Զգայական ընկալումը տալիս է առարկան, իսկ միտքը նրա անունը: Մտքի մեջ չկա ոչինչ, որ չլինի զգայական ընկալման մեջ (NB), բայց այն, ինչ որ զգայական ընկալման մեջ տրված է իրապես, մտքի

⁵ Ленинский сборник, т. XII, стр. 223.

⁶ Նույն տեղում, էջ 219:

մեջ գտնվում է միայն անվանապես, անուճով: Միտքը բարձրագույն էակն է, աշխարհի կառավարողը, բայց միայն անուճով, և ոչ՝ իրականում (լավ է ասված!): Բայց ի՞նչ է անուճը: Տարբերակման համար ծառայող նշան, աչքի ընկնող ինչ-որ հատկանիշ, որ ես դարձնում եմ առարկայի ներկայացուցիչը, որ բնութագրում է առարկան, որպեսզի հիշեմ նրան իր ամբողջականության մեջ⁷: Այս խոսքերը արժանաթե՛ղ են Լենինի հավանությանը այն պատճառով, որ դրանց մեջ ճիշտ կերպով տրված է առարկաների և բառիմաստի փոխհարաբերությունը: Մեզ շրջապատող բազմաթիվ իրական, մասնավոր առարկաները հասարակական գործունեությանը կուտակված փորձի շնորհիվ մենք դասողասում ենք, մի դասի մեջ առնելով «աչքի ընկնող» միևնույն բնութագրական հատկանիշն ունեցող բազմաթիվ առարկաները, մի կողմ թողնելով նրանց մասնակի հատկանիշները: Այսպիսով, մենք առարկաների միջև եղած ընդհանուրն ենք վերցնում, որ հատուկ է այս կարգի առարկաներից բոլորին և այս կարգի առարկաները մյուս կարգի առարկաներից տարբերակող հատկանիշն է:

Վերանախադրված առանձիններից և կազմելով ընդհանուր հասկացությունը, մտքը դրա մեջ արտահայտում է նաև իր պրակտիկ գործունեությամբ ստեղծված հարաբերությունները և համապատասխան վերաբերմունքը, որ կազմում է բառիմաստի սուբյեկտիվ տարր:

և. Բառի քերականական իմաստ

Առարկաների, գործողությունների, հատկանիշների և այլնի հասկացությունները բովանդակելով՝ բառերը միաժամանակ արտահայտում են նաև որոշակի քերականական իմաստներ: Այսպես՝ սեղան, ֆար, ծառ, երկինք, պատ, աթոռ բառերը գոյականներ են, այսինքն՝ դրանք բառեր են, որոնք արտահայտում են առարկաների հասկացություն, մինչդեռ գեղեցիկ, մեծ, վեհ, հոյակապ բառերը ածականներ են և արտահայտում են հատկանիշների հասկացություններ: Նույն

ածականներից կազմված գեղեցկություն, մեծություն, վեհություն, հոյակապություն բառերն արտահայտում են դարձյալ նույն հատկանիշների հասկացությունները առարկայնությամբ, այսինքն՝ հատկանիշներն իբրև ինքնին գոյություն ունեցող առարկա կամ երևույթ, մինչդեռ գեղեցկորեն, մեծապես, վեհորեն, հոյակապորեն մակբայներն այս հասկացությունները ներկայացնում են իբրև հատկանիշի հատկանիշներ: Առարկայնության, որակայնության և նման իմաստները քերականական իմաստներ են, որոնք կոչվում են խոսքամասային իմաստներ: Բառերի մեծագույն մասը հասկացությունների հետ միասին, ավելի ճիշտ՝ հասկացություններով իսկ արտահայտում են նաև խոսքամասային իմաստ: Դա բնականորեն այդպես է, քանի որ հասկացությունները ոչ թե հասկացություններ, գաղափարներ են առհասարակ, այլ առարկայի հասկացություն, հատկանիշի հասկացություն և այլն: Բացի դրանից, բառերի որոշ խմբեր արտահայտում են նաև ավելի մասնավոր քերականական իմաստներ. օրինակ՝ ես դերանունն արտահայտում է դեմքի (առաջին դեմք) և թվի (եզակի թիվ) քերականական իմաստներ, սեղան, ծառ, ֆար գոյականները արտահայտում են եզակի թվի իմաստ, մեծոճ, պապոճ, հեռոճ բառերը՝ հավաքական հոգնակիության իմաստ և այլն: Քերականական իմաստները բառի բովանդակության անբաժան մասն են կազմում: Սակայն դրանից չի կարելի եզրակացնել, թե բոլոր բառերն անխտիր ունեն նաև քերականական իմաստ. կան նաև բառեր, որոնք զուրկ են դրանից (ձայնարկություններ, նմանաձայնություններ): Եամանակակից հայերենում բառի բովանդակության մեջ ներառված քերականական իմաստները հետևյալներն են:

1. Խոսքամասային իմաստ, որ հասկացությունները օժտում է առարկայնության, որակայնության, գործընթացայնության կատեգորիաներով: Այս քերականական իմաստն ունեն գոյականները, ածականները, թվականները, մակբայները, բայերը: Դերանուններն ունեն միայն խոսքամասային իմաստ, առանց կոնկրետ առարկաների (հատկանիշների և այլն) հասկացության, մինչդեռ եղանակավորող բառերը, ձայնարկությունները, նմանաձայնությունները, կապերն ու շաղկապները զուրկ են խոսքամասային իմաստից:

⁷ Ленинский сборник, т. XII, стр. 141 (փակագծերի մեջ Լենինի նշումներն են):

2. Մասնավոր քերականական իմաստներ, այն է՝ թվի և դեմքի իմաստներ: Գոյականների զգալի մասն արտահայտում է եզակիության քերականական իմաստ (ծառ, մարդ, տուն, քաղաք, եղբայր և այլն), որոշ գոյականներ՝ հոգնակի-հավաքականության իմաստ (մերոնք, հերանք, Մարկոսներ և այլն). հավաքական հոգնակի թվի իմաստ են արտահայտում նաև ժողովուրդների անվանումները (հայեր, ռուսներ, վրացիներ, հույներ և այլն), որոնք հակադրվում են որևէ ժողովրդի պատկանող անհատների եզակի-հոգնակի թվերին (հմմտ. հայ-հայեր, ռուս-ռուսներ, վրացի-վրացիներ և այլն): Թվի, հոլովի և դեմքի քերականական իմաստներ են արտահայտում անձնական, ցուցական, փոխադարձ դերանունները (ես, դու, մենք, իրար, սա, դա և այլն), ինչպես և ով հարցականը:

Միայն մասնավոր քերականական իմաստներ են արտահայտում կապերն ու շաղկապները. կապերն ունեն հոլովական վերջավորությունների քերականական իմաստներ, շաղկապները՝ կապակցության շարահյուսական քերականական իմաստներ (հակադրության, պայմանի, պատճառի և այլն):

զ. Բառի բազմիմաստություն

Բառերը լինում են մենիմաստ և բազմիմաստ: Մենիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն միայն մեկ իմաստ, ինչպես՝ գետակից «երկու կամ ավելի գետերի միախառնվելու տեղը», շոգենավ, վարսանդ, երիկամ, առևտուր, աղուն, խեցեկիր «կրաքարի մի տեսակ», խեցեֆառ, կտցառ և այլն: Բազմիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն մեկից ավելի իմաստներ, ինչպես՝ թև (1. թռչունի, բզեզի թև, 2. մարդու թև, 3. գորգի մարտական դասավորության և գորասյան կամ շարքի աջակողմյան կամ ձախակողմյան մասը, 4. ինքնաթիռի քաշող մակերեսներից մեկը, 5. անվի շառավիղ-տախտակը, 6. դռան փեղկերից յուրաքանչյուրը, 7. զգեստի թևք, 8. շինության կողմնային մաս կամ շենք և այլն), գլուխ (հմմտ. մարդու գլուխ, գրքի գլուխ, սոխի գլուխ, գորգի՝ կառավարության գլուխ և այլն), քերք (թղթի թերթ, պսակաթերթ, տերև, լրագիր և այլն), խաղ (1. ժամանցի նպատակ ունեցող զբաղմունք, 2. երգ, 3. ոսկորների իրար միանալու տեղը, հող, 4.

դերակատարում, 5. լույսի՝ երանգների և այլնի արագ հերթագայություն և այլն), այրել (1. կրակով սպառել՝ ոչնչացնել, 2. հրդեհել, 3. սաստիկ ջերմությամբ կսկիծ պատճառել, 4. խիստ կծուությամբ փոթոթել՝ կսկիծ առաջացնել, 5. հոգեկան ցավ՝ տառապանք պատճառել և այլն), բաց (1. չփակված, 2. դռնբաց, 3. շարգելված, ազատ, 4. պարզ, ոչ մուգ, 5. բորբոքուն վիճակում գտնվող, 6. պակասություն, թերություն, 7. ճարմանդը՝ կոճակը՝ հանգույցը արձակված և այլն):

Մանրթանալով մեր լեզվի բառապաշարին՝ տեսնում ենք, որ բառերի մեծագույն մասը բազմիմաստ բառեր են, և մենիմաստ բառերը շատ փոքր քանակություն են կազմում: Դա բացատրվում է, մի կողմից, բառիմաստի զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններով, մյուս կողմից՝ հայերենի պատմությամբ: Հայոց լեզուն գրավոր հուշարձաններով ավանդվել է 5-րդ դարից: Մեսրոպ Մաշտոցը, ստեղծելով հայերեն այբուբենը, հիմք դրեց հայալեզու գրականության, որով հին հայերենը բարձրացավ գրական լեզվի աստիճանին: Ավելի քան 1500 տարվա ընթացքում հայերենը իրրև գրական լեզու՝ իր պատմական զարգացման տարբեր փուլերով (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար) ենթարկվել է գրական մշակման, իսկ գրական մշակումը, ինչպես հայտնի է, բառապաշարի ոչ միայն հարստացման ու կատարելագործման, այլև բառիմաստների զարգացման հզորագույն գործոն է: Թեև բառիմաստի բազմացումը, որի հետևանքն է բազմիմաստությունը, հատուկ է ինչպես գրական, այնպես էլ խոսակցական լեզվին, բայց և այնպես գրական լեզվի մեջ բառերի բազմիմաստությունը ավելի մեծ չափերի է հասնում, քան խոսակցականում: Եվ դա հասկանալի է. գրական լեզուն իր առաջնակարգ գործառնությամբ գեղարվեստական գրականության և գիտության լեզու է, իսկ այդ երկու գործառնությամբ էլ լեզվին հատուկ են ստեղծագործական ու գիտական ընդհանրացումներն ու մասնավորումները, տարբերակումները, փոխաբերությունները և այլն, և այլն: Բացի դրանից, գրականության մեջ բառերն իրենց տարբերիմաստներով ու գործածություններով ամրակայվում են, գրական ժառանգորդությամբ ավանդվում հաջորդ սերունդներին, և

շատ բառեր ու բառերի զանազան իմաստներ, որոնք խոսակցական լեզվում չեն պահպանվում, ժամանակի ընթացքում «մահանում», դուրս են գալիս գործածությունից, կենդանի են մնում ու կենսունակորեն գործածվում գրական լեզվում: Այսպես, օրինակ, սպառել, զոն, վատնել, վտարել, նեմել, սեզ, պտեճտլի և բազմաթիվ այլ բառեր չեն պահպանվել մեր բարբառներում ու ժողովրդա-խոսակցական լեզվում, բայց շատ կենսունակ են եղել մեր գրական լեզվում թե՛ հին ժամանակներում, թե՛ այժմ: Վերջապես, մեր լեզվի բառերի բազմիմաստությունը նաև երկար դարերի ընթացքում կենդանի խոսքի մեջ գործածվելու, ժողովրդական բառ ու բանին հասուն կատկերավորությամբ, ժողովրդական մտածողությամբ իմաստների զարգացման, ժողովրդական բանահյուսության մեջ մշակվելու և յուրահատուկ զարգացում ապրելու հետևանք է: Մեր լեզվի բառապաշարի մի զգալի մասը գոյություն է ունեցել խոր հնադարում. այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են տուն, դուռ, քույլ, խոսել, հանել, պանել, տանել, բերել, գալ, տալ, առնել, աչք, ոտք, բան, գլուխ, անցնել և այլն, հազարամյակների պատմություն ունեն, իսկ որքան երկար է բառի «կյանքը», այսինքն՝ նրա գործածությունը լեզվի մեջ, այնքան հարուստ է նաև նրա բովանդակությունը և այնքան շատ են նրա իմաստները: Օրինակ, ըստ բացատրական բառարանների տվյալների, անցնել բառն ունի 31 նշանակություն, գալ—33, քույլ—33, խոսել—33, կտրել—35, հանել—40, ձգել—28, պանել—45, վերցնել—34, տալ—62 և այլն:

Բառերի բազմիմաստությունը լեզվի բառապաշարի պատմական զարգացման անխուսափելի հետևանքն է, նրա կատարելագործման ու մշակման ցուցանիշը, իբրև լեզվի վիթխարի հարստություն և, դրա հետ միաժամանակ, լեզվի խնայողության չափանիշը: Մեր բերած 10 բառերի իմաստների գումարըն է 374. Եթե ամեն մի իմաստի համար լեզուն հարկազրկած լիներ ստեղծել մեկ առանձին բառ, ապա մենք 10 բառի փոխարեն պետք է ունենայինք 374 բառ, իսկ եթե բոլոր բառերի բոլոր իմաստներն ի մի գումարենք և յուրաքանչյուր իմաստի համար մեկ բառ ենթադրենք, ապա մեր լեզվի բառերի քանակը պետք է լիներ 6—7 հարյուր հազար: Բառերի

բազմիմաստությունն ազատում է լեզուն բառապաշարի ավելորդ ծանրաբեռնումից ու խնայողականության հիմք հանդիսանում:

Է. Բառերի ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ

Ամեն բառ, անկախ իր իմաստների բազմությունից, ունի իր հիմնական, առաջնային իմաստը. աչք բառի առաջնային, հիմնական իմաստն է «տեսողության գործարան», ապրել բառինը՝ «կենդանի լինել», ձեռք բառինը՝ «մարդու վերին վերջույթներից յուրաքանչյուրը՝ ուսից մինչև մատների ծայրը», երակ բառինը՝ «մարմնի արյունատար խողովակ, որով արյունը գնում է դեպի սիրտը», գետ բառինը՝ «ջրի մեծաքանակ, բնականից գոյացած հոսանք, որ ընթանում է իր բացած հունով» և այլն: Բառի նիմնական, առաջնային իմաստը կոչվում է ուղղակի իմաստ: Ուղղակի իմաստը իբրև առաջնային կամ հիմնական իմաստ բնորոշելը կապ չունի նախնականության հետ. այժմյան հիմնական, առաջնային իմաստը կարող է բուրրովին էլ նախնական չլինել. օրինակ՝ ապրել բառի համար մեր արդի լեզվում առաջնային իմաստ է «կենդանի լինել», գրաբարում այդ բառը նշանակել է «ազատվել, պրծնել մի բանից» (վտանգից, սպառնալիքից և այլն), ծախել բառի այժմյան առաջնային իմաստն է «վաճառել», իսկ գրաբարում այդ բառը նշանակել է «սպառել, ոչնչացնել» և այլն:

Ունենալով իրենց ուղղակի իմաստը և արտահայտելով այս կամ այն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի և այլնի հասկացությունը, բառերը խոսքի մեջ կարող են գործածվել նաև այնպիսի առարկաների, երևույթների, հատկանիշների համար, որոնք ինչ-որ կողմով առնչվում կամ նմանվում են ուղղակի իմաստի ցույց տված առարկային, երևույթին և այլն: Օրինակ՝ վ. Տերյանի «Շիրակի դաշտերից» բանաստեղծության «Աստղերն են ժպտում լուսեղեն նազով, խաղաղ դաշտերը մութն է համբուրում» տողերում ժպտալ և համբուրել բառերը գործածվել են աստղերն են ժպտում և մութն է համբուրում կապակցություններում, որոնցով աստղերին և մութին վերագրվել են մարդկանց հատուկ գործողություններ (ժպտալ և համբուրել կարող է մարդը): Դրանով էլ ժպտալ և

համբուրել բառերն այդ կապակցութիւնների մեջ ստացել են իրենց ուղղակի իմաստից մի այլ իմաստ, այն է՝ ծպտալ «շողշողալ», համբուրել «փովել, տարածվել»: Այդպես էլ՝ հասկերը շշնջում են, առվակը երգում է, բնությունը ֆեւած է նախադասութիւնների մեջ շշնջալ, երգել, ֆեւել բառերը, որոնց ուղղակի իմաստով արտահայտվող գործողութիւնը հատուկ է մարդկանց, գործածվել են հասկերի, առվակի, բնության վերաբերութիւններ և ստացել սվավալ (հասկերը սվավում են), անդորր լինել (բնությունն անդորր է), կարկաշել (առվակը կարկաշում է) բառերի իմաստները: Փոխաբերական գործածութեամբ բառի ստացած նոր իմաստը կոչվում է փոխաբերական իմաստ:

ը. Փոխաբերություն և փոխաբերական իմաստ

Փոխաբերությունը տվյալ բառի գործածութեանն է այնպիսի առարկաների (երևույթների, հատկանիշների և այլնի) վերաբերութեամբ, որոնք շեն մտնում նրա ուղղակի իմաստի մեջ, կամ ավելի պարզ՝ փոխաբերությունը բառի գործածութեանն է մի այլ բառի իմաստով: Օրինակ՝ Առվակը երգում է նախադասութեան մեջ երգել բայը գործածվել է կարկաշել բայի փոխարեն, այդ բայի նշանակութեամբ, ուստի և այդ նախադասութեան մեջ ունենք բառի փոխաբերական գործածութիւն կամ պարզապես՝ փոխաբերութիւն: Փոխաբերութիւնը հիմնվում է առարկաների, երևույթների, հատկանիշների որոշ նմանութեան վրա. օրինակ՝ վարս բառը նշանակում է «կանացի երկար, շջուռված մազեր և առհասարակ մազ»:

Դ. Վարուժանի «Հըրդեհն վարսերը շուրջ կըթոթվեն» նախադասութեան մեջ հրդեհի բոցերի հետ դեպի վեր խոյացող ու ցած թափվող ցայտերի, կրակի շիթերի ամբողջութիւնը նմանեցվել են գլխից դեպի ցած իջնող վարսերին: Նույն վարս բառը մեր պոեզիայում շատ հաճախ գործածվում է լացող ուռնու վերաբերյալ, որի դեպի ցած հակված ճոխ ոստերը նմանեցվում են մազերին: Այն հատկանիշը, որով տվյալ բառի ցույց տված առարկան (երևույթը, գործողութիւնը և այլն) նմանեցվում է մի այլ առարկայի՝ փոխաբերական գործածութեամբ, կոչվում է փոխաբերութեան հիմն: Դ. Վարուժանից բերված օրինակում հրդեհն վարսերը կապակցութեան մեջ

վարսերի և հրդեհի ցայտերի համար փոխաբերութեան հիմքն է արտաքին նմանեցումը: Ավտոմեքենաների ապակեմաքրիչը վարորդները՝ ուսուերենից պատճենելով, անվանում են դոնապան. փոխաբերութեան հիմքն է առարկայի դերը, գործառութիւնը (մաքրելու գործողութիւնը):

Ըստ իրենց տարածվածութեան և իմաստային զարգացման փոխաբերութիւնները լինում են երեք կարգի. ա) անհատական ստեղծագործական կամ հեղինակային, բ) գործուն պատկերավոր կամ ընդհանրական պատկերավոր, գ) ավարտուն կամ մարած:

Անհատական ստեղծագործական կամ հեղինակային փոխաբերութիւնները դեռևս լայն տարածում չստացած, այս կամ այն հեղինակի ստեղծած փոխաբերութիւններն են: Դ. Վարուժանից բերված հատվածում վարսերի փոխաբերական գործածութիւնը հեղինակային փոխաբերութիւն է: «Ամեն պոետ գալիս իր հետ մի անտես նետ է բերում» (Յ. Չարենց).— նետ բառը գործածվել է «բանաստեղծական ձիրք, տաղանդ» նշանակութեամբ.— վարդի շրթունքդ, աղջիկ աշագեղ, Համբուրի համար հասել են արդեն (Ավ. Իսահակյան).— վարդի բառը գործածվել է փոխաբերաբար՝ «կարմիր» նշանակութեամբ.— Քուն թե արթուն, օրիս շատը երազ եղավ, անց կացավ (Հ. Քումանյան).— երազ եղավ փոխաբերութիւն է և կարելի է բացատրել «երազի նման անիրական և անցողիկ եղավ» նշանակութեամբ և այլն: Այս բոլոր փոխաբերութիւնները անհատական ստեղծագործական փոխաբերութիւններ են. դրանք հեղինակների ստեղծագործութիւնն են, նրանց ստեղծագործական երևակայութեան ծնունդը, որ խոր բովանդակութեամբ գեղեցիկ բանաստեղծական պատկերներ է ստեղծում և այդ պատճառով էլ հաճախ կոչվում է «ստեղծագործական գյուտ»:

Գործուն պատկերավոր կամ ընդհանրական պատկերավոր փոխաբերութիւնները նրանք են, որոնք թեև առաջացել են որպես ստեղծագործական փոխաբերութիւններ, բայց ժամանակի ընթացքում մեծ տարածում են գտել և ընդհանրացել՝ կորցնելով իրենց անհատական բնույթը. օրինակ՝ հոգու քեւեր, հովի քեւեր, երգը քեւածում է, ուրախութիւնը՝ խիւղը՝ ցնծութիւնը քեւածում է, ոգևորութիւնը՝ խանդավառութիւնը

բեաժում է և նման կապակցութիւնները, որոնց մեջ թե և բեաժել բառերը գործածվում են փոխաբերաբար (թե բառը՝ «սլանալու՝ տարածվելու միջոց» նշանակութամբ, բեաժել բառը՝ «տարածվել» նշանակութամբ), ընդհանուր գործածութիւն ունեն այժմ մեր գեղարվեստական գրականութեան մեջ: Այս կարգի փոխաբերութիւններ են նաև՝ բնությունը բնած է, սե բախտ, սե օր, դառը վիշտ, դալար կյանք և այլն:

Ավարտուն կամ մարած են այն փոխաբերութիւնները, որոնք ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց փոխաբերական բնույթը և վերածվել սովորական, ուղղակի գործածութեան. համապատասխանորեն փոխաբերական իմաստներն էլ ամրացել են բառին այնպես, որ այլևս չի գիտակցվում դրանց փոխաբերականութիւնը: Օրինակ՝ թե բառի ուղղակի իմաստն է եղել «թռչունների, միջատների և որոշ կաթնասունների թռչելու գործարանը». արտաքին նմանութեամբ (մարմնի աչ և ձախ կողմերից տարածվող) այդ բառը գործածվել է նաև մարդու ձեռքի համար՝ «կուռ, ձեռք» նշանակութամբ, ապա՝ առհասարակ որևէ տեղի աչ կամ ձախ կողմի (օր. այս թևն անցիր = այս կողմն անցիր), զորքի մարտական դասավորութեան և զորասլան կամ շարասլան աչ կամ ձախ հատվածներից յուրաքանչյուրի համար, այնուհետև՝ «ինքնաթիռի քաշող մակերեսներից մեկը» նշանակութամբ և այլն: Այս բոլոր գործածութիւնները, որոնցով թե բառը հատկացվել, վերաբերվել է ո՛չ թե իր ուղղակի իմաստով ցույց տրվող առարկաներին (թռչունի թև, միջատի թև, շղջիկի թև), այլ բոլորովին այլ առարկաների (մարդու ձեռք, կողմ, զորաթև, ինքնաթիռի թև), նախապես փոխաբերութիւններ են եղել, սակայն ժամանակի ընթացքում այդ իմաստները («կուռ, կողմ, ինքնաթիռի քաշող մակերես, զորաթև») դարձել են արդեն թե բառի սովորական նշանակութիւնները. առանձնապես «ինքնաթիռի քաշող մակերես» և «զորքի մարտական դասավորութեան և զորասլան կամ շարասլան աչ և ձախ մասերից յուրաքանչյուրը» նշանակութիւնները վերածվել են ինքնուրույն տերմինային իմաստների, այսինքն՝ ճշգրտորեն սահմանելի հասկացութիւնների: Այդպիսի մարած փոխաբերութիւններ են նաև՝ մատ «սան-

դուղքի յուրաքանչյուր աստիճանը», ճյուղ «լեռան ճյուղավորում», գլուխ «գրքի հատված՝ բաժին», զագաթ «կատար, ծայր», ժամ «եկեղեցի», խոցել «հոգեկան ցավ՝ կսկիծ պատճառել», թերթ «լրագիր, տերև. որևէ բանի բարակ շերտ (օր. մետաղի թերթ)», ծաղիկ «նույնանուն հիվանդութիւնը. դրա թողած հետքը՝ սպին», բարձ «զանազան կառույցների, մեքենաների, սարածների հենարան կամ տակդիր. ուղեղի տեսաթմբի հետին հաստ մասը» և այլն:

Մարած փոխաբերութիւնները գրականագիտութեան մեջ կոչվում են նաև չոր փոխաբերութիւններ, որովհետև, վերածված լինելով ուղղակի իմաստի, այլևս ինքնին պատկերավոր արտահայտութիւններ չեն ստեղծում:

Փոխաբերական գործածութիւնների այս երեք կարգերից և դրանցով բառերի ստացած փոխաբերական իմաստներից վերջինը իբրև բառին արդեն ամրացած իմաստ՝ անկախ փոխաբերութիւնից, բառարաններում տրվում է որպես բառի առանձին նշանակութիւն, երկրորդ կարգի՝ գործուն ընդհանուր փոխաբերութիւններով ստեղծվող իմաստները բերվում են իբրև փոխաբերական իմաստներ՝ փխբ. (փոխաբերական) նշումով, իսկ անհատական կամ ստեղծագործական փոխաբերութիւնները, իբրև ընդհանուր կանոն, բառարաններում չեն արձանագրվում:

Տարբերելով փոխաբերութիւնների այս երեք կարգերը, պետք է, միաժամանակ, նկատի ունենալ, որ դրանք մեկ-քնդմիշտ տրված իրակութիւններ չեն, այլ մշտական զարգացման ու փոփոխութիւնների գործընթաց են ներկայացնում: Դա հանգեցնում է փոխաբերութիւնների մի կարգից մյուսին, անհատական-ստեղծագործականից՝ ընդհանրականին, սրանից էլ՝ մարած փոխաբերութիւններին վերածվելուն: Քանի դեռ տվյալ փոխաբերութիւնը միայն տվյալ հեղինակի ստեղծագործութիւնն է և չի գործածվում ուրիշների կողմից, անհատական-ստեղծագործական է, իսկ երբ ուրիշների կողմից էլ նա յուրացվում է ու դառնում սովորական, տարածված փոխաբերութիւն, անցնում է ընդհանուր պատկերավոր փոխաբերութիւնների շարքը, և, վերջապես, երբ այդ փոխաբերութիւնն այնքան սովորական է դառնում, որ կորցնում է պատկերավոր արտահայտութիւն լինելու

հանգամանքը, այլ կերպ ասած՝ կորցնում է փոխաբերական բնույթը և փոխաբերական իմաստը վերածվում է բառին ամրացած սովորական իմաստի, արդեն նա դառնում է մարած փոխաբերություն: Համապատասխանորեն այդպիսի փոխաբերությամբ ստացված իմաստն էլ աստիճանաբար վերածվում է բառի ինքնուրույն, սովորական իմաստի ու զարգանում դեպի անկախ, ուղղակի իմաստը: Այս է պատճառը, որ զարգացման ընթացքի մեջ գտնվող շատ փոխաբերությունների մասին դժվար է ասել, թե դրանք որ կարգին են պատկանում: Այսպես, օրինակ, Հ. Քումանյանի «Անուշ»-ի մեջ հոգու թև, հովի թև փոխաբերություններն իր ժամանակի համար կարելի է համարել անհատական-ստեղծագործական, իսկ այժմ փոխաբերությունն այնքան է տարածվել, որ արդեն պետք է դիտել իբրև ընդհանուր պատկերավոր փոխաբերություն (հմմտ. երգի թև, խնդության թևեր և այլն):

Եթե խոսքի պատկերավորության, արտահայտչականության տեսակետից առավել կարևոր են առաջին երկու կարգի փոխաբերությունները, ապա լեզվաբանական-իմաստաբանական տեսակետից ավելի կարևորն է երրորդը, որը բառիմաստների զարգացման հիմնական գործընթացն է ներկայացնում: Այստեղ կարևորը ոչ միայն այն է, որ դրանք ինքնին արդեն լեզվի զարգացման տվյալ պահին հանդես են գալիս որպես բառի ինքնուրույն նշանակություններ, այլև առավել ևս այն, որ այդ նշանակությունները հիմք են հանդիսանում բառի հիմնական հասկացության ավելի բարձր աստիճանի ընդհանրացման ու վերացարկման համար: Այսպես, օրինակ, թև բառի վերը բերված նշանակությունները, որոնք ծագել են փոխաբերությունների հիմքի վրա և վերածվելով մարած փոխաբերությունների՝ դարձել են սովորական իմաստներ, հիմք են տալիս թև բառի այդ բոլոր նշանակությունները տալ մեկ ընդհանուր ու վերացարկված հասկացությամբ, այն է՝ «առարկայի կողմնային մասերից յուրաքանչյուրը»: այս ընդհանուր հասկացության մեջ կներառվեն և՛ մարդու թևերը, և՛ ձկան լուղակները, և՛ ինքնաթիռի քաշող մակերեսը, տարածության (վայրի) աչ և ձախ կողմերի հատվածները, շենքի աչ կամ ձախ կողմի հատվածը, զորքի դասավորության, զորասյան կամ շարասյան աչ կամ

ձախ կողմերի մասերը, խոփի երկու կողմից դուրս ցցված սուր ծայրերից յուրաքանչյուրը, երկփեղկանի դռան յուրաքանչյուր փեղկը, խաչի հորիզոնական փայտի աչ և ձախ հատվածներից յուրաքանչյուրը և այլն, և այլն:

Մարած փոխաբերությունները առաջ են բերում նաև մի այլ իրողություն: Երբ այդ կարգի փոխաբերություններով ստեղծված բառային իմաստներն այնքան են հեռանում միմյանցից, որ նրանց միջև եղած կապն այլևս չի գիտակցվում, և նախկին մեկ բառի ստացած նշանակություններն այնպիսի տարբեր հասկացություններ են արտահայտում, որոնց միջև եղած փոխաբերությունների կապը բոլորովին մթազնվում է, նախնական մեկ բառը վերածվում է տարբեր բառերի: Այսպես, օրինակ, հինհայերենյան ակն բառը զանազան փոխաբերություններով ստացել է «թանկագին քար, անիվ, փեթակի անցք, աղբյուրի ակունք» իմաստները, որոնք, իբրև մարած փոխաբերություններ, աստիճանաբար այնքան են հեռացել միմյանցից, որ այժմ այլևս չի գիտակցվում այդ փոխաբերություններն իրար հետ միավորող կապը, և ժամանակակից հայերենում այդ բառը՝ ակ ձևով. հիշյալ իմաստներից յուրաքանչյուրի համար դիտվում է իբրև առանձին բառ: Նույնպես և՛ խորհուրդ «սովեստ» և խորհուրդ «միտք, խրատ, խորհրդածություն» բառերն արդեն տարբեր բառեր են, թեև մեր բառարանները դեռևս դրանք ներկայացնում են որպես մեկ բառ: Նույնպիսի ճանապարհով առաջացած տարբեր բառեր են նաև՝ մատաղ «դեռատի, չափահասության շհասած» և մատաղ «զոհ», գեշ «դիակ» և գեշ «վատ, հոռի», սուր «հատու» (ածական) և սուր «հարվածային հատող սառը զենք» և այլն:

Փոխաբերությունների մեջ բառի ստացած փոխաբերական իմաստը լինում է բառային կամ մակերեսային և խորքային կամ կապակցական:

Բառային կամ մակերեսային փոխաբերությունները հիմնվում են փոխաբերվող բառի ցույց տված առարկայի և փոխաբերյալ բառի ցույց տված առարկայի որևէ կողմի ակնառու նմանության վրա. օրինակ՝ օձ մարդ կապակցության մեջ փոխաբերվող բառն է օձ-ը. մարդկանց համար օձ սողունի բնույթն է նենգությունը, շարությունը, վնա-

է գործածվել ոչ միայն վարս բառը, այլև՝ թոթվել («Յափել» նշանակութամբ), և բանաստեղծական պատկերն ստեղծվում է ամբողջ կապակցության փոխաբերական իմաստով: Այսպիսով, խորքային կամ կապակցական փոխաբերությունները մեծ մասամբ վերածվում են ծավալուն, բազմանդամ ու բազմակի փոխաբերությունների ամբողջության, որով ստեղծվում է բանաստեղծական խորիմաստ, բովանդակալից ու գեղեցիկ պատկեր: Ծավալուն փոխաբերությունների մեջ փոխաբերվող բառերը պայմանավորվում են միմյանցով, մեկի փոխաբերական գործածությունը թելադրվում է մյուսով: Այսպես, օրինակ. «Ցուցաբարձրների բազմամարդ գետը կենտրոնական փողոցով հորդում էր դեպի հրապարակը, կից փողոցներից այդ գետին էին միախառնվում նորանոր վտակներ ու գոյացնում հորդահոս նեղեղ» նախադասության մեջ գետ բառի փոխաբերական գործածությունը պայմանավորում է նաև հորդել, վտակ, հորդահոս, նեղեղ բառերի փոխաբերությունը: Այդպես և՛ Հ. Սահյանի «Ուտենին հյուսել է զմրուխտե ծամերը, Շորճում, ժպտում է բլուրին» հատվածի մեջ միմյանցով պայմանավորված՝ փոխաբերաբար են գործածվել ծամերը, զմրուխտե, հյուսել, շորճում, ժպտալ բառերը:

թ. Փոխանունություն

Փոխանունություն է բառակապակցության մեկ անդամի գործածությունը նաև մյուս անդամի՝ փոխարեն. այսպիսի գործածության ժամանակ բառակապակցությանը փոխարինող բառն արտահայտում է և՛ իր, և՛ փոխարինված բառի իմաստը: Օրինակ՝ շի ամբողջ կաթը խմեց նախադասությունը կարող ենք դարձնել ամբողջ շիջը խմեց, որի մեջ շիջը բառը (պարունակողը) փոխարինել է նաև կաթ բառին (պարունակչալին). նույնպես և՛ մի աման ճաշ կերավ ասելու փոխարեն կարող ենք ասել՝ մի աման կերավ, երեք կիլոգրամ ծիրան գնեց-ի փոխարեն երեք կիլոգրամ գնեց և այլն, որոնցից առաջինների մի աման ճաշ, երեք կիլոգրամ ծիրան կապակցությունները երկրորդներում փոխարինվել են համապատասխանաբար՝ մի աման, երեք կիլոգրամ բառերով. աման բառն արտահայտում է նաև ճաշ բառի իմաստը, իսկ կիլոգրամ բառը՝ նաև ծիրան բառի իմաստը: Կապակցության

մեկ անդամի իմաստը մյուսով արտահայտելու միջոցով փոխանունությունները դրսևորում են կամ իրացնում առարկաների միջև եղած բազմապիսի հարաբերություններ: Այսպես՝ բերված օրինակների մեջ ամբողջ շիջը խմեց փոխանունությամբ շիջը բառով, որ պարունակողն է, արտահայտվել է նաև պարունակվողը՝ կաթը, երեք կիլոգրամ գնեց փոխանունությամբ՝ քանակությունը կամ շափը ցույց տվող բառով արտահայտվել է նաև առարկան (ծիրան):

Փոխանունության միջոցով արտահայտվող՝ առարկաների կամ առարկայի ու հատկանիշի միջև եղած հարաբերությունների հիմնական տեսակները հետևյալներն են:

1) Պարունակողը՝ պարունակչալի փոխարեն, օր. երկու գավաթ խմեցի, փոխանակ՝ երկու գավաթ սուրճ խմեցի, երկու դույլ բերեցին, փոխանակ՝ երկու դույլ ջուր բերեցին, թագավորը նրան տվեց խոստացած երկու կոտր, փոխանակ՝ թագավորը նրան տվեց խոստացած երկու կոտ ոսկին և այլն:

2) Հեղինակը՝ ստեղծագործության փոխարեն, ինչպես՝ նստած Տերյան էր կարդում, փոխանակ՝ նստած Տերյանի ստեղծագործություններն էր կարդում:

3) Գործողությունը արդյունքի փոխարեն, ինչպես՝ արհեստանոցում հիանալի աշխատանքներ են պատրաստում (աշխատանք գործածվել է աշխատանքի արդյունքի՝ պատրաստված առարկաների նշանակությամբ):

4) Նյութը՝ նրանից պատրաստված առարկայի փոխարեն, ինչպես՝ մետաքս է հագել, փոխանակ՝ մետաքսե (կամ մետաքսի) զգեստ է հագել, պատկերասրահում հիանալի կտավներ են ցուցադրվում, որի մեջ կտավ գործածվել է նկար կամ պատկեր բառի փոխարեն և այլն:

5) Ժամանակը՝ տվյալ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցող գործողության, երևույթի, իրադարձության փոխարեն, ինչպես՝ երեկոն շատ լավ անցավ, որի մեջ երեկո բառը գործածվել է երեկոյան տեղի ունեցած միջոցառման (զվարճալիք, համերգ և այլն) փոխարեն, այսօր շոքս ժամ ունենք, որի մեջ ժամ նշանակում է դասախոսություն, պարապմունք և այլն:

6) Հատկանիշը՝ առարկայի փոխարեն, ինչպես՝ կուսակ-

ցական (կուսակցական ֆաղաֆացի կամ մարդ ստեղծ փոխարեն), անկուսակցական, այսինքն՝ անկուսակցական ֆաղաֆացի, կոլտնտեսական, փոխանակ՝ կոլտնտեսական գյուղացի, կարմիրներ, փոխանակ՝ կարմիր գվարդիականներ, կանաչ ծածկել է ողջ հովիտը, փոխանակ՝ կանաչ բուսականությունը ծածկել է ողջ հովիտը և այլն:

7) Պատկանելություն ցույց տվող առարկան՝ պատկանելի փոխարեն, ինչպես՝ քաղաքում է, իմը՝ կաշեկազմ, փոխանակ՝ իմ գիրքը՝ կաշեկազմ, մուր վերահսկում կապույտ էր, աղջկանը՝ կարմիր, փոխանակ՝ աղջկա վերահսկում՝ կարմիր և այլն:

8) Քանակական թվականները՝ շափի միավորների և դրանց հետ կապված առարկաների փոխարեն, ինչպես՝ 30 հատ շարադրություն էր ստուգելու, քսանն արդեն ստուգել էր, փոխանակ՝ քսան հատ շարադրություն ստուգել էր արդեն, հինգ կիլո առավ, փոխանակ՝ հինգ կիլո ծիրան առավ և այլն:

9) Դասական թվականները հաջորդաբար կրկնվող առարկաների փոխարեն, ինչպես՝ մայրը հագել էր կապույտ վերահսկում, աղջիկը՝ կարմիր, առաջինը կարվել էր արտելում, երկրորդը՝ մասնավոր վարպետի մոտ, որոնց մեջ առաջինը և երկրորդը դասական թվականները փոխարինել են մուր վերահսկում, աղջկա վերահսկում բառերին և այլն:

Փոխանունությունները արտահայտվող՝ առարկաների միջև կամ առարկայի և հատկանիշի միջև եղած հարաբերությունները թվարկվածներով չեն սահմանափակվում. այդ հարաբերությունները շափազանց բազմապիսի են և անհնարին է սպառնչ կերպով թվարկել դրանք. սակայն հիմնական տեսակները վերը հիշվածներն են:

Քննության առնելով վերը թվարկված փոխանունության տեսակները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ փոխանունության առավել տրամաբանական և ընդհանրական սահմանումը պետք է համարել քերականական սահմանումը, այն է՝ փոխանունությունը լրացյալի արտահայտումն է լրացումով: Ավելի մասնավորելով այդ ընդհանուր սահմանումը, կարելի է ասել. փոխանունությունը որոշյալի արտահայտումն է որոշիչով կամ հատկացյալի արտահայտումը՝

հատկացուցիչով: Այն բոլոր օրինակները, որոնք բերեցինք, այս բնութագրության համաձայն կարող ենք վերածել որոշիչ-որոշյալ կամ հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունների, ինչպես՝ հինգ կիլոգրամ-հինգ կիլոգրամ ծիրան (հինգ կիլոգրամ-ը որոշիչ է), կարմիրներ-կարմիր գվարդիականներ (կարմիր-ը որոշիչ է), իմը-իմ գիրքը (իմ-ը հատկացուցիչ է), կրեմլին-կրեմլինն կամ կրեմլինի զգեստ (կրեմլին-ն որոշիչ է, կրեմլինի՝ հատկացուցիչ), կուսակցական-կուսակցական ֆաղաֆացի (կուսակցական-ը որոշիչ է) և այլն:

Փոխանունությունները լինում են խոսքային-իրադրական և չեզվական:

Խոսքային-իրադրական են այն փոխանունությունները, որոնք կարող են իրացվել միայն տվյալ խոսքի մեջ կամ տվյալ խոսքային իրադրությունում: Այլ կերպ ասած, խոսքային-իրադրական փոխանունությունները հասկանալի են միայն տվյալ խոսքի մեջ կամ էլ տվյալ իրադրության մեջ (խոսակիցների նախապատրաստվածությունը, զրույցի առարկան, խոսակիցների գիտելիքները և այլն): Այսպես, օրինակ՝ հինգ կիլոգրամ գնեց նախադասության մեջ հինգ կիլոգրամ-ը գործածվել է փոխանվանաբար ինչ-որ բանի մասին (հաց, միրգ, մրգի առանձին տեսակ և այլն), սակայն մենք չենք կարող իմանալ, թե գնվածն ինչ է, եթե խոսքի մեջ արդեն նախապես դրա մասին չի հիշվել կամ եթե խոսողները նախապես չգիտեն, թե ինչի մասին է խոսքը: Աղջկանը՝ կարմիր կապակցության մեջ աղջկանը փոխանունությունը ոչինչ չէր ասի մեզ, եթե դրանից առաջ գործածված չլիներ մուր վերահսկում կապակցությունը. նույնպես և՛ Տերյան էր կարդում փոխանունությունը չի կարող հասկանալի լինել այն մարդուն, որը չգիտե, որ Տերյանը բանաստեղծ է:

Խոսքային փոխանունությունները, որոնք գրեթե անսահմանափակ գործածություն ունեն ժամանակակից հայերենում, չեզվի խնայողականության կենսական միջոցներից մեկն են: Այդ կարգի փոխանունությունները հնարավորություն են տալիս խոսքի մեջ կրճատել կրկնվող բառերը, ինքնին հայտնի կամ հասկանալի բառերն ու նույնիսկ կապակցությունները և դրանով իսկ «բեռնաթափել» նախադասություններն ինքնին հասկանալի շատ բառերի գործածու-

Քյունից: Օրինակ՝ Գնացել էր շուկա ջեմի համար 20 կիլոգրամ ծիրան առնելու: Առավ միայն 10-ը նախադասության մեջ 10 թվականը փոխանվանաբար արտահայտում է ամբողջ 10 կիլոգրամ ծիրան կապակցության իմաստը:

Լեզվական են այն փոխանունությունները, որոնք, անկախ խոսքային իրադրությունից, խոսքի նախընթաց իրազեկումից և այլ հանգամանքներից, սովորական գործածություն ունեն և հասկանալի են ինքնին: Այդպիսի փոխանունություններն, իհարկե, նախապես հանդես են գալիս որպես խոսքային փոխանունություններ, սակայն առարկաների մշտական կապի հիման վրա դառնում են ինքնին հասկանալի, անմիջական խոսքային իրադրությունից վերացած փոխանունություն: Այսպես, օրինակ, արծաթ(յա) փող, ոսկի (կամ ոսկյա) դրամ կապակցությունները խոսքային փոխանունությամբ գործածվելով արծաթ (փոխանակ՝ արծաթ փող) և ոսկի (փոխանակ՝ ոսկի դրամ) փոխանունություններով, աստիճանաբար դարձել են սովորական, խոսքից դուրս էլ հասկանալի փոխանունություններ, որով և արծաթ, ոսկի բառերը ժամանակի ընթացքում ստացել են «արծաթադրամ, ոսկեդրամ» նշանակությունները, (այսֆան) կոտ ոսկի փոխանունությունից հետո, որի մեջ կոտ-ը գործածվել է որպես տարողություն շափ, կոտ բառը խոսքից դուրս էլ արդեն ստացել է շափի միավորի նշանակություն, այդպես և՛ դույլ բառը՝ որպես հեղուկների շափի միավոր, ու՛՛ իբրև տարածության շափի միավոր (համտ. նաև անգլերեն ֆուտ «ոտք» և շափի միավոր) և այլն, և այլն: Եթե խոսքային փոխանունությունները կարևոր են խոսքի համառոտության, լեզվական խնայողականության տեսակետից, ապա լեզվական փոխանունությունները կարևոր են իմաստաբանական տեսակետից, ըստ որում այդպիսի փոխանունություններով բառերն ստանում են նորանոր իմաստներ, որոնք նախապես խոսքային փոխանունությունների հետևանք լինելով, հետագայում վերածվում են ինքնուրույն բառային իմաստների, ամրանում բառին որպես նրա կայուն նշանակություն: Այդպես են առաջացել՝ սուր «հատուկ» ածականից՝ սուր «երկասյրի հատող ու խոցող զենք», խավար «մթին» ածականից՝ խավար «մթություն» գոյականական իմաստը, կանաչ գունանունից՝ «բուսականություն» իմաստ-

տը, արծաթ մետաղի անվանումից՝ արծաթ «արծաթադրամ», առհասարակ՝ «դրամ», ոսկի մետաղի անունից՝ «ոսկեդրամ», հարստություն, գանձ» իմաստները և այլն:

Ժ. Համըմբռնում

Համըմբռնումը նույնպես մեկ բառի գործածությունն է մի այլ բառի փոխարեն, որի դեպքում՝ ա) մասը փոխարինում է ամբողջին, ինչպես՝ ընտանիքը բաղկացած է շուրջ շնչից, որի մեջ շունչ բառը գործածվել է անձ բառի փոխարեն, միջոցառմանը մասնակցեցին 250 հոգի (հոգի բառը՝ մարդ բառի փոխարեն), թոշնաբուժական ֆերման ունի 60 հազար թև (թև բառը գործածվել է թռչուն բառի փոխարեն), կոլտնտեսությունն այժմ արդեն ունի 400 անիվ (անիվ բառը գործածվել է մեքենա բառի փոխարեն) և այլն, բ) առանձինը (եզակին) կամ անհատը հավաքական ամբողջության կամ հոգնակիի փոխարեն, ինչպես՝ «օրհնվի էն օրը, որ ոուսը ոտ դրեց մեր հողում» (ոուս բառը գործածվել է ուսները հավաքականի փոխարեն), ողջ երկիրը ցնծությամբ դիմավորեց Մեսոպ Մաշտոցին (երկիր բառը գործածվել է ժողովուրդ բառի փոխարեն) և այլն, և այլն, գ) հատուկ անունը հասարակ անվան իմաստով և հակառակը՝ հասարակ անունը հատուկ անվան փոխարեն, ինչպես՝ այդ հուղաները շարիֆ էին հայ ժողովրդի համար (Հուղա հատուկ անունը գործածվել է «մատնիչ, դավաճան» նշանակությամբ), նրան Սև օձ էին անվանում (սև օձ հասարակ անունը գործածվել է իբրև հատուկ անուն), Վոլտ հատուկ անունից՝ վոլտ «էլեկտրական հոսանքի լարվածության շափման միավոր» և այլն, և այլն:

Համըմբռնումը, ինչպես պարզ կերպով երևում է բերված օրինակներից, նույնպես բառի փոխարինումն է մի այլ բառով, համապատասխանաբար՝ մեկ բառի իմաստի արտահայտությունը մի այլ բառով, և այս տեսակետից նա կարծես թե նույնանում է փոխանունության հետ: Սակայն դա միայն արտաքին նմանություն է: Փոխանունության դեպքում փոխարինող բառը արտահայտում է և՛ իր, և՛ փոխարինված բառի իմաստը, այլ կերպ ասած՝ փոխանվանաբար գործածվող բառը, որպես բառակապակցության անդամ, ինքնին

արտահայտում է ամբողջ բառակապակցության իմաստը, մինչդեռ համըմբռնման դեպքում բառը պարզապես փոխարինում է մի այլ բառի՝ արտահայտելով միայն նրա իմաստը: Այսպես, օրինակ, բոլոր աղջիկները պայմանավորվածությամբ համաձայն ներմակ էին հագել նախադասության մեջ ներմակ բառը գործածվել է ներմակ զգեստներ կապակցության փոխարեն՝ իր մեջ ներառելով կապակցության զեղչված անդամի իմաստը, մինչդեռ երբ ասում ենք թույնարածական ֆերման ունի 60 հազար թև, ապա թև բառը ոչ թե և՛ իր, և՛ թռչուն բառի իմաստներն է արտահայտում, այլ միայն՝ թռչուն բառի. նա պարզապես գործածվում է թռչուն բառի փոխարենն և ստանում է նրա իմաստը. նույնպես և՛ 100 գլուխ ոչխար կապակցության մեջ գլուխ բառը, որպես մարմնի մաս, արտահայտում է ամբողջի (ոչխարի), իբրև հաշվելու միավորի, իմաստը (100 հատ ոչխար), այդ փոխարինումը ավելի ցայտուն է դառնում, երբ 100 գլուխ ոչխար ասելու փոխարեն պարզապես ասում ենք 100 գլուխ:

Այս բոլորով հանդերձ, կան դեպքեր, երբ դժվար է որոշել, թե տվյալ գործածությունը փոխանունություն է, թե համըմբռնում, ըստ որում որոշ տեսակետով մոտենալու դեպքում կարելի է համարել փոխանունություն, այլ տեսակետով մոտենալու դեպքում՝ համըմբռնում: Այսպես, օրինակ, Յրենքում է Հռոմն անեղադրող (Մ. Լերմոստով, թրգմ. Ծ. Չարենց) նախադասության մեջ Հռոմը կարելի է դիտել որպես եզակիի գործածություն հոգնակիի կամ հավաքականի փոխարեն (Հռոմն = Հռոմի ժողովուրդը), բայց կարելի է դիտել նաև որպես պարունակողը՝ պարունակչալի փոխարեն. նույնպես և՛ լսարանը ֆառացած լսում էր հեռտորին կարելի է դիտել և՛ որպես եզակիի հավաքականի փոխարեն (լսարանը = ունկնդիրները), և՛ որպես պարունակողը՝ պարունակչալի փոխարեն (լսարանը = լսարանի ունկնդիրները): Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այդպիսի դեպքերում վերանում է փոխանունության ու համըմբռնման տարբերությունը. իբրև կանոն, այդ երկուսն իրարից որոշակիորեն տարբերվում են, և տարբերության հիմնական հատկանիշը հենց այն է, ինչ որ վերը բացատրեցինք: Դրա հետ միաժամանակ, չպետք է մոռանալ, որ, ինչպես շատ ուրիշ դեպքերում, այնպես էլ այս

դեպքում լեզվական տարբեր իրողությունները հանդես են բերում շփման եզրեր, նմանություններ ու ընդհանրություններ, որոնք կարելի է դիտել որպես «միջակա» կամ անցման երևույթներ:

Ժա. Համանուններ

Համանուններ են կոչվում ձևով նույնական, իմաստով տարբեր բառերը. օրինակ՝ մաքուր «պատերազմ» և մաքուր (ամասնունը), այլ «տղամարդ» և այլ «քարանձավ», սուր «հատու» և սուր «երկասյրի հատող և խոցող զենք», կետ (կետադրական նշանը) և կետ (կենդանին), փող «դրամ» և փող «խողովակ», հոտ «բույր» և հոտ «ոչխարի նախիր», սեր «սիրո զգացմունքը» և սեր «կաթի սերուցք», ալ «անիվ», ալ «մատանու քար», ալ «փեթակի անցք», ալ «աղբյուրի ակունք» բառազույգերն ու բառախմբերը ներկայացնում են նույնաձև բառեր, որոնցից յուրաքանչյուրը տարբեր իմաստ ունի, հետևաբար և դրանք համանուններ են: Համանուն բառերը կարող են կազմել զույգեր (ինչպես՝ մարտ-մարտ, փող-փող և այլն), եռյակ, քառյակ (հնգյակ և այլն) բառերի խումբ (ինչպես՝ հող «քերականական մասնիկ», հող «ոսկորների խաղ», հող (արևմտահայերեն) «այդտեղ», ալ «անիվ», ալ «մատանու քար», ալ «փեթակի անցք», ալ «աղբյուրի ակունք» և այլն). համանունների տվյալ խումբը (զույգը, եռյակը, քառյակը և այլն) կազմող բառերը, միասին վերցրած, կոչվում են համանունական փունջ:

Ըստ ձևական նույնության համանունները լինում են լիակատար և մասնակի:

Լիակատար համանուններ են այն բառերը, որոնց ձևերը նույնական են և՛ հնչյունաբանորեն (արտասանությամբ), և՛ գրությամբ, ինչպես՝ հոտ «բույր» և հոտ «ոչխարի նախիր», սեր «սիրո զգացմունքը» և սեր «սերուցք», մաքուր «պատերազմ» և մաքուր (ամասնունը), սուր «հատու» և սուր (զենքը) և այլն:

Մասնակի համանուններ են այն բառերը, որոնք նույնական են միայն գրությամբ (տարբեր են արտասանությամբ), կամ միայն արտասանությամբ (տարբեր են գրությամբ):

Արտասանությամբ նույնական, բայց գրությամբ տարբեր

համանունները կոչվում են համահունչ (համահնչուն) համանուններ կամ համահունչներ, ինչպես՝ անգարդ «զարդից զուրկ, առանց զարդի» — անգարթ «անզարթնելի, չզարթնող», բացօթյա «բաց երկնքի տակ (գիշերող), բաց տեղում» — բացօդյա «բաց օդում, դուրսը», աղտ «կեղտ» — փխտ «հիվանդություն», ուղտ «կենդանի — ուփտ «նվիրական խոստում», հորդ «վարար» — հորթ «կովի ձագ», անօզ «անօգնական» — անոֆ «ոչ ոք շունեցող, մերձավորներից ու մտերիմներից զուրկ», անօդ «օդազուրկ» — անոթ «աման» և այլն:

Գրությամբ նույնական, բայց արտասանությամբ տարբեր համանունները կոչվում են համագիր համահուններ կամ համագիրներ, ինչպես՝ մարդ (արտասանվում է մարթ) — մարդ «բարի, առատաձեռն» (արտասանվում է մարդ), բարդ «30 խորձ խոտի դեղ, առհասարակ դեղ» (արտասանվում է բարդ) — բարդ «ոչ պարզ, խրթին» (արտասանվում է բարթ), ոգի (արտասանվում է ոքի. օր. շար ոգի) — ոգի (ոգել բայի ըղձականի եզ. գ դեմք) և այլն:

Մասնակի համանունների մի տեսակն են ձևով իրար մոտ, իմաստով տարբեր բառերը, որոնք կոչվում են հարանուններ, ինչպես՝ թշնամանֆ «թշնամություն» — թշնամանֆ «վիրավորանք, լուտանք», անխնայել «խնայել, գթալ» — ժողովրդախոսակցական անխնայել «առանց խնայելու, անխնա», զեղձ «զեղչելը» — զեղձ «զղջալը, զղջում» և այլն:

Ըստ ծագման համանունները լինում են համարմատ և տարբարմատ:

Համարմատ են այն համանունները, որոնք ծագել են միևնույն արմատից, ինչպես՝ ակ «մատանու քար» — ակ «սիեթակի անցք» — ակ «աղբյուրի ակունք» — ակ «անիվ», սուր «հատուկ» — սուր (զենքը), հարկ «հարկավոր, անհրաժեշտ» — հարկ «ծածկ» — հարկ «տուրք», դարման «դեղ, ճար» — դարման «հարդ» և այլն:

Տարբարմատ են այն համանունները, որոնք ծագել են տարբեր արմատներից, ինչպես՝ մարտ «պատերազմ» — մարտ (ամասնուն), սեր «սերուցք» — սեր «սիրո զգացմունք», հոտ «բույր» — հոտ «նախիր», անել «կատարել» — անել «անելանելի», վեր «ցած, ներքև» — վեր «վերև» և այլն:

Համանունություն կարող է լինել ոչ միայն բառերի միջև,

այլև քերականական ձևերի, բառերի ու քերականական ձևվերի միջև: Ըստ այսմ համանունները լինում են՝ բառային, բառաքերականական և քերականական:

Բառային են այն համանունները, որոնք անկախ բառեր են, ինչպես՝ հոտ — հոտ, մարտ — մարտ, անել — անել, դարման — դարման և այլն:

Բառաքերականական են այն համանունները, որոնց մեջ մեկը (կամ մի քանիսը) անկախ բառեր են, մյուսը (մյուսները)՝ բառերի քերականական ձև (եր), ինչպես՝ արի «խիզախ», արի (հրամայական բայածև), հացի (ծառը) — հացի (հաց բառի եզ. սեռական հոլովը), այգի «պարտեզ» — այգի (այգ բառի եզ. սեռ.), աղաց «աղորիք» — աղաց (աղալ բայի անց. կատ. եզ. գ դեմք) և այլն:

Քերականական են այն համանունները, որոնք հավասարապես բառերի քերականական ձևեր են, ինչպես կրի (կրել բայի ըղձական եզ. գ դեմք) — կրի (կիր բառի սեռ.), ծխում է (ծխել բայի եզ. գ դեմք), ծխում է (ծխալ բայի եզ. գ դեմք), աղում է (աղալ բայի սահմ. եզ. գ դեմք) — աղում է (աղել բայի սահմ. եզ. գ դեմք), տար (տանել բայի հրամ.) — տար (տալ բայի՝ ըղձական գ դեմք), ջրի (ջուր բառի սեռ.) — ջրի (ջրել բայի ըղձ. գ դեմք) և այլն:

Ժբ. Հոմանիշներ

Հոմանիշ կոչվում են տարբեր ձևեր, բայց նույնական կամ մերձավոր իմաստ ունեցող բառերը, ինչպես՝ բույր — հոտ, մազ — հեր — վարս, գագաթ — կատար, դառնալ — պտրտվել, մաքուր — չիեզ — հստակ — պարզ — վեժիտ, պայքար — կռիվ — մարտ — պատերազմ, վերջ — վախճան, սպիտակ — ներմակ և այլն: Հոմանիշ բառերի տվյալ խումբը կոչվում է հոմանիշային շարք:

Հոմանիշները լինում են երկու տեսակ՝ նույնանիշ և համանիշ:

Նույնանիշ են այն բառերը, որոնց իմաստները լիովին համընկնում են, ինչպես՝ բույր — հոտ, գագաթ — կատար, մազ — հեր, այտ — թուշ, գիր — տառ, թերթ — լրագիր և այլն: Տերմինային նույնանիշները, այսինքն՝ այնպիսի նույնանիշները, որոնք տերմիններ են և պատկանում են միևնույն

տերմինահամակարգին, կոչվում են բազմաճյուղներ, ինչպես՝ բիոլոգ—կենսաբան, կենսաֆիզիա—բիոֆիզիա, լուցիչ—կրակվառիչ—վառիչ—ինֆնավառիչ, փոշեծուծ—փոշեծծիչ—փոշեհավաք և այլն:

Համանիշ են այն բառերը, որոնց իմաստները շատ մոտ են իրար, բայց լիովին չեն համընկնում, ինչպես՝ վարս—հեր (վարս «կանացի երկար մազեր», հեր՝ առհասարակ մարդու գլխի մազ), քաղ—արի—խիզախ—կտրիճ—աներկյուղ—անվեհեր—սրտոտ—համարձակ, լավ—ընտիր—հոյակապ և այլն:

Չնայած իրենց իմաստների նույնութան կամ մերձավորության, հոմանիշներն, այնուամենայնիվ, որոշակի տարբերություններ ունեն: Այդ տարբերությունները լինում են՝ իմաստաբանական, գործառական-ոճական, կապակցական:

1) Իմաստաբանական տարբերություններն ի հայտ են գալիս հոմանիշների՝ իրար մերձավոր իմաստների զանազան տարբերակումներով. այդ տարբերակումները լինում են՝ ա) ծավալային, բ) տեսակային, գ) աստիճանական, դ) հասկացական, ե) արտահայտչական:

ա) Հ ո մ ա ն ի շ ն եր ի ծ ա վ ա լ ա յ ի ն տ ա ր բ եր ու թ յ ու ն ն եր ն արտահայտվում են նրանց իմաստների ամբողջական կամ մասնակի նույնությամբ (մերձավորություն). օրինակ՝ թե բառը հոմանիշ է կուտ բառին, բայց միայն մեկ նշանակությամբ, այն է՝ մարդու ձեռք, իսկ բոլոր մյուս նշանակություններով տարբեր է. այդպես է՝ թերթ բառը հոմանիշ է լրագիր բառին, բայց միայն մեկ նշանակությամբ, մինչդեռ բոլոր մյուս նշանակություններով տարբեր է: Այսպիսի բառերը մասնակի հոմանիշներ են: Դրանց հակառակ կատար—գազաք, զգեստ—հագուստ զույգերը նույնական են իրենց բոլոր նշանակություններով, ուստի և դրանք լիակատար հոմանիշներ են:

բ) Տ ե ս ա կ ա յ ի ն տ ա ր բ եր ու թ յ ու ն ն եր ը ց ու յ ց են տալիս հոմանիշների ընդհանրությունը՝ առարկայի (երեվոյթի, հատկանիշի և այլնի) վերաբերմամբ, այսինքն՝ համանիշային շարքի բոլոր անդամներն էլ ցույց են տալիս նույն առարկան, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը վերաբերում է նույն առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) մի տար-

բեր տեսակին: Օրինակ՝ մազ, հեր, վարս, գես, ծամ, բուրդ, գեղմ, ձար, ստե բառերը կազմում են հոմանիշային շարք և բոլորն էլ նշանակում են մազ, բայց դրա հետ միաժամանակ, դրանցից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս մազի մի տեսակ. այդ շարքի մեջ ամենաընդհանուր բառն է մազ, որ վերաբերում է բոլոր տեսակներին անխտիր և կարող է գործածվել բոլոր տեսակների համար (ոչխարի մազ, ձիու մազ, ուղտի մազ, խոզի մազ, այծի մազ, մարդու մազ, գլխի՝ երեսի՝ կրծքի՝ թևատակի մազ և այլն), հեր վերաբերում է միայն մարդու գլխի մազերին, վարս կանացի երկար մազերն են (հյուսված կամ չհյուսված), ծամ՝ կանացի հյուսած մազը և հյուսքերից յուրաքանչյուրը, գես՝ առհասարակ մարդու գլխի մազ, բուրդ կաթնասունների, առավելապես ոչխարի մազ, առանձնապես՝ խուզած մազ, գեղմ՝ ոչխարի ընտիր բուրդ, իսկ տերմինային իմաստով՝ «նրբաբուրդ ոչխարների ենթաբրդի մազիկների իրար կպած ամբողջական շերտը», ձար «ձիու բաշի ու պոշի մազ», ստե՝ «1. ուղտի կարճ ու բարակ մազը. 2. խոզի կոշտ ու փշանման մազը»: Ինչպես տեսնում ենք, համանիշային շարքի անդամները, ընդհանուր առմամբ մազ նշանակելով և հենց դրանով էլ հոմանիշներ լինելով, ցույց են տալիս մազի տարբեր տեսակները: Նույնպես է՝ բույս, ծառ, թուփ, կիսաթուփ, խոտ, բանջար համանիշային շարքի մեջ ամենաընդհանուր իմաստն ունի բույս բառը և բոլոր հաջորդ բառերի ցույց տված բուսատեսակները մտնում են այդ բառի իմաստի մեջ, մինչդեռ մյուսներից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս տեսակներից միայն մեկը:

գ) Ա ս տ ի ճ ա ն ա կ ա ն տ ա ր բ եր ու թ յ ու ն ն եր ը բնութագրվում են նրանով, որ հոմանիշային շարքի անդամներն ընդհանրապես նույն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի և այլնի իմաստն ունեն, բայց յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս դրա մի տարբեր աստիճանը, ուժգնությունը և այլն: Օրինակ՝ գեփյուտ, քամի, հողմ, փոթորիկ, մրրիկ բառերը հավասարապես նշանակում են «օդի հոսանք», սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը, բացի այդ ընդհանուր իմաստից, արտահայտում է նաև օդի հոսանքի ուժգնության ու արագության աստիճանը. ամենամեղմը և ամենաթույլն է գեփյուտը, առավել ուժգինն ու կատաղին՝ մրրիկը: Նույնպես է՝ դուրեկան,

սիրուն, գեղեցիկ, գրավիչ, հմայիչ, հրապուրիչ, հափշտակիչ հոմանիշային շարքի անդամներից յուրաքանչյուրն արտահայտում է դուրեկանության ու գրավչության մի տարբեր աստիճան:

դ) Հասկացական տարբերությունները բնութագրում են միևնույն նշանակությունը, միևնույն ընդհանուր գաղափարն արտահայտող, միևնույն առարկան, երեւոյթը, հատկանիշը ցույց տվող հոմանիշների ներքին, հասկացական տարբեր հիմունքները կամ տարբեր տեսանկյունները. այսպես, օրինակ, լուս մտեցավ, անձայն մտեցավ, անլսելի մտեցավ, անշշուկ մտեցավ, անշշուկ կապակցությունների մեջ լուս, անձայն, անլսելի, անշշուկ, անշշուկ բառերը համանիշային շարք են կազմում և արտահայտում են միևնույն ընդհանուր գաղափարը, այն է՝ մտեցավ առանց որևէ ձայն հանելու կամ որևէ ձայն լսելի դարձնելու, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրի հասկացական հիմքը տարբեր է. լուս նշանակում է առանց խոսելու, անձայն՝ առանց ձայն հանելու, ըստ որում ձայնը կարող է խոսելու կամ քայլերի ձայնը լինել, անլսելի՝ չլսվող, առանց լսվելու (կարող էր ձայն լինել, բայց չլսվել), անշշուկ և անշշուկ՝ առանց շշուկ կամ շշուկ հանելու, առանց մեղմ, հազիվ լսելի ձայն հանելու և այլն: Այդպիսի համանիշներ են նաև՝ մտածել, դատել, խորհել, կշռադատել, մտմտալ.—նայել, դիտել, դիտարկել, հայել.—փորձել, փորձառել, փորձարկել.—պատմել, ասել, հարգողել, հայտնել և այլն:

ե) Արտահայտչական տարբերությունները ցույց են տալիս բառերի վերաբերմունքային, զգացական երանգները. հոմանիշային շարքի անդամները շատ հաճախ իրարից տարբերվում են իրենց արտահայտած վերաբերմունքով, զգացմունքայնությամբ, գնահատությամբ: Այսպես, օրինակ, խժոնել, ուտել, լափել համանիշները նույն իմաստն են արտահայտում, բայց՝ տարբեր գնահատություն ու վերաբերմունք. ուտել չեզոք գնահատություն ունի, խժոնել արտահայտում է բացասական գնահատություն՝ ագահության ու շատակերության երանգով, իսկ լափել արտահայտում է անարգական վերաբերմունք: Նույնպես և՛ մեռնել—սատկել, ձի—յարու, խմել—կոնծել—լակել, ծիծաղել—հոհոսալ—բռ-

բռնալ—սեպերը բաց անել, փախչել—ծլկել—նղել, նստել—շնթոնել—շնթոնկել և այլն:

զ) Գործառական—ոճական տարբերությունները ցույց են տալիս, թե հոմանիշային շարքի անդամներից ո՞րը լեզվի ո՞ր տարբերակին է պատկանում կամ գործառական ո՞ր ոճին: Այսպես, օրինակ, թուշ—այտ, պոռշ—շրթունք, ունք—հոնք, շանգալ—կարթ հոմանիշային շարքերում ունենք մի կողմից խոսակցական լեզվի թուշ, պոռշ, ունք, շանգալ բառերը, մյուս կողմից՝ դրանց գրական համապատասխանները (այտ, շրթունք, հոնք, կարթ). առդիր—հետը համանիշներից առաջինը պատկանում է գրասենյակային ոճին, երկրորդը՝ չեզոք ոճին. թև «ձկան լուղակ» նշանակությամբ պատկանում է խոսակցական լեզվի չեզոք շերտին, իսկ լուղակ՝ մասնագիտական տերմին է. պար գալ, շուռ գալ, ծափ տալ խոսակցական (առավելապես ժողովրդախոսակցական) լեզվի բառեր են, դրանց պարել, ծափահարել, շրջվել հոմանիշները՝ գրական լեզվի բառեր, շրթունք—շուրթ համանիշներից առաջինը գրական լեզվի չեզոք շերտին է պատկանում, իսկ երկրորդը՝ բանաստեղծական լեզվին և այլն, և այլն:

է) Կապակցական տարբերությունները բնութագրում են հոմանիշների կապակցելիությունը տարբեր բառերի հետ. օրինակ՝ խիզախ մարդ—խիզախ արարեք—խիզախ քայլ կապակցությունների խիզախ բառին համանիշ է կտրիճ բառը, որը կարող է փոխարինել նրան առաջին կապակցության մեջ (կտրիճ մարդ), բայց չի կարող փոխարինել երկրորդ և երրորդ կապակցություններում (չի կարելի ասել՝ կտրիճ արարեք, կտրիճ քայլ). կանաչ և դալար հոմանիշներ են և հավասարապես կարող են գործածվել ծառ, բույս բառերի հետ (կանաչ ծառ, դալար ծառ, կանաչ բույս, դալար բույս), սակայն կարելի է ասել նաև կանաչ սառ, կանաչ լեռ, կանաչ պատ, իսկ դալար սառ, դալար լեռ, դալար պատ չի կարելի ասել: Նույնպես և սպիտակ պատ կարելի է ասել, բայց ներմակ պատ՝ ոչ և այլն:

Ժգ. Հականիշներ

Այն բառերը, որոնք միմյանց հակադիր իմաստ ունեն, կոչվում են հականիշներ, ինչպես՝ բարձր—ցածր, լավ—վատ,

մեծ-փոքր, գեղեցիկ-ազեղ, հանելի-տեմա, ախորժեղի-աճ-
ախորժ, ներհ-վերհ, բարեկամ-քղնամի, կարհ-երկար և
այլն:

Հականիշները լինում են երկու տեսակ՝ հակադրական և
ժխտական:

Հակադրական են այն հականիշները, որոնք արտահայ-
տում են միմյանց հակադիր, իրար հակառակ իմաստ, ինչ-
պես՝ մեծ-փոքր, լավ-վատ, բարձր-ցածր, վերհ-ներհ, բա-
րեկամ-քղնամի և այլն:

Ժխտական են այն հականիշները, որոնցից մեկը ժխտում,
բացասում է մյուսի ցույց տված հատկանիշի առկայություն-
նք, բայց ցույց չի տալիս ուղղակի հակադրությունը, բեռնաշ-
նորեն հակառակը, ինչպես՝ գիտակցական-անգիտակցական,
գիտուն-անգետ, ուշադիր-անուշադիր, խրախուսելի-ան-
խրախուսելի, դուրեկան-անդուրեկան և այլն: Այս զույգերի
մեջ առաջինները դրական բեռն են ներկայացնում, այսինքն՝
ցույց են տալիս տվյալ հատկանիշով օժտված լինելը (գի-
տակցական, գիտուն, ուշադիր, խրախուսելի, դուրեկան),
իսկ երկրորդները՝ այդ հատկանիշի բացակայությունը և ոչ թե
առաջիններին բեռնապես հակադիր հատկանիշ. անխրախու-
սելին հակադրվում է խրախուսելի-ին, ցույց տալով, որ
տվյալ արարքը, գործողությունը և այլն խրախուսման ար-
ժանի չէ, բայց չի նշանակում, թե պախարակելի է, անգետ-ը
նշանակում է ոչ գիտուն, ոչ գիտակ, և ոչ թե տգետ և այլն:
Ժխտական հականիշները կարող են փոխարինվել ոչ ժխտա-
կանով կամ զուրկ, չունեցող, անարժան և նման բառերի հետ
դրական հատկանիշը ցույց տվող բառի կապակցությամբ,
ինչպես՝ անխրախուսելի- ոչ խրախուսելի, անուշադիր- ոչ
ուշադիր, անգետ-գիտելիքներից զուրկ և այլն:

Հականիշային շարքեր կազմելու համար լեզուն ստեղծում
է բազմապիսի բառակազմական ու քերականական միջոցներ,
որոնք հնարավորություն են տալիս արտահայտելու ինչպես
հակադրական, այնպես էլ ժխտական հականիշությունները
(հմմտ. օրինակ՝ թևավոր-անթև-թևազուրկ, ախորժեղի-ան-
ախորժ, հաճելի-տհաճ, գեղեցիկ-ոչ գեղեցիկ և այլն):

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Բ Ո Ր Դ

ԻՄԱՍՏԱՓՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունները

Բառի փոխաբերական և փոխանվանական գործածություն-
ները, ինչպես տեսանք, առաջ են բերում բառիմաստի զա-
նազան փոփոխություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում
ամրանում են բառին խոսքից դուրս, դառնում բառի «սեփա-
կան» իմաստները: Սրանից ինքնին բխում է, որ բառի իմաս-
տը գտնվում է պատմականորեն տեղի ունեցող փոփոխու-
թյունների գործընթացում, նա ունի իր պատմական զարգա-
ցումը և դրա օրինաչափությունները:

Բառիմաստի պատմական զարգացման ընդհանուր օրինա-
չափությունների և տվյալ լեզվի բառերի իմաստների կրած
բոլոր կարգի փոփոխությունների ուսումնասիրությամբ
զբաղվում է պատմական իմաստաբանությունը: Բառիմաստի
զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների ուսումնասի-
րությունը բացահայտում է այն ընդհանրական օրենքները,
որոնց համաձայն տեղի են ունենում բառերի իմաստների
բազմատեսակ փոփոխությունները և այն հետևանքները,
որոնց հանգեցնում են դրանք: Սա նշանակում է, թե հետա-
զոտելով առանձին լեզուների մեջ տեղի ունեցող իմաստափո-
խությունները՝ լեզվաբանությունը մասնավոր իրակությունե-
րի գիտական վերլուծությունների հիման վրա գտնում է
դրանք առաջ բերող պատճառները, լուսաբանում դրանց օրի-
նաչափությունները, որոնք հատուկ են ոչ թե առանձին լեզու-
ների կամ դրանց պատմության այս կամ այն փուլին, այլ
աշխարհի բոլոր լեզուներին և նրանց զարգացման բոլոր փու-
լերին: Այսպես, օրինակ, բառերի փոխաբերական գործածու-
թյունները և դրանց այն տեսակները, որոնց ծանոթացանք,
հատուկ են ոչ թե մեկ առանձին լեզվի կամ որևէ լեզվի

պատմության մեկ առանձին փուլի, այլ բոլոր լեզուներին ու դրանց զարգացման բոլոր փուլերին:

Հենվելով լեզվաբանության կողմից մշակված իմաստափոխական ընդհանուր տեսության և իմաստափոխությունների ընդհանուր օրինաչափությունների վրա, յուրաքանչյուր լեզվի ու նրա զարգացման ամեն մի առանձին փուլի ուսումնասիրությունը ձգտում է լուսաբանել այդ լեզվում ու դրա զարգացման տվյալ փուլում տեղի ունեցած իմաստային փոփոխությունները, բացահայտել դրանց պատճառներն ու հետևանքները, բնութագրել իմաստափոխությունների տեսակները և այլն, և այլն:

Ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրության մեջ, դրան համապատասխան, իմաստափոխությունների քննությունն ու նկարագրությունը սահմանափակվում է հենց ժամանակակից հայերենի շրջանակներով: Այսպիսի սահմանափակումը, բնականաբար, պահանջում է որոշակիորեն սահմանազատված պատկերացում աշխարհաբարյան իմաստափոխությունների մասին, գրական աշխարհաբարի ու ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ու դրա զարգացման մասին:

Ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունները 18—20-րդ դարերում աշխարհաբար գրական լեզվի բառերի կրած իմաստափոխություններն են: Օրինակ՝ թերթ բառը «լրագիր» նշանակությամբ սկսել է գործածվել 20-րդ դարի առաջին քառորդից, հետևաբար ժամանակակից լեզվի իմաստափոխություն է.— կուսակցություն բառը, որ աշխարհաբարյան բառ է, նախապես նշանակում էր «կողմնակցություն, կողմնակիցների խումբ՝ միավորում», 19-րդ դարի վերջում ստացավ «քաղաքական կազմակերպություն» նշանակությունը. քանի որ բառը չի գործածվել մեր հին մատենագրության մեջ, ապա պարզ է, որ նրա կրած իմաստային փոփոխությունն էլ չի կարող վերագրվել գրաբարին.— թև բառը «ինքնաթիռի քաշող մակերես» նշանակությամբ գործածվել է միայն 20-րդ դարում, ուստի և այդ իմաստափոխությունը ժամանակակից հայերենի իմաստափոխություն է և այլն:

Ճշգրտելով ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունների ժամանակային սահմանները, մենք կարող ենք

նույնը կատարել նաև գրաբարի նկատմամբ. գրաբարյան պետք է համարել այն բոլոր իմաստափոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել 5—18-րդ դարերի գրաբարալեզու գրականության մեջ, բայց առանձնապես՝ 5—11-րդ դարերի մատենագրության մեջ: 10—16-րդ դարերում ունեցե՞նաև միջինհայերենյան գրականության լեզվի (միջին հայերենի) իմաստափոխությունները, որոնք և միջինհայերենյան իմաստափոխություններ անունով կկոչենք: Այս բոլորից առանձնա՛նում են.

1) Աշխարհաբարյան իմաստափոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել՝ ա) աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվում՝ նրա տարածքային բոլոր դրսևորումներում, բ) ժողովրդախոսակցական լեզվի տարածքային, հատկապես արևելյան և արևմտյան տարբերակներից մեկում կամ մյուսում՝ անկախորեն:

2) Բարբառային իմաստափոխությունները, որոնք հատուկ են որևէ բարբառի կամ բարբառների զանազան խմբերի:

3) Մասնավոր գրական իմաստափոխությունները, որոնք հատուկ են միայն արևելահայ կամ միայն արևմտահայ գրական լեզվին (օրինակ՝ արևմտահայերենում պատճենը բառն ստացել է «բարիկաղ» նշանակությունը, արևելահայերենում՝ ոչ, արևմտահայերենում գեշ բառն ստացել է «վատ» իմաստը, արևելահայերենում՝ ոչ և այլն):

4) Նոսակցական լեզվի իմաստափոխությունները, որոնց ենթարկվել են բառերը գրական լեզվի խոսակցական տարբերակում և դեռևս չեն անցել գրական լեզվին (օր. քո էդ համարները չեն անցնի. ճամառ բառը գործածվել է «անսպասելի՝ տարօրինակ ու խորամանկ արարք» նշանակությամբ):

Իմաստափոխությունների այս տարբերակումներն անհրաժեշտ են որոշելու համար, թե բառերի կրած իմաստափոխություններից ո՞րն է տեղի ունեցել ժամանակակից գրական հայերենում, ո՞րը գրաբարում կամ միջին հայերենում, բարբառներում, խոսակցական լեզվում և այլն, և դրա հիման վրա էլ՝ ընդհանուր գաղափար կազմել ժամանակակից գրական հայերենի իմաստափոխությունների մասին՝ ամբողջությամբ վերցրած: Մյուս կողմից, այդ տարբերակումներն ան-

հրաժեշտ են նաև առհասարակ հայոց լեզվի պատմական իմաստաբանության համար¹:

Այս բոլորով հանդերձ, ժամանակակից հայերենի պատմական իմաստաբանության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն գրաբարյան իմաստափոխությունները, որովհետև մեր լեզվի բառապաշարի հիմնական զանգվածը կամ միջուկը գրական ժառանգորդությամբ գրաբարից է գալիս և գրաբարյան իմաստափոխությունները, բնականաբար, ժառանգորդաբար անցել են ժամանակակից հայերենին: Գրաբարից գրական ժառանգորդությամբ աշխարհաբարին անցած բառերի գրաբարյան և ժամանակակից իմաստների հարաբերակցությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ կարգերի մեջ:

1. Բառի գրաբարյան բոլոր նշանակությունները պահպանվել են և կենսունակ են մեր գրական լեզվում. օրինակ՝ մառմի՛ն բառը գրաբարում ունի «մարդու կամ կենդանու նյութական կազմը իր ֆիզիկական արտաքին ձևերով ու դրսևւորումներով» հիմնական իմաստը և «1. մարմնի միսը և առհասարակ պինդ մասերը՝ արյան հակադրությամբ, 2. նյութական գոյացություն, 3. երկրաչափական՝ եռաչափ առարկա կամ դրա պատկերը» նշանակությունները, որոնք բոլորն էլ այժմ կենսունակ են. այդպես են նաև՝ ճակատ (գլխի առջևի վերին մասը, զորքի մարտական դասավորության առաջնային գիծը, շենքի առջևի կողմը) և այլն:

2. Բառի գրաբարյան իմաստների մեծագույն մասը պահպանվել է, բայց մեկ կամ մի քանի իմաստներ կամ շեն պահպանվել, կամ էլ մասնակի փոփոխությունների են ենթարկվել:

¹ Հայոց լեզվի պատմական իմաստաբանության համար անհրաժեշտ կլինե՞ր մեր կողմից «գրաբարյան» շտաբերակված անվանումը փոխարինել հինհայերենյան անվանումով, այս էլ բաժանելով երկու կարգի՝ նախագրային (5-րդ դարից առաջ) և գրաբարյան (5-րդ դարից հետո՝ գրաբարալեզու գրականության մեջ տեղի ունեցած իմաստափոխություններ). բացի դրանից, անհրաժեշտ կլինե՞ր նաև նախահինհայերենյան անվանումով տարբերակել հին հայերենի կազմավորումից առաջ տեղի ունեցած իմաստափոխությունները: Ժամանակակից հայերենի պատմական իմաստաբանության համար այդ տարբերակումներն անհրաժեշտ չեն:

վել. օրինակ՝ գլուխ բառի բազմաթիվ իմաստները պահպանվել են, բայց չի պահպանվել «դրամական գումար, դրամ» նշանակությունը (հմմտ. հատուցէ ընդ յանցանացն զգլուխն «հանցանքի դիմաց դրամ կվճարի»), իսկ «հաշվի՝ համրանքի միավոր» նշանակությունը նեղացել է. գրաբարում կարելի էր գլուխ բառը գործածել նաև առարկաների, իրերի վերաբերյալ՝ «հատ» նշանակությամբ, այժմ իբրև քանակային միավոր կարելի է գործածել ընտանի կենդանիների վերաբերյալ կամ գլխածև կտորներով առարկաների համար (օր. 5 գլուխ պանիր).— Բերան բառը իր հիմնական իմաստի հետ ունեցել է՝ «1. դուռ, մուտք, 2. անցք, 3. հատող գործիքի սուր մասը, սայր, 4. սկիզբ, 5. անգամ, 6. հրաման, պատգամ, առհասարակ՝ խոսք, ասված բան. 7. անձ, մարդ» նշանակությունները, որոնցից 6-րդը (հրաման, պատգամ, խոսք) չի պահպանվել. բերել բայի բազմաթիվ նշանակությունները պահպանվել են, բացի «իր մեջ կրել՝ ունենալ. համբերել, տոկալ, վարել, մղել» նշանակություններից և այլն:

3. Բառի բազմաթիվ իմաստները պահպանվել են, բայց ո՛չ առաջնային, նախնական ուղղակի իմաստը. օրինակ՝ ակն բառը, իր բազմաթիվ նշանակություններով հանդերձ, ունեցել է առաջնային «աչք» նշանակությունը. ժամանակակից հայերենում պահպանվել են բոլոր նշանակությունները, բացի հիմնականից. այդպես և ածել (առաջնային իմաստն է եղել «բերել»), տնտես (առաջնային նշանակությունն է եղել «տնօրեն, տեսուչ»), սարսել (առաջնային նշանակությունն է եղել «շարժվել, տատանվել, դողալ») և այլն, որոնց առաջնային, ուղղակի իմաստները շեն պահպանվել:

Այս կարգի բառերի հետ շպետք է շփոթել նոր ժամանակներում գրաբարից փոխառված այն բառերը, որոնք հենց փոխառության պահին գործածվել են նոր, գրաբարում չունեցած իմաստով (օր. պարետ, պարեկ, մարտկոց, կոպար, դետք, ռումբ և այլն):

Այս կարգերի համաձայն գրաբար-աշխարհաբար իմաստների հարաբերակցության որոշումը կարևոր է նրանով, որ հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու բառերի ոչ գրաբարյան նշանակությունները, իսկ դրանք էլ տարբերակելու ըստ վերը թվարկված ոլորտների (գրական աշխարհաբար,

խոսակցական (ժողովրդախոսակցական) աշխարհաբար, բարբառներ և այլն), որոնց օգնությամբ միայն կարելի է ճշտորոշել գրական աշխարհաբարում տեղի ունեցած իմաստային փոփոխությունները և դրանով իսկ ճիշտ պատկերացում կազմել ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունների մասին:

բ. Գրական աշխարհաբարի իմաստափոխությունների տեսակներն ըստ իմաստափոխական հիմունքների

Բառերի իմաստային փոփոխությունները հիմնականում տեղի են ունենում խոսքի մեջ, բառագործածության գործընթացում և գերազանցապես փոխաբերական, փոխանվանական ու համըմբռնական գործածությունների հետևանք են: Այս երեք կարգի բառագործածությունների մասին խոսելիս մենք տեսանք, որ դրանք իրենց զանազան տեսակներն ունեն ու դրսևորումները. ըստ որում դրանցից յուրաքանչյուրն էլ ունի իր պատճառական հիմունքը: Առանձնապես փոխաբերությունների տեսակները քննելիս ասացինք, որ բառի ուղղակի և փոխաբերական իմաստների կապը բացատրվում է փոխաբերության հիմքով, այսինքն՝ այն ընդհանուր կողմով (հատկանիշով, դերով և այլն), որ գոյություն ունի տվյալ բառի ցույց տված առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) և փոխաբերաբար այդ նույն բառով անվանվող առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) միջև: Օրինակ, արևի սլաքները միտնվեցին հողի մեջ նախադասության մեջ սլաքներ բառը գործածվել է փոխաբերաբար՝ արևի ճառագայթների համար. փոխաբերության հիմքն է արևի ճառագայթների պատկերացումը շեղակի սլաքաձև շերտերի՝ գծերի ձևովով, որին տվյալ նախադասության մեջ զուգորդում է նաև սլաքի պես մխրձվելը՝ շղթայական փոխաբերությամբ.— գլուխ բառի «որևէ բանի գնդաձև (վերին կամ ստորին) ծայր» նշանակությունը (օր. սոխի գլուխ, կաղամրի գլուխ, մեխի գլուխ, գավազանի գլուխ և այլն), ինչպես և առհասարակ «որևէ բանի գնդաձև զանգված՝ կտոր» (պանրի գլուխ, շաքարի գլուխ և այլն) նշանակությունների համար փոխաբերության հիմքն է նմանությունը և այլն: Եթե այժմ վերանանք փոխաբերություններից և նկատի ունենանք գլուխ բառի ստացած նոր

իմաստները («գնդաձև առարկա», «առարկայի գնդաձև ծայր»), ապա կարող ենք հարց տալ. իսկ ինչո՞ւ (ի՞նչ պատճառով) է գլուխ բառն ստացել այդ նոր իմաստները. պատասխանը կլինի՝ ձևի նմանությունը: Ուրեմն, այն, ինչ որ փոխաբերությունների քննության ժամանակ մենք անվանեցինք փոխաբերության հիմք, իմաստափոխությունների պատճառական բացատրության համար դառնում է իմաստափոխության պատճառ կամ իմաստափոխական հիմունք: Ամեն մի իմաստային փոփոխություն, անկախ այն բանից, փոխաբերության, փոխանունության, համըմբռնման, թե այլ ճանապարհով է առաջացել, ունի իր պատճառը կամ հիմունքը: Ինչպես ամեն մի լեզվի, այնպես էլ գրական աշխարհաբարի իմաստափոխությունների իմաստափոխական հիմունքները բազմաթիվ են ու բազմազան, բայց դրանցից հիմնականները հետևյալներն են:

1. Իմաստափոխություն նմանության զուգորդությամբ.— Առարկաների, երևույթների, հատկանիշների և այլնի միջև եղած որևէ կարգի նմանությունը առաջ է բերում տվյալ առարկայի հասկացության անվանման գործածություն՝ որևէ կողմով դրա նմանությունն ունեցող առարկայի համար. օրինակ՝ գլուխ բառի՝ «գնդաձև առարկա» և «առարկայի գնդաձև ծայր» նշանակությունները հիմնված են ձևի նմանության վրա: Այդպես են նաև՝ ատամ բառի «զանազան գործիքների՝ անիվների վրայի ատամնաձև ելուստ» (օր. աղացի ատամ, աղորիքի ատամ, սղոցի ատամ), «պարիսպների՝ աշտարակների վրայի ատամնաձև կամ քառանկյունի սյունիկ».— խորանարդիկ «խորանարդաձև պատկեր (գծագրի, նախշի), խորանարդաձև առարկա— և մանկական խաղալիք (կուբիկ)».— փոք (մարմնի մասը)— փոք «անոթների միջին՝ ուռուցիկ մասը» (սափորի՝ կժի փոր)— աղյուսիկ «փոքրիկ աղյուս» և աղյուսիկ «աղյուսանման առարկա, բրիկետ» (օր. թեյի աղյուսիկ) և այլն: Ընդհանրապես մարմնի մաս ցույց տվող բառերով զանազան առարկաների և առարկաների մասերի անվանումը նմանության հիմունքով շատ տարածված է բոլոր լեզուներում (հմտ. աչք «առարկայի բաժանմունք» (խուրջի նի աչք, սեղանի աչք, խանութի աչք) — աչք «բողոք».— բերան «անոթների բացվածքը, որով մի բան են լցնում մեջը»

(կօժի բերան, կաթսայի բերան), քաթ «կշեռքի նծար», բազուկ «գետի՛ լեռան կողմնային ճյուղավորում», երակ (մարմնի) և երակ «ապարի շերտ երկրի ընդերքում, հիմնական ապարի մեջ ընկած հանքային տեսակի բարակ շերտ» և այլն: Նմանություն զուգորդությամբ կատարվող իմաստային փոխանցումների հիմունքը կարող է լինել ոչ միայն ձևի, արտաքին գծագրության և այլ կարգի՝ ֆիզիկապես դրսևորվող նմանությունը, այլև մտքով, երևակայությամբ ստեղծվող ինչ-որ հատկանիշ, կողմ, բնութագիր: Օրինակ, վերը բերված ալաբ «ճառագայթ» փոխաբերությունը լոկ երևակայությամբ ստեղծված նմանությունն է: Սակայն հենց այդպիսի «երևակայական» նմանություններով էլ նյութական առարկաների անվանումներն անցնում են հոգեկան աշխարհի կամ հասարակական կյանքի երևույթներին. ինչպես, օրինակ, ծիլ «ընծյուղ» և «որևէ բանի սկզբնական դրսևորում, սկզբնավորվող երևույթ» (հմմտ. հոգու ծիլեր, սիրո ծիլեր, ազատագրական շարժումների ծիլեր). — Ընտֆ «ոտքի դրոշմվածքը գետնի վրա» և «որևէ բանից մի առարկայի վրա մնացած նշան» (օր. վերքի՛ կտրվածքի հետք), «որևէ կարգի հետևանք» (օր. վշտի՛ տառապանքի հետք). — խոքք «ոչ հարազատ» և «արտասովոր, օտարոտի». — կուշտ «քաղցը հագեցրած» և առհասարակ՝ «որևէ բանից հագուրդ ստացած. հոգնած, զրգված». — ածուխ «քյոմուր» և «ցորենի և զանազան ընդեղենների հիվանդություն, որից հատիկները սևազույն փոշի են դառնում». — ձուլել «մետաղը հալելով ամբողջական զանգված դարձնել և կաղապարով որոշակի ձև տալ», գրաբարում արդեն ստացել էր նաև «միացնել, միավորել» նշանակությունը, որից էլ ժամանակակից հայերենում զարգացել է «ասիմիլյացիայի ենթարկել». — աղեղ «նետը նետելու գործիք» և «1. աղեղնաձև առարկա (օր. հոնքերի աղեղ) 2. գզելու աղեղնաձև գործիք, 3. շրջագծի որևէ մաս, 4. շենքի՛ կառույցի աղեղնաձև կամար, 5. աղեղնաձև գիծ (երկաթուղու՛ ռազմաճակատի և այլն), 6. քյամանշայի կնտնտոց և առհասարակ՝ կնտնտոց, 7. մարմնի զանազան մասերի ու գործարանների աղեղնաձև հատված». — Երկանդ «որևէ հիվանդության մարտապող» և «վնասվածք՝ որևէ կարգի փշա-

ցած տեղ՝ մաս ունեցող» (օր. հիվանդ ձեռագիր) և այլն, և այլն:

2. Իմաստափոխություն կցորդության հիմունքով.— Բաների իմաստների փոփոխության հիմնական տեսակներից մեկն է առարկաների միջև եղած կապի և դրա հիման վրա՝ նրանց անվանումների մշտական կամ հաճախակի գործածվելու պատճառով մեկ առարկայի (հատկանիշի և այլնի) անվանումը մի այլ առարկայի վրա տարածելը. օրինակ՝ Խամար «առարկայի հաջորդական կարգը նմանների շարքում ցույց տվող թիվ» գործածվելով հյուրանոցի սենյակների վերաբերյալ (համար այսինչ սենյակ), ստացել է «հյուրանոցի առանձին սենյակ կամ բնակարան» նշանակությունը, նույն ձևով էլ՝ «բաղնիքի առանձին լողասենյակ. երկույթի՛ համերգի և այլնի յուրաքանչյուր առանձին մասը՝ ելույթը. հրետանային՝ զնդացրային՝ հրթիռային զենքերին սպասարկող անձնակազմի զինվոր». բանտերում և ուղղիչ-աշխատանքային գաղութներում՝ «կալանավոր». սպորտային խմբական խաղերում՝ «մարզիկ» նշանակությունները. հեշտ է նկատել, որ այս բոլոր իմաստային փոխանցումների մեջ էլ Խամար բառը և համարակալված առարկան մշտական կապի մեջ են, որ և իմաստների փոփոխության հիմք է դառնում: Այդպես են նաև՝ սեղան (կահույքի առարկան) «ուտելիք, ուտելեղեն. հացկերույթ». — աթոռ (նստելու հարմարանքը) «պաշտոն». — կարիճետ «առանձնասենյակ» և «կառավարական մարմին» և այլն: Կցորդական իմաստափոխություններն ըստ էության բառերի փոխանվանական գործածությամբ բառակապակցության մեկ անդամի (լրացյալի) փոխարինումն են մյուսով (լրացումով), և որքան բազմազան են առարկաների միջև և հատկանիշների ու առարկաների միջև եղած կապերը, այնքան էլ բազմազան են կցորդական իմաստափոխության տեսակները:

3. Իմաստափոխություն գործառական (ֆունկցիոնալ) հիմունքով.— Այս իմաստափոխությամբ մի առարկայի անվանումն անցնում է նույն կամ նույնանման գործողությունը, դերը կատարող, նույն նպատակին ծառայող մի այլ առարկայի, ինչպես քե (թռչունի) և քե (ինքնաթիռի քաշող մակերես) (քաշող մակերեսը ծառայում է ինքնաթիռի թռիչքին,

ինչպես թե՛ թուղունի). — Խոփ «արորի երկաթյա մասը, որ ազուցվում է կոտրակին (առատամին) և ծառայում հողը ճեղքելուն՝ ակոսելուն». երբ ստեղծվեց գուլթանը, նրա ակոսող մասը ևս կոչվեց խոփ, իսկ մեր օրերում այդպես կոչվեց նաև տրակտորի ակոսող, հողը պատող և շրջող մասը—(տրակտորն ունի բազմաթիվ խոփեր).— սայլակ «փոքրիկ սայլ», ապա՝ «ձեռքի կամ մեխանիկական հարմարանք՝ բեռներ տեղափոխելու համար. դեռևս շքայլող երեխաներին և հաշմանդամներին ման ածելու անվավոր հարմարանք. մոտոցիկլետին կցվող նստելու հարմարանք՝ մեկ ուղևորի համար. զանազան մեքենաների զամբյուղաձև մաս՝ ծանրություններ տեղափոխելու և բարձրացնելու համար» (օր. ամբարձիչի սայլակ).— կարք «ձուկ որսալու մետաղյա կեռ» և «երկաթյա կեռ ու սրածայր հարմարանք՝ զանազան բաներ ճանկելու՝ պահելու՝ կախելու համար». — կառձ «երկանիվ կամ քառանիվ հարմարավետ ծածկավոր սայլ» և «երկաթուղային վագոն. արևմտահայերենում՝ նաև «ավտոմոբիլ». — լամպ (նոր փոխառություն ռուսերենից) «ճրագ», բայց դրան փոխարինած էլեկտրական լուսավորության հարմարանքի բոլոր տեսակներն ստացան այդ անվանումը, սրանից էլ՝ «հատուկ նպատակի ծառայող նույնպիսի սարք, որ օգտագործվում է արտադրության և տեխնիկայի մեջ՝ զանազան նպատակներով» (օր. զոդման լամպ, հեռուստացույցի, ռադիոընդունիչի լամպ և այլն). — լապտեք գրաբարում նշանակում էր «ճրագ, կանթեղ, ջահ». աշխարհաբար գրականում ստացավ «լուսավորման ապակյա անոթ, որի մեջ դնում են լույսի աղբյուրը (մոմ, լամպ և այլն), ֆանար», իսկ այժմ նաև՝ «ավտոմեքենայի՝ շոգեբարչի և այլնի առջևի կամ ետևի լուսարձակ». — դեղ գրաբարում նշանակել է «խոտ», ապա մասնավորապես՝ «բուժական նպատակներով օգտագործվող բույս». այնուհետև, երբ աստիճանաբար բուսական բուժամիջոցները փոխարինվեցին քիմիական միջոցներով, սրանք էլ կոչվեցին դեղ, քանի որ նույն նպատակին էին ծառայում. կորցնելով իր նախկին՝ «խոտ» նշանակությունը, դեղ այժմ նշանակում է «1. բուժական նպատակով օգտագործվող ամեն կարգի նյութ (քիմիական, բուսական և այլն), 2. մարմնի մեջ այս կամ այն երևույթը առաջ բերելուն ծառայող բուժական նյութ»

(օր. քնաբեր դեղ, ախորժակի դեղ, ցավամոք տեղ և այլն). այս ընդհանրացած իմաստով էլ՝ փոխաբերաբար գործածվելով հոգեկան երևույթների համար, ստացել է «վշտի՝ տառապանքի ամոքման միջոց, սփոփանքի միջոց» և վերջապես՝ «առհասարակ անախորժ վիճակից (ձախորդությունից, անհաջողությունից, դժվարին կացությունից) դուրս գալու միջոց՝ հնարք» վերացական իմաստը:

4. Իմաստափոխություն հումանիշների տարբերակման հիմունքով.— Հոմանիշներն, ինչպես ասել ենք, սովորաբար ինչ-որ բնութագրով (իմաստային, ռճական, գործառական) տարբերվում են միմյանցից. այն դեպքերում, երբ երկու կամ ավելի հոմանիշներ նույն իմաստն են ունենում, ժամանակի ընթացքում, բացի գործառական և ռճական տարբերակումներից, կարող են նաև իմաստային տարբերակման ենթարկվել՝ նույնանիշներից վերածվելով համանիշների: Այսպես, օրինակ, կեռ, ուտելիք, ուտեստ բառերը մի ժամանակ հավասարապես նույն իմաստն էին արտահայտում և իրարից տարբերվում էին միայն գործառապես. այժմ կեռ նշանակում է ընտանի կենդանիների և թռչունների ուտելիք, ուտեստ «մարդկանց ուտելիք, մասնավորապես՝ ուտելիքի պաշար», իսկ ուտելիք բառը նշանակում է «ընդհանրապես ուտելու բան թե՛ մարդկանց և թե՛ կենդանիների». — կեռ-կոր-ծուռ նախապես միևնույն նշանակությունն ունեին, բայց ժամանակի ընթացքում տարբերակվեցին և աշխարհաբարում գործածվեցին որոշակիորեն տարբեր իմաստներով.— խմիչք և ըմպելիք հավասարապես նշանակում էին «խմելիք, խմելու բան», տարբերակվելով ստացան՝ ըմպելիք «առհասարակ խմելիք», իսկ խմիչք՝ «ոգելից խմելիքների ընդհանուր անվանում». — կտուր-ծածկ (շենքի)— հարկ-տանիք ունեին «տան վերին ծածկույթը» նշանակությունը, աշխարհաբար գրականում որոշակիորեն տարբերակվել են.— կարիք և կարոտ միևնույն նշանակությունն ունեին, այժմ տարբեր իմաստներ են ստացել և այլն, և այլն:

5. Իմաստափոխություն համանիշային պայմանավորվածության հիմունքով.— Այսպես ենք կոչում այն իմաստափոխությունները, որոնք տեղի են ունենում գործառական կամ ռճական տարբեր բնութագրերով նույնանիշներից մեկի կրած

իմաստային փոփոխութիւնը մյուսի վրա տարածելով, ինչպես՝ բարբառների մի զգալի մասում և աշխարհաբարում (ժողովրդախոսակցական լեզվում) շատ գործածական ու կենսունակ բառեր են պտուել և պտոշ, որոնց դիմաց գրական ունի շրջում և շուրթ (վերջինս առավելապես բանաստեղծական լեզվում). բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում պտոշ և պտուել բառերը որոշակիորեն իմաստային տարբերակման են ենթարկվել, ըստ որում առաջինը մեծ մասամբ գործածվում է «շրթունք, շուրթ» ուղղակի իմաստով, երկրորդը՝ «դունշ, մուսթ. առվի՝ գետի եզրք. ամանի՝ անոթի բերանի եզր. որևէ բանի եզր՝ ծայր» նշանակութիւններով: Քանի որ գրական լեզվում ընդունվել է շրթունք բառը, ապա սա էլ ստացել է «ամանի պտուել. գետի՝ առվի եզր. որևէ բանի եզրային մաս՝ ծայր» նշանակութիւնները (հմմտ. կարասի՝ կաթսայի շրթունք, ձորի շրթունք, առվի շրթունք). այս իմաստները շրթունք բառն ստացել է ոչ թե իր ինքնուրույն իմաստային զարգացումով, այլ պտոշ և պտուել նույնանիշների կրած իմաստափոխութիւնների «յուրացումով» (գրողները պտոշ և պտուել բառերը փոխարինում են շրթունք բառով, դրա հետ միաժամանակ՝ նաև նրանց զանազան իմաստները). այդպես է առաջացել նաև փոշի բառի «շղարշ, շղարշ գլխաշոր» նշանակութիւնը. բարբառներում ունենք թոզ բառը (թուրքական փոխառութիւն) «փոշի» և «շղարշ» իմաստներով. մեր գրողները, գործածելով փոշի բառը, նրան տվել են նաև թոզ բառի 2-րդ նշանակութիւնը: Այդպես են նաև՝ ֆամի և հոզմ բառերի իմաստափոխութիւնները՝ ֆամի կուլ տալ և հոզմ կուլ տալ դարձվածներում (երկրորդը՝ արևմբտահայերենում).—ցոլք բառի «ճառագայթ» նշանակութիւնը՝ շոգի-ի պայմանավորվածութիւնով.—աչք բառն ստացել է «բողբոջ» և «փեթակի անցք» նշանակութիւնները՝ ակնհամանիշի պայմանավորվածութիւնով և այլն:

6. Իմաստափոխութիւնը ապաստուգարանութիւնի հիմունքով.— Այս կարգի իմաստափոխութիւնները պայմանավորված են բառի ստուգարանական իմաստի (քննիմաստի կամ ներքին ձևի) մթագնումով, նախնական իմաստի և հետագայում ստացված իմաստների միջև եղած կապի խզումով: Օրի-

նակ՝ ակ «անիվ», ակ «աղբյուր», ակ «թանկագին քար», ակ «փեթակի աչք», ակն «պայթուցիկ լիցքով արկ» բառերը հասարակապես ծագում են հինհայերենյան ակն «աչք» բառից և դրանց իմաստները նախապես փոխաբերական նշանակութիւններ են եղել՝ նմանութիւն հիմունքով, բայց հետագայում այդ նշանակութիւններն այնքան են հեռացել միմյանցից և նախնական «աչք» ուղղակի իմաստից, որ խզվել է կապը բառի այդ նախնական իմաստի հետ. այժմ խոսողները չեն էլ գիտակցում ակ «անիվ», ակ «թանկագին քար», ակ «ակունք», ակն «պայթուցիկ լիցք» բառերի կապը ակն «աչք» բառի հետ. նախնական իմաստի մթագնումը հանգեցրել է այդ նոր իմաստներից յուրաքանչյուրի ինքնուրույնացման, որ և հանգեցրել է, իր հերթին, դրանք առանձին բառերի վերածվելուն: Հաւ նշանակել է «չեփած, անեփ, կիսեփ», փոխաբերաբար նաև՝ «տհաս. տմարդի, անգութ, անագորույն». դրա հոգնակին էլ ունեցել է նույն նշանակութիւնները (հմմտ. ի գազանաբարոյութիւն նախանձեալք և ի համազգիսն հումք և մարտատեսացք). ժամանակակից հայերենում հումք նշանակում է «աշխատանքի այն առարկաները, որոնք նախապես ենթարկվել են մարդկային աշխատանքի ներգործութիւն» (օր. հանքաքարը՝ մետաղածուլական գործարանի, մանվածքը՝ մանածագործարանի համար և այլն).—կծու բառը կազմվել է կծել քայի արմատից՝ -ու ածանցով (կիծ + ու = կծու) և նախապես նշանակել է «ցավ պատճառող, ցավեցնող». հետագայում ստացել է «բարկ, փոթոթող» (առանձնապես համի վերաբերյալ) նշանակութիւնը, որից և՛ «անախորժ, ծանր, անպատիվ» (հմմտ. կծու խոսք). այս իմաստը կարող էր զարգանալ միայն նախնական, որոշակիորեն նյութական կծել իմաստի մթագնման հետևանքով.—մառդ նշանակել է «մեռնող, մահկանացու», այժմ այդ իմաստը չի պահպանվել և խոսողները շփոթեն էլ դրա և մահ բառի ստուգարանական կապը (կարելի է ասել և ասում են՝ մարդը մահկանացու է, որ ստուգարանորեն պետք է նշանակեր «մահկանացուն մահկանացու է»). կուտ նշանակել է «կոր, ծուռ, շեղ», բայց այժմ այդ իմաստի հետ այլևս չի կապվում.—դեղձ նշանակել է «դեղին, դեղնագույն», բայց ժամանակակից իմաստն այլևս դրա հետ չի կապվում (կարելի է ասել՝ դեղին դեղձ, կարմիր

դեղձ, սպիտակ դեղձ և այլն): Ստուգաբանական իմաստները մթազնման, այսինքն՝ ապաստուգաբանության (դեէտիմոլոգիզացիայի) իմաստափոխական նշանակությունն այն է, որ բառը, կորցնելով իր իմաստի և ստուգաբանական իմաստի կապը, ստանում է նորանոր այնպիսի իմաստներ, որոնք չեն կարող այլևս բացատրվել նախկին իմաստով: Այսպես, օրինակ, մառդ բառը, որ ստուգաբանորեն նշանակի է «մահականացու», կորցնելով իր կապն այդ նախնական իմաստի հետ, ստացել է «ամուսին. տղամարդ» նշանակությունները, որոնք չեն կարող բացատրվել «մահականացու» իմաստի զարգացումով:

Իմաստների ստուգաբանական խզման մի տեսակն է քերականական ձևերի քարացումն ու բառացումը, որի հետեվանքով բառի որևէ քերականական ձևը, կորցնելով իր քերականական իմաստը, վերածվում է ինքնուրույն բառի և ստանում նոր իմաստ: Օրինակ՝ հավատամք գրաբարում հալատալ բայի սահմանական եղանակի առաջին դեմքի հոգնակիի ձևն է. առնվելով իբրև անկախ բառ և զրկվելով քերականական (դիմային, ժամանակային, թվային) իմաստներից՝ նշանակել է «հավատի խորհրդանիշ», ժամանակակից հայերենում՝ նաև «հայացքների ամբողջություն, համոզմունք».— հասցե գրաբարյան հասանել բայի ապառնիի եզ. երրորդ դեմքի ձևն է, որ կորցրել է իր քերականական իմաստները և այժմ նշանակում է «1. նամակի՝ ծանրոցի և այլնի առաքման տեղն ու ստացողը ցույց տվող մակագրություն, 2. մեկի բնակության տեղը».— իրավ՝ իր բառի գրաբարյան գործիականի եզ. հոլովածն է, իրավ՝ հոգնակիի հոլովածն է. երկուսն էլ այժմ ինքնուրույն բառեր են «իսկապես, ճշմարտապես» նշանակությամբ.— մեղայ գրաբարյան մեղանչել բայի անց. կատարյալի եզ. առաջին դեմքի ձևն է, իսկ այժմ՝ ինքնուրույն բառ է (մեղքի համար թողություն խնդրելու, ինչպես և զարմանքի ու երկյուղածության բացականչություն).— կեցցե գրաբարյան կեամ «ապրել» բառի ապառնիի եզ. երրորդ դեմքի ձևն է, որ անկախ բառ է դարձել (գոհունակության՝ խրախուսանքի՝ փառաբանության բացականչություն).— մասին՝ մասն բառի գրաբարյան սեռ.— տր. հոլովածն է, որ դարձել է ինքնուրույն բառ և այլն, և այլն:

7. Իմաստափոխություն զգացական-վերաբերմունքային հիմունքով.— Բառերն, ինչպես ասել ենք, բացի իրենց արտահայտած հասկացություններից, կարող են արտահայտել նաև սուբյեկտիվ իմաստներ (վերաբերմունք, զգացմունք, քաջալերանք կամ արհամարհանք և այլն). այս սուբյեկտիվ իմաստները, այսպես թե այնպես, գնահատություն, բնութագրություն են բառերի ցույց տված առարկաների, երևույթների, գործողությունների նկատմամբ: Այդ գնահատությունը, բառի գործածության հետևանքով, կարող է ամրանալ բառին, դառնալ նրա մի նոր նշանակությունը կամ ավելի զարգանալով՝ պարզապես փոխարինել նրա հին իմաստին: Օրինակ՝ մինչսովետական շրջանի գրական լեզվում սովորական բառ էր վարժապետը՝ «ուսուցիչ» նշանակությամբ. մեր դասական գեղարվեստական գրականության մեջ շատ վարժապետներ ներկայացվել են բացասական բնութագրությամբ, իբրև տգետ, ուսուցման մեթոդներին անտեղյակ կամ դրանք գիտակցաբար ոտնահարող հերոսներ. իրականության մեջ էլ՝ նախասովետական շրջանի վարժապետների մեջ եղել են շատ ու շատ այդպիսիները: Այս բոլորը հիմք դարձան վարժապետ բառը արհամարհական երանգով գործածելու համար, որը և հանգեցրեց այդ բառի «վատ, տգետ ուսուցիչ» իմաստին.— ռամիկ և գեղջուկ բառերը, որոնք նշանակում էին «գյուղացի», նախասովետական շրջանում, և էլ ավելի վաղ, ստացել էին արհամարհական երանգ. սովետական կարգերի հաստատումից հետո, երբ իշխանությունն անցավ բանվորներին ու գյուղացիներին, վերաբերմունքը փոխվեց, և գեղջուկ, գեղջուկների բառերն սկսեցին գործածվել դրական իմաստով.— լակել «խմել» (շան և կատվի) անարգական նշանակությամբ է գործածվում մարդկանց համար (հմմտ. շայդ լակի՛ր և մի՛ փնթփնթա), որից և՛ դարձյալ անարգական իմաստով՝ «խըմիչը խմել, հարբել».— թաթ բառը նշանակում էր «մարդու և կենդանիների ձեռքի կամ ոտքի ծայրային մասը (ձեռքինը՝ դաստակից մինչև մատների ծայրը, ոտքինը՝ կոճից մինչև մատների ծայրը). այժմ ձեռքի համար գործածվում է «շատ մեծ՝ անճոռնի՛ կոպիտ» անարգական նշանակությամբ (հմմտ. թաթդ քեզ քաշի՛ր): Մեր այժմյան երիտասարդները գործածում են գեղո բառը (գյուղացի բառի կրճատված ձևը) «ան-

բարեկիրթ, հետամնաց, անզարգացած, անճաշակ» իմաստով և այլն:

8. Իմաստափոխություն քյուրմընման հետևանքով.— Այս կարգի իմաստափոխությունները բառերի կամ դրանց բաղադրիչների սխալ հասկանալու, բառերի ճիշտ նշանակությունն ու գործածությունը շիմանալու, հարանուններն իրար հետ կամ բառի բաղադրիչներից մեկն իր հարանվան հետ շփոթելու, բառի կազմությունը շիմանալու և նման երևույթների հետևանք են: Օրինակ՝ վարկարբեկել «անվանարկել» բառը կազմված է վարկ «հեղինակություն» և բեկել «կոտրել» (համտ. անունը կոտրել) բաղադրիչներից. խոսակցական լեզվում վարկ բառը անգործածական է, ուստի և խոսողները վարկարբեկել-ի առաջին բաղադրիչը կապում են վարձ բառի հետ՝ դարձնելով վարձարբեկել, որ երբեմն սխալ կերպով գործածում են նույնիսկ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ.— բարբառներում գործածվում է փռչի «գլխին գցելու շղարշ, շղարշ գլխաշոր» բառը, որ փոխառված է պարսկերենից: Դրան հարանուն փռչի բառը շատ բարբառներում փոխարինվել է թուրքական թոզ բառով և որովհետև փռչի-ն սխալմամբ կապել են հայերեն փռչի բառի հետ, ապա այդ բառն էլ են «թարգմանել» ու դարձրել թոզ «գլխի շղարշ» նշանակությամբ, որով և թուրքերենից փոխառյալ թոզ «փռչի» բառը մի բոլորովին նոր նշանակություն է ստացել. սակայն դրանով ամեն ինչ չի վերջացել: Մեր գրական լեզուն մերժել է թուրքական թոզ բառը՝ փոխարինելով փռչի-ով. և որովհետև թոզ բառն ունի նաև «գլխի շղարշ ծածկոց» իմաստը, ապա մեր գրողներից ոմանք իրենց գործերում այդ իմաստի համար էլ գործածում են փռչի բառը.— գրաբարյան այգող² բառը կազմվել է այգ «լուսաբաց» բառից և նշանակել է «հանգուցյալի շիրմին թաղման հաջորդ օրը այցի գնալն ու սգալը». քանի որ այգ բառը բարբառներում չի պահպանվել, ապա այգող-ը կապվել է ինճը բառի հետ, իսկ ողբ բաղադրիչից մնացած մասն էլ՝ հող բառի հետ և ստացվել է ինճհա-հող, իբր թե «իր հողին այցելելը».— ծներեկ բառը բարբառներից մի քանիսում դարձել է ծնեփուկ, որ «ստուգաբանել»

² Այգող կազմված է այգ+ողբ բաղադրիչներից՝ բ-ի անկումով (համտ. այգալաց բառը՝ նույն նշանակությամբ):

են իբր ձյուն և եփուկ բառերից կազմված բառ և դարձրել ծնեփուկ.— մազապուր բառը կազմվել է մազ-ապուր (ապրել բառի արմատը) բաղադրիչներից. շիմանալով այդ, կապել են պրծնել բառի հետ և դարձրել մազապուրծ.— եղեգնաբար (բաղկեղոնի մի տեսակը) դարձրել են եղեգնաբար՝ կապելով եղեգ բառի հետ. — արջնդոդոշ-ը «դոդոշանման գորտ, հրադոդոշ» դարձրել են արջնդոդոշ՝ արջն «սև, սևաթույր» բաղադրիչը փոխարինելով արջ բառով.— մույկածաղիկ-ը (մույկ «մաշիկ, կոշիկ»)՝ ոյ>ու հնչյունափոխությամբ դարձել է մուկածաղիկ, և որովհետև մուկ-ը չի հասկացվել, ապա դարձրել են մուգածաղիկ.— ցրագալույց ժողովրդական լեզվում դարձել է ցրագալույս, ցրագուս (ույց, լուցանել «վանել» բայի արմատը փոխարինվել է լույս բառով).— ակնակապին բառի կապին բաղադրիչը չի հասկացվել և կապվել է կապիչ բառի հետ՝ դառնալով ակնակապիչ (համտ. Ս. Այվազյան, Ճակատագիրն հայոց, 57).— պղպղաբար (հինհայերենյան պուղ «փայլ» արմատի կրկնականը) դարձել է պղպեղաբար.

— լուսատտիկ, լուսատտեիկ-ը (կազմված լույս և տուտ, տըտուն + իկ ածանցից) դարձել է լուսատիտիկ՝ իբր թե լույսի մեջ տիտիկ անող.— հայտնի հեքիաթի մոխրատիտիկ, մոխրատտեիկ (կազմվել է մոխիր և տուտ, տուտիկ տուտուն-իկ բաղադրիչներից) «մոխրոտ փեշերով՝ քղանցքով» բառը դարձրել են մոխրատիտիկ «մոխիրի մեջ նստող» և մեր բառարաններն էլ ընդունել են այդ ձևը, որ միակ գործածականն է.— կոյաջուր կազմված է կոյ «աղբ»+ջուր բաղադրիչներից (համտ. կոյուղի), սակայն կոյ բառն այժմ գործածական չէ և չի գիտակցվում, ուստի և այդ բաղադրիչը փոխարինվել է կով բառով. բարդությունն ստացել է կովաջուր ձևը (ՄԳ, 1977, №4, էջ 25, երկու անգամ).— կատարելություն կազմված է կատարյալ բառից. շփոթելով կատարելություն «կատարելի լինելը» բառի հետ՝ փոխարինում են նրանով.— նույնպես և՛ պատկանելություն-ը փոխարինում են պատկանելիություն ձևով, որ սխալ է (պատկանելություն կազմված է պատկանյալ բառից, պատկանելիություն-ը՝ պատկանելի բառից).— խուլածաղիկ (խուլ «պալար» + ծաղիկ) բառի առաջին բաղադրիչը կապել են խուլ լուսողությունից զուրկ» բառի հետ և

դարձրել խլածադիկ.— Բեռորդի (Բույր բառի գրաբարյան սե-
ռականի ձևը՝ Բեռ + որդի) նշանակում է քրոջ որդի, բայց կա-
պելով Բեռի բառի հետ՝ գործածում են «քեռու որդի» իմաստով
(հմմտ. Քեռորդիս ասաց.— Բզովան գյուղում մի լավ աղջիկ
կա...— Սիրտս չէր կպել. մեղավորը քեռուս տղան էր, ինձ
մոլորեցրեց.— ՍՀ, 18 (2, 1972).— Խումար «1. զարթում, հարթածությունից նոր սթափված, 2. սառած՝ պաղած հայաց-
քով, 3. փոքր-ինչ շիլ հայացքով» բառը (փոխառված է արա-
բերենից) կապելով խում «խմելը» բառի հետ՝ դարձրել են
խումհար (խում + հար, իբր թե՝ «խմելուց զարկված», ինչպես՝
արեահար, սիրահար և այլն. հմմտ. ՍԳ, 1977, № 3, էջ 54)
կամ խումառ (խում + առ)՝ իբր թե՝ «խմելուց առնված՝ բռ-
նրված».— բարբառներում գործածվում է շիլ թուրքերեն բա-
ռը՝ «պիսակավոր, խայտաբղետ» նշանակությամբ, որից էլ՝
շիլ պանիր բառակապակցությունը՝ իբր՝ խայտաբղետ գույ-
ներով պանիր (կանաչեղենի պարունակության պատճառով).
չիմանալով բառի իմաստը, շիլ դարձրել են ճիլ, իբր թե «չլի
նման դժվար ծամվող, ջուտ» (հմմտ. ճիլ միս), իսկ սրա
ճիլն էլ «գրականացնելով» համապատասխան բառով՝ գրում
են ջիլ պանիր (հմմտ. Հաց ու պանիր կար. պանիրը ջիլ էր.—
ՍԳ, 1977, № 4, էջ 78).— գրտնակ «խմորագունդը բացելու
գլանաձև փայտ» բառը մի շարք բարբառներում ունի վրթա-
նակ ձևը. չիմանալով ծագումը, հայացնում են ու դարձնում
վարդանակ՝ կապելով հայերեն վարդ բառի հետ (հմմտ. ՍԳ,
1977, № 4, էջ 20—Ձյունիկ հարսը վարդանակով խմորի
գունդն էր ետ անում.—Ս. Խանգաղյան):

Ինչպես հեշտությամբ կարելի է նկատել, բերված օրինակ-
ների մի մասի ոչ թե իմաստն է փոխվել, այլ ներքին ձևը, որ,
սակայն, նույնպես իմաստափոխություն է: Այնուհետև. բեր-
ված օրինակների մի զգալի մասը պարզապես ժողովրդական
ստուգաբանության հետևանք է, սակայն բոլոր դեպքերում չէ,
որ թյուրըմբռնումները կարելի է հանգեցնել ժողովրդական
ստուգաբանության, ինչպես, օրինակ, փուշի-թոզ-փոշի, մե-
ղանչել, անխայել և այլ բառերի իմաստափոխություններն
են: Վերջապես, ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները,
թյուրըմբռնման դեպքում մենք գործ ունենք սխալ բառա-
գործածությունների հետ, որոնք պետք է մերժվեն և վտարվեն

գրական լեզվից: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ այդ սխալ-
ներն ընդհանրանում են և դրանով իսկ «օրինականանում»՝
դառնալով կանոնական իրակություններ (հմմտ. մոխրա-
տիտիկ, խլածադիկ, մազապուրծ և այլն):

9. Հատկանունների հասարակացում.— Բոլոր լեզուներում
էլ սովորական է որևէ հատկությամբ, արարքով, հասարակա-
կան դերով, դիրքով, նշանավոր գործով և այլ հանգամանք-
ներով աչքի ընկած անձանց կամ որևէ բնութագրական հատ-
կանիչով հայտնի դարձած աշխարհագրական հատուկ անունը
գործածել որպես հասարակ անուն՝ տվյալ բնութագրի իմաս-
տով: Օրինակ՝ Աստվածաշնչի եղբայրասպան Հուդայի անունը
հին ժամանակներից սկսած ողջ քրիստոնեական աշխարհում
դարձել է հասարակ անուն՝ «ղավաճան» իմաստով, իտա-
լացի ֆիզիկոս Ա. Վոլտայի անունը դարձավ հասարակ անուն՝
վոլտ «էլեկտրահոսանքի լարվածության շափման միավոր»,
Հուլիոս Կեսարի անունը դարձավ հասարակ անուն տարբեր
լեզուներում (հմմտ. հայերեն կայսր, ռուսերեն Царь, գերմա-
ներեն Kaiser և այլն), անջրաթափանց ռետինապատված
գործվածքը և դրանից պատրաստված թիկնոցը կոչվում է
մակիկետոշ՝ շոտլանդացի քիմիկոս Մակիկետոշի անունով, ո-
րին պատկանում է այդ գործվածքի գյուտը, ռուսերենում
король «թագավոր» բառը գերմանական կայսր Կառլոսի
անունից է և այլն: Հայերենում հատկանունների այդպիսի
հասարակացում են. ակոռի «ավերված, կործանված», ակոռի
դարձնել՝ դառնալ «ավերել, ավերվել», ժողովրդախոսակցա-
կան և բարբառային ակալել (ակոռել > ակալել՝ առնմանու-
թյամբ) ծագել են երկրաշարժից ավերված Ակոռի բնակա-
վայրի անունից. —Ախուրան (ախուրան) «հորդ և կատաղի»
(գետի՝ հեղեղի մասին) ծագել է Ախուրյան գետանունից և
այլն, և այլն:

10. Իմաստափոխություն գիտակցական, գործուն միջա-
մրտության հետևանքով.— Շատ բառերի իմաստների փոփո-
խությունը, նրանց այս կամ այն կարգի գործածությունը պայ-
մանավորված է մարդկանց կամ պետական մարմինների գոր-
ծուն միջամտությամբ, գիտակցական հիմքի վրա՝ որոշ նպա-
տակադրումով: Օրինակ՝ ռեկտոր բառը մինչև 1975 թ. գոր-
ծածվում էր միայն համալսարանների ղեկավար պաշտոնյա-

յի՝ դիրեկտորի համար, բայց կառավարական մարմինների որոշմամբ այժմ գործածվում է ամեն կարգի բուհերի դիրեկտորների համար (նախկին նշանակութունն էր՝ «համալսարանի ղեկավար պաշտոնյա՝ դիրեկտոր», այժմյան նշանակութունը՝ «ամեն կարգի բուհի ղեկավար պաշտոնյա՝ դիրեկտոր»)։ — դպրոցի ղեկավար պաշտոնյան կոչվում էր վարիչ-Համկոմկուսի կենտկոմի 1932 թ. որոշմամբ բոլոր կարգի միջնակարգ դպրոցների ղեկավար պաշտոնյան վերանվանվեց դիրեկտոր (դպրոցի դիրեկտոր, ուսումնարանի դիրեկտոր, տեխնիկումի դիրեկտոր և այլն)։ դիրեկտոր անվանումն, այդպիսով, տարածվեց նաև միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների ղեկավարի վրա։ Այս կարգի ակտիվ միջնորդությամբ, գիտակցաբար տեղի ունեցող իմաստային փոփոխությունները, սակայն, ավելի բնորոշ են տերմինաբանությանը։ Գիտության, տեխնիկայի, արտադրության տարբեր բնագավառների մասնագետներն իրենց բնագավառի տերմինահամակարգը համալրում են հիմնականում երեք ճանապարհով՝ ա) նոր բառեր կամ բառակապակցություններ կազմելով, բ) փոխառյալ բառերով, գ) լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառերին մասնագիտական տերմինային իմաստ տալով։ Այս երրորդ կարգի համալրման դեպքում է, ահա, որ բառերին գիտակցական կերպով այս կամ այն իմաստըն է տրվում։ Այսպես, օրինակ, խոռոչ գրաբարում ունի «ծակ, փոս» նշանակությունը. աշխարհաբարում՝ պահպանելով այդ իմաստը, ստացել է նաև «1. ճեղք, բացվածք, 2. ծառի փշակ» նշանակությունները՝ իր պատմական զարգացումով. բայց դրանց հետ միաժամանակ նա մեր օրերում ստացել է նաև տերմինային մի քանի նշանակություններ. «1. (կազմախոսական) դատարկ կամ լցված տարածություն կենդանի օրգանիզմի մեջ, որ սահմանազատվում է մարմնի պատերի ներքին մակերեսներով» (օր. կրծքի խոռոչ, քթի խոռոչ), 2. մարմնի որևէ մասի փոս ընկած տեղ, որի մեջ գտնվում է մի այլ գործարան (օր. աչքի խոռոչ), 3. (բժշկական, երկրաբանական, շինարարական և այլն) որևէ մարմնի մեջ զանազան պատճառներով տեղի ունեցող քայքայումից առաջացած դատարկություն (օր. թոքերի խոռոչներ (կավեռաններ), լեռնապարի խոռոչ, բյուրեղի խոռոչ, ատամի խոռոչ, փայտանյու-

թի խոռոչ), 4. (ֆիզիկական) անշարժ դրական իոն»։ Այս բոլոր իմաստներն էլ տրվել են խոռոչ բառին համապատասխան մասնագիտությունների տերմինաշինարարների կողմից։ Իմաստների գիտակցական փոփոխությունը տերմինաբանության մեջ ավելի հաճախ է տեղի ունենում գրաբարից կամ բարբառներից փոխառվող բառերում։ Այսպես, ռազմական տերմինաբանության համար գրաբարից վերցվեցին պարեկ, պարետ, ռումբ և շատ այլ բառեր՝ անհրաժեշտ վերաիմաստավորումներով. պարեկ նշանակում էր «պահակ», առնվեց «պատրուկ» բառի նշանակությամբ («զինված շոկատ որևէ օբյեկտի պաշտպանության կամ հասարակական կարգի ու անվտանգության պահպանության համար»), պարետ՝ «վերակացու, տեսուչ, իշխան», առնվեց կոմենդանտի նշանակությամբ, ռումբ՝ «նետելու քար», մասնավորապես՝ բաբանով նետելու քար. տեգ, նիզակ», առնվեց ԾՕՄԾԱ-ի նշանակությամբ, մարտկոց «աշտարակ, բուրգ» (կոլոդների համար), առնվեց բատարեա-ի նշանակությամբ և այլն։ Նույնպես և բարբառներից առնվեցին շմուշկ, դանուկ և շատ ուրիշ բառեր՝ տերմինային վերաիմաստավորումներով (շմուշկ՝ բարբառներում նշանակում էր «պայտած կրունկներով սրաքիթ կոշիկ», դահուկ՝ «մեծ սահնակ՝ ձմեռը սարից խոտ կամ վառելափայտ կրելու համար») և այլն։

11. Իմաստափոխություն իմաստների բաղաբանության և տևանքով. — Հաճախ է պատահում, որ երկու բառերի իմաստները շփոթվում են իրար հետ՝ նրանց ձևական որոշ նմանության կամ միանման կապակցությունների մեջ գործածվելու պատճառով, որով դրանցից մեկը փոխում է իր իմաստը՝ ստանալով մյուսինը. այս երևույթը կոչվում է բաղաբանություն (կոնտամինացիա)։ Օրինակ, մեղանչել բառը նշանակում է «մեղք գործել», բայց խոսակցական լեզվում (որից թափանցում է նաև գրական լեզվի մեջ) այդ բառը գործածվում է նաև «խղճալ, գթալ, զղջալ» իմաստներով՝ մեղա բառի և մեղք բառի, մեղք գալ կապակցությունների բաղաբանությամբ. — կատարելություն «կատարելի լինելը» գործածում են «կատարյալ՝ անթերի լինելը» և պատկանելություն «պատկանելի լինելը»՝ «պատկանելը» իմաստով՝ կատարելություն և պատկանելություն բառերի բաղաբանությամբ. — գե-

բաղասելիորեն «գերադասելի կերպով, նախապատվություն տալով» գործածում են «գերազանցապես» նշանակությամբ՝ գերազանցորեն բառի բաղարկությամբ (հմտ. Հիշյալ հողերի վրա կարող են տեղավորվել 20—30000 հոգի, որոնք գերադասելիորեն պիտի լինեն նոր գաղթականներ.— Մ. Արզումանյան, Նանսենը և Հայաստանը, էջ 191): Ավելի հաճախ է տեղի ունենում բառակապակցությունների բաղարկությունը, որով ստացվում են նոր կապակցություններ (դարձվածներ և այլն).— ունենք մի կողմից՝ կախ ընկնել, մյուս կողմից՝ լաց ընկնել և լաց լինել. վերջինիս բաղարկությամբ ստեղծվել է նաև կախ լինել «կախվել, կախ ընկնել».— ունենք դեր խաղալ և դեր ունենալ, մյուս կողմից՝ արժեք ունենալ. դեր խաղալ-ի բաղարկությամբ ստեղծվել է արժեք խաղալ.— ախ քաշել և հոգոց հանել կապակցությունների բաղարկությամբ ստեղծվել են հոգոց քաշել և ախ հանել կապակցությունները.— դասել քվին կամ շարքին (շարքում) և համարել մի բան կապակցությունների բաղարկությամբ ստեղծվել է համարել քվին (հմտ. Մենք ձեզ հետ նրանց համարում ենք այն մարդկանց քվին, որոնց անվանում են հայրենազալ.— Գ. Մարգարյան) և այլն:

12. Իմաստափոխություն բառագործածության և իմաստների պատճենումով.— Լեզվական ազդեցությունների ամենասովորական և շոշափելի հետևանքը բառերի փոխառությունն է, բառապատճենումը և իմաստային պատճենումը, որ ազդվող լեզվի բառերի այս կամ այն իմաստն ստանալն է՝ ազդող լեզվի բառերի օրինակով: Այսպես՝ հայերենում երաշխավորել բառն ունի «վստահեցնել որևէ բանում, 2. հանձնարարել՝ իր վրա պատասխանատվություն վերցնելով հանձնարարության կատարման համար, 3. երաշխավորություն տալ»։ ուսերենում рекомендовать նշանակում է «երաշխավորել, հանձնարարել», իսկ դրանից կազմված за-рекомендовать (себя)՝ «իրեն դրսևորել՝ ցուցաբերել»։ այս վերջինի պատճենումով էլ, ահա հայերենում իրեն երաշխավորել գործածում են «իրեն դրսևորել՝ ցուցաբերել» նշանակությամբ (հմտ. Պամսը իրեն երաշխավորեց որպես ֆրանս-սովետական մերձեցման մեծ կողմնակից, Մ. Արզումանյան, նույն տեղում, 250).— ուսերենն впитать «1.

ներծծել, 2. տոգորել», пропитать «ծծեցնել, տոգորել, հագեցնել» բառերի ընդօրինակումով գործածում են ներծծվել, հագեցվել բառերը՝ «տոգորվել, համակվել» նշանակությամբ.— ամբարձիչ մեքենան ուսերենում նմանության զուգորդությամբ կոչեցին журавль, որի պատճենումով էլ՝ հայերեն կոունկ.— վարկ նշանակում էր «համարում, կարծիք, պատիվ, հեղինակություն», ստացավ «փոխատվություն. մեկին տրամադրվող դրամական միջոցներ» նշանակությունը՝ ուսերենի кредит բառի իմաստային պաճենումով (ուսերեն բառն էլ փոխառված է եվրոպական լեզուներից՝ լատիներեն credit).— կոչ «կանչելը, կանչ» բառն ստացել է «ծողովողական զանգվածների ուղղված գրավոր կամ բանավոր դիմում» նշանակությունը՝ ուսերենի призыв բառի պատճենումով.— պատճենը բառն արևմտահայերենում ստացել է «բարիկադ» նշանակությունը՝ ֆրանսերենի պատճենումով.— ծողովողախոսակցական լեզվում գործածվում է բոլ բառը՝ «1. կույր, 2. բուժ, ոչ հատու, ոչ սուր»։ գրական լեզվում էլ դրա պատճենումով գործ են ածում կույր «ոչ հատու, բուժ» նշանակությամբ (հմտ. դանակը կույր էր, չէր կտրում).— ուսերենն номер բառի պատճենումով գործածում են հայերեն համար «անսովոր՝ տարօրինակ արարք» իմաստով և այլն: Հատկանշական է, որ այս կարգի պատճենումներն ավելի շատ են տերմինաբանության մեջ, և դա հասկանալի է: Մասնագետ-տերմինաշինարարները՝ հայացնելով օտարալեզվյան տերմինները, շատ հաճախ ուղղակիորեն պատճենում են տերմինների իմաստները՝ հայերեն բառերի համար՝ ստուգաբանական հիմունքով, այսինքն՝ օտար լեզվի այս կամ այն տերմինի դիմաց գործածում են ստուգաբանորեն նույնիմաստ հայերեն բառը՝ դրան տալով տերմինային իմաստը (հմտ. վարկ, կոունկ, խոռոչ և այլն):

13. Բառի կրած ձևափոխություններով պայմանավորված իմաստափոխություն.— Լեզվի զարգացման ընթացքում հաճախ նույն բառը տարբեր պատճաններով ենթարկվում է տարբեր ձևափոխությունների, այսինքն՝ կրում է տարբեր հնչյունական փոփոխություններ, որի հետևանքով նախնական մեկ բառը ձևապես վերածվում է երկու կամ ավելի տարբեր բառերի, ինչպես՝ համարել և համրել, հուզել և

ուզել, կատրել և կոտորել, հատնել և հատել և այլն: Այսպիսի բառազուլգերի անդամները ժամանակի ընթացքում կամ հոմանիշներ են դառնում՝ ստանալով իմաստային տարբերակում, կամ գործառական տարբերակման են ենթարկվում, կամ մեկը մնում է իր կենսունակ բառ, մյուսը դուրս է գալիս և այլն, և այլն: Սակայն հաճախ է տեղի ունենում նաև իմաստների այնպիսի զարգացում, որ հանգեցնում է միևնույն բառից առաջացած տարածե բառերի քաղաքովին տարբեր իմաստների: Այսպես, օրինակ, համբել բառը համարել բառից է ստացվել՝ 2-րդ վանկի ա ձայնավորի անկումով, և ձևական տարբերությունը հանգեցրել է տարբեր իմաստների. համարել ստացել է «մի բան կարծել, ընդունել իբրև մի բան», իսկ համբել՝ պահպանել է նախնական իմաստը, այն է՝ «հաշվել, հաշվարկել»: Այդպես և՛ կտրել, կտրել և կոտորել, հուզել և ուզել, հատել և հատնել և այլն: Հայերենում այս կարգի իմաստափոխությունները բավականաչափ շատ են, և դա բացատրվում է այն բանով, որ միևնույն բառը մեր գրական լեզվին է անցել և՛ գրական ժառանգորդությամբ, և՛ ժողովրդախոսակցական լեզվից՝ դրան հատուկ ձևափոխություններով ու իմաստային զարգացումով, և՛ բարբառներից կամ էլ գրաբարից (իբրև փոխառություն) ու արևմտահայերենից (արևմտահայերենի համար՝ արևելահայերենից) և այլն: Այս բոլոր ներթափանցումներով ստացվել են հինհայերենյան բառերի ոչ միայն ձևական տարբերակներ ժամանակակից հայերենում, այլև իմաստային տարբեր զարգացում ապրած բառեր. այսպես՝ գրաբարյան հատարմատից ունենք հատել և հատնել, բայց նաև՝ էտ, էտել, էտոց և այլ բառերը՝ ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ իմաստներով (էտ նշանակում է ծառի ավելորդ ճյուղերի, մասնավորապես խաղողի վազի ավելորդ ոստերի կտրելը). հույզ, հուզել գրաբարյան յոյզ, յուզել բառերի պատմական զարգացումով առաջացած ձևերն են՝ իրենց իմաստներով, իսկ ուզել՝ ժողովրդախոսակցական լեզվի բառ՝ իր ձևով և իմաստով և այլն, և այլն:

14. Բառակազմությունն իբրև իմաստափոխական գործոն.— Բառերի տարբեր իմաստային փոփոխություններն ու փոխանցումները հաճախ պայմանավորված են լինում բառա-

կազմական իրողություններով. իբրև կանոն, բարդությունների և ածանցումների մեջ բաղադրիչները (արմատ, բառ) պահպանում են իրենց անկախ իմաստները, բայց միմյանց զուգորդությամբ ստանում են նոր բառային իմաստ՝ կազմելով նոր բառեր: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ նոր (ածանցավոր կամ բարդ) բառի իմաստը հնարավոր չէ բխեցնել բաղադրիչների անկախ իմաստներից կամ նրանց կապակցությունից: Այսպես, եթե տուն բառից կազմված տնակ բառը հեշտությամբ կարող է բացատրվել բաղադրիչների իմաստներով (տուն+ակ փոքրացուցիչ ածանց «փոքրիկ տուն»), ապա կոնակ բառի իմաստը չի կարող բացատրվել կուռն +ակ (փոքրացուցիչ ածանց) բաղադրիչների նշանակություններով. կոնակ նշանակում է թիկունք, մեջք՝ և չի կարելի բացատրել իբրև փոքրիկ կուռ: Դեղձան նշանակում է «դեղին», բայց դրանից կազմված դեղձանիկ բառը չի կարելի բացատրել դեղին+իկ (դեղին նշանակող բառի քնքշականը), որովհետև դեղձանիկ թռչնանուն է.— նոնակ կազմված է նուռ(ն) բառից՝ ակ ածանցով, բայց չի կարելի բացատրել իբրև փոքրիկ նուռ.— գլխաբառ կազմված է գլուխ և բառ բառերից և նշանակում է գլխավոր (հիմնական) բառ (բառարաններում բառահողվածի հիմնական բառաձևը). գլուխ բառն ստացել է «գլխավոր, հիմնական» ածականական նշանակությունը և այլն: Իհարկե, այդ բոլոր օրինակներում էլ սովորաբար առկա է պատրաստի իմաստը (այլ լեզվի համապատասխան բառի օրինակով), որով և այդ իմաստը հատկացվում է նորակազմ բառին, ինչպես, օրինակ, ոռւս. ррa-nata «նուռ» և «նոնակ» բառի օրինակով է կազմվել մեր նոնակ բառը, ուստի և կարելի է դիտել իբրև իմաստային պատճենում, բայց տվյալ դեպքում կարևորն այդ չէ, այլ այն, որ այս բառակազմությունների մեջ բաղադրիչներից մեկը (բառ կամ ածանց) հանդես է գալիս ոչ իրեն հատուկ նշանակությամբ, այլ ինչ-որ մի նոր նշանակությամբ (համտ. կըռնակ, դեղձանիկ, գլխաբառ և այլն): Իմաստափոխական տեսակետից սա կարևոր է նրանով, որ այսպիսի բառակազմությունները կարող են մեծ տարածում գտնել և ածանցին կամ բարդության արմատական բաղադրիչին տալ մի բոլորովին նոր նշանակություն: Այսպես, օրինակ, գործ բառը հին բաղա-

դրությունների մեջ նշանակում է «գործող, մշակող» (իբրև բաղադրության երկրորդ բաղադրիչ), ինչպես՝ հոդագործ «հողը գործող՝ մշակող», երկրագործ «երկիր գործող՝ մշակող» (գրաբարում երկիր գործել նշանակում է հողը մշակել), այդպես և՛ ժամագործ, գինեգործ, այգեգործ և նման բազմաթիվ բարդությունների մեջ: Մեր օրերում այդ բառն սկսեցին գործածել նորակազմ բառերի մեջ՝ «մի բանով զբաղվող, արտադրության որևէ ճյուղում աշխատող» նշանակությամբ, ինչպես՝ էլեկտրալամպագործ «էլեկտրալամպերի արտադրության աշխատող», կարելագործ «կաբելի արտադրության մեջ աշխատող», ալյումինագործ «ալյումինի արտադրության աշխատող», կաուչուկագործ «կաուչուկի արտադրության աշխատող» և այլն: Այսպիսի բաղադրություններն այնքան տարածվել են այժմ, որ գործ բառն արդեն հանդես է գալիս նաև ածանցի դերով. սակայն դա բոլորը չէ. այն բառերն էլ, որոնք հին կազմություններ են և որոնց մեջ գործ բառը նշանակում է մի գործով զբաղվող, մի գործի մասնագետ-արհեստավոր, պահելով այդ նախկին իմաստը, ստացան նաև նոր՝ «տվյալ բնագավառի աշխատող» նշանակությունը. այսպես՝ հացագործ նշանակում էր «հացթուխ», այժմ նշանակում է նաև «հացի արտադրության աշխատող», ժամագործ նշանակում էր «ժամացույցի մասնագետ-արհեստավոր, ժամացույցներ վերանորոգող արհեստավոր», այժմ նշանակում է նաև «ժամացույցի գործարանի աշխատող», գինեգործ նշանակում էր «գինի պատրաստող՝ արտադրող», այժմ նշանակում է և՛ «գինի պատրաստելու մասնագետ» (հին նշանակությունը), և՛ «գինու արտադրության աշխատող» (ասվում է՝ Արարատ տրեստի գլխավոր գինեգործ՝ «գլխավոր մասնագետ» նշանակությամբ, և՛ «Արարատ» տրեստի գինեգործները կատարեցին տարեկան պլանը, որի մեջ գինեգործները նշանակում է գինու արտադրության աշխատողները): Այս տեսակետից դիտելով, բառակազմական իրողությունները նույնպես կարելի է դիտել որպես բառերի իմաստափոխության գործոն:

15. Քերականական իրողություններն իբրև իմաստափոխական գործոն.— Բառերի քերականական ձևերը խոսքի մեջ բազմազան գործածություններ ունեն, և այդ գործածություն-

ների ժամանակ նրանց ընդհանուր քերականական իմաստները մասնավորվում, մասնավոր նշանակությունների են վերածվում, իսկ երբեմն էլ ստանում պարզապես կապակցական իմաստ: Այսպես, օրինակ հույսով, մտով, թանով ձևերը հույս, միս, թան գոյականների եզ. գործիական հոլովաձևերն են, որոնք ունեն ժամանակակից հայերենի գործիական հոլովի ընդհանուր իմաստը, այն է՝ իրացման ֆերականակա իմաստը (այսինքն՝ այն միջոցը, գործիքը, հանգամանքը, պարագան և այլն, որի օգնությամբ կամ որի առկայության /բացակայության պայմաններում իրացվում է գործողությունը): Այնպիսի նախադասությունների մեջ, ինչպիսիք են՝ նա միայն հույսով է ապրում.— Թանով փոր չի կըշտանա.— և այլն, հույսով, թանով հոլովաձևերը գործածվել են իրենց հոլովական ընդհանուր իմաստի կոնկրետացումով (հույսով=հույսի օգնությամբ, թանով=թանի օգնությամբ, (թանն իբրև սնունդ օգտագործելու միջոցով), մինչդեռ թանով ապուր, մտով կարկանդակ, բրնձով փլավ և նման կապակցությունների մեջ թանով, մտով, բրնձով հոլովաձևերի ընդհանուր հոլովական իմաստները ոչ միայն մասնավորվել, այլև իմաստային նոր երանգ են ստացել, ցույց տալով այն նյութը, որից պատրաստվել են ապուրը, կարկանդակը, փլավը: Եթե այդ կապակցությունների հաճախական գործածության հետևանքով ժամանակի ընթացքում գործիականի ձևով այդ բառերը փոխանվանաբար օգտագործվեն և արտահայտեն ամբողջ բառակապակցության իմաստը, ապա կրստացվի գործիականի հոլովաձևի անկախ գործածություն, ինքնուրույն բառի իմաստով: Օրինակ, թանով բառաձևը մի շարք բարբառներում գործածվում է որպես ինքնուրույն բառ՝ «թանապուր, թանից պատրաստված սպաս» բառային իմաստով. գործիականի հոլովաձևը վերածվել է գոյականի և կարող է հոլովվել, ինչպես բոլոր գոյականները (թանովի, թանովից, թանովով և այլն): Ծիշտ նույն ձևով էլ ունենք գրական լեզվի կաթնով բառը (կաթով և բրնձով պատրաստվող կերակուր), որ կաթն բառի աշխարհաբարյան գործիականի հին հոլովաձևն է: Նույն եղանակով էլ կարծես, աես, տեսես բայաձևերը խոսքի մեջ գործածվելով իմաստային մասնավոր երանգավորումով, ժամանակի ընթացքում ստացել են բառա-

յին անկախ գործածություն և բառային նոր իմաստ, կարծես նշանակում է «թվում է», տեսնես՝ «արդյոք», ասես՝ «որպես թե»։ Նույն ձևով ինչ դերանվան ինչի և ինչու սեռական հոլովածները վերածվել են ինքնուրույն հարցական բառերի։ Ժամանակակից հայերենում շատ են այսպիսի իմաստափոխությունների դեպքերը, հատկապես վիճակային դերբայների մեջ, այսպես, գրել բայի ենթակայական դերբայն է գրող (օր. դիմում գրող քաղաքացի), որ նաև ինքնուրույն բառ է դարձել և գործածվում է իբրև գոյական՝ «գեղարվեստական ստեղծագործություններ հորինող, писатель» նշանակությամբ, խոռովել բայի հարակատար դերբայն է խոռոված (օր. խորոված կարտոֆիլ), բայց որպես ինքնուրույն բառ գոյական է՝ «միսը խորովելով պատրաստած ուտելիք, կերակրատեսակ»։ Այդպես են նաև ուսանող, ուրացող, հեռավածող, հատված և այլ գոյականական նշանակություն ստացած բառերը, որոնք դրա հետ միաժամանակ ուսանել, ուրանալ, հեռավածել, հատվել բայերի դերբայական ձևերն են դերբայների համակարգում։

Այս կարգի իմաստափոխությունները չպետք է շփոթել պարագրաֆ 6-ում ներկայացված քերականական ձևերի քարացման հետևանքով տեղի ունեցած իմաստափոխությունների հետ։ Երկուսի տարբերությունն այն է, որ մի դեպքում ինքնուրույն բառ դարձած բառը տվյալ ձևով նաև քերականական ձև է համապատասխան հարացույցում (օր. տեսնես «արդյոք» և տեսնեմ, տեսնես, տեսնի... կարծես «թվում է» և կարծեմ, կարծես, կարծի..., խորոված (գոյական) և խոռովել, խորովող, խոռոված, խորովում, խորովելու... թանով (ապուրը) և թան, թանի, թանից, թանով և այլն, մինչդեռ մյուս դեպքում որպես ինքնուրույն բառ գործածվող ձևը քերականական ձև է եղել լեզվի պատմության անցած փուլերում, ժամանակակից լեզվում համապատասխան հարացուցային համակարգը գոյություն չունի, և հենց դրա հետևանքով էլ նախկին քերականական ձևը չի գիտակցվում որպես այդպիսին (հմմտ. հասանեմ, հասի, հասից, հասցես, հասցե գրաբարյան բայածեղերը, որ մահացել են, և հասցե գոյականը, մասն, մասին,

մասամբ հոլովածները և այժմյան մասին, մասամբ բառերը և աչն, և այլն)։

Գ. Իմաստափոխության տեսակներն ըստ իմաստային զարգացման արդյունքի

Թվարկված իմաստափոխական հիմունքները ցույց են տալիս, որ իմաստափոխությունն ըստ էության ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ որևէ առարկայի (երևույթի, հատկանիշի, գործողության և այլնի) հասկացության անվանման փոխադրումը, տարածումը մի այլ առարկայի (երևույթի, հատկանիշի, գործողության և այլնի) հասկացության վրա, տվյալ բառը մի այլ առարկայի (երևույթի և այլնի) հատկացնելը։ Իրոք, երբ աչք «տեսնելու գործարանը» հասկացության անվանումը գործածում ենք «բողոք» հասկացության համար, դարձնում դրա անվանումը, ապա մենք այլ բան չենք կատարում, եթե ոչ «տեսողական գործարան» հասկացության անվանումը փոխադրում նաև բողոք հասկացության վրա։ Կռունկ թռչանունը գործածելով ամբարձիչ մեքենայի իմաստով՝ այդ անվանումը փոխադրում ենք այլ առարկայի հասկացության վրա. այդպես էլ՝ թև (թռչունի) և թև (ինքնաթիռի), գլուխ (մարմնի) և գլուխ (գրքի), մատ (ձեռքի) և մատ (խաղողի վազի ոստ), վարկ «հեղինակություն, պատիվ» և վարկ «փոխառություն, տրամադրված միջոցներ», ծաղիկ (բույսերի) և ծաղիկ (հիվանդությունը) և այլն, և այլն։ Գործածվելով այլ առարկայի (երևույթի և այլնի) համար՝ բառը ձեռք է բերում դրա հասկացությունը, այսինքն՝ ստանում է մի նոր իմաստ, ըստ որում այդ նոր իմաստը կարող է բառի արդեն ունեցած հասկացության ընդարձակումը լինել, կարող է բուրրովին նոր հասկացություն լինել, կարող է բառի ունեցած իմաստին զուգորդել, նրա հետ միաժամանակ գոյություն ունենալ, կարող է փոխարինել նրան և այլն, և այլն։ Եթե իմաստափոխական հիմունքները ցույց են տալիս բառի իմաստի կրած փոփոխությունների պատճառները, ապա բառի նախկին իմաստի և նոր իմաստի (կամ իմաստների) հարաբերությունները ցույց են տալիս բառիմաստի պատմական զարգացումը և դրա հետևանքները։ Բառիմաստի պատմական զարգացումը,

իրբև հետևանք, առաջ է բերում բառիմաստի և բառի բովանդակութեան հետևյալ փոփոխութիւնները:

1. Բառիմաստի ընդլայնում. այսինքն՝ իմաստի այնպիսի փոփոխութիւն(ներ) և զարգացում, որի հետևանքով որևէ առարկայի (երևույթի, գործողութեան և այլնի) հասկացութիւն արտահայտող բառն իր բովանդակութեան մեջ է առնում նորանոր առարկաներ (հատկանիշներ, գործողութիւններ և այլն), որով և ընդարձակվում է հասկացութեան ծավալը կամ նոր իմաստներ են առաջանում, օրինակ՝ տուն բառը նախապես նշանակել է «շինութիւն» կառույց բնակութեան համար», ժամանակակից հայերենում՝ պահպանելով այդ իմաստը, ստացել է նաև առհասարակ «շինութիւն, շինք» իմաստը, և բոլոր կարգի շինքերն էլ կարելի է անվանել տուն (համտ. բնակելի տուն, պիտներական տուն, գրողների տուն, կառավարական տուն, առևտրի տուն և այլն). իմաստային այս փոփոխութեամբ ընդարձակվել, մեծացել է հասկացութեան (բառիմաստի) ծավալը, որ ներառում է ոչ միայն բնակութեան, այլև ուրիշ նպատակների համար կառուցված շինութիւնները: Նույն տուն բառը դեռևս գրաբարում ստացել է «շափական ստեղծագործութեան կառուցվածքային հատված» իմաստը.— սուր նախապես նշանակել է «հատու», ապա ստացել է նաև «կծու, բարկ» (օր. սուր հոտ), սրամիտ (սուր խոսք), նուրբ, զգայուն (սուր միտք, սուր լսողութիւն), զիւ «բարակ և բարձր» (սուր ձայն), իսկ մյուս կողմից՝ սուր (զենքը) գոյականական նշանակութիւնը.— բերան նշանակել է «երկու շրթունքների բացվածքը և ծնոտների միջև եղած խոռոչը», ապա ստացել է նաև «որևէ կարգի խոռոչի մուտք, մուտքի տեղ» իմաստը (կժի բերան, կաթսայի բերան, քարանձավի բերան, ձորի բերան), այնուհետև՝ «զանազան գործիքների կտրող մասը» (կացնի բերան, սղոցի բերան, դանակի բերան) և այլն.— ջուր նշանակում է «թթվածնի ու ջրածնի միացութիւնը ներկայացնող հեղուկ», ապա այդ հեղուկի հոսող զանգված կամ կուտակութիւն որևէ տեղում (զետ, լիճ, ծով և այլն), մրգերի հյութ, մարմնի զանազան հյուսվածքներում կուտակված հեղուկ, բերանից կամ քթից հոսող հեղուկ և այլն, և այլն.— քաշել (գոր. քարշել) նախապես՝ «քաշ տալ, ձգել», ապա՝ կշռել, ծխել, տեղել (գնալ-գալը

որքան քաշեց) և այլն.— կշիռ «քաշ», նաև՝ «կարևորութիւն, նշանակութիւն». — կախել «կախ տալ», նաև՝ «կախաղան հանել. խոնարհել» (զլուխը կախել) և այլն. — երես «դեմք», նաև՝ «վերմակի վերևի կողմը և դրա կտորը. զգեստի արտաքին կողմը». իրբև ածական՝ «ոչ խոր, ծանծաղ» և այլն:

Իմաստի ընդլայնում է ներկայացնում նաև հատկանունների հասարակացումը, ինչպես՝ Բոբոն (տեղանուն), այդտեղ արտագրվող գինու մի տեսակ (կարմիր գույնի), ապա՝ ընդհանրապես կարմիր գինու մի տեսակ, և վերջապես՝ «մուգ կարմիր գույն», Մեկենաս հատուկ անունից՝ մեկենաս «հովանավոր» և այլն:

2. Բառիմաստի նեղացում և մասնավորում. այսինքն՝ իմաստի այնպիսի զարգացում, որի հետևանքով աստիճանաբար սահմանափակվում է դասի կամ սեռի անվանումը՝ վերածվելով տեսակի կամ անհատի անվանման, ինչպես՝ քաջ գրաբարում նշանակել է «լավ» բառիս ընդարձակ իմաստով (առհասարակ դրական հատկանիշով բնութագրվող՝ կտրիճ, անվեհեր, գեղեցիկ, ընտիր, ճարտասան, ճարտար և այլն), ժամանակակից հայերենում այդ բառն ստացել է նեղ իմաստ և նշանակում է «կտրիճ, անվեհեր». այժմ այլևս չի կարելի ասել, օրինակ, նա քաջ մազեր ունի, մինչդեռ գրաբարում կարելի էր (բառի հին իմաստը պահպանվել է քաջ գիտեք, քաջ տեղյակ էր կապակցութիւններում): Հավ բառը նշանակում էր «թռչուն», իսկ այժմյան իմաստը նեղացել է՝ դառնալով թռչունների ընտանի մի տեսակի և այն էլ դրա էգի հասկացութեան անվանումը:

Իմաստի նեղացում ավելի շատ տեղի է ունենում հասկացութեան ծավալի փոքրացումով՝ բառի գործածութեան ոլորտի նեղացման և մասնավորման հետ: Այսպես, օրինակ, խոռոչ բառի այն մասնագիտական նշանակութիւնները, որոնք վերը թվարկեցինք, հետևանք են այն բանի, որ ընդհանուր «ոչ միջանցիկ բացվածք՝ փոսորակ» իմաստը մասնավորվել է բժշկութեան, կազմախոսութեան և այլ մասնագիտական տերմինահամակարգերում. օրինակ՝ բժշկութեան մեջ նա նշանակում է ոչ թե առհասարակ փոս, բացվածք, այլ քայքայման հետևանքով գոյացած դատարկութիւն մարմնի որևէ գործարանի մեջ.— Այդպես են նաև՝ սեռ

ընդհանուր իմաստով և լեզվաբանության մեջ՝ անունների քերականական սեռ և բայերի սեռ, ժամանակ ընդհանրապես, և լեզվաբանական՝ ժամանակ «բայերի ժամանակի քերականական կարգը», տող՝ ընդհանրապես և գրականագիտական՝ «չափական ստեղծագործության կառուցվածքային միավորը», ձագ «առհասարակ կենդանիների ճուտ», իսկ մեղվաբուծության մեջ՝ «մեղվի ընտանիքից առանձնացած նոր՝ երիտասարդ ընտանիք», քիակ «փոքրիկ քի», իսկ կազմախոսության մեջ՝ «եռանկյունաձև լայն ու տափակ ոսկր մեջքի վերին մասում» և այլն, և այլն: Այս կարգի իմաստային մասնավորումները, ինչպես հեշտությամբ կարելի է նկատել, բառի տերմինալման հետևանք են: Իմաստի նեղացման մի տեսակն է ներկայացնում հասարակ անունների հատկանվանացումը, ինչպես՝ վանք «կրոնական հաստատություն՝ միաբանություն» և Վանք (տեղանուն), կալեր (կալ բառի հոգնակին) և Կալեր (տեղանուն), բերդ (ամրոց) և Բերդ (տեղանուն), վարդերես «վարդագույն երեսով» և Վարդերես (հատուկ անուն), ճագելի «1. նազանք արտահայտող, 2. վայելուչ շարժումներով ու կեցվածքով» և Նագելի (հատուկ անուն) և այլն: Բառերի հատկանվանացման դեպքում հասկացության անվանումը վերածվում է առարկայի անվանման, այսինքն՝ բառի անվանողական դերը փոխարինվում է բառի առարկայական վերաբերությանը. բառը դառնում է առարկայի անուն: Այս երևույթը բառիմաստի նեղացում է այն չափով, որչափով՝ պահպանելով իր բառային իմաստը, բառն ստանում է մասնավորված գործածություն իրեն հատուկ անուն. սակայն դա կարող է հանգեցնել նաև բառի իմաստազրկման: Պա տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ բառը աստիճանաբար դուրս է գալիս գործածությունից և պահպանվում է միայն որպես հատուկ անուն, կամ էլ տվյալ հատուկ անունը այլևս չի կապվում իրեն հասարակ անուն գործածվող նույն բառի հետ, այսինքն՝ հասարակ անունը և հատուկ անունը վերածվում են իմաստաբանորեն այլևս իրար հետ չկապվող համանունների: Իմաստազրկման համար իրեն օրինակ ունենք՝ նորք (նշանակել է «նորատունկ այգի»), էջմիածին, Քաբանունջ (նշանակել է «քարե կամուրջ»), Չերիքնագ (նշանակել է «բավական է նազ անես»), Հրաչր (հուր-այր «տղա-

մարդ») և այլն: Համանունների են վերածվել ապարան(ք)-Ապարան (տեղանունը), աշտարակ-Աշտարակ (տեղանունը), հրաչյա-Հրաչյա և այլն:

3. Իմաստների բեռնացում. այսինքն՝ բառի նախնական իմաստին հակադիր իմաստների (հակադիր բեռների) առաջացում: Այսպես՝ դեղ բառը, ինչպես ասացինք, նշանակել է խոտ, ապա՝ բուժական խոտ, վերջապես՝ բուժական նյութ (թե՛ բուսական և թե՛ քիմիական), սակայն այդ բառը բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում ստացել է նաև թույն նշանակությունը, որից և՛ դեղել «թունավորել». բուժիչ նյութ իմաստից զարգացել է հակառակ իմաստը՝ «սպանող՝ մահացնող նյութ».— աղ բառից գրաբարում ունենք աղու «քաղցր, անուշ» (դրանից է արևմտահայերեն աղվոր բառը). բարբառների մի մասում այդ բառն ստացել է «դառնահամ, թունավոր, թույն» իմաստները. աղ բառն էլ գրաբարում արդեն ուներ «աղի, աղահամ տվող. թթու, կծու, դառն» իմաստները, բայց նաև՝ «լավ, անուշ, քաղցր, գեղեցիկ» (հմմտ. ալախուսիկ «քաղցրախոս»):— մեղք նշանակել է հանցանք (որից՝ մեղավոր, մեղադրել բառերը)՝ աշխարհաբարում պահպանելով այդ իմաստները կրոնական առումով, ինչպես և՛ «անխիղճ արարք, խիղճ դեմ արարք» իմաստը, մյուս կողմից՝ ստացել է «գուժ, խիղճ, խղճմտանք, խղճալի» նշանակությունները (հմմտ. մեղք գալ, մեղք է, մեղքանալ և այլն):— անխայել նշանակում է «գթալ, ափսոսալ, խնայել», բայց ժողովրդախոսակցական լեզվում ստացել է հակառակ իմաստը՝ «չխնայել, չափսոսալ, չգթալ» և այս իմաստով երբեմն գործածվում է նաև գրականության մեջ, որ, իհարկե, սխալ է և անհանձնարարելի:— ախոյան գրաբարում նշանակում էր «քաջ, առաջամարտիկ, նախահարձակ կտրիճ». այդ իմաստից զարգացավ «հանուն մի բանի մարտնչող՝ պայքարող» նշանակությունը, իսկ հետո՝ ժամանակակից հայերենում ստացավ հակադիր իմաստը՝ «թշնամի, սխերիմ հակառակորդ», մինչդեռ արևմտահայերենում՝ պահպանելով իր նախնական իմաստը, ստացավ նաև «1. մրցակից, մրցորդ, 2. չեմպիոն» նշանակությունները:— երեկ գրաբարում նշանակում էր երեկո, համապատասխանաբար՝ ցերեկ (ց նախդիր + երեկ) նշանակում էր մինչև երեկո. ժամանակի ընթացքում

երեկ ստացավ «նախընթաց օրը», իսկ ցերեկ՝ «օրվա մի մասը՝ առավոտից մինչև երեկո» նշանակությունը. երկու բառերն էլ «երեկոյին» հակադիր իմաստ են արտահայտում.— գրաբարյան այգ չլուսաբաց, առավոտ» բառի այգուց տրական հոլովը նախապես նշանակում էր «առավոտյան», հետագայում էգուց (այ>է պատմական հնչյունափոխությամբ) ստացավ վաղը նշանակությունը, ինչպես որ բարբառներում էլ առավոտ նշանակում է և՛ «առավոտյան պահը», և՛ «վաղը».— վաղ բառը նշանակում է «շուտ, կանուխ» և «էգուց, հաջորդ օրը»:

4. Իմաստների փոխհաջորդում. այսինքն՝ բառի հին իմաստի կորուստ, «մահացում» և նոր իմաստի ձեռքբերում, այլ կերպ ասած՝ բառի նախկին իմաստի փոխարինումը նոր ուղղակի իմաստով. օրինակ՝ սեղան նշանակել է «զոհարան, բազին», այժմ այդ իմաստը շունի. ուղղակի իմաստն է «կահույքի մի տեսակ առարկա».— ծախել նշանակել է «սպառել, ոչնչացնել», այժմ՝ «վաճառել», խաղալ՝ «շարժվել, ընթանալ», այժմ՝ «խաղ անել», խնդրել՝ «որոնել, փնտրել», այժմ՝ «դիմելով մի բան ուզել, խնդիրք ներկայացնել», հույզ (գրբ. յույզ)՝ «որոնելը, փնտրտուք», այժմ՝ «հուզվումը, հոգեկան խռովություն. զգացմունք», դեղ նշանակել է խոտ, այժմ այդ իմաստը չի պահպանել և այլն, և այլն:

Իմաստների փոխհաջորդումը կարող է զուգորդվել իմաստի ընդլայնման, նեղացման կամ բեկոացման հետ, սակայն դրանք իմաստի զարգացման տարբեր գործընթացներ են: Այսպես, օրինակ, գրաբարյան ակն բառն ստանալով «թանկագին քար, անցք, խոռոչ, անիվ» և այլ նշանակությունները՝ ենթարկվել է իմաստի ընդլայնման, և սա իմաստի զարգացման մեկ գործընթաց է, իսկ այն, որ այդ բառը այլևս իր նախկին իմաստով չի պահպանվել, սա էլ մի այլ գործընթաց է.— գրաբարյան հավ «թռչուն» բառը իմաստի նեղացում է կրել և այժմ նշանակում է «ընտանի թռչունների մի տեսակի էգը». քանի որ իմաստի նեղացումը տվյալ դեպքում հանգեցրել է նախկին իմաստի կորուստին, ապա դա նաև իմաստների փոխհաջորդում է.— դեղ բառը նշանակել է «խոտ», այժմ շունի այդ իմաստը, ուրեմն տեղի է ունեցել իմաստների փոխհաջորդում, թեև դեղ բառն այժմ շատ ընդլայնված

իմաստներ ունի.— ունկ (գրաբարյան ունկն) նշանակել է «ականջ, կանթ» և այլն. այժմ շունի ականջ իմաստը.— խոռոչան նշանակել է «քաջապես կովող, կտրիճ», այժմ նշանակում է «հակառակորդ, թշնամի». կորցրել է նախկին իմաստը, թեև այժմյան իմաստը զգալիորեն ընդլայնվել է (բացի «թշնամի» իմաստից ունի նաև «մրցակից, խաղընկեր» նշանակությունները) և այլն, և այլն: Ուրեմն, իմաստների փոխհաջորդումը նախկին իմաստի բացասումն է և փոխարինումը մի նոր իմաստով, անկախ այն բանից, թե այդ փոխհաջորդումը զուգորդվել է նաև իմաստի ընդլայնումով, նեղացումով կամ բեկոացումով, թե ոչ: Ըստ այսմ, իմաստների փոխհաջորդումը կարելի է դիտել իբրև հետևանքի հետևանք, այսինքն՝ երեք կարգի իմաստափոխական իրակությունների (իմաստների ընդլայնման, նեղացման և բեկոացման) հետևանք:

* * *

Իմաստային փոփոխությունների թվարկված շորս տեսակները, որպես իմաստի պատմական զարգացման հետևանքներ, միմյանցից մեկուսացված չեն: Ավելին. բառիմաստի զարգացման պատմական գործընթացում հաճախ միևնույն բառի բովանդակության զարգացման մեջ այդ տեսակները զուգորդում են միմյանց, հանդես գալիս միասնաբար: Այսպես, օրինակ, ակ (գրաբարյան ակն) բառի «անիվ, թանկագին քար, անցք» և այլ իմաստներ ստանալն իմաստի ընդարձակում է, բայց մյուս կողմից՝ նաև իմաստների փոխհաջորդում, քանի որ ակ բառի նախկին ուղղակի իմաստը չի պահպանվել.— հավ բառի այժմյան իմաստը գրաբարյան «թռչուն» իմաստի համեմատությամբ իմաստի նեղացում է, բայց մյուս կողմից դա նաև իմաստների փոխհաջորդում է, քանի որ այլևս «թռչուն» իմաստը չունի.— խոռոչ բառի հիշված մասնագիտական իմաստներից յուրաքանչյուրն, առանձին վերցրած, իմաստի նեղացում է, բայց քանի որ խոռոչ բառը, պահպանելով իր ուղղակի իմաստը, ստացել է նաև մի քանի մասնագիտական (տերմինային) իմաստներ, ապա նա ենթարկվել է իմաստի ընդարձակման և այլն, և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

ա. Համառոտ պատմական սկզբարկ

Ժամանակակից գրական հայերենը զարգացման, մշակման ու կատարելագործման արդեն պատկանելի պատմություն ունի: Անցնելով կազմավորման շրջանից, հաղթականորեն ելնելով նոր գրականության լեզվի իրավունքների նվաճման համար ծավալված գրապայքարի բովից՝ այն դարձավ մեր դասական ու ժամանակակից գեղարվեստական գրականության հարուստ, ճկուն ու գեղեցիկ լեզուն, մամուլի, հասարակական-քաղաքական կյանքի, գիտության ու տեխնիկայի պահանջները լիովին բավարարող հզոր լեզու: Հանդես գալով իբրև գրական լեզու այն ժամանակ, երբ գրաբարը լիիրավ կերպով գործառու էր որպես գեղարվեստական գրականության, գիտության ու մամուլի լեզու՝ մեր նոր գրական լեզուն գրական ժառանգորդությամբ յուրացրեց գրաբարի հարուստ ու կենսունակ բառազանձը և միավորեց նոր լեզվի՝ աշխարհաբարի բառապաշարին: Միևնույն ժամանակ, մեր ժողովրդի սերտագույն մշակութային կապերը ուս և եվրոպական ժողովուրդների, իսկ հետագայում՝ Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ՝ մեր լեզվի բառապաշարը հարստացրեցին տասնյակ հազարավոր նորակերտ բառերով ու նորագույն փոխառություններով: Այս բոլոր աղբյուրներից անխուսափելիորեն քաղելով իր համար անհրաժեշտն ու կենսունակը, մեր ժամանակակից գրական լեզվի բառապաշարը ամբողջացավ ու ձևավորվեց իբրև ինքնուրույն համակարգ, իբրև հենց ժամանակակից հայերենի բառապաշար, որ ունենալով իր ընդհանրությունները և՛ գրաբարի, և՛ աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվի ու առավել մեծատարած ու

կենսունակ բարբառների բառապաշարի հետ, ո՛չ նույնանում է դրանցից որևէ մեկին, ո՛չ էլ այդ բոլորի սոսկական հանրագումարը դառնում:

Ինչպես ամեն մի համակարգ, որ պատմականորեն առաջանում ու ձևավորվում է գոյություն ունեցած մի ուրիշ համակարգի հիման վրա, աշխարհաբարի բառապաշարն էլ, իբրև համակարգ, ներկայացնում է պատմական զարգացման երկարատև գործընթացի արդյունք: Մյուս կողմից՝ լինելով ոչ միայն գրական, այլև կենդանի հաղորդակցման ծառայող լեզվի բառապաշար, այն գտնվում է անընդհատ զարգացման, հարստացման ու կատարելագործման գործընթացում, ուստի և նրան, ինչպես և ամեն մի զարգացող երևույթի, հատուկ են զարգացման գործընթացի բոլոր իրողությունները՝ իրենց հակասականությամբ, շեղումներով, զուգահեռություններով, հնի և նորի, իր դարն ապրածի և զարգացողի տարրերի առկայությամբ ու դրանց ներքին պայքարով, մերժելի և ընդունելի իրականություններով և այլն: Մեր աշխարհաբար լեզվի բառապաշարի համար այս բոլոր իրողությունների բազմազանությունն ու կենսունակությունը առավել մեծ շահեր են ընդունում պատմահասարակական պատճառներով: Բանն այն է, որ մեր գրական և խոսակցական լեզուները զարգացման, մշակման ու կատարելագործման տարբեր կարգի ներքին (ներլեզվական) և արտաքին (արտալեզվական) գործոնների ու դրանց տարբեր աստիճանի գործունեության ու կենսունակության տենդենցներ են ունեցել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում: Այդ տեսակետից առաջին կարևորագույն խնդիրը մեր գրական լեզվի բառապաշարի, իբրև նոր, ինքնուրույն համակարգի, պատմական բնութագրությունն է:

Միջին հայերենից հետո մինչև աշխարհաբարի, իբրև նոր գրական լեզվի, հաղթանակը մեր գրականությունը հիմնականում գրաբարալեզու գրականություն էր: Մեզ մոտ պատմականորեն ստեղծվել էր երկու լեզուների՝ գրաբարի և աշխարհաբարի զուգահեռ գործառուության վիճակ, առաջինն իբրև գրականության, երկրորդը՝ որպես բանավոր հաղորդակցման կենդանի լեզու: Յուրատեսակ միջին դիրք էին գրավում մի կողմից՝ գերազանցապես աշխարհաբարյան

համակարգը ներկայացնող և առավել կամ պակաս շահով բարբառային բնույթի աշուղական գրականությունն ու գործարարական գրագրությունները, որոնք ինչ-ինչ շահով միայն ունեին գրաբարբանություններ, մյուս կողմից՝ գրաբարախոս միջավայրերի (կրոնական միաբանությունների, եկեղեցու) խոսակցական, գերազանցապես գրաբար լեզուն, որ իր հերթին այս կամ այն շահով աշխարհաբարյան տարրերով էր տոգորված՝ ըստ տեղի, խոսողների կարողության և այլ հանգամանքների: Սակայն ինքը՝ աշխարհաբար խոսակցական լեզուն նույնպես միատարր ու միասնական չէր: Ամենից առաջ, պատմական դեպքերի ու դրանց հետևանքով ստեղծված իրադրության մեջ աշխարհաբար խոսակցական լեզուն բաժանված էր երկու՝ արևելյան ու արևմտյան տարբերակների: Այս երկուսն էլ, սակայն, կարելի է դիտել լոկ իբրև վերացություն, ըստ որում դրանցից յուրաքանչյուրը իրականում դրսևորվում էր կամ բարբառների և կամ առավել կամ պակաս շահով մեծ տարածքներ ընդգրկող տարածքային (արեալային) ժողովրդախոսակցական լեզվատարբերակներով: Արևելյան հատվածի համար ժողովրդախոսակցական լեզուն կարելի է համարել արաբալայան բարբառի ու դրա խոսվածքների ընդհանրությունը ներկայացնող խոսակցական ընդհանուր լեզուն, որին հարում էր որոշ շահով նաև զարբաղյան տարածքի ժողովրդախոսակցական լեզուն՝ զարբաղյան և զանգեզուրյան բարբառների ընդհանրության հիման վրա: Դրանցից դուրս էին մնում մի քանի առանձնացած բարբառներ (Ագուլխի, Մեղրու, Կարճևանի, Կաքավաբերդի, Քրիլխիսի և այլն), ըստ որում այս վայրերի բարբառախոս հայությունն էլ, ըստ էության, տարբեր վիճակներ էր ներկայացնում: Քրիլխիսի բարբառը, արարատյան բարբառի հետ ունեցած իր ընդհանրությունների հիմքով, այս կամ այն շահով հնարավոր էր դարձնում փոխադարձ հաղորդակցումը արարատյան տարածքի ժողովրդախոսակցական լեզուն կրողների հետ, մինչդեռ Ագուլխի, Մեղրու և մի քանի այլ բարբառների կրողներն ավելի մեկուսանում էին դրանցից, և հաղորդակցման համար անհրաժեշտ էր լինում անցնել դարձյալ արարատյան կամ զարբաղյան տարածքների ժողովրդախոսակցական տարբերակներին. ստեղծվել էր հա-

ղորդակցման յուրահատուկ վիճակ այս կարգի բարբառներով խոսող հայության համար, որ կարելի է կոչել միկրո-երկրեզվության վիճակ: Առօրյալում, իրենց միջավայրում այդ կարգի բարբառների կրողները խոսում էին իրենց բարբառով, իսկ այլ բարբառների կրողների հետ հաղորդակցվում էին ժողովրդախոսակցական լեզվով: Մեր ժողովրդի կյանքում պատմականորեն ստեղծված հասարակական-տնտեսական ու քաղաքական գործոնների (արարատյան տարածքի իբրև տնտեսական, վարչական ու մշակութային կենտրոն) թելադրանքով և արարատյան տարածքի ժողովրդախոսակցական լեզվի հարաբերական ընդհանրության հիման վրա պայմանավորվեց մեր ազգային լեզվի արևելյան տարբերակի զարգացումը և գրականացումը արարատյան ժողովրդախոսակցական լեզվի հիմքի վրա: Քրիլխիսի բարբառը, չնայած Քրիլխիսի հսկայական դերին մեր ազգային մշակույթի զարգացման գործում, իր համակարգի առանձնահատկություններով մնաց մի կողմ. նրա և մեր աշխարհաբար գրական լեզվի ընդհանրությունը պահպանվեց այն շահով, կամ գրեթե այն շահով, որ շահով գոյություն ունեի այդ բարբառի և արարատյան տարածքային ժողովրդախոսակցական լեզվի միջև, եթե հաշվի չառնենք գրական ազդեցությունները Քրիլխիսի բարբառի վրա և ինչ-ինչ ներթափանցումներ Քրիլխիսի բարբառից մեր գրական լեզվի մեջ:

Գրական և խոսակցական երկու լեզուների (գրաբար և աշխարհաբար) գոյակցության այս վիճակում ազգային կյանքի ու ազգային նոր գրականության պահանջների բավարարումը առաջ էր քաշում, բնականաբար, նոր գրական լեզվի հարցը. այդ պահանջի արտահայտությունն էր, ինչպես գիտենք, գրապայքարը: Եվ այստեղ, անկախ այն բանից, թե գրապայքարի մեջ ով ինչպես էր ուզում լուծել նոր գրականության լեզվի մշակման հարցը, մեկ խնդրում բոլորն էլ գործնականորեն միևնույն դիրքորոշումին էին հանգում օրյակտիվորեն. դա բառապաշարի խնդիրն էր: Աշխարհաբարի բառապաշարը խճողված էր «աղավաղումներով» (ինչպես այն ժամանակ հայկաբաններն էին որակում), այսինքն՝ գրաբարյան բառերի զանազան ձևափոխություններով, օտա-

բաբանություններով, մասնավորապես՝ թուրք-պարսկական բառերով:

Մեր գրողների, հայագետների և, առհասարակ, բոլոր ուսյալների առջև էր գրաբարալեզու գրականությունը՝ հարուստ ու մշակված և, մասնավորապես, միասնական բառապաշարով, և այդ բառապաշարն էր, որ յուրացրեց գրական լեզուն, և նույնիսկ նրանք, սվեբեր գտնում էին, թե մեր նոր գրական լեզվի մակարդակին պետք է բարձրանա «ժողովրդայան կենդանի լեզուն», դրանից չէին կարողանում խուսափել: Այսպես, օրինակ, Մ. Նալբանդյանը, որ այս գծի ներկայացուցիչն էր ու տեսաբանը, իր ստեղծագործությունները գրում էր աշխարհաբարյան քերականությամբ, բայց գերազանցապես գրաբարյան բառապաշարով: Ո՞րն էր գաղտնիքը: Միայն գրական ժառանգորդությունը: Որ գրական ժառանգորդությունը իսկապես կարևոր գործոն էր, դա անուրանալի է և անհերքելի: Բայց կային նաև այլ հանգամանքներ: Դրանցից կարևորագույնն է այն, որ մեր աշխարհաբարի երկու առավել ընդհանրական ժողովրդախոսակցական տարածքային լեզուները (արևելյանայ և արևմտահայ աշխարհաբարները), իսկ առավել ևս դրանցից ճյուղավորված բարբառները, հինհայերենյան բառերը պահպանել և գործածում էին պատմական հնչյունափոխություններով առաջացած տարբեր ձևերով (օր. հար-հլր-իւէր, հաց-խաց-հօց, փատ-փէտ-փէդ և այլն), մինչդեռ գրականության մեջ գործածվող գրաբարաձև բառերը, եթե կարելի է այսպես ասել, միջին ընդհանուր ձևերն էին ներկայացնում: Սա ինքնին հնարավոր և նույնիսկ անխուսափելի էր դարձնում գրաբարյան բառաձևերն ընդունելը:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքն այն էր, որ թեև շատ բառեր պատմական հնչյունափոխությամբ զանազան ձևեր էին ստացել, բայց շատ բառեր էլ պահպանվել էին բոլորովին անփոփոխ ձևով, ըստ որում դրանք այնպիսի բառեր էին, որոնք պատկանում էին բառային կազմի միջուկային շերտին (օր. սար, քար, պատ, խոսել, վազել, քունդել, տեսնել, նայել, շինել, կրել, տանել, մեկ (մի, միս), կանչել, քիթ, ոսկր (ոսկոր, ոսկոռ), մազ, հավ, ձու, խոտ և այլն, և այլն): Այս կարգի բառերին էին միանում այն բազմաթիվ

բառերը, որոնք մասնակի փոփոխությունների էին ենթարկվել առանձին բարբառներում և խոսվածքներում, բայց դրանց ընդհանուրը ներկայացնող և գրաբարին մոտեցող ձևերը կենդանի էին և հասկանալի բոլորին. ինչպես՝ սուր (սօր), առու (յուն), հարյուր (հարուր, հյւրուր), աչք (աչկ արտասանությամբ), գլուխ (կլիխ) և այլն, և այլն: Վերջապես, սրանց էին միանում նաև այն բազմաթիվ բառերը, որոնք պատմական ընդհանուր հնչյունափոխությամբ էին տարբերվում գրաբարյան, ավելի ճիշտ՝ հինհայերենյան ձևերից, տարբերվում էին հնչյունաբանորեն (արտասանությամբ), ըստ որում այստեղ գրաբարյան ուղղագրությունն էր պահպանվում ըստ էության, և ոչ թե գրաբարյան բառաձևը՝ հնչյունաբանորեն (օր. մարթ, որթի, կեխտ, բարցր, քախցր, ախչիկ և այլն): Այս բոլորը ժողովրդախոսակցական կենդանի լեզվի ձևեր էին, որոնք ընդհանուր կամ գրեթե ընդհանուր էին և ինքնին հնարավոր էին դարձնում պահպանել ու գործածել նոր գրական լեզվում՝ գրաբարյան ուղղագրությամբ, բայց ժամանակակից արտասանությամբ:

Կարևորագույն հանգամանքներից մեկն էր նաև այսպես կոչված գրաբարյան բառերի «աշխարհաբարացումը»: Հին հայերենը, որ գրաբարի խոսակցական հիմքն էր, դարերի ընթացքում փոփոխությունների ենթարկվեց և քերականական, հնչյունական ու բառային կազմի ժավալվող փոփոխությունների հետևանքով աստիճանաբար մահացավ՝ իր տեղը զիջելով միջինհայերենյան համակարգին, իսկ սա էլ՝ աշխարհաբարյան համակարգին: Հինհայերենյան բառերի հնչյունական ձևերի փոփոխությունները, որ տվյալ դեպքում մեր քննության առարկային են վերաբերում, երկու կարգի են բաժանվում՝ ընդհանուր կամ համահայկական և մասնակի կամ բարբառային: Անկախ այն բանից, թե այս երկու կարգի հնչյունափոխություններից ո՞րն է առաջացել հին հայերենի ընդերքում, ո՞րը ավելի ուշ, դրանցից աշխարհաբարի համար կարևորագույնն են առաջին կարգին պատկանողները: Այսպես, օրինակ, հին հայերենում ունեինք լոյս, որի մեջ ոչ երկբարբառ էր, կազմված ո վանկարար ձայնավորից և ի ոչ վանկարար ձայնորդից (Օi). ժամանակի ընթացքում այդ երկբարբառը վերածվեց ույ երկբարբառի, այսինքն՝ առաջին բա-

ղադրիչը դարձավ ու ձայնավորը և ստացվեց միջինհայերեն-
յան և աշխարհաբարյան ընդհանուր կամ համաժողովրդա-
կան լույս ձևը. այս ձևից է, որ առաջացել են մեր արդի բար-
բառների բազմաթիվ տարբերակները (լուս, լիս, լուիս,
և այլն), և այս ձևն է, որ պահպանվել էր ոչ միայն աշխար-
հաբարյան երկու տարածքային ժողովրդախոսակցական լե-
զուներում, այլև նոր դարերի գրաբարյան արտասանության
մեջ մինչև մեր օրերը (այժմ էլ գրում ենք գրաբար լույս,
կարդում՝ լույս): Գրաբարյան բառերի այս արտասանությու-
նը, ինչպես գիտենք, ունի նաև իր անվանումը՝ գրաբարի
ավանդական արտասանություն, ըստ որում բոլոր հայերը
գրաբար կարդում են միայն ավանդական արտասանությամբ:
Այլ կերպ ասած, համահայկական հնչյունափոխություննե-
րով առաջացած նոր ձևերը՝ աշխարհաբարյան ձևերը, հան-
գեցրել էին գրաբարի արտասանության (ընթերցանության)
աշխարհաբարացման և ամենուրեք սովորեցնում էին գրա-
բարը հենց այդ աշխարհաբարացրած արտասանությամբ:
Գրության մեջ, ընդհանուր առմամբ, պահպանվում էր հին
ուղղագրությունը, բացառությամբ գրաբարյան ևս երկբար-
բառի օ գրով փոխարինումից և առանձին բառերի ուղղա-
գրական փոփոխություններից, որոնք որոշակի համակարգ
չեն ներկայացնում և տվյալ դեպքում առանձնակի կարևո-
րություն չունեն: Թե ի՞նչ նշանակություն ունեն գրաբարյան
բառերի արտասանության «աշխարհաբարացումը», կարելի
է պատկերացնել համահայկական պատմական հնչյունափո-
խություններից միայն մի քանիսը թվարկելով: Գրաբարյան
երկբարբառները վերացել էին՝ վերածվելով կամ պարզ ձայ-
նավորների (օր. աւ > օ), կամ ձայնավորի ու բաղաձայնի (և
հակառակը) կապակցության (օր. եա > յա, իւ > յու, ուա >
վա). բառասկզբում ա և ե պարզ ձայնավորները դարձել էին
համապատասխանաբար վո և յե բաղաձայն + ձայնավոր կա-
պակցություն. ընկել էր բառավերջի ձայնավորահաջորդ յ կի-
սաձայնը (տղայ > տղա, գնայ > գնա և այլն), բառասկզբի
յ կիսաձայնը վերածվել էր ճ հագագայինին (յիսուն > հի-
սուն, յարգ > հարգ, յեսան > հեսան և այլն), գրաբարյան
երկու լ-երից մեկը վերածվել էր ետանդեզվային ձայնեղ
շփականի (ղ) և այլն, և այլն: Այս բոլոր փոփոխված ձևերը,

որոնք գրվում էին գրաբարյան ուղղագրությամբ, բայց կար-
դացվում էին հնչյունափոխված ձևով, այսինքն՝ աշխարհա-
բարյան արտասանությամբ, գրաբարյան բառերի մի զգալի
մասին արդեն իսկ տալիս էին աշխարհաբարյան կերպա-
րանք: Դրանց պետք է ավելացնել նաև ձայնեղ պայթական-
ների ու պայթաշփականների խլացում-շնչեղացումը որոշ
դիրքերում (օրինակ՝ Ի-ից հետո), որ նույնպես ընդհանրա-
կան երևույթ էր աշխարհաբարի համար (հաշվի շենք առնում
առանձին բարբառները): Ինքնին հասկանալի է, որ թվար-
կած հանգամանքները բավականաչափ հիմք էին տալիս ուղ-
ղակիորեն օգտագործելու գրաբարյան հարուստ բառապա-
շարի հիմնական մասը հենց այն ձևով, որոնք ընդհանուր
էին գրաբարին ու աշխարհաբարին կամ աշխարհաբարին ու
«աշխարհաբարացրած» գրաբարին: Դրանք ժողովրդախո-
սակցական կենդանի լեզվի բառեր էին ու դրանց կենդանի
արտասանությունը՝ հին, ավանդական գրությունը:

Վերջապես, ժողովրդախոսակցական լեզվում գործածվող
բազմաթիվ բառեր նոր փոխառություններ էին, առավելա-
պես թուրք-պարսկական, որոշ դեպքերում միայն՝ ռուսա-
կան (ստաբան, ստոլ, ակուշկա (ակոշկա), բոշկա (պոժկա),
շաշկա, ստրածնիկ, շաշկա, կրուշկա, շայնիկ և այլն): Ժողո-
վուրդը, որ գիտեր աղբբջաններն, ինչ-որ շափով նաև ռու-
սերեն (արևելյան հատվածում) կամ թուրքերեն (արևմտյան
հատվածում), գիտեր նաև, որ դրանք հայերեն բառեր չեն,
իսկ մտավորականությունը՝ առավել ևս. ուստի և դրանց փո-
խարինումը հայերեն, թեկուզև ժողովրդախոսակցական
լեզվում չպահպանված բառերով, միանգամայն օրինաչափ
էր ազգային գրական լեզվի մշակման գործընթացում:

Այս բոլոր հանգամանքների շնորհիվ գրական ժառանգոր-
դությունը օբյեկտիվորեն դառնում էր աշխարհաբար գրա-
կան լեզվի բառապաշարի մշակման, հարստացման ու կա-
տարելագործման հիմնական գործոնը: Բայց բառապաշարը,
այսինքն՝ գոյություն ունեցող բառերի գրական ժառանգոր-
դությունը դեռևս բոլորը չէ: Կար, և այժմ էլ կա, մի ավելի
ծանրակշիռ իրողություն. դա բառակազմական միջոցների
գրաբարյան համակարգի յուրացումն էր: Գրական ժառան-
գորդությամբ ժողովրդախոսակցական բառերի հետ յուրաց-

նելով բառերը գրաբարյան կամ համահայկական ձևերով՝ մեր գրական լեզուն յուրացրեց բառակազմության ոչ միայն գրաբարյան կաղապարները, այլև նյութական միավորները, և նույնիսկ բաղադրությունների գրաբարյան հիմքերը, և մեր լեզվի նորակերտ բառերը կազմվեցին գրաբարյան «տարազով»: Ավելին. սկսվեց ժողովրդախոսակցական լեզվի բառապաշարի գրականացումը, որ արտահայտվեց ոչ միայն ոչ հայերեն (նաև թյուրիմացաբար այդպես համարվող) բառերի փոխարինումով գրաբարյան կամ նորակերտ հայացի բառերով, այլև ժողովրդախոսակցական լեզվում գործածվող, բայց կազմութամբ ոչ գրաբարատիպ բառերի գրականացումով՝ վերածելով դրանք գրաբարատիպ կաղապարների: Այսպես, ոչ միայն դամբարան, նալբանդ, շորան, քամբափի (քամբաֆու), սալբանդ, շուշա և նման բազմաթիվ բառեր փոխարինվեցին համապատասխանորեն երկաթագործ, պայտառ, ճովիվ, ծխախոտ, սալանատակ, ապակի բառերով, այլև աչքի բծիշկ-ը՝ ակնբույժ-ով, պարտատեր-ը՝ պարտատեր-ով, պատշար-ը՝ օրմնադիր-ով, (ծխախոտ) ֆաշել-ը՝ ծխել-ով, ոտատեղ-ը՝ ոտնատեղ-ով, շարաչք-ը՝ շարակն-ով և այլն, և այլն: Այս երևույթը սկիզբ է առել աշխարհաբարը գրական մակարդակին բարձրացնելու և գրական մշակման ենթարկելու հենց սկզբից և առաջ է բերել յուրօրինակ երկվություն մեր գեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ: Մի կողմից մեր գեղարվեստական գրականության լեզուն մշակվում է գրական լեզվի օրինաչափություններով, իր մեջ առնելով նաև ժողովրդախոսակցական լեզվի բառ ու բանը, դրանք գրականացնելով կամ անփոփոխ կերպով, մյուս կողմից ստեղծվում է ժողովրդախոսակցական լեզվով գրականությունը: Այս ուղղության հիմնադիրն է Խ. Աբովյանը, որի «Վերք Հայաստանի» վեպի լեզուն արևելյան ժողովրդախոսակցական լեզուն է՝ ստեղծագործական բովով անցած և Քանաքեռի բարբառի զգալի ազդեցությամբ: Իր հետագա զարգացումով այս ուղղությունը ստացավ յուրահատուկ գրական գործառություն, հանդես գալով ոչ թե իբրև առանձին հեղինակների նախասիրության կամ մտայնության արտահայտություն, այլ որպես գեղարվեստական գրականության որոշակի ժանրերի ու թեմատիկայի և բուն իսկ ստեղծագոր-

ծության բնույթով պայմանավորված լեզու: Այս է պատճառը, որ միևնույն հեղինակի միևնույն ժամանակաշրջանում գրած ստեղծագործությունների, նույնիսկ միևնույն ստեղծագործության մեջ մերթ հանդիպում ենք ժողովրդախոսակցական լեզվին, մերթ՝ «մաքուր» գրական լեզվին: Լավագույն օրինակներից մեկն է. Հ. Քումանյանի «Անուշ» պոեմը, որ, ամբողջությամբ վերցրած, ժողովրդախոսակցական լեզվի ստեղծագործական մշակման ամենարևոտի ճանաչողից մեկն է: Այս ստեղծագործության մեջ ունենք, օրինակ.

1. Ու պարից հետո լեն հրապարակ
Բաց արին մեջտեղն արձակ գլխատան.
Ջուռնաշին փշեց կոխի եղանակ,
Ահել ու ջահել իրարով անցան:
2. Ա՛խ, ծաղիկներն էս աշխարհքում
Տանջվում են միշտ էսպես զուր,
Տըրտրվում են ու թառամում
Միրտները սև ու տխուր:
3. էս գիշեր, կեսը կըլնե գիշերվա,
Դեռ չէի կպցրել աչքըս տեղի մեջ.
Քունս էլ է կորել, ջանս էլ էն
վաղվա,
Ամեն մի բանից մնացել եմ խեղճ:
4. Կանչում է կրկին, կանչում անդադար
էն շքնաղ երկրի կարոտը անքուն.
Ու, թեքն անա փռած տիրաբար,
Քոչում է հոգիս, թռչում դեպի տուն:

Այս շորս հատվածներից առաջին երեքի լեզուն ժողովրդախոսակցական լեզուն է, իսկ չորրորդը՝ գրական լեզվի վսեմ ոճը, որ թելադրվել է հատվածի բովանդակությամբ: Կարևոր է այն, որ առաջինը և չորրորդը հեղինակային խոսքն են ներկայացնում և, շնայած դրան, լեզուն որոշակիորեն տարբեր է՝ բովանդակության տարբերության համապատասխան: Եթե ուշադրությամբ դիտարկենք այս հատված-

ների լեզուն, ապա կտեսնենք, որ լեզվական տարբերությունն ստեղծողը բառերն ու դարձվածներն են: Մի կողմ թողնելով ոճական տարբերությունները, որոնք ծառայում են հերոսների խոսքի տիպականացմանը, և քերականական միակ ժողովրդախոսակցական ձևը կանոնական գրականի փոխարեն (արհն փխ. արեցին), ապա առաջին երեք հատվածների ժողովրդախոսակցական լեզվի հատկանիշներն են հետևյալ բառերն ու դարձվածները. լեն, բաց անել, արձակ «ընդարձակ», գլխատուն, զուտնաչի, փշել «նվագել», կոխ, անել ու ջանել, իրարով անցնել (1), էս, աշխարհք, էսպես, զուր, սիրտները սև (2), էս, ըլնել «լինել», աչք կպցնել, տեղ «անկողին», բունը կորչել, ջան, էն, վաղվա «նախկին», խեղճ մնալ (3):

Ստեղծագործական երկու լեզվական համակարգերի առկայությունը բնորոշ է մեր բոլոր գրողներին, թե՛ արձակագիրներին, թե՛ մանավանդ, բանաստեղծներին, մինչև մեր օրերը: Իհարկե, գրողներից յուրաքանչյուրն ունի առանձնահատկություններ (առավել չափով գրականացրած ժողովրդախոսակցական լեզու, դեպի բարբառայնություն միտող ժողովրդախոսակցական լեզու և այլն), ինչպես և անհատական ստեղծագործական մշակման ու թեմատիկայի թելադրած առանձնահատկությունները, սակայն այս դեպքում մեզ համար կարևորը դա չէ, այլ սոսկական փաստը: Բառապաշարի համար այս իրողությունը կարևոր է նրանով, որ մեր գրական լեզվի բառապաշարի մի զգալի մասը գալիս է հենց այս՝ ժողովրդախոսակցական լեզվից, դրա բառակազմական միջոցներով ու կաղապարներով: Ուստի և այն ամենին, որ մենք անվանեցինք ժողովրդախոսակցական լեզվի կամ աշխարհաբարի ու գրաբարի համար ընդհանուր բառապաշար, պետք է ավելացնել բուն ժողովրդախոսակցական լեզվից գրական աշխարհաբարին անցած բառերը, և մանավանդ, դարձվածաբանությունը, ըստ որում մեր գրական լեզվի դարձվածաբանության բացարձակապես գերիշխող մասը աշխարհաբարյան է: Վերջապես, աշխարհաբար գրական լեզվին գրական ժառանգորդությամբ անցած գրաբարյան բառերի վիթխարի զանգվածին զուգընթաց մեր գրական լեզվի բառապաշարի մեջ են մտել գրաբարյան փոխառություն-

ները, որոնք հարստացրել ու հարստացնում են մեր գրական լեզվի բառապաշարը բազմաթիվ բառերով:

Այս համառոտ պատմական ակնարկը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի ճանապարհ է անցել աշխարհաբարի բառապաշարն իր զարգացման ընթացքում, ինչ աղբյուրներից և ինչպես է օգտվել այդ աղբյուրներից յուրաքանչյուրից ինչպես մինչև գրական լեզվի մակարդակին բարձրանալը, այնպես էլ գրական լեզու դառնալուց հետո, այլ կերպ ասած, ինչպես է գոյացել աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարը պատմականորեն:

բ. Բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը

Բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը բառերի խմբավորումն է ըստ այն աղբյուրների, որոնց նրանք պատկանել կամ պատկանում են և որոնցից մուտք են գործել աշխարհաբար գրական լեզվի բառային կազմի մեջ: Այս դեպքում, վերանալով բառապաշարի զարգացման պատմական ընթացքից, բառապաշարը դիտում ենք որպես մի կայուն ամբողջություն, որ իր մեջ է առնում այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվել են և կամ գործածվում են աշխարհաբարով գրված ողջ գրականության և մամուլի մեջ, անկախ նրանց գործածականության աստիճանից, գործառական ոլորտից, տարբերակային բնույթից և այլն: Այսպես, օրինակ, հոգնաբեղուն (գրաբար՝ յոգնաբեղուն) բառը գործածվել է աշխարհաբար գրականության մեջ, մասնավորապես պոեզիայում, թեև ոչ մեծ հաճախականությամբ: Իր գործածականության աստիճանով նա կարող է բնութագրվել իբրև սակավ գործածական բառ, գործառական ոլորտով՝ որպես բանաստեղծական լեզվի բառ, իսկ ծագումնաբանական տեսակետից՝ որպես գրաբարյան փոխառություն: Հ. Թումանյանի վերը բերված հատվածներում վաղվա բառը, որ նշանակում է «վազուցվա, անցյալի, նախկին», ժողովրդախոսակցական լեզվի բառ է, ինչպես և աշխարհք-ը, գլխատունը-ը, ուստի և ծագումնաբանական մոտեցումով դրանք ժողովրդախոսակցական լեզվից գրական աշխարհաբարին

անշած բառեր են: Այս մոտեցումով աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարը կարելի է դասակարգել հետևյալ ձևով.

1. Համահայկական բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք եղել են հին հայերենում, գործածվել են գրաբարում, միջին հայերենում և պահպանվել են ոչ միայն մեր գրական լեզվում, այլև ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում (բոլորում կամ, գոնե, մեծագույն մասում), ինչպես՝ ջուր, հաց, մարդ, եղբայր, տուն, վագել, գործ, բան, աչք, գլուխ, ձեռք և այլն: Այս դեպքում կարևորություն չունեն բառերի տարբեր, հնչյունափոխված ձևերը ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում, ըստ որում դրանք ներկայացնում են համահայկական բառի պատմական ձևափոխությունները: Այս կարգին են պատկանում նաև մինչգրաբարյան այն փոխառությունները, որոնք կենսունակ են և՛ գրաբարում, և՛ մեր գրական լեզվում, և՛ բարբառներում (օրմանուշակ, հրաման, ձյուր, ոչխար և այլն), ինչպես և այն փոխառությունները, որոնք կատարվել են գրաբարյան դարաշրջանում՝ իբրև կենդանի լեզվի բառ և դարձել ինչպես բարբառների ու աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզուների, այնպես էլ մեր երկու գրական լեզուների սեփականությունը (օր. քառորոն, զմուտս, եպիսկոպոս, կիրակի, մեռն և այլն):

Այս կարգին պատկանող բառերը, որոնք հսկայական թիվ են ներկայացնում, մեր աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարի հիմքն են կազմում: Դրանք հայոց լեզվի բառապաշարի այն միջուկն են, որ դարերի ընթացքում ամրացել, հաստատուն կերպով պահպանվել է և հայերենի բոլոր դրսևորումների բառապաշարի հիմքը դարձել: Բացի իրենց քանակային մեծությունից, այդ կարգի մեջ մտնող բառերը բնութագրվում են մեծ կենսունակությամբ և, մանավանդ, բառակազմական հսկայական դերով, ըստ որում դրանց զգալի մասն են կազմում պարզ (արմատական) բառերը և որևէ կարգի ածանցով պահպանված արմատները (օր. ուտել, ձեռք, հանել և այլն): Բավական է ասել, որ միայն գլուխ բառից (գլուխ-որպես առաջին բաղադրիչ) ունենք ավելի քան 150 բաղադրյալ բառ, զործ բառից՝ 176, երկինք

բառից՝ 138, երկու (երկ-, երկա-, երկվա-) բառից՝ ավելի քան 550 և այլն¹:

2. Համագրական բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք գրաբար մատենագրության մեջ գործածվել են որպես գրական բառեր և կամ մուտք չեն գործել ժողովրդախոսակցական լեզվի մեջ, կամ էլ անցել են դրան և բարբառներին իրեն գրական փոխառություններ, իսկ նոր գրական լեզվի մեջ (երկու տարբերակներում էլ) գործածվել ու գործածվում են գրական ժառանգորդությամբ, ինչպես՝ ծաղկավառ, զարնաճագեղ, արյունաբբու, շաղակրատել, վարդապետ, շոշափել, ֆերական, փիլիսոփա, հյուսիս, բազմաբեղուն, բյուրագգի, բյուրապատիկ, փառաճեղ, սփանջելագեղ, գանգրանեք և այլն: Այս բառերը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ մասամբ բաղադրյալ բառեր են կամ էլ գրական փոխառություններ գրաբարում՝ 5-րդ դարից մինչև 10-րդ դարը (հյուսիս, փիլիսոփա, զեփյուռ և այլն): Իհարկե, դա չի նշանակում, թե այս կարգին պատկանող բառերը բոլորն էլ բաղադրյալ բառեր են. ճիշտ է այն, որ իբրև գրական բառեր, դրանց մեծագույն մասը բաղադրյալ բառերն են կազմում, և դա կարելի է համարել այս կարգի մեջ մտնող բառերի առաջնակարգ հատկանիշներից մեկը, ըստ որում գիտենք, որ բերված բառերը (զարնաճագեղ, հիազմայլ, սփանջելագեղ, ճանաճափայլ և այլն) իրոք գրական բառեր են: Սակայն դրանց կողքին ունենք նաև բազմաթիվ պարզ բառեր, որոնք մեր գրական լեզվին են անցել միայն գրական ժառանգորդությամբ և աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվում ու բարբառներում ոչ միայն չեն գործածվել, այլև այժմ ևս չեն գործածվում. այդպիսի բառերից են՝ իղձ, անուրջ, սյուր, տենչ, գիրգ, երանգ, դաստակ, ջինջ, լուրթ, բոսոր, աշխետ, կիրթ, ավարտ, զարշ, զես, զեղմ և այլն: Այս պարզ բառերը, սակայն, որոշակիորեն տարբերվում են վերը բերված բաղադրյալ բառերից: Բանն այն է, որ եթե այս վերջինների մասին դիտենք, որ գրական լեզվի բառեր են, ուստի և չեն գործածվել ժողովրդախոսակցական լեզվում նույնիսկ հինհայերենյան շրջա-

¹ Տվյալները վերցնում ենք մեր «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից»:

նում կամ գործածվել են որպէս գրական փոխառութիւններ, ապա պարզ բառերի մասին այդ բանը ասել չենք կարող. ընդհակառակն, բերված պարզ բառերի մեծագույն մասը հին հայերեն խոսակցական լեզվում գործածական են եղել և դրանից էլ անցել են գրաբարին. դրա ապացույցն է այն, որ բերված բառերի արմատական ձևերը թեև չկան բարբառներում (կամ կան միայն առանձին բարբառներում), ապա նրանցից կազմված ածականներ ու բայեր ունենք և՛ աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվում, և՛ բարբառների մի զգալի մասում (օր. գարշ արմատից՝ գարշել, գարշելի, գյուտ արմատից՝ գտնել և այլն): Այս պատճառով էլ սրանք համագրական բառերի կարգին հատկացնելը որոշ դեպքերում կարող է պայմանական լինել, թեև շատ բառերի մասին, իհարկե, կարող ենք որոշակիորեն այդ բանն ասել (գեղմ, գես, լուրթ, իղձ, բասուր և այլն):

Այս կարգին պատկանող բառերը մեր գեղարվեստական ու գիտական գրականութեան հարստութիւնն են կազմում, և նկատի ունենալով դրանց հսկայական քանակութիւնը, կարելի է ասել, թե դրանք նույնպէս մեծ կշիռ ունեն ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ:

3. Միջինհայերենյան բառեր.— Այս կարգին են պատկանում այն բառերը, որոնք ավանդվել են միջին հայերենով գրված գրականութեամբ, որից էլ անցել են աշխարհաբար գրականութեանը՝ առավել կամ պակաս գործածականութեամբ: Այդ կարգի բառերից են. մանչ, մանչուկ, աղեկ, էլակ, աքաբեկ, ակոս, բեղ, խաթուն, տղեկ, ալոն, բեկ, մաւաջախտ, նուտ, կտրին և այլն: Այս կարգին պատկանող բառերը կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբն են կազմում այն բառերը, որոնք իսկապէս միջին հայերենի բառեր կարելի է համարել: Դրանք այն բառերն են, որոնք կազմվել են միջինհայերենյան շրջանում (միջինհայերենյան գրական բառեր), ինչպէս՝ մանրուսում, աղվեսագիրք, դատաստանագիրք, կամ էլ փոխառվել են այլ լեզուներից միջինհայերենյան շրջանում, ինչպէս՝ բեղ, աքաբեկ, մաւաջախտ, էլակ, խաթուն և այլն: Մյուս խումբն են կազմում այն բառերը, որոնք ավանդվել են միայն 10—11-րդ դարերից և ավելի հետո, սակայն ո՛չ միջինհայերենյան բառակազմութիւն-

ներ են, ո՛չ էլ այդ շրջանի փոխառութիւններ. դրանք հայտնապէս եղել են նաև հին հայերենում (ժողովրդախոսակցական լեզվում), բայց մուտք չեն գործել գրական լեզվի (գրաբարի) մեջ: Այդպիսիներից են, օրինակ, թուշ, կեռ, կոռեալ, կտրին և այլն: Որ դրանք իսկապէս պետք է եղած լինեին հին հայերենում, հաստատվում է դրանց ծագմամբ կամ կազմութեամբ: Այսպէս. թուշ և կեռ հնդեվրոպական ծագումով բառեր են («բնիկ հայերեն» բառեր), որոնք մինչև այսօր էլ գործածական են ոչ միայն բոլոր բարբառներում ու ժողովրդախոսակցական լեզվում, այլև գրական լեզվում. կտրին հին հայերենի բառ է իր կազմութեամբ, ըստ որում —ին ածանցը հին հայերենում էլ (գրաբարյան շրջանում) արդեն կենսունակ չէր, իսկ հետագայում բոլորովին վերացավ. հասկանալի է, որ այդ ածանցով կազմված բառերը պատկանում են հին հայերենին: Բուն միջինհայերենյան բառերը, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք կազմվել են միջին հայերեն գրական լեզվում, դեռևս լիովին ուսումնասիրված չեն. բարաններում դրանք բերվում են հաճախ իբրև գրաբարյան բառեր, այդ պատճառով էլ դժվարանում է միջին հայերենից ժամանակակից գրական լեզվին անցած բառերի որոշումը: Համեմայն դեպս, հայտնի բան է, որ այդ բառերի թիվը մեծ չէ, և կարելի է ասել, որ դրանք առանձնապէս մեծ դեր չեն խաղում աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարում:

4. Նոր գրական բառեր.— Այս կարգին են պատկանում բոլոր նորակերտ հայերեն բառերը, որոնք ընդհանուր են թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան գրական լեզուներին, ինչպէս՝ մանրադիտակ, մանրէ, սավառնակ, հաճախակ, օղանակ, հաղթահանդես, կոբոզանալ, բարեխիղճ, բարեփոխել, արտահանել, բուրումնավետ, ծաղկաբույր, գանգատավոր, դաշնամուր, դաշնակահար, դաշնադրություն և այլն, և այլն: Այս կարգին են պատկանում նաև երկու գրական լեզուների համար ընդհանուր նոր և նորագույն փոխառութիւնները, ինչպէս՝ միլիոն, մաշար, սիմվոլ—սիմբոլ, սովետ (արևմտ. սովիետ), ակադեմիա և այլն:

Այս կարգի մեջ մտնող բառերն իրենց քանակով ամենից ավելի շատ են, և դա զարմանալի չէ. մեր գրական լեզուն զարգացող կենդանի լեզու է, և նրա բառապաշարի հարստա-

ցումը, ինչպես ստորև կտեսնենք, տեղի է ունենում առավելապես նորակազմութունների ու փոխառությունների միջոցով:

5. Մասնավոր գրական բառեր.— Այս կարգին պատկանում են այն բառերը, որոնք հատուկ են միայն արևելյան կամ միայն արևմտյան գրական հայերենին, այլ կերպ ասած, սրանք նոր գրական բառերի այն մասն են, որ կազմվել ու գործածվում են երկու գրական լեզուներից միայն մեկում: Գրանցիչ են. հաղթաթուղթ—հաղթաֆարտ, ծրագիր (հանդեսի, երկուլթի)—հայտագիր, հեռախոս—հեռաձայն, հեռուստացույց—հեռացուլ (հեռապատկեր, հեռատեսիլ), հեծանիվ—հեծելաճիվ, պաղպաղակ—սառնանույշ և այլն: Այս կարգին են պատկանում նաև այն նոր փոխառությունները, որոնք տարբեր աղբյուրներից փոխառված լինելով՝ տարբեր էլ ձև ունեն յուրաքանչյուրում, ինչպես և նրանք, որոնք մեկում գործածվելով, մյուսում փոխարինվել են հայակազմ բառով, ինչպես՝ բուֆետ—պյուֆե, սպորտսմեն—սպորսմեն, սինդիկատ—սենտիֆա, տանկ—հրասայլ, կապիտալիզմ—դրամատիություն, մինիստր—նախարար, անսամբլ—համույթ և այլն:

6. Աշխարհաբարյան բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք չեն գործածվել գրաբարում (հին շրջանում), բայց գործածական են ժողովրդախոսակցական լեզվում և դրանցից էլ անցել են գրական լեզվին, ինչպես՝ մատղաշ, ճզմել, կկզբել, թոնթորալ, բոթել, լոֆ(տալ), կուլ(տալ), մկրկալ, մուգ, շիվ, պլպլալ, փիփերթ և այլն: Այս բառերի կարգին պետք է հատկացնել նաև 3-րդ կետի այն բառերը, որոնք համարեցինք հին հայերենում գոյություն ունեցած բառեր, ինչպես՝ բուշ, կեռ, կռանալ, կտրին և այլն: Այդպիսին են նաև այն նոր փոխառությունները, որոնք կենդանի հաղորդակցման ճանապարհով անցել են բարբառների ու ժողովրդախոսակցական լեզվին, իսկ սրանցից էլ՝ գրական աշխարհաբարին, ինչպես՝ ջան, գոզալ, փոդրաթ, վոագ, շայ, լիմոն, շարուխ և այլն:

Այն հանգամանքը, որ աշխարհաբարյան բառերը, մանավանդ դրանց արմատական ձևերից շատերը, ունեն պատկանելի հնություն, թույլ կտա հետազայում, դրանց ցանկն ամբողջացնելուց հետո, առանձնացնել դրանք և դիտել որպես

համահայկական բառերի ենթախումբ, որ վերը բերվածներից կտարբերվի միայն նրանով, որ գրաբարում (հին շրջանում) չի գործածվել:

Այս շերտին պատկանող բառերը զգալի թիվ են կազմում մեր գրական լեզվում, բայց, ցավոք, մինչև այժմ էլ առանձին ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել, և դեռևս դժվար է դրանց ամբողջական ցանկը կազմել:

7. Հին կամ գրաբարյան բառեր.— Այս կարգին են պատկանում այն բառերը, որոնք գործածական են եղել գրաբարում կամ հայտնապես գրաբարյան բարդություններ ու ածանցավորներ են, ժառանգորդաբար չեն անցել մեր գրական լեզվին, այլ գրողների կամ գիտնականների կողմից վերցրվել են ուղղակի գրաբարից և գործածվել առավել կամ պակաս հաճախականությամբ: Այսպես են, օրինակ, կորուսիչ, կույրգիւրայն, հոգնաբեղուն, ձխադարման, ծիծաղախիտ, կորովամտություն, կարշնեղ, դաշխուրան, կոռնչակաճ, հակակայել, հակակայություն, պատվասիրել, ֆաղաֆամայր և այլն: Այս բառերը տարբերվում են համագրական բառերից նրանով, որ վերջիններս աշխարհաբար գրական լեզվին են անցել պատմականորեն, գրական ժառանգորդությամբ, մինչդեռ հին կամ գրաբարյան բառերը ժառանգորդաբար չեն անցել, այլ՝ պարզ փոխառությամբ: Այսպիսով, այս կարգին պատկանող բառերը, նույնանալով համագրական բառերին իրենց ծագումով ու նախնական գործածությամբ (գրաբարյան ծագում ունեն և գործածվել են գրաբարում), տարբերվում են նրանցից այն բանով, որ ժառանգորդաբար չեն անցել աշխարհաբար գրական լեզվին. սա, բնականաբար, ենթադրում է որոշ ընդհատում դրանց գործածության մեջ: Այսպես, օրինակ, դաշխուրան բառը թեև գործածվել է գրաբար տեքստերում մի քանի անգամ, բայց այնուհետև դադարել է գործածվելուց, իսկ վարուժանը, ինչպես ասում են, «սեղեղով» գրաբարը, վերցրել ու գործածել է իր ստեղծագործության մեջ և, իհարկե, շատ հաջող կերպով: Կուպար բառը գործածվել է գրաբար գրականության մեջ, ըստ նոր հայկազյան բառարանի և Արմատական բառարանի տվյալների միայն երկու անգամ (Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ, 11-րդ դ., և վարդանի պատմության մեջ, 13-րդ դ.), բայց այդ բա-

որ, անվիելով գրաբարից, գործածվել է թե՛ պոեզիայում (անկոպար.— Վ. Տերյան, անկոբար.— Ծ. Չարենց), թե՛ մանավանդ, իբրև ֆինանսական տերմին, որից կազմվել են նաև՝ կոպարային, կոպարավորել և այլն: Պարեկ գրաբարյան բառ է, շատ սակավ գործածություններ, որ սակայն վերցվեց իբրև ռազմական տերմին և այժմ շատ գործածական է դարձել և այլն: Մենք դիտավորյալ կերպով բերեցինք մի քանի այնպիսի բառեր միայն, որոնք գրաբարում էլ սովորական բառեր չեն և կարող են դիտվել իբրև հազվագեղ գործածություններ բառեր: Դրանց կարելի է ավելացնել բազմաթիվ այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են հոգնաթախիժ, հոգնախոնջ, վայրավատին և այլն, և այլն: Այսպիսով, այս կարգին պատկանող բառերի համար կարևորը այն չէ, թե նրանք գրաբարյան բառեր են՝ իրենց բառակազմական, հնչյունական և այլ հատկանիշներով, այլ այն, որ նրանք պատմականորեն դուրս են եկել գործածությունից, եթե կարելի է ասել, նրանց կյանքը դադարել է հենց գրաբարով գրված գրականության մեջ, և այն ժամանակ, երբ մեր նոր գրական լեզուն բարձրանում էր գրականության մակարդակին ու մշակվում, այդ բառերը չէին կարող անմիջականորեն մտնել նրա բառապաշարի մեջ՝ իբրև ղուգահեռաբար գործածվող գրաբարի կենսունակ բառեր, ինչպիսիք են այն բազմաթիվ բառերը, որոնք թեև հայտնապես գրաբար, նույնիսկ հունաբանների կերտած, բայց գրաբարից անմիջականորեն անցան աշխարհաբարին իբրև գրական ժառանգություն, ինչպես, օրինակ, ֆերական, ֆերականություն, մակերևույթ, հարադրել, ներհակ, վերձանել, տարբերել, բացատրել (գրբ. բացադրել), պարունակություն, բաղդատություն, դերանուն, ներգործել, տրամադրություն, ենթադրել և այլն, և այլն, որոնք բոլորն էլ հունաբանների կերտած բառերն են, բայց նոր գրականին են անցել պատմական հաջորդականությամբ, իբրև 18—19-րդ դարերի գրաբարի կենսունակ բառեր:

Այն հանգամանքը, որ այս կարգին (գրաբարյան բառերի շերտ) պատկանող բառերը բնութագրվում են ոչ թե իրենց ձևական, բառակազմական և այլ հատկանիշներով, այլ միայն գործածականությամբ (ավելի ճիշտ՝ ոչ գործածականություններ՝ նոր շրջանի գրաբարալեզու գրականության մեջ և

աշխարհաբարյան գրականության սկզբնական շրջանում) դժվարացնում է նրանց որոշումը. դրա համար անհրաժեշտ էր, մի կողմից՝ աշխարհաբարյան գրականության մեջ գործածված բառերի լիակատար ցանկը՝ ժամանակագրական տվյալներով հանդերձ, մյուս կողմից՝ նոր շրջանի գրաբարյան գրականության (ներառյալ նաև 19-րդ դարի գրականությունը) բառարանը. այդպիսի բառարաններ այժմ չունենք, ուստի և այս կարգին պատկանող բառերի ցանկն էլ, թեկուզ և մոտավոր ճշգրտությամբ, հնարավոր չէ տալ: Այնուամենայնիվ, կան որոշ կարգի բաղադրություններ, որոնց մասին գիտենք արդեն, թե ուշ շրջանի գրաբարում, ինչպես և 19-րդ դարի աշխարհաբար գրականության մեջ, կենսունակ չեն եղել, ուստի և պետք է դասվեն այս կարգի բառերի շարքում. դրանցից կարելի էր հիշել՝ հոգն-բաղադրիչով բարդությունների մեծագույն մասը (հոգնաբեղուն, հոգնախոնջ, հոգնազեղուն, հոգնածիժաղ և այլն), հոլով- (գրբ. յուղով «շատ») բաղադրիչով կազմված բառերի մի զգալի մասը (հոլովաբան, հոլովամարդ, հոլովատեսակ և այլն), երկրորդ (վերջին) եզրում-տեսակ բաղադրիչն ունեցող բառերի մեծագույն մասը, որոնց մեջ տեսակ նշանակում է «կերպ, պես, նման» և կարող է փոխարինվել այդ բաղադրիչներով (ինչպես՝ զազանատեսակ «զազանակերպ», օղատեսակ «օղակերպ», լուսատեսակ «լուսակերպ», բոցատեսակ «բոցակերպ, բոցատեսիլ» և այլն), նարակ բառով կազմված բառերի զգալի մասը (խոզանարակ, խոտանարակ, բոցանարակ) և այլն:

Հասկանալի է, որ այս կարգին պատկանող բառերը կարող են հաճախական գործածություն ստանալ մեր լեզվում և դառնալ կենսունակ՝ մտնելով նույնիսկ չեզոք բառերի շարքը, բայց դա չի փոխում ծագումնաբանական բնութագիրը. դրանք գրաբարյան փոխառություններ են:

Վերջապես, այս կարգի բառերի որոշման համար նկատի պետք է առնել ևս մի հանգամանք. կան շատ բառեր, որոնք ձևով նույնական են գրաբարյան որևէ բառի հետ, սակայն նույն գրաբարյան բառը չեն, այլ բոլորովին նոր բառ (նորակերտություն). ինչպես՝ հոգեծին (գրբ.) «սուրբ հոգով ծնող՝ ծնված»—հոգեծին (աշխ.) «հոգեկան ծագում ունեցող», համակցել (գրբ.) «հաղորդակցել»—համակցել (աշխ.)

«կոմբինացնել», նախաբարձ (գրբ.) «առաջինը՝ սկզբից խոսող՝ խոսած»— նախաբարձ (աշխ.) «բարբառի կամ բարբառախմբի նախնական համակարգը ներկայացնող բարբառ» (հմմտ. նախալեզու), մարզավան (գրբ.) «մարզպան»— մարզավան (աշխ.) «մարզական ավան», հորդելակ (գրբ.) «սուր, բարձր, շեշտված» (ձայնի մասին)— հորդելակ (աշխ.) «1. հորդառատ, շատ առատ, փարթամ, 2. պերճ, վսեմ» և այլն: Կարևոր չէ այն, թե աշխարհաբարձյան կամ գրաբարձյան բերված բառերը որքանով գործածական են. կարևորը այն է, որ այդ զույգերից մեկը՝ առաջինը, գրաբարձյան բառ է, որ չի պահպանվել, մյուսը՝ նոր գրական բառ, ուստի և դրանք չպետք է շփոթել այնպիսի բառերի հետ, որոնք պատմականորեն իմաստափոխվելով բոլորովին նոր իմաստ են ստացել աշխարհաբարձ գրական լեզվում (նաև ժողովրդախոսակցականում և բարբառներում) և առաջին հայացքից թվում է, թե նրանք ոչ մի կապ չունեն իրար հետ, ինչպես, օրինակ, ծախել (գրբ.) «սպառել»— (աշխ.) «վաճառել», դեղ (գրբ.) «բույս»— (աշխ.) «ճար» և այլն: Հարկ է նշել, որ բերված գրաբարձյան-աշխարհաբարձյան համանուններից առաջինները չեն պատկանում ժամանակակից հայերենի բառապաշարին:

8. Բարբառային բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք չեն գործածվել գրաբարձում, միջին հայերենում, վաղ աշխարհաբարձում, հետևաբար և չեն կարող դիտվել նաև որպես ժողովրդախոսակցական բառ և հատկացվել աշխարհաբարձյան շերտին: Այս բնութագրությունը ենթադրում է աշխարհաբարձ գրական լեզվի մեջ թափանցած բառերի գործածության սահմանափակություն. այսինքն՝ այդ բառերի պատկանելությունը մեկ կամ մի քանի բարբառների: Այդպիսի բառեր են՝ շմուշկ, գետնանուշ, սելավ, դահուկ, սիկ, սզնի և այլն: Քանի որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե հայերեն բառերի բարբառային տարբերակներին (հէր, լիս, օխտը, արին և այլն) և ոչ էլ այն կարգի բառերին, որոնք ընդհանուր են բարբառների մեծագույն մասին կամ բոլորին, հետևաբար նաև ժողովրդախոսակցական լեզվին (ճզմել, ճղել, էտ, էտել, պոռչ, ճամփա, յար, շոբան և այլն), ապա այս կարգին պատկանող բառերի թիվը զգալիորեն փոքրանում է, և դրանց որոշումն

էլ՝ դժվարանում: Սակայն սա չի նսեմացնում բարբառային բառերի արժեքը և, մանավանդ, բարբառների բառագանձի դերը մեր գրական լեզվի հարստացման գործում: Պետք է նկատի ունենալ, որ բարբառների մեջ էլ ավելի կենսունակ և կարևոր մասն են կազմում հայերեն բառերը՝ բարբառին հատուկ հնչյունափոխություններով, և ընդհանուր բառերը, որ կոչեցինք աշխարհաբարձյան անվանումով: Ստորև, մեր լեզվի բառապաշարի ներքին դասակարգման մեջ էլ կտեսնենք, որ բարբառային բառամթերքը իր առանձնահատուկ դերն ունի գրական լեզվում: Այստեղ մեր խոսքը վերաբերում է այն բառերին միայն, որ որևէ բարբառից կամ մի խումբ բարբառներից թափանցել են մեր գրական լեզվի մեջ՝ դառնալով նրա սեփականությունը: Այս տեսակետից ճիշտ չի կարելի համարել այն մոտեցումը, որի համաձայն բարբառային բառերի շարքն են դասվում այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են ջան, դուրբան, դաշաղ, մառալ, գոգալ, շոբան և այլն: Մեր բառարաններում այս բառերի դիմաց սովորաբար «բարբառային» նշում է տրվում հասկանալի պատճառով ու նպատակով, ուստի և այդ նշումը չի կարելի հիմք ընդունել մեր լեզվի բառապաշարի պատմական դասակարգումով դրանք բարբառային բառերի շարքը դասելու համար: Դրանք իրականում ծագումնաբանորեն պատկանում են աշխարհաբարձյան բառերի կարգին:

Ավարտելով բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը, հարկ ենք համարում ավելացնել հետևյալը: Աշխարհաբարձ գրական լեզվի այսպիսի դասակարգությունը կատարվում է առաջին անգամ և, ինչպես ասացինք, ցույց է տալիս աշխարհաբարձ գրական լեզվի բառապաշարի պատմական աղբյուրները և դրանցից յուրաքանչյուրի տեղը մեր լեզվի բառապաշարի գոյացման կամ կազմավորման մեջ՝ անկախ բառապաշարի մեջ տեղի ունեցող տեղաշարժերից և անկախ ժամանակային սահմաններից: Այդ դասակարգումը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե այդ աղբյուրներից ո՞րը ինչ դեր և կշիռ ունի աշխարհաբարձ գրական լեզվի բառապաշարի մեջ ընդհանրապես. հասկանալի կերպով այս տեսակետից առաջնակարգ տեղը պատկանում է համահայկական, համագրական, նոր գրական բառաշերտերին, ըստ

որում այս վերջինի տեսակարար կշիռն ավելի ու ավելի է մեծանում բառապաշարի հարստացման գործընթացի մեջ, որի մասին կխոսվի ստորև: Բուն դասակարգման մասին անհրաժեշտ է ասել հետևյալը: Թեև դասակարգությունը ցույց է տալիս մեր արդի գրական լեզվի բառապաշարի բաղադրիչ շերտերը, բայց այդ շերտերից մեր լեզվին անցած բառերի սպառիչ քանակային բնութագրությունը տալ դեռևս հնարավոր չէ: Այս տեսակետից առավել չափով թերի են մնում միջինհայերենյան և բարբառային շերտերը: Բանն այն է, որ առայժմ չունենք ո՛չ միջինհայերենյան բառերի սպառիչ ուսումնասիրությունն ու բառարանը, ո՛չ էլ՝ բարբառային: Այն, ինչ որ հայագիտության մեջ մինչև այժմ դիտվել է որպես բարբառային, իրականում մեծ մասամբ նույնանում է ժողովրդախոսակցական լեզվի բառերի հետ: Այսպես՝ Հ. Աճառյանի «Քավառական բառարանում» բերված են կծիկ, կծկել, ճղել, ճզմել, խելքամաղ, բացգլուխ և նման հազարավոր բառեր: Հ. Աճառյանը ճիշտ է վարվել դրանք բառարանի մեջ մուծելով, ըստ որում նրա բառարանի նպատակն է ներկայացնել հայերեն բարբառներում գործածվող այն բոլոր բառերը, որոնք չեն գործածվել հայ հին մատենագրության մեջ: Սակայն վերը տրված դասակարգության համար այդ սկզբունքը չի կարելի ընդունել, ըստ որում այդ բառերը կարելի է բաժանել առնվազն չորս կարգի. ա) Բառեր, որոնք ընդհանուր են տարածքային ժողովրդախոսակցական լեզուներին և բոլոր բարբառներին կամ, գոնե, դրանց մեծագույն մասին, ինչպես՝ կծիկ, ճղել, ճզմել, գլխաբաց և այլն. այդ բառերի ստացած տարբեր ձևերը բարբառներից յուրաքանչյուրում (պատմական հնչյունափոխությունների հետևանքով) այս դեպքում ոչ մի կարևորություն չունեն, քանի որ դրանք մեր գրական լեզվի մեջ են մտել աշխարհաբարին ընդհանուր ձևով կամ էլ տարածքային ժողովրդախոսակցական լեզուներից յուրաքանչյուրի ընդհանուր ձևով: բ) Բառեր, որոնք ընդհանուր են եղել հին հայերեն ժողովրդախոսակցական լեզվին, բայց հետագայում տեղայնորեն սահմանափակվել են՝ պահպանվելով մեկ կամ մի քանի բարբառներում. օրինակ՝ աբ «ոտք» բառը գործածական է եղել հին հայերեն ժողովրդախոսակցական լեզվում. գործածվել է նաև գրաբարում,

թեև սակավադեպ, բայց աբացի, աբացել բառերի հաճախական գործածությունը գրաբարում և դրանց առկայությունը բարբառների մեծագույն մասում ցույց են տալիս, որ այդ բառը կենսունակ է եղել ամբողջ հայության համար. և չնայած դրան, այդ բառը արմատական ձևով (աբ կամ ճաբ) պահպանվել է միայն մի քանի բարբառներում (Մեղրիում, ըստ «Արմատականի» նաև՝ Ախալցխայում, Ակնում, Հավարիկում): Այդպես է նաև կոռ «ծուռ, կոր» բառը, որ կոր բառի տարբերակն է: գ) Բառեր, որոնք հատուկ են եղել մեկ կամ մի քանի բարբառների, բայց նոր ժամանակներում, գրական լեզվի միջոցով կամ բարբառախոս զանգվածների տեղափոխության հետևանքով տարածվել և գործածական են դարձել նաև այլ բարբառներում և վերածվել ընդհանուր բառի. օրինակ՝ կորդ, որ գործածվել է գրաբարում շատ սակավադեպ, ըստ «Արմատականի» հատուկ է եղել արևմտյան բարբառների մի խմբի, տարածվել ու ընդհանրացել է նաև արևելյան բարբառներում, ինչպես և՛ մտել է գրական լեզվի բառապաշարի մեջ իբրև տերմինային տարբերակ խոսքան բառի: դ) Բառեր, որոնք կազմվել են կամ փոխառվել այլ լեզուներից միայն մեկ կամ տարածականորեն միասնություն կազմող մի քանի բարբառներում և, հետևաբար, հատուկ են եղել միայն այդ բարբառներին. օրինակ՝ սեզեր «սղնիք պտուղը» (Ղարաբաղ—Ջանգեզուր—Մեղրի), որից էլ՝ սզնի, տհալ «ղաուրմա» (Ղարաբաղ—Մեղրի—Ջանգեզուր), գետնանուջ «արախիս բույսը և նրա պտուղը» (միայն Մեղրի), տկողին (միայն Մեղրի) և այլն, և այլն:

Այս չորս կարգերից աշխարհաբար գրական լեզվին անցած բառերը պատկանում են մեր առաջարկած դասակարգության տարբեր շերտերին. առաջինը՝ աշխարհաբարյան (6-րդ) շերտին, երկրորդը, երրորդը և չորրորդը՝ բարբառային (8-րդ) բառերի շերտին, թեև երրորդ շերտից որոշ բառեր կարող են հատկացվել աշխարհաբարյան շերտին, եթե հետագա հետազոտությունները ցույց տան, որ դրանք թեև մեկ կամ մի քանի բարբառներում են գործածվում, բայց այդ բարբառները, տարածականորեն իրարից անջատված լինելով, վկայում են այդ բառերի նախնական ընդհանրության մասին:

Այս տարբեր կարգերին պատկանող բառերը որոշելու համար անհրաժեշտ է բարբառային բառերի պատմական համակողմանի ուսումնասիրություն, որ առայժմ չունենք, ուստի և դասակարգության մեջ տրվում է սովյալ շերտի միայն ընդհանուր բնութագրությունը:

Վերջապես, դասակարգության մեջ ներկայացված կարգերը նույնպես վերջնական ու սպառիչ համարել չի կարելի. հնարավոր է այդ կարգերի բնութագրությունը փոխել և ավելացնել դրանց թիվը կամ պակասեցնել: Այսպես, օրինակ, միջինհայերենյան կարգը կարելի է վերացնել՝ բառերի մի խումբը հատկացնելով համագրական, մյուսը՝ աշխարհաբարյան բառաշերտին: Կարելի է, ընդհակառակը, երկու խմբերն առանձնացնել ու ներկայացնել որպես առանձին շերտեր (բուն միջինհայերենյան գրական բառեր և միջինհայերենյան ժողովրդախոսակցական բառեր): Աշխարհաբարյան բառերը նույնպես կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ համահայկական ժողովրդախոսակցական բառեր և բուն աշխարհաբարյան բառեր, առաջինին հատկացնելով այն բոլոր բառերը, որոնք եղել են նաև հին հայերեն խոսակցական լեզվում (թուշ, կեռ, բոթել, կոանալ, կծիկ, ճղել և այլն), երկրորդին՝ այն բառերը, որոնք չէին կարող լինել հին հայերենում (աշքաբաց, ծակաշք, քավոր, բացգլուխ և այլն): Այս բոլորը ճշտելու և, համապատասխանորեն, առաջարկված դասակարգությունը ճշգրտելու համար անհրաժեշտ է ունենալ հետևյալ կարգի բառարանները՝ ա) գրաբարի լիակատար պատմական բառարան, բ) միջին հայերենի լիակատար բառարան, գ) աշխարհաբարի (խոսակցական և գրական) լիակատար բառարան, դ) բարբառային բառերի լիակատար բառարան: Այդ բառարանները և դրանց համակողմանի ուսումնասիրությունը միայն հնարավորություն կտան ներկայացնել աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարի սպառիչ ծագումնաբանական դասակարգությունը:

գ. Բառապաշարի համաժամանակյա և երբից դասակարգություն

Նախորդ դասակարգությունը նպատակ ուներ բացահայտել հայ ազգային գրական լեզվի բառապաշարի բաղադրիչ

շերտերն ու դրանց աղբյուրները, և այդ նպատակին հասնելու համար մեր լեզվի բառապաշարը գիտական վերացություն մե ու պայմանականություն մե դիտվում էր իբրև փակ և կայուն համակարգ: Իրականում, սակայն, այդպես չէ. փակ և կայուն համակարգ ներկայացնում է մեռած լեզուների բառապաշարը, և այդ այն պատճառով, որ նրանց բառապաշարն այլևս ենթակա չէ փոփոխությունների ու զարգացման: Այսպես, օրինակ, գրաբարի բառապաշարը կայուն ու փակ համակարգ է. ինչ որ ավանդվել է գրաբարալեզու մատենագրությունում, այդքանն էլ կաղմում է գրաբարի բառապաշարը²: Այդպես չէ կենդանի լեզուների բառապաշարը³, որ գտնվում է անընդհատական զարգացման պրոցեսում և շարունակ հարստանում ու կատարելագործվում է: Ժամանակակից գրական հայերենը կենդանի, զարգացող լեզու է, և հասկանալի է, որ նրա բառապաշարն էլ հարստացման ու կատարելագործման բուն պրոցես է ապրում:

Այնուհետև. եթե նույնիսկ պայմանականորեն մեր լեզվի բառապաշարը դիտելու լինենք իբրև ավարտուն, փակ բաղմունություն, ապա դարձյալ մենք գործ կունենանք մի այնպիսի բաղմունության հետ, որի բոլոր միավորները միևնույն դերն ու բնութագրությունը չունեն մեր լեզվի նորմալի մակարդակում: Իբրև ազգային գրական լեզու, ժամանակակից հայերենն ունի իր գոյություն տարբերակային ձևերն ու լեզվական տարբեր ոճերը (գրական լեզու, գրական-խոսակցական լեզու, զբաղմունքային «լեզուներ», գիտական լեզու, գրասենյակային լեզու և այլն): Հասկանալի է, որ լեզվի այս տարբերակային ձևերին պատկանող բառերը տարբեր էլ գործառական բնութագրություն կարող են ստանալ: Բացի դրանից, մեր

² Մի կողմ ենթ թողնում նորագյուտ բառերը, որոնք բառարաններում տեղ չեն գտել, ըստ որում դրանց թիվը շատ սահմանափակ է, ուստի և գիտական բնութագրության ժամանակ կարելի է անտեսել:

³ Մեր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» մեագրության մեջ մենք լեզվի բառային մակարդակը բնութագրել ենք իբրև հարաբերականորեն փակ համակարգ՝ բոլորովին այլ մոտեցումով, որ կապ չունի այս բնութագրության հետ: Այստեղ փակ համակարգ ասելով նկատի ունենք բառապաշարի հաստատուն, անփոփոխ կազմը, որ ենթակա չէ հարստացման:

ազգային գրական լեզուն ավելի քան հարյուրամյա պատմութուն ունի, որի ընթացքում բառապաշարի մեջ հսկայական տեղաշարժեր են կատարվել. լեզվից դուրս են ընկել զգալի քանակությամբ բառեր և մուտք են գործել ու բառապաշարի կենսունակ տարրը դարձել տասնյակ հազարավոր նոր բառեր: Սա նշանակում է, թե ժամանակակից հայերենի բառապաշարը, որ ներառում է ինչպես գործածությունից արդեն դուրս եկած, այնպես էլ նոր մուտք գործած բառերը, այս մոտեցումով կարող է այլ շերտերի բաժանվել: Վերջապես, ժամանակակից գրական հայերենի բառապաշարը, իբրև զարգացող, անընդհատական փոփոխությունների գործընթաց ապրող համակարգ, ունի զարգացման ներքին (ներլեզվական) և արտաքին (արտալեզվական) գործոնների առաջ՝ բերած բառատարբերակները (բառային զույգեր, բառերի ձևական տարբերակներ, բառակազմական տարբեր կաղապարների զուգահեռություններ և այլն), որոնք նույնպես տարբեր գնահատություն ու բնութագրություն են ստանում մեր լեզվական նորմայի տեսակետից: Այդ բոլորը, ահա, թելադրում են լեզվի բառապաշարի դասակարգության այլ սկզբունքներ և այլ եղանակներ, որոնք սկզբունքորեն տարբեր են նախորդ՝ ծագումնաբանական դասակարգության սկզբունքներից: Այս դասակարգությունները կարելի է կոչել բառապաշարի համաժամանակյա դասակարգություն ընդհանուր անվանումով, քանի որ, ի տարբերություն նախորդի, այս դասակարգությունները հիմնվում են լեզվի զարգացման տվյալ փուլում բառերի ունեցած այս կամ այն բնութագրի վրա: Այնուհետև. այս դասակարգումների համար որպես ելակետ ու չափանիշ է ընդունվում մեր լեզվի զարգացման արդի փուլի նորման ու կառուցվածքը, այսինքն՝ բառերը գնահատվում են ըստ այն բանի, թե ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում նրանք մեր լեզվի բառակազմական միջոցների ու կաղապարների, հնչյունական-հնչյունափոխական կանոնների, ձևաբանական կառուցվածքի հետ, գործառական ի՞նչ բնութագիր, գործածականության ի՞նչ վիճակ ունեն և այլն: Իսկ սա նշանակում է, թե այս դասակարգումները բառապաշարի ներքին դասակարգություն են, ըստ սրում բառապաշարը դիտվում է ինքն իր մեջ, և բա-

ռերը խմբավորվում են հենց բառային կազմի մեջ միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ՝ մեր գրական լեզվի այժմյան փուլի նորմայի չափանիշներով:

Առաջնորդվելով բառագործածության արդի նորմայի տվյալներով և հիմք ընդունելով բառերի բնութագրության տարբեր չափանիշները (գործածականություն, գործառական ոլորտ, բառակազմական հատկանիշներ և այլն), աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարը կարելի է դասակարգել ըստ գործածականության, ըստ սոցիալական տարբերակումների, ըստ գործառության ոլորտների և ըստ ներլեզվական հարաբերությունների:

1. Բառապաշարի դասակարգությունը ըստ գործածականության.— Բառապաշարի այս դասակարգությունը հիմնվում է մեր գրական լեզվի բառապաշարի պատմական զարգացման ընթացքի և դրա հետևանքը հանդիսացող՝ բառագործածության այժմյան վիճակի վրա: Այս դասակարգության հիմունքը և չափանիշը համաժամանակյա մոտեցումն է, քանի որ բառերը բնութագրվում են գործածականության այժմյան գրական նորմայով, բառերի գործածական կամ անգործածական լինելու այժմյան վիճակով: Մեր ազգային գրական լեզվի բառամթերքի քանակը հասնում է մոտ երկու հարյուր հազարի, որից, սակայն, բացառական բառարանների մեջ ընդգրկվել է մոտ 150 հազար բառ: Ինքնին հասկանալի է, որ այս բոլոր բառերը, թեև գործածված աշխարհաբար գրականության մեջ, չեն կարող միևնույն բնութագիրն ստանալ կենսունակության ու գործածականության տեսակետից: Այդ բառերի մի զգալի մասը մեկ կամ մի քանի անգամ գործածվել ու մոռացության է մատնվել, մի մասը գործածվել է և կարող է գործածվել ըստ պահանջի, իսկ մեծագույն մասը կենսունակ ու գործածական է եղել և է՝ այժմ էլ: Ահա գործածականության այս տվյալների հաշվառումով մեր գրական լեզվի ամբողջ բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ գործուն բառերի շերտ և ոչ գործուն (պասսիվ) բառերի շերտ:

Գործուն շերտին են պատկանում այն բոլոր բառերը, որոնք սովորական խոսքային իրադրության մեջ գործածական են մեր լեզվի զարգացման արդի փուլում, ինչպես՝ սե-

դան, քար, առնել, տուն, կտրել, վերցնել, գնալ, գիտություն, փողոց, մեծապես, տեխնիկա, դպրոց, մայր, հրապարակ, արի, գեղեցիկ, դեղին, կոմբայն, տրակտոր, ըմպան, ուղի, անցահատել, թունելխտորշ, վեհոքեն, փառահեղ, ժանահիվ, ալգորիթմ, լոգարիթմ, մեքենա, կոմունիզմ, ակադեմիա, հեռուստատեսություն, հեռուստացույց, մաքրել, խմել, խնամել, կամենալ, իմանալ, կտրել, գերան և այլն: Ինչպես կարելի է նկատել, բերված բառերի մեջ կան ամենասովորաբար, առօրյա գործածության և առտնին հաղորդակցման համար ամենաանհրաժեշտ բառեր (սեղան, քար, տուն, առնել, վերցնել և այլն), գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառներին պատկանող բառեր (լոգարիթմ, ըմպան, անցահատել, ժանանիվ), ինչպես և թե՛ հայակազմ և թե՛ փոխառյալ բառեր (գնալ, գիտություն, գեղեցիկ, ըմպան, անցահատել, կոմունիզմ, կոմբայն, ուղի, ակադեմիա, լոգարիթմ և այլն): Եվ դա հասկանալի է, որովհետև այս կամ այն բառը գործուն շերտին հատկացնելու համար դրանք կարևորություն չունեն: Կարևոր է միայն այն, որ դրանք գործածական են սովորական խոսքային իրադրության մեջ, այսինքն՝ դրանք անհրաժեշտորեն գործածվում են համապատասխան բնագավառի առօրյա գործունեության և դրա հետ կապված հաղորդակցման գործընթացում, և, հետևաբար, դրանք այսպես կոչված կենդանի բառեր են: Ոչ գործուն շերտին են պատկանում այն բառերը, որոնք դուրս են եկել գործածությունից, կամ էլ նորակազմ ու նորամուտ բառեր են, որոնք չեն գործածվում սովորական խոսքային իրադրության մեջ: Այդ բառերը կարող են գործուն շերտին պատկանած լինել մեր լեզվի զարգացման անցած փուլերում, ինչպես, օրինակ, նէպման, էյոխվա, գգիւ, սեպուն, դամբար, լուսաբար և այլն, բայց դա նշանակություն չունի, որովհետև, ինչպես ասացինք, չափանիշը բառագործածության արդի նորման է: Ժամանակի ընթացքում դուրս գալով գործածությունից, այդ բառերը, սակայն, պահպանվում են բառապաշարի ընդհանուր գանձարանում և կարող են գործածվել համապատասխան խոսքային իրադրության մեջ: Այսպես, պատմաբանը՝ խոսելով (կամ գրելով) 5-րդ դարի պատմական իրադարձությունների մասին, պետք է գործածի սպա-

րապետ, մարզպան, ատյան, սեպուն և նման բազմաթիվ բառեր, կամ եթե գրողը պատմավեպ է գրում 19-րդ դարի իրադարձությունների մասին, պետք է գործածի այդ դարաշրջանի զգեստների անվանումներ, կենցաղին, հասարակական կյանքին, վարչական պաշտոններին վերաբերող բազմաթիվ բառեր: Այս բոլոր դեպքերում մենք ունենք ոչ թե սովորական, այլ յուրահատուկ խոսքային իրադրություն, որ պայմանավորում է ոչ գործուն շերտին պատկանող բառերի գործածությունը: Այս շերտին պետք է հատկացնել նաև հազվադեպ գործածությամբ և դիպվածական բառերը, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք ստեղծվում ու գործածվում են այս կամ այն անհատի կողմից, բայց չեն գործածվում ուրիշների կողմից և, հետևաբար, չեն ընդունվում և ընդհանրանում, կամ ստեղծվում են հեղինակների կողմից՝ որոշակի նպատակադրումով և չեն ընդհանրանում հենց այն պարզ պատճառով, որ պայմանավորված են սովորական խոսքային իրադրությամբ ու ստեղծագործական նպատակադրումով: Այսպես, օրինակ, իր «Ծրկիր նաիրի» վեպի մեջ Ծ. Չարենցը կազմել է ու գործածել ուղեղասարդ, կենտրոնաուղեղասարդ, թելիկատատանում, գլխավորաթել և ուրիշ շատ բառեր, որոնք անմիջականորեն պայմանավորված են ստեղծագործական նպատակադրումով: Հասկանալի է, որ այս բառերը չեն գործածվել ուրիշների կողմից և չեն էլ գործածվի, բացի այն դեպքերից, երբ գրականագետը վերլուծում է այդ ստեղծագործությունը, կամ երբ որևէ գրող իր ստեղծագործության մեջ կստեղծի նույնպիսի իրադրություն և անհրաժեշտություն: Ոչ գործուն շերտի բառերն, իրենց հերթին, բաժանվում են հետևյալ մասնաշերտերին կամ ենթաշերտերին:

Ա) Հն ա ց ա ծ բ ա ռ ե ր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք գործածական են եղել մեր գրական լեզվում նրա պատմության անցած էտապներում և այժմ կամ բոլորովին չեն գործածվում, կամ էլ գործածվում են ըստ անհրաժեշտության, ինչպես՝ թաղապետ, թեմ, տանուտեր, գգիւ, վերատեսուչ, նահանգապետ, դիվանատուն, գիմնազիա, աստվածուրաց, անբարի, կապա, սկիհ, դպրաւոց, սեմինարիա, դրագուն, նէպման, կոմբայն, կոմսնապարծաւություն, բաւրակ, բաւրակվում, ենթակուլակ, ապակուլակացում և այլն: Այս մասնաշերտ-

տին է պատկանում նաև հազվադեպ և դիպվածական բառերի
այն մասը, որ գործածվել է գրական աշխարհաբարի անցած
փուլերում, ինչպես, օրինակ, Ե. Չարենցի ստեղծագործու-
թյունից բերված բառերը:

Բ) Ն ո Ր Բ ա ո Ւ Ե ր կ ա մ ն ո Ր ա Բ ա ն ու թ յ ու ն-
ն Ե ր.— Այն բոլոր նորակազմ ու նորամուտ բառերը և բառա-
յին ձևերը, որոնք ունեն միայն առանձնակի գործածություն-
ներ ու դեռևս լայն գործածություն չեն ստացել, ինչպես՝ փո-
շեծուծ, լուցիչ, սոճատել (перфорировать), կարգաբերել
(упорядочить), մոնտաիպ, էսկալացիա, էսկալատոր և այլն:
Այս կարգի բառերը ժամանակի ընթացքում կարող են անցնել
գործուն շերտին կամ էլ՝ մոռացության մատնվել. բերվածնե-
րից վերջին երեքն արդեն ընդունված տերմիններ են, թեև սա-
կավ գործածությամբ. կարգաբերել ստանում է լայն գործա-
ծություն, մինչդեռ լուցիչ, փոշեծուծ (փոշեծծիչ) բառերը
դժվար են արմատանում և առայժմ դժվար է որոշել դրանց
հետագա բախտը:

Գ) Հ ի ն Բ ա ո Ւ Ե ր.— Այն բոլոր բառերը և բառային ձե-
վերը, որոնք փոխառվում են գրաբարից ու միջին հայերենից՝
ստեղծագործական խոսքի պահանջներով և չեն անցնում գոր-
ծուն շերտին, ինչպես՝ դաշխուրան, աշտե, ապարոշ, ցորյան,
լյառն, խույր և այլն, ինչպես և այն բազմաթիվ գրաբարյան
բառերը, որոնք պատմագիտական տերմինային նշանակու-
թյուն ունեն և ըստ հարկի գործածվում են բանասիրական,
պատմական և այլ կարգի գրականության մեջ (օր. ատենա-
դպիր, բղեշխ, կուսակալ, մարգպան, դրանիկ, մարդպետ,
սենեկապան, գունդատար և այլն):

2. Բառապաշարի գործառական դասակարգություն.—
Այս դասակարգությունը հենվում է այն բանի վրա, թե մեր
լեզվի ընդհանուր բառապաշարի մեջ մտնող այս կամ այն
բառը գործածական է գործառական որևէ ոլորտի՞ համար,
թե գործածվում է բոլոր ոլորտներում, առանց որևէ սահմա-
նափակող կամ մասնավորեցնող բնութագրի: Քննության
առնելով մեր լեզվի բառապաշարը, մենք հեշտությամբ կա-
րող ենք տեսնել, որ կան բազմաթիվ բառեր, որոնք գործած-
վում են լեզվի գործառության բոլոր ոլորտներում առանց
որևէ սահմանափակման: Այսպես, օրինակ, ասել, գնալ,

ուտել, խմել, տեսնել, տուն, գոլփ, բերան, ականջ, ձեռք,
ոտք, ծառ, բերել, կարմիր, մեծ, լավ, ուրախ, խոտ, ճիշտ,
շատ, ֆիշ, կտրել, առնել, առու, գալ, բուլդ, մեքենա և նման
բազմաթիվ բառեր ընդհանուր են բոլոր նրանց համար, ով-
քեր խոսում են ժամանակակից հայերենով՝ անկախ նրանց
զբաղմունքից, կրթությունից, հասարակության մեջ ունե-
ցած դիրքից, տարիքից, սեռից և այլ հանգամանքներից, ըստ
որում գործածվում են բոլոր կարգի խոսքերում՝ գրավոր թե
բանավոր, գիտական աշխատություն թե գրական ստեղծա-
գործություն, առտնին խոսակցություն թե գրասենյակային-
պաշտոնական գրագրություն և այլն, և այլն: Դրանք և այդ
կարգի բազմաթիվ բառեր լեզվի բառապաշարի այն մասն են
կազմում, առանց որի հնարավոր չէ հայերեն խոսել, ըստ
որում դրանք կենսականորեն անհրաժեշտ են առօրյա հա-
ղորդակցման համար: Այդ կարգի բառերը կազմում են լեզվի
ողջ բառապաշարի միջուկային շերտը, որ կոչվում է շեզոֆ
կամ համագործածական բառերի շերտ: Բառապաշարի շե-
զոֆ շերտի բառերը ամեն մի լեզվի բառագանձի հիմքն են
կազմում: Լինելով լեզվի գործառության բոլոր ոլորտների
ու տվյալ լեզուն կրող հասարակության բոլոր անդամների
համար ընդհանուր և ամենօրյա հաղորդակցման մեջ օգտա-
գործվող առավել կենսունակ բառեր, դրանք, միևնույն ժամա-
նակ հիմք են ծառայում նորանոր բառեր կազմելուն, բառա-
պաշարն անընդհատորեն հարստացնելուն և համարե-
լուն: Բացի դրանից, շեզոֆ շերտի բառերը, հենց այն
պատճառով, որ ոչ միայն ընդհանուր են բոլոր խոսողների
համար, այլև մշտական գործածության մեջ են, բառապա-
շարի համեմատաբար կայուն ու մնայուն մասն են ներկա-
յացնում: Կայունության, մնայունության ու կենսունակության
հատկությունն է, որ շեզոֆ շերտի բառերը դարձնում է լեզվի
բառապաշարի հիմքը: Իհարկե, սրանից չի կարելի բխեցնել
այն թյուր ենթադրությունը, թե շեզոֆ շերտը կայուն և մնա-
յուն լինելով՝ նաև անփոփոխ է: Իրականում ճիշտ հակա-
ռակն է. շեզոֆ շերտը շարունակ համարվում ու հարստանում
է նորանոր բառերով, և դա օրինաչափ է: Կյանքի զարգա-
ցումը իր հետ բերում է նորանոր առարկաների, գործիքների,
մեքենաների ստեղծում, գիտության նորանոր հայտնագործու-

թյուններ, որոնք ավելի ու ավելի լայն գործածություն ու ճանաչում են ստանում և, ինչպես ասվում է, մտնում են կենցաղի մեջ: Հասկանալի է, որ դրանց անվանումներն էլ, ստանալով առօրյա և ընդհանուր գործածություն, անցնում են չեզոք շերտի բառերի շարքը: Այսպես, օրինակ, թեև հեռուստացույց, հեռուստատեսություն, հեռուստադիտող, տիեզերագնաց, տիեզերագնացություն, տիեզերանավ, արբանյակնավ և նման բազմաթիվ բառեր երկու-երեք տասնամյակների պատմություն ունեն հայերենում, բայց դրանք արդեն չեզոք շերտի բառեր են դարձել: Այնպես որ, բառապաշարի չեզոք շերտը՝ իր կայունությամբ ու մնայունությամբ հանդերձ, անընդհատ հարստանում է նորանոր բառերով: Իհարկե, տեղի է ունենում նաև հակառակը, այսինքն՝ որոշ բառեր էլ ժամանակի ընթացքում դուրս են գալիս չեզոք շերտից և անցնում բառապաշարի այլ շերտերի (հմմտ. գրաբարյան աշտե, սեպուհ, ապարոշ, ատյան, գեղարդ, մարգպան և նման բառերը գրաբարում և արդի հայերենում), բայց դրանց տեսակարար կշիռը շատ ավելի փոքր է, քան ավելացող բառերինը, ուստի և չեզոք շերտի համար պոռավել բնորոշը հարստացումն է:

Չեզոք շերտին հակադրվում է բառապաշարի գործառպես տարբերակված շերտը, որի մեջ մտնում են գործառության ոլորտի որևէ կարգի սահմանափակում ունեցող բառերը, որոնք ընդհանուր անունով կոչում ենք գործառական մասնաշերտերի բառեր: Գործառական սահմանափակումները բնորոշում են բառերի որոշակի խմբեր, որոնք ստանում են իրենց հատուկ բնութագրերը և կազմում այս կամ այն գործառական մասնաշերտի բառապաշարը: Գործառական մասնաշերտի բառերը կարող են կենսունակ լինել և շատ գործածական, կարող են հազվադեպ գործածություն ունենալ, կարող են լեզվի զարգացման տվյալ փուլի նորմային համապատասխան լինել կամ շեղվել դրանից, բայց այդ հանգամանքները որևէ կարևորություն չունեն բառերը գործառական այս կամ այն մասնաշերտին հատկացնելու համար: Կարևորն այս դեպքում այն է, որ գործառական մասնաշերտի տվյալ բառերը չեն մտնում չեզոք շերտի մեջ և պատկանում են բառապաշարի գործառության որևէ առանձին ոլորտի:

Այսպես, օրինակ, առդիր, սույն, կոպար, լոգարիթմ, կական, լյառն, ցորյան, գանգրագիսակ, շֆեղապանձ և բազմաթիվ այլ բառեր գործածվել և գործածվում են մեր գրականության մեջ: Դրանք չեզոք շերտին չեն պատկանում, որովհետև սովորական խոսքային իրադրության մեջ չեն գործածվում: Եվ սակայն, դրանք գործածվում են մեր գրական լեզվի որոշակի գործառական ոլորտներում՝ համապատասխան յուրահատուկ խոսքային իրադրության մեջ: Այսպես, առդիր «հետը դըրված՝ կից», սույն (հմմտ. սույնին կից ուղարկում ենք... սույնով հայտնում ենք...) գրասենյակային-գործարարական գրությունների համար սովորական բառեր են, կոպար ֆինանսական տերմին է, լոգարիթմ՝ մաթեմատիկական, կական (գրաբարյան բառ), լյառն, ցորյան (լեռ, ցորեն բառերի գրաբարաձև տարբերակները կամ, ավելի ճիշտ, նախաձևերը), գանգրագիսակ, շֆեղապանձ՝ բանաստեղծական բառեր և այլն: Դրանցից յուրաքանչյուրն իր ոլորտում անհրաժեշտ է և գործածական, ըստ որում լյառն, ցորյան, կական թեև մեր գրական լեզվին չեն պատկանում, բայց ազատորեն կարող են գործածվել ու գործածվում են գեղարվեստական գրականության մեջ՝ ստեղծագործական նպատակներով: Այն հանգամանքը, որ դրանք չեն գործածվում սովորական խոսքային իրադրության մեջ, ինքնին նշանակում է, թե չեն էլ պատկանում չեզոք շերտին: Սակայն դա չի կարող նշանակել, թե դրանք գործածելի էլ չեն, ըստ որում դրանց մի զգալի մասը՝ տերմինները և բանաստեղծական բառերը իրենց ոլորտների համար այնպիսի անհրաժեշտություն են ներկայացնում, հետևաբար և իրենց ոլորտի համար այնպիսի բառեր են, առանց որոնց չեն կարող գոյություն ունենալ ու զարգանալ այդ ոլորտները: Բայց դրա հետ միաժամանակ, պարզ է նաև, որ դրանց գործածությունը որոշակի սահմանափակություն ունի, ուստի և դրանք պետք է բնութագրվեն այլ շափանիշներով, քան չեզոք շերտի բառերը: Դա նշանակում է, թե բերված բոլոր բառերը չեն կարող միևնույն գնահատությունն ու բնութագրությունն ստանալ, ըստ որում դրանց գործածության սահմանափակումներն էլ տարբեր են. առդիր, սույն, կոպար, լոգարիթմ բառերն ունեն տերմինային գործառության սահմանափակում, լյառն, ցորյան, կական,

ներառուկ բառերը՝ լեզվական նորմայի սահմանափակում, իսկ գանգրագիսակ, շեղապանձ բառերը՝ ոճական, բայց բոլորն էլ պատկանում են բառապաշարի գործառական մասնաշերտերից որևէ մեկին, հետևաբար և բոլորն էլ գործառապես տարբերակված շերտի բառեր են: Հետևաբար, գործառական դասակարգությունը հիմնվում է գրական լեզվի բառերի գործածության ոլորտի վրա, այսինքն՝ այն բանի վրա, թե տվյալ բառը գրական լեզվի որ բնագավառում է գործածվում՝ ընդհանրական բնույթի գրավոր խոսքում, գիտության ու տեխնիկայի որևէ ճյուղում, գրասենյակային-պաշտոնական գրագրությունների ու փաստաթղթերի մեջ, հրապարակախոսական, թե գեղարվեստական գրականության մեջ: Այս մտեցումով բառապաշարի գործառական շերտը, որ հսկայական քանակությամբ բառեր է ընդգրկում (ավելի շատ, քան շեղոք բառաշերտը), կարելի է բաժանել հետևյալ երկու կարգերին:

Ա) Տ ե ռ մ ի ն ա բ ա ն ու թ յ ու ն, որ ներառում է գիտության, տեխնիկայի, ժողովրդական տնտեսության, կենցաղի, հասարակական-քաղաքական, արհեստների, արվեստների, գրասենյակային-պաշտոնական գործառնությունների բոլոր տերմիններն ու տերմինային արժեք ունեցող բառերը: Գիտության, տեխնիկայի, հասարակական-քաղաքական կյանքի, արտադրության բնագավառի տերմինները հատուկ կարգ կազմելով բառապաշարի մեջ, միաժամանակ գիտության ու տեխնիկայի նվաճումների՝ կենցաղի մեջ մտնելուն զուգահեռ, դառնում են մասսայական գործածության բառեր, վերածվելով շեղոք շերտի սովորական բառերի: Այս տեսակետից տերմինաբանության, որպես գործառական յուրահատուկ մասնաշերտի առանձնացումը արդարանում է միայն գիտական մտեցումով ու տերմինաբանության մշակման ու տերմինաբանական համակարգերի յուրահատկությունների բազմակողմանի հետազոտության տեսանկյունով:

Բ) Բ ա ն ա ս տ ե ղ ծ ա կ ա ն մ ա ս ն ա շ ե ռ տ.— Բոլոր այն բառերը, որոնք գործածվում են միայն գեղարվեստական գրականության մեջ կամ հոնտորական խոսքում ու հրապարակախոսական գրվածքներում՝ խոսքին արտահայտչականություն, հուզականություն, վսեմություն, ազդուություն, նպա-

տակապացություն, պատկերավորություն ու գեղեցկություն տալու և նման նպատակներով: Այլ կերպ ասած, բանաստեղծական ընդհանուր անվանումով ենք կոչում դեռևս շեղոք շերտին շանցած այն բոլոր գրական բառերը, որոնք հատուկ են ստեղծագործական բանավոր կամ գրավոր խոսքին, ինչպես՝ գեղահրաշ, բարձրակարգ, հորդելակ, ներմակալանջ, գանգրագիսակ, բիլ, հիր, լուրք, արյունեռանգ, ողբանվագ, սոսկավիթխար, մեկապարանոց, պերճապանույն, ճանճանջագեղ, գաբանագայր, ծիծաղախիտ և այլն, և այլն: Այս բոլոր բառերը, ինչպես տեսնում ենք, սովորական հայերեն բառեր են հայերենի բառակազմության նորմաներին լիովին համապատասխան, և դրանք, այնուամենայնիվ, շեղոք շերտին շեն պատկանում, որովհետև սովորական խոսքային իրադրություններում շեն գործածվում կամ գործածվում են շատ սակավ դեպքերում, երբ խոսողը հատկապես ձգտում է գեղեցիկ, բարձր գրական ոճին հատուկ բառեր օգտագործել:

Այս մասնաշերտի լեզվաբանական ընդհանուր բնութագիրն այն է, որ դրա մեջ մտնող բառերը հատուկ են ստեղծագործական ոճերին. բանաստեղծ թե վիպասան, գիտնական թե հրապարակախոս, զինվորական թե կուսաշխատող, բանվոր թե կոլտնտեսական, մի խոսքով՝ յուրաքանչյուր մարդ խոսելիս կամ գրելիս ձգտում է ոչ միայն տվյալ լեզվի նորմային համապատասխանեցնել իր խոսքը, այլև հնարավորին չափ գեղեցիկ, պատկերավոր, արտահայտիչ ու ներազդող խոսքով արտահայտվել: Այս ձգտումը մղում է լեզվի ստեղծագործական օգտագործման, որ զգալի չափով պայմանավորում է բառերի ընտրությունը, նոր բառերի կազմությունը, հնարանությունների օգտագործումը և այլն, և այլն: Այս տեսակետից մտնելով, բառերի այս մասնաշերտը կարելի էր անվանել բառապաշարի ստեղծագործական մասնաշերտ, բայց որովհետև ինքը՝ ստեղծագործական ոճը ամենից ավելի ցայտուն ու անսահմանափակ դրսևորումն ունի բանաստեղծական լեզվաոճում, ուստի և ավելի հարմար ենք գտնում բանաստեղծական անվանումը:

3. Բառապաշարի ճասարակական (սոցիալական) դասակարգությունը.— Այս դասակարգությունը հիմնվում է բառերի գործածության հասարակական բնութագրերի վրա, այ-

սինքն՝ այն բանի վրա, թե տվյալ բառը հասարակութեան բո-
լոր անդամների համար գործածական ու գործածելի՞ է, թե՞
նրա գործածութունը սահմանափակվում է որևէ կարգի հա-
սարակական հանգամանքով: Լեզվի բառապաշարը, ամբող-
ջությամբ վերցրած, ընդգրկում է բոլոր բառերը, անկախ
նրանց գործածութեան զանազան սահմանափակումներից ու
տարբերակումներից, բայց դա չի նշանակում, թե բոլոր բա-
ռերն էլ հավասարապես և անխտիր գործածվում են տվյալ
լեզուն կրող հասարակութեան բոլոր անդամների կողմից:
Քառապաշարի հիմնական մասը ներկայացնում են, անշուշտ,
այն բառերը, որոնք առանց որևէ սահմանափակման ընդհա-
նուր են հասարակութեան բոլոր անդամների համար, անկախ
նրանց դիրքից, զբաղմունքից, դասային ու դասակարգային
պատկանելությունից, կրթությունից, սեռից, հասակից: Այդ
կարգի բառերը կազմում են բառապաշարի՝ հասարակայնո-
ւեն ընդհանրական շերտը, որին հակադրվում է հասարա-
կայնուրեն տարբերակված շերտը: Առաջին կարգին են
պատկանում, օրինակ, գնալ, ասել, տեսնել, շենք, տուն, քառ-
րոն, խղնայ, խնուղի, անցանատել, զուգանեռ, վարսագեղ,
շֆեղապանձ, փողոց, մեքենա, սեղան և բազմաթիվ այդպիսի
բառեր, որոնց գործածությունը որևէ հասարակական սահ-
մանափակում չունի: Դրանց հակադրվում են այն բառերը,
որոնք հատուկ են հասարակութեան, տվյալ դեպքում հայ
ժողովրդի որևէ կարգի հասարակական հատկանիշով բնու-
թագրվող հատվածի կամ խմբավորման: Այսպես, օրինակ,
մեր բարբառները ներկայացնում են հայերենի տարածական
տարբերակները, որոնցով խոսում են մեր սոցիալիստական
ազգի՝ տարածքային հատկանիշով միավորվող խմբերը, իսկ,
օրինակ, մանկական «լեզվով»՝ երեխաները միմյանց ու
ծնողների և ծնողները երեխաների հետ: Երկու դեպքում էլ
ունենք հասարակութեան անդամների միավորում կամ խըմ-
բավորում, ըստ որում առաջինը տարածքային միավորում է,
իսկ երկրորդը՝ հասակային: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով՝
ժամանակակից գրական հայերենի բառակազմում կարելի
է առանձնացնել հասարակայնորեն տարբերակված շերտի
հետևյալ մասնաշերտերը:

Ա) Գրական լեզվի խոսակցական տարբե-

րակին պատկանող բառեր և բառային ձևեր,
որոնք հակադրվում են գրական բառերին ու բառային ձևերին
իրենց իմաստային, կիրառական, ոճական կամ ձևական
հատկանիշներով ու որոշակի երանգավորումով, ինչպես՝
էգուց, իրիկուն, վեր «վայր, ցած», ուժ, խունուն, գեղոզգիա,
քիլոզգիա, դունափակ, տկուր, յարբ, տասերկու, տասերեք,
ուրնամյա, օչերկիստ, ժուռալ և այլն: Բերված բառերն ու-
նեն իրենց գրական համապատասխանները և գրավոր խոսքի
նորմավորված տեսակներում (գիտական, գիտահանրամատ-
չելի գրականություն, դասագրքեր, գեղարվեստական գրա-
կանության մեջ՝ հեղինակային խոսք և այլն), ինչպես և նոր-
մավորում պահանջող բանավոր խոսքում (դասախոսություն,
զեկուցում, հանդիսավոր խոսք, պաշտոնական հաղորդակ-
ցում և այլն) փոխարինվում են դրանցով (վաղը, երեկո,
վայր, արու, գանգուր, երկրաբան, կենսաբանություն, դոքս-
փակ, մերկ, յոթ, տասներկու, տասներեք, ութամյա, ակ-
նարկագիր, հանդես):

Բ) Ժողովրդախոսակցական լեզվի բառեր,
ինչպես՝ նղել, շորասագ, բռնավոր «բանտարկյալ», բերդ
«բանտ», բնձոտ «բոսոտ», գիլաս «կեռաս», բուշ, ոտ, ձեռ,
պոռ, դրստել, վեր առնել «վերցնել», բիրար «տաքոնել»,
ծակաչք «աչքածակ», ալրատուն, առաջուց «նախապես»,
բարալիկ, քեֆ «խնջույք. տրամադրություն», զանավես(կա)
«վարագույր», հեր «հայր», էսօր, էս, էսֆան, էսպես, էն, էն-
ֆան, էղպես և այլն, և այլն: Այս բառերի մի մասն արդեն
մերժված է գրական լեզվից, մյուս մասը գրական լեզվում
գործածվում է խոսքին որոշակի երանգ հաղորդելու համար,
բայց բոլորն էլ, ընդհանուր առմամբ, ժողովրդախոսակցա-
կան լեզվի բառեր են, որոնք գրական լեզվի խոսակցական
տարբերակում էլ արդեն սովորական չեն, իսկ մի քանիսը,
ընդհակառակն, աստիճանաբար ավելի ու ավելի գործածա-
կան են դառնում և հավանական է, որ ժամանակի ընթաց-
քում չեզոք շերտին անցնեն: Դրանցից են, օրինակ, նղել,
շորասագ և այլն:

Գ) Արևմտահայերեն բառեր.— Այն բոլոր բա-
ռերը, որոնք գործածվում են արևմտահայերենում և նրանից
երբեմն անցնում են մեր գրական լեզվին ու գործածվում

ստեղծագործական նպատակներով կամ, պարզապես, կույր ընդօրինակումով, ինչպես՝ հեռաձայն, հեռաձայնել, հայտագիր «ծրագիր», անույշ «մուրաբա», նախաբար «մինիստր», համույթ «անսամբլ», ինֆնաշարժ «ավտոմոբիլ», շարժանկար կամ շարժապատկեր «կինո, կինոնկար», գրատուն «1. գրախանութ, 2. գրադարան», ակոս «ատամ» և այլն: Համապատասխանաբար արևելահայերենի բառերն էլ, եթե շեղված չեն պատկանում և սովորական գործածություն չունեն արևմտահայերենում, սակայն գործածվում են երբեմն-երբեմն, նույնպիսի տարբերակային բառեր են արևմտահայերենի համար:

Դ) Բ ա ռ բ ա ո ա յ ի ն բ ա ո ե ռ և բ ա ո ա յ ի ն ձ ե ե ռ. ինչպես՝ էֆի «այգի», էթալ «գնալ», խելոել «խենթանալ», թովանակել «թառամել, թուլանալ, ուժասպառ լինել», աշել (եշել) «նայել», շիւի (շւի) «շինք», խեր «հայր», խաց «հաց» և այլն:

Ե) Մ ա ն կ ա կ ա ն լ ե զ վ ի բ ա ո ե ռ. ինչպես՝ նաշիկ (կ), տիտիկ անել «նստել», շոփ-շոփ կամ շոմփ-շոմփ անել «լողանալ», կակա «պտուղ, միրգ, քաղցրավենիք», պապար «պար» և այլն:

Զ) Մ ա ծ կ ա Վ ե զ վ ա յ ի ն-ժ ա Ր գ ո ն ա չ ի ն բ ա ո ե ռ. ինչպես՝ աթանդա «զգույշ», աթանդա կանգնել «հսկել, պահակ կանգնել» (զոդություն կամ որևէ թաքուն բան անելու ժամանակ), ծայրածաղիկ «ճրագ», փայտվոր «ոստիկան», ճինգո «սիրած», ծրնկել «ղումար խաղալ» և այլն:

Է) Հ ա ս ա Ր ա կ ա բ ա ն ա կ ա ն և գ ո ե հ կ ա բ ա ն ա կ ա ն (ա ն ա Ր գ ա կ ա ն, ա Ր հ ա մ ա Ր հ ա կ ա ն, հ ա յ հ ո յ ա կ ա ն) բ ա ո ե ռ, ինչպես՝ ռեխ (փխ. բերան), քոֆրոալ, սեպերբ բացել (բաց անել) «ծիծաղել» (անարգական երանգով), աղալ «ազահաբար ու շարունակ ուտել», փորը լցնել, խոնել, ոնդել «ազահաբար ուտելով սպառել՝ մաքրել ուտելիքը» և այլն:

4. Բառապաշարի ներլեզվական դասակարգություն.— Այս դասակարգությունը հիմնվում է բառապաշարի մեջ բառային տարբերակների գոյակցության ու զուգահեռ գործածության վրա: Լեզվի զարգացման ամեն մի փուլում էլ իրար կողքի գործառում են բառային զույգեր կամ նույնիսկ խում-

բեր, որոնք սովալ փուլի բառապաշարի սեփականությունն են կազմում, շատերը՝ նույնիսկ նրա գործուն ու շեղված շերտին պատկանում: Այդ կարգի բառերի զույգերը կամ բառախմբերը նույնական լինելով իրենց իմաստով, հաճախ նաև գործառությամբ, տարբերվում են միմյանցից իրենց բառակազմական հատկանիշներով, հնչյունակազմով (ձևով) և այլն: Կազմված կամ առաջացած լինելով լեզվի մեջ գործող օրինակափոխությունների համաձայն, դրանք, ընդհանուր առմամբ, կարող են դիտվել որպես օրինական բառազույգեր կամ բառախմբեր, որոնց մեջ, սակայն, սովորաբար մեկն է առավել գործածականն ու կանոնականը, իսկ մյուսները՝ դրա տարբերակները, գոնե որոշ ժամանակաշրջանի ընթացքում: Այսպես, օրինակ, մեր գրական լեզվում ունենք հարգարժան-արժանահարգ, սիրագեղ-սիրագեղուն, հրաշագեղ-գեղահրաշ, սխալմունք-սխալանք, նույնահունչ-նույնահնչուն, երկախոսություն-երկխոսություն, դասակարգում-դասակարգություն և նման բազմաթիվ բառազույգեր: Այդ բոլոր զույգերն էլ ճիշտ կազմություններ են, միաձգամայն համապատասխանում են մեր լեզվի նորմայի պահանջներին, և ամեն ոք կարող է կամընտրաբար գործածել դրանցից մեկը կամ մյուսը, կամ մերթ՝ մեկը, մերթ՝ մյուսը, ըստ որում այդ զույգերի անդամները միևնույն իմաստի արտահայտության ազատ տարբերակներն են արտահայտության պլանում: Այդ կարգի զույգերի կողքին, սակայն, ունենք այնպիսիները, ինչպիսիք են՝ լւնակուն-լուանակուն, հատապտղաբան-հատապտղանոց, ջրափոս-ջրփոս, աստղավառ-աստեղավառ, ֆարակուն-ֆարեկուն և այլն, որոնց մեջ մեկը կանոնական է, մյուսը՝ ոչ կանոնական, ըստ որում ոչ կանոնականներն էլ տարբեր բնույթի են. լուանակուն սխալ ձև է, հատապտղանոց թեև ճիշտ ձև է, բայց ընդունվել է նույնքան ճիշտ հատապտղաբան-ը, ջրփոս նույնքան ճիշտ կազմություն է, որքան և ջրափոս-ը, բայց սա բառակազմական գրական կաղապարին է համապատասխանում ու հարազատ է գրական լեզվին, մինչդեռ ջրփոս-ը՝ ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ երանգ ունի, աստղավառ նոր ձև է և, համապատասխան լինելով աշխարհաբարյան բառակազմության ընդհանուր կաղապարին (բառի անփոփոխ ձևը որպես բաղադրու-

թյան մաս), այժմ արդեն առավել կենսունակ ու կանոնական է, մինչդեռ աստեղավառ-ը՝ ժառանգորդական-գրաբարատիպ բառակազմական կաղապարով (բարդության առաջին բաղադրիչը սեռական հոլովով) այժմ արդեն հնացած ձև է, և վերջապես, քաղցրաբան բացահայտորեն սխալ ձև է և պետք է մերժվի, թեև այդ ձևը (ա հողակապի փոխարեն և հողակապ) մեր լեզվի արդի փուլում սկսել է տարածվել՝ լեզվի մեջ գործող որոշ գործընթացների ազդեցությամբ:

Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով, կարելի է ասել, որ ներլեզվական դասակարգությունը նպատակ ունի վեր հանել լեզվի զարգացման տվյալ փուլում զուգահեռաբար գործածվող բառային տարբերակները, դասակարգել դրանք որոշակի հատկանիշների հիման վրա և դրանով իսկ ցույց տալ բառատարբերակների տեղն ու դերը մեր լեզվի բառային կազմում: Այս նպատակով առաջին հերթին անհրաժեշտ է հստակորեն բնութագրել ու սահմանել բառային տարբերակներ կամ բառատարբերակներ հասկացությունը: Բառային տարբերակներ կամ բառատարբերակներ ասելով հասկանում ենք միևնույն բառի հնչյունական (ձևական), բառակազմական կամ ձևաբանական այն բոլոր տարբեր ձևերը կամ զուգահեռները, որոնք լեզվի մեջ գործող գործընթացների հետևանքով և որոշակի ներլեզվական օրինաչափությունների թելադրանքով հանդես են գալիս տվյալ փուլում, անկախ նրանց գործածականությունից, կանոնականությունից, գործառական ու սոցիալական բնութագրերից: Օրինակ՝ հատապտղաբան-ի զուգահեռ տարբերակն է հատապտղանոց-ը՝ կազմված առաջինի — արան ածանցին համանիշ — անոց ածանցով. երկու բառերը միասին վերցրած՝ բառատարբերակներ են, որոնցից մեկը ընդունվածը, սովորականը, կանոնականն է, մյուսը՝ ոչ կանոնականը, մերժվածը: Այս մոտեցումով լեզվի ամբողջ բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ արժուքային բառերի շերտ և բառատարբերակների շերտ: Արժուքային ենք կոչում այն բոլոր բառերը, որոնք շունեն իրենց զույգերը (ներլեզվական տարբերակները), ինչպես՝ ծառ, ջուր, գրասեղան, անտառ, հոբելյայր, մոտոբույր, ծառուղի, պատուհան, համալսարան, ինստիտուտ, շինարար, լեռնաշղթա և այլն: Այս բառերից մի բա-

նիսի տարբեր բարբառային ձևերը (օր. հորոխպեր, հորբար, հերբար, հորխպեր. մորքուր, մորուր, մորիւր և այլն) ներլեզվական ձևեր չեն, այլ հասարակայնորեն տարբերակված շերտի բառեր (բարբառային բառեր):

Բառատարբերակների մեծագույն մասն են կազմում բաղադրյալ բառերը (բարդ, ածանցավոր, բարդաածանցավոր), շատ փոքր թիվ են կազմում պարզ բառերը, ուստի և բառատարբերակների զանազան տեսակների թվարկումը կսկըսենք բաղադրյալ տարբերակներից:

Ա) Փոխատեղական բաղադրյալ տարբերակներ. — Ժամանակակից հայերենի բառակազմական կաղապարները հնարավորություն են տալիս միևնույն բաղադրիչներով ու բաղադրական նույն հիմքերով բարդ բառեր կազմել բաղադրիչների փոխատեղությամբ, այսինքն՝ առաջին և երկրորդ բաղադրիչների տեղերը փոխելով: Այս կարգի բաղադրությունները լինում են նույնիմաստ և տարիմաստ. նույնիմաստ են, օրինակ, ջլայինդ-պնդաջիլ, հերարձակ-արձակահեր, իրանագեղ-գեղիրան, դառնածախա-ծպտադառն, գանգրահեր-հերագանգուր, վիթխարահսկա-հսկայավիթխար, գեղահերաղ-հերաղագեղ, մայրաբաղաբ-բաղաբամայր և այլն, իսկ տարիմաստ են, օրինակ, խաղատախտակ-տախտակախաղ, սյունաշար-շարասյուն, դրվագազարդ-զարդադրվագ, գիտաբան-բանագետ և այլն: Հասկանալի է, որ տարիմաստ բառերը կապ չունեն բառային տարբերակների հետ, հետևաբար և չեն պատկանում փոխատեղական բաղադրյալ տարբերակների կարգին: Պետք է նկատել, որ բաղադրիչների հիմքային ձայնավորի ավանդական հնչյունափոխությունն այս տեսակետից որևէ կարևորություն չունի, ուստի և հնչյունափոխված թե անհնչյունափոխ բաղադրիչներով կազմությունները հավասարապես կարող են հատկացվել այս կարգի տարբերակներին, եթե նրանք նույնիմաստ են, ինչպես՝ գանգրամագ-մագագանգուր, մայրաբաղաբ-բաղաբամայր և այլն:

Բ) Տարբաղադրիչ համանիշներ. — Այն բաղադրությունները, որոնց բաղադրիչներից մեկը փոխարինվել է իր համանիշով՝ կազմելով նույնիմաստ բառ, ինչպես՝ արևախաղ-արևախանձ, քաղցրանուշ-քաղցրաղու, հեփաթական-հեփաթային, որոնց երկրորդ բաղադրիչն է փոխարինվել իր

համանիշով, և արտասովախեղդ-արցունքախեղդ, հերագան-
գուր-մազագանգուր, բարետես-գեղատես, ֆնապարկ-ննջա-
պարկ, որոնց առաջին բաղադրիչն է փոխարինվել իր համա-
նիշով:

Այս կարգի տարբերակային զույգերից մեկը սովորա-
բար պատկանում է շեղոք շերտին, մյուսը (կամ մյուսները)՝
բանաստեղծական լեզվին, թիչ դեպքերում՝ բոլորն էլ շեղոք
շերտին կամ, ընդհակառակն, բոլորն էլ բանաստեղծական
լեզվին, իսկ մի մասն էլ իմաստների տարբերակումով ժա-
մանակի ընթացքում վերածվում է զույգ տարիմաստ, ան-
կախ բառերի, ինչպես՝ ֆաղաֆային-ֆաղաֆական, ծաղկաս-
տան-ծաղկանոց, տնկարան-տնկանոց և այլն: Այս վերջին-
ները, բնականաբար, դուրս են գալիս բառային տարբերակ-
ների շարքից, դադարելով համանիշային զույգեր կազմե-
լուց, և զույգ անդամները վերածվում են անկախ արժույթա-
յին բառերի:

Գ) Հ ո գ ա կ ա պ ա յ ի ն տ ա ր բ ե ր ա կ ն ե ր.— Ժամա-
նակակից հայերենի բառակազմական տեխնիկան հարուստ է
հոդակապավոր ու անհոդակապ բարդությունների ու ածան-
ցումների և դրանց հետ կապված զանազան հնչյունափոխա-
կան իրողությունների տարբեր տեսակներով: Հոդակապի և
դրա հետ կապված հնչյունափոխական բազմազան իրողու-
թյուններով պայմանավորվում են բաղադրյալ բառերի տար-
բերակային զույգերի զանազան տեսակներ, ինչպիսիք են՝ շա-
րալեզու-շարլեզու, շատախոսիկ-շատխոսիկ, գողեգող-գողա-
գող, գյուղեգյուղ-գյուղագյուղ, ֆարակուտ-ֆարեկուտ, փոխնի-
փոխ-փոխնեփոխ, արփիածին-արփեծին, պատանեբար-պա-
տանիարբար, վերսւլաց-վերսւլաց, ավիաչոկատ-ավիոչոկատ,
սեյսմակտիվ-սեյսմակտիվ, մածնասպաս-մածնեսպաս և
այլն:

Այս բոլոր ձևերի մեջ, որոնք հոդակապային զույգեր են
կազմում, մեկը կանոնական է, մյուսը նորաբանական ձև
կամ պարզապես՝ սխալակազմություն:

Դ) Հ ն շ յ ու ն ա փ ո խ ա կ ա ն տ ա ր բ ե ր ա կ ն ե ր.—
Ժամանակակից հայերենում ավանդական հնչյունափոխու-
թյան կանոնների աստիճանական վերացման ուժեղ միտում
է նկատվում, որ հանգեցնում է բաղադրական (հաճախ նաև

քերականական) հիմքերի անհնչյունափոխ ձևերի կենսունա-
կություն ու տարածման: Դրա հետևանքով, ինչպես և այլ կար-
գի հնչյունափոխական իրողությունների ազդեցությամբ, ա-
ռաջանում են հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բառազույ-
գեր, ինչպես՝ գարունաբեր-գարնաբեր, պարտիզագործություն-
պարտեզագործություն, լուսային-լույսային, մշակութային-
մշակութային, բուրդգիլ-բրդգիլ, արյունախում-արնախում,
ցորենագույն-ցորնագույն, ձյունաբուխ-ձնաբուխ, սառուցա-
պատ-սառուցապատ, այլուրաղաց-ալրաղաց, գերություն-
գերիություն, ժանյակահյուս-ժանեկահյուս, հասանելի-հաս-
նելի և այլն:

Ե) Տ ա ր ա հ ի մ ք տ ա ր բ ե ր ա կ ն ե ր.— Այն բառազույ-
գերը, որոնց մեջ բաղադրության բաղադրիչի մեկ հիմքային
ձևը փոխարինվում է մի այլ հիմքային ձևով, ինչպես՝ աստ-
ղալից—աստեղալից, ֆռչական-ֆույրական, ոտնատեղ-ոտա-
տեղ, սեաչ-սեաչի, ելումուտ-ելումուտի, լուծարել-լուծարելի,
սյունաշար-սյունաշարի, ոտնակապ-ոտակապ, հողմահարել-
հողմահարելի, հիմնամաս-հիմնամաս, հիմնային-հիմնային,
ձեռնարաց-ձեռնարաց, փոխառել-փոխառնել, նախատեսել-
նախատեսնել, վերառնել-վերառել, գործնական-գործական և
այլն:

Զ) Հ ա ր ա դ ր ու թ յ ու ն ն ե ր ի վ ե ր ա ծ ու մ կ ց ա-
կ ա ն բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր ի, ինչպես՝ գործածել-գոր-
ծածել, անց կացնել-անցկացնել, առաջ ֆաշել-առաջֆաշել,
մեջ բերել-մեջբերել և այլն:

Է) Հ ա վ ե լ ա դ ր ա կ ա ն բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր.— Այն
բոլոր բարդությունները, որոնց իմաստը նույնանում է երկ-
րորդ բաղադրիչի իմաստին՝ առանձին վերցրած, ինչպես՝
հեղեղ-ջրհեղեղ, երամ-թռչներամ, կիրն-լեռնակիրն և այլն:

Ը) Կ ե ղ ծ գ ր ա կ ա ն բ ա ո ե ր.— Այն բոլոր բառերը,
որոնք լեզվի գործուն օրինաչափությունների տեսակետից
սխալ կազմություններ են կամ վերածվել են սխալ կազմու-
թյունների, թեև գործառու են առանց այդ սխալների գի-
տակցման: Այդպիսիք են ժողովրդական ստուգաբանությամբ
առաջացած տարբերակները (օր. լսնոսկի-լուսնոսկի «պլա-
տին», լսնակուն-լուսնակուն «ալաբաստր», լսնաորի-լուսնաո-
րի «մի բույսի անուն»), որոնք կազմված են լուսն «աչքի

փառ, սպիտակ» բառից, որ չի շփտակցվել և փոխարինվել է լուսին բառով՝ իբր թե լուսին-ա-կուն>լուսնակուն, լուսին-ուսկի>լուսնուսկի, լուսին-տարի>լուսնտարի.— պղպղափառ-պղպեղափառ (առաջին բաղադրիչն է պղպղ— (պուղ-սփառ) բառի կրկնավորը), որ չի գիտակցվել և բացատրվել է իբրև պղպեղ), հոգաբարձու-հոգեբարձու (կապել են հոգի բառի հետ, շիմանալով, որ հոգ(ս) բառն է), վարկաբեկել-վարժաբեկել (վարկ բաղադրիչը փոխարինվել է վարժ-ով, իբր թե՝ վարժը կտարել), անհարկի կամ սխալ նորաբանություններ՝ գոյություն ունեցող համապատասխան բառը կամ բառի ճիշտ ձևը շիմանալու հետևանքով (օր. հապալա «հապալա-սիի կամ հավամբգիի պտուղը» շիմանալով՝ կազմել են հավա-միրգ.— գետաղաթձ, գետակից տերմինները շիմանալով՝ կազ-մել են գետախառնուրդ, գետաղուրան.— հավատամբ «թարգ-մանել են» աշխարհաբար և դարձրել հավատամբ և այլն), կեղծ արմատները (օր. զրկել բայից՝ զիրկ և զուրկ, որ այժմ կանոնականն է, հնչել բայից՝ հուել և հինչ, թնդալ բայից՝ թունդ և թինդ, շող և շավղ (գրաբարյան շավղ գրությունը մե-խանիկորեն վերածել են նոր ուղղագրության և այլն), կեղծ գրականացումը (օր. տատմեք, ծաղկամեք, շարխափան, շո-թանգոդ, կրկնամեռ ժողովրդախոսակցական լեզվի բառերը, որոնք անցել են նաև գրականին և հենց այդպես էլ պետք է գործածվեն, «գրականացվել» են ու ստացել տատմայր, ծաղ-կամայր, շարխափան, շոթանգոդ, կրկնամեռ տարբերակ-ները), կեղծ հնաբանությունները, ինչպես՝ աստեղնաբիբ, որի առաջին բաղադրիչի աստեղն ձևը իբրև թե գրաբարատիպ է, բայց գրաբարում այդպիսի ձև գոյություն չունի, վեշտաս-նամյա և վեցտասնամյա իբրև թե «տասնվեց տարեկան», բայց սխալ է, որովհետև առաջինի ճիշտ գրաբարյան ձևն է վեշտասնամյա, իսկ երկրորդը չի կարող նշանակել տասն-վեցամյա. վարդենմատ գործածվել է իբրև թե որպես գրաբար ձև, բայց սխալ է. գրաբարյան ձևն է վարդամատն, կարապ-նավիզ իբր թե կարապն հին ձևից, բայց գրաբարյան ձևն է կարապ և այլն):

Թ) Չ և ա բ ա ն ա կ ա ն տ ա ռ բ ե ռ ա կ ն ե ռ.— Աշխարհա-բար գրական լեզվի ոչ հեռավոր անցյալում գործածական էին գրական ժառանգորդությամբ գրաբարաձև բազմաթիվ բայեր:

դերանվանական ձևեր, հոգնակիի քարացած ձևեր և այլն, որոնք թեև արդեն դուրս են եկել սովորական գործածությունից, բայց երբեմն-երբեմն գործածվում են հնատիպություն ստեղծելու և այլ նպատակներով, ինչպես և ավագագույն սե-րբնդի որոշ ներկայացուցիչների կողմից. դրանցից են՝ սոփա, դոփա, նոփա, ծաղկիլ, օծանել, մատուցանել, ծանուցանել, տրտնջել և այլն, կանոնական սրանփ, դրանփ, նրանփ, ծաղկել, օծել, մատուցել, ծանուցել, տրտնջալ և նման ձևերի փոխա-րեն: Դրանք, բնականաբար, հնացած ձևեր են, որոնց գործա-ծությունը պարզ հնաբանություն է:

Այս կարգի մեջ պետք է մտցնել նաև շեղոք սեռի բայերի ներգործաձև կանոնական ձևին զուգահեռ կրավորաձևի (վածանցով) ոչ կանոնական կազմությունը, որ վերջին տա-րիններում զգալիորեն տարածվող երևույթ է դարձել, ինչպես, օրինակ՝ արմատակալել-արմատակալվել, սահել-սահվել, ապրել-ապրվել և այլն:

Ժ) Ն ո ռ ա բ ա ն ա կ ա ն ք ա զ մ ա զ ա ն ու թ յ ու ն.— Ինչպես թարգմանական (երկլեզվյան) ու տերմինաբանական քառարաններում, այնպես էլ առօրյա լեզվագործածության ժամանակ, մասնավորապես գրավոր խոսքում, հարկ է լինում այլ լեզուների բառերի ու տերմինների դիմաց կերտել հայա-կազմ համապատասխանները կամ էլ պարզապես նոր հաս-կացությունների, գործիքների և այլնի համար նոր բառեր ստեղծել: Բառարաններում այդպիսի դեպքերում գերադասում են հանձնարարել մեկից ավելի բառեր, որպեսզի դրանցից մեկն ու մեկը ընտրեն ու գործածեն: Այդ նույն բանը տեղի է ունենում նաև մամուլում, երբ անհրաժեշտորեն ստիպված են լինում շտապ կարգով թարգմանել որևէ նոր բառ, կամ էլ՝ ստեղծագործողների գործերում, որոնք անհրաժեշտաբար կազմում են նորանոր բառեր: Այսպիսով, ստացվում են միաժամանակ ստեղծված ու առավել կամ նվազ գործածա-կան համանիշներ, որոնցից ժամանակի ընթացքում գիտակ-ցորեն կամ տարբերայնորեն ընդհանրանում է մեկը. այդպես են՝ լուցիլ-հրահան-հրահար-հրատուփ-իեֆնավաղիչ-վառիչ-կրակվառիչ-իեֆնալույց-կայծահան-կայծավառ ուսերեն за-жигалка-ի դիմաց, սրտաբանություն-սրտագիտություն՝ կար-դիոլոգիա-ի դիմաց և այլն:

միանգամայն օրինական կազմութիւնն է, բայց կանոնական չէ, գործածվել է միայն բանաստեղծութիւններին մեջ, ուստի և բանաստեղծական բառ է, թեև կազմութիւնը միանգամայն թույլատրելի է (հմմտ. վարմունք, ասմունք և այլն): Վերջապես պետք է նկատի ունենալ, որ ընդհանուր առմամբ բերված բոլոր կարգի տարբերակային ձևերն էլ համապատասխանում են մեր լեզվի բառակազմական ընդհանուր օրինաչափութիւններին, և եթէ տվյալ զույգի մեջ մեկ տարբերակը հանձնարարելի չէ, որովհետև նորմայի մակարդակում ամբողջ է մյուսը, ապա ուրիշ նմանօրինակ դեպքում նույն կաղապարով կազմվածը կարող է կանոնական լինել, օրինակ՝ լուսային-լուսային զույգի մեջ կանոնականն է լուսային, բայց հնչութային-հնչութային զույգի մեջ հակառակն է, կանոնական է հնչութային, ոչ կանոնական՝ հնչութային. նույնպես և՛ եթէ կայսերական-կայսրական զույգի մեջ կանոնականն է կայսերական, ապա կայսերութիւն-կայսրութիւն զույգի մեջ կանոնականն է կայսրութիւն և այլն: Այս էլ, ահա, պատճառ է դառնում տարբերակային զուգաձևերի առաջացման և հնարավոր դարձնում նաև նրանց կամընտրական գործածութիւնը հատկապես ստեղծագործական խոսքում, իսկ որոշ զույգերի համար էլ՝ լեզվի բոլոր տարբերակային ձևերում ու լեզվառձևերում: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է. խոսողի (և գրողի) համար հասկանալի չէ և շատ էլ հետաքրքիր չէ, թե ինչու հաշվեկատ, հաշվեհարդար բառերում ունենք ե «հողակապ», իսկ հաշվապահ, հաշվասեղան բառերում՝ ա. նրա համար կարևոր է այն, որ դրանք կան, և եթէ հաշիվ բառից նոր բարդութիւն պետք է կազմի, ապա ազատ է ընտրելու երկու հնարավոր ձևերից մեկը, ուստի և կարող է կազմել հաշվագետ կամ հաշվեգետ, հաշվամեքենա կամ հաշվեմեքենա և այլն: Նույնպես և՛ ոչ մի տրամաբանական և խոսողներին հասկանալի պատճառ չկա այն բանի համար, որ ունենք հիվանդանոց, դպրոց, դարբնոց և ոչ հիվանդարան, դպրարան, դարբնարան, իսկ մյուս կողմից՝ առողջարան, ուսումնարան, ճաշարան, և ոչ՝ առողջանոց, ուսումնանոց, ճաշանոց, կամ ունենք՝ լուսնային և լուսնական, իսկ արեգակնային-ի հետ շունենք նաև արեգակնական, ունենք արփիանման-արփեմման և արփիագեղ-

արփագեղ, առաջին դեպքում չկա արփանման զուգահեռը, երկրորդ դեպքում արփեգեղ-ը, ունենք որդիական (և ոչ՝ որդեկան) և դրան հակառակ՝ պատանեկան (և ոչ՝ պատանիական) և այլն, և այլն: Այս օրինակներից մի քանիսը կարող են բացատրվել որոշակի կանոններով, բայց մեծ մասն ունեն միայն լեզվաբանական ընդհանուր բացատրութիւն, և դա այն է, որ հնարավոր ձևերից լեզվագործածութիւն մեջ պատմականորեն մեկը ամրանում է և բարձրանում նորմայի մակարդակին, իսկ մյուսը կամ մյուսները՝ մերժվում: Եվ որովհետև լեզվի մեջ բառակազմութիւն ավարտ չկա, շարունակաբար նորանոր բառեր են կազմվում, ապա հասկանալի է, որ ներլեզվական տարբերակների գոյութիւնն էլ անխուսափելի է լեզվի պատմութիւնի բոլոր փուլերում:

Այնուհետև. լեզվի զարգացման ընթացքում վերանում են որոշ օրինաչափութիւններ, առաջանում նորերը, և հասկանալի է, որ եթէ կան հին օրինաչափութիւններին համապատասխանող իրողութիւններ, տվյալ դեպքում բառակազմական իրողութիւններ, ապա լեզուն ձգտում է փոխարինել դրանք նոր օրինաչափութիւններին համապատասխանողներով: Դրա հետևանքով տեղի է ունենում հին, ավանդական իրակութիւնների նորացում, այսինքն՝ նոր և հին իրակութիւնների զուգահեռութիւն, մինչև որ մեկն ու մեկը (սովորաբար հինը) դուրս է գալիս գործածութիւնից: Այսպես, օրինակ, քեռորդի «բրոջ որդի» հին է, որովհետև կազմված է քույր բառի գրաբարյան սեռականի քեռ հոլովածակից, որը մեր լեզվից վաղուց արդեն դուրս է եկել ու փոխարինվել քոջ ձևով, ուստի և քեռորդի-ն էլ համապատասխանաբար դարձնում են քոջ-որդի, բայց որովհետև աշխարհաբարի համար ամենաընդհանուր ու կենսունակ բառակազմական կաղապարով բարդութիւնների մեջ գոյական բաղադրիչը մտնում է ուղղական հոլովածակով, ապա քոջորդի ձևին էլ զուգահեռ կազմում են քուր-որդի: Նույնպես և՛ շփանք հնարավոր ու թույլատրելի նոր ձև է, որովհետև երբ բառի սկզբի ե-ն արտասանվում է յե, որով բառը դառնում է բաղաձայնով սկսվող, և ինչպես որ կազմվել է շփանք, այդպես էլ կազմվում է շփանք: Այսպես են նաև բոլոր մյուս զուգահե-

նությունները, բացառութեամբ առանձին պատահական սխալները:

Շարադրված հանգամանքները հաշվի առնելով և բառատարբերակների բոլոր տեսակներն ընդհանուր մոտեցումով գնահատելով՝ մենք կարող ենք դասակարգել դրանք արժուքայնության ու տարբերակայնության հարաբերակցությամբ: Ինչպես արդեն ասել ենք, այն բոլոր բառերը, որոնք շունեն տարբերակներ, արժութային բառեր են և, միաժամանակ, սահմանել ենք նաև տարբերակային բառերի կամ բառատարբերակների հասկացությունը: Մի կողմ թողնելով առաջին կարգի բառերը (օր. քար, տուն, հղբայր, հյուրանոց, այգեգործ, բազմաթիվ և այլն), քննության առնենք բառատարբերակների ներքին հարաբերությունը: Այս դեպքում, քանից առաջ, մենք կարող ենք տարբերակային բառազույգերի կամ բառախմբերի մեջ տեսնել կանոնական—ոչ կանոնական ձևերի հարաբերություն կամ հավասարապես կանոնական ձևերի հարաբերություն, և դրա հիման վրա տարբերակային բառազույգերը բաժանել երկու հիմնական կարգերի:

1. Տարբերակային բառազույգեր կամ բառախմբեր, որոնց մեջ միայն մեկն է կանոնական, ըստ որում կանոնականությունն այս դեպքում որոշվում է ոչ այնքան «ճիշտ»—«ոչ ճիշտ», «հին»—«նոր» բնութագրերով, որքան բառագործածության նորմայի չափանիշով, այսինքն՝ տվյալ տարբերակն ընդունված է, սովորական գործածություն ունի, հետևաբար և համապատասխանում է լեզվական այժմյան նորմային, իսկ մյուսը կամ մյուսները՝ սակավ կամ բացառիկ գործածություն ունեն, սովորական չեն կամ, նույնիսկ, հանձնարարելի էլ չեն: Այսպես, օրինակ, հաշվենկատ—հաշվանկատ, հատապտղաբան—հատապտղանոց, սարեսար—սարասար, սառցապատ—սառուցապատ—սառույցապատ, փոխնիփոխ—փոխնեփոխ բառատարբերակների մեջ սովորականները, առավել գործածականներն են առաջինները, հետևաբար՝ և դրանք են կանոնականները, իսկ երկրորդները՝ ոչ կանոնականները: Սրանից ինքնին բխում է այն, որ կանոնական ձևերը կարող ենք դիտել որպես առժույթային բառեր, իսկ ոչ կանոնականները՝ որպես դրանց տարբերակներ. բերված զույգերի մեջ հաշվենկատ, հատապտղաբան, սարեսար,

փոխնիփոխ, սառցապատ արժութային են, իսկ հաշվանկատ, հատապտղանոց, սարասար, փոխնեփոխ, սառուցապատ—սառույցապատ՝ տարբերակային բառեր: Այս երկու կարգերից առաջինները կկոչենք անփոփոխակներ, իսկ երկրորդները՝ փոփոխակներ, ըստ որում երկու կարգերի միջև գոյություն ունի գերադասության—ստորադասության հարաբերություն. անփոփոխակներին ստորադասվում են փոփոխակները:

2. Տարբերակային բառազույգեր կամ բառախմբեր, որոնց բոլոր անդամներն էլ հավասարապես գործածվում են կամ հավասարապես քիչ են գործածվում և դեռևս ոչ մեկը չի բարձրացել անփոփոխակի աստիճանին, ինչպես՝ երկխոսություն—երկխոսություն, երեսպատել—երեսպատել, երեքթևանի—երեքթևանեռաթև, երկթերթ—երկթերթանի, պարտեզագործություն—պարտիզագործություն և այլն: Այս կարգի հավասարազոր բառատարբերակների միջև առաջմ շկա գերադասության—ստորադասության հարաբերություն. դրանցից մեկին կամ մյուսին առավելություն տալը հիմնվում է միայն սուբյեկտիվ նկատառումների վրա, իսկ որոշ դեպքերում էլ նույնիսկ միևնույն հեղինակի մոտ և նույն գրվածքում գտնում ենք գործածված մերթ մեկը, մերթ՝ մյուսը: Այդ նկատի ունենալով էլ այս կարգի բառատարբերակները կոչում ենք՝ կամընտրական փոփոխակներ. բերված զույգերը կամընտրական փոփոխակներ են, քանի որ նույն բառային իմաստի արտահայտման տարբեր ձևերն են արտահայտության պլանում: Սրանից հետևում է այն, որ իբրև անփոփոխակ այս դեպքում պետք է դիտել բառային իմաստը. այսպես, օրինակ, երկթերթ—երկթերթանի զույգերի համար կասեինք՝ «երկու թերթից բաղկացած կամ երկու թերթ ունեցող» իմաստի համար ունենք երկու բառ-փոփոխակ՝ երկթերթ և երկթերթանի, իսկ, օրինակ, ուսերեն заживалка-ի համար՝ 11 բառ-փոփոխակ: Սակայն այսպիսի բնութագրությունը, թեև գիտականորեն միանգամայն ճիշտ, գործնականորեն նպատակահարմար չէ, ուստի և գիտականորեն այդ դրույթն ընդունելով և գիտական հետազոտությունների համար այդպիսի բնութագրությունը հանձնարարելով, կարելի է դիմել գործնականորեն ավելի դյուրին, բայց պայմանական բնութագրության, կամընտրաբար մեկը

համարելով պայմանական անփոփոխակ, մյուսը կամ մյուսները՝ պայմանական փոփոխակ(ներ): Այսպես, օրինակ, երկրբերք-երկրբերքանի բառատարբերակներ են, որոնցից պայմանական անփոփոխակ է երկրբերք-ը, իսկ պայմանական փոփոխակ՝ երկրբերքանի-ն: Հասկանալի է, որ այս «պայմանականը», եթե չունի ինչ-ինչ լեզվաբանական հիմնավորում, քացառապես սուբյեկտիվ է. ЗАЖИГАЛКА-ի համար մենք պայմանական անփոփոխակ կհամարենք վառիչը-ը, իսկ մի ուրիշը՝ գուցե ինքնավառիչը կամ լուցիչը:

Ամփոփելով արժույթայնության—տարբերակայնության և անփոփոխակայնության—փոփոխակայնության հարաբերությունների մասին ասվածները, կարելի է հանգել հետևյալին: Լեզվի ամբողջ բառապաշարը ներլեզվական բնութագրություններով բաժանվում է երկու շերտի՝ արժույթային բառերի շերտ և տարբերակային բառերի կամ բառատարբերակների շերտ: Բառատարբերակների շերտն էլ, իր հերթին, անփոփոխակայնություն-փոփոխակայնություն հարաբերությամբ ստորաբաժանվում է երկու կարգի՝ անփոփոխակներ-փոփոխակներ և պայմանական անփոփոխակներ-պայմանական փոփոխակներ:

Վերը թվարկեցինք բառատարբերակների բազմաթիվ տեսակներ ու ենթատեսակներ, ըստ որում բառատարբերակների դասակարգումն ըստ տեսակների բացահայտում է դրանց ներլեզվական պատճառները: Միևնույն ժամանակ, անկախ այն բանից, թե ինչ պատճառներով են առաջացել բառատարբերակները, դրանք կան մեր գրական լեզվում, առավել կամ նվաղ հաճախականությամբ գործածվել են կամ գործածվում են, ուստի և դրանք որոշակի հարաբերության մեջ են մեր լեզվի այժմյան բառագործածության նորմայի հետ. այդ հարաբերությունն իբրև ելակետ ընդունելով և դրա հիման վրա բառատարբերակների զույգերի կամ խմբերի անդամների միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունները որոշելով, դասակարգեցինք բառապաշարն ըստ արժույթայնություն-տարբերակայնություն, իսկ բառատարբերակների շերտն էլ՝ անփոփոխակայնություն-փոփոխակայնություն հակադրությունների: Այժմ, իբրև ելակետ ընդունելով ոչ թե տարբերակային բառապաշարի բառազույգերի կամ բառախմբերի

ներքին հարաբերությունը միմյանց հետ, այլ բառատարբերակների հարաբերությունը բառագործածության արդի նորմայի հետ, կարող ենք այլ կարգի դասակարգություն կատարել: Ինչպես արդեն բառատարբերակների զանազան տեսակների թվարկման ժամանակ հաճախ ասել ենք, բառատարբերակների զույգերի ու խմբերի անդամներից մեկը կամ մյուսը սովորական է, մյուսը հազվագեղ գործածություն ունի, մեկը ճիշտ է, մյուսը՝ սխալ, երկուսն էլ հավասարապես գործածական են կամ ոչ մեկն էլ դեռևս սովորական գործածություն չի ստացել և այլն: Վերանալով բառատարբերակների զանազան տեսակներից և բոլորը դիտելով մեկ ընդհանուր շահանիշով՝ բառագործածության արդի նորմայի շահանիշով, բոլոր բառատարբերակները կարելի է բաժանել երկու տիպի՝ ա) ազատ տարբերակներ և բ) ստորակարգային տարբերակներ:

Ազատ տարբերակներ են այն բոլոր տարբերակային զույգերն ու խմբերը, որոնց անդամները հավասարապես գործածական են, կամ դեռևս հավասարապես քիչ գործածական և հենց այն պատճառով, որ դրանցից դեռևս ոչ մեկը չի բարձրացել անփոփոխակի աստիճանին և բոլորն էլ գործածվում են կամընտրաբար, դրանք չեն կարող բնութագրվել գերադասություն-ստորադասություն հարաբերակցությամբ: Քացի դրանից, այդ տարբերակները մեր լեզվի բառակազմական, հնչյունաբանական, քերականական նորմայի տեսակետից էլ հավասարապես ճիշտ են, և նրանցից մեկի անփոփոխակ դառնալը, մյուսի կամ մյուսների փոփոխակային բառերի վերածվելը պայմանավորված է միայն բառագործածության հետագա ընթացքով: Այսպես, օրինակ, երեսապատել-երեսապատել, ետադարձ-հետադարձ, երկխոսություն-երկխոսություն, լուսնային-լուսնական, երկրբերք-երկրբերքանի և այդպիսի զույգերը ազատ տարբերակներ են, որովհետև նրանք հավասարապես գործածական են ու հանձնարարելի. մենք առայժմ չենք կարող ասել, թե, օրինակ, երեսապատել-ը մենք առայժմ չենք կարող ասել, թե, օրինակ, երեսապատել-ը՝ սխալ կամ անճիշտ է կամ ընդունելի, իսկ երեսապատել-ը՝ սխալ կամ անհանձնարարելի. այդպես էլ՝ մյուսները: Ազատ տարբերակներ են նաև վառիչ-կրակվառիչ-կայծաճան-հրահան և դրանց մյուս զուգահեռ փոփոխակները, փռշեծում-փռշեծծիչ և մյուս

զուգահեռները և այլն, որովհետև դեռևս դրանցից ոչ մեկն էլ ընդհանուրի կողմից ընդունված անփոփոխակ չի դարձել, ընդ որում յուրաքանչյուրն իր կազմությամբ միանգամայն ճիշտ է և ընդունելի: Հստ այսմ, ազատ տարբերակների կարգին ե՞ն պատկանում ճախորդ դասակարգումով պայմանական անփոփոխակների և պայմանական փոփոխակների այն բոլոր զույգերը, որոնք իրենց կազմությամբ, հնչյունական ու ֆերականական հատկանիշներով չեն հակասում մեր լեզվի օրինաչափություններին:

Ստորակարգային տարբերակներ են այն բոլոր բառատարբերակները, որոնց զույգերից (խմբերից) որևէ մեկը անփոփոխակ է, մյուս(ներ)ը՝ փոփոխակ, օրինակ, սառցապատ-սառուցապատ-սառույցապատ, բրոնզաձուլլ-բրոնզեձուլլ, աստղաբիր-աստեղաբիր-աստեղնաբիր, շֆերթ-շֆաերթ և այլն ստորակարգային տարբերակների զույգեր կամ խմբեր են, որովհետև դրանց մեջ անփոփոխակներ են մեկական բառ (սառցապատ, բրոնզաձուլլ, աստղաբիր, շֆերթ), իսկ մյուսները՝ փոփոխակներ:

Ստորակարգային տարբերակներն իրենց հերթին ստորաբաժանվում են երկու հակադրական խմբերի՝ ա) կանոնական տարբերակներ-պարականոն տարբերակներ և բ) անընչապ տարբերակներ-ընչապապ տարբերակներ:

Կանոնական-պարականոն հակադրության մեջ կանոնականին են պատկանում ստորակարգային բառատարբերակների այն անդամը կամ անդամները, որոնք իրենց ձևական բնութագրերով համապատասխանում են ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափություններին, ինչպես՝ աստղաբիր և աստեղաբիր, ֆարակուտ, ֆարեգրիչ, այգեփոր, էլեկտրակայան, էներգամատակարարում, լսնտորի, վարկաբեկել, այծենական և այլն կանոնական տարբերակներ են, իսկ դրանց աստեղաբիր, ֆարեկուտ, ֆարագրիչ, այգափոր, էլեկտրոկայան, էներգամատակարարում, լուսնտորի, վարֆաբեկել պարականոն տարբերակներ: Այս մտտեցումով բառատարբերակները խմբավորելիս հնարավոր է, որ պարականոն համարվեն նախորդ դասակարգումով անփոփոխակների խմբին հատկացված բառատարբերակները, իսկ կանոնականին՝ փոփոխակները. սա բոլորովին էլ տարօրինակ չէ, որովհետև

այստեղ որոշիչը բառակազմության մեջ դրսևորվող օրինաչափություններն են. եթե տվյալ տարբերակն իր բառակազմական, հնչյունական, քերականական հատկանիշներով համապատասխանում է ժամանակակից հայերենի գործուն կամ ավանդական օրինաչափություններին, ապա բնութագրվում է որպես կանոնական, իսկ եթե այդպիսին չէ, ապա պարականոն է: Այսպես, օրինակ, արճախում, ձնարուփ, այրաղաց թեև ավելի տարածված են և, հետևաբար անփոփոխակներ են, բայց պարականոն են, որովհետև ժամանակակից գրական հայերենի հնչյունափոխական կանոններին չեն համապատասխանում, ըստ որում ոչ բառակազմության, ոչ էլ թեքման ժամանակ յու երկհնչյունը սղման չի ենթարկվում: Սառույց, ձյուն, արյուն, այլուր բառերի բաղադրական սառց-, ձն-, արն-, այր- հիմքերը ժողովրդախոսակցական լեզվին են պատկանում, ուստի և թեև դրանցից կազմված սառցապատ, այրաղաց ու բազմաթիվ այլ բառեր հաստատապես մտել են մեր գրական լեզվի բառապաշարի մեջ և անփոփոխակներ են սառուցապատ, այլուրաղաց և նման տարբերակների հարաբերությամբ, բայց իրենց բառակազմական-ձևական հատկանիշներով առայժմ պարականոն են:

Աննշույթ-նշույթավոր հակադրության մեջ բառատարբերակները բնորոշվում են այլ մտտեցումով. այստեղ կարևոր են ոչ թե բառատարբերակների բառակազմական-ձևական հատկանիշները, այլ նրանց հասարակական, գործառական, պատմական բնութագրերը: Այսպես, օրինակ, աստղային-աստեղային բառատարբերակային զույգի մեջ առաջինը կազմված է մեր լեզվի արդի բառակազմական կաղապարների համաձայն, երկրորդը՝ ավանդական. քանի որ երկուսն էլ համապատասխանում են աշխարհաբար գրական լեզվի բառակազմական օրինաչափություններին, ապա երկուսն էլ կանոնական են՝ ըստ կանոնական-պարականոն հակադրության. այստեղ երկուսն էլ նույն բնութագրին ունեն: Սակայն բառագործածության արդի նորմայի տեսակետից նրանք նույնական չեն իրենց բնութագրերով. աստղային չեզոք, գործուն, ընդհանրական բառ է և, հետևաբար, չի կարող հասարակայնորեն, պատմականորեն կամ գործառապես տարբերակված շերտերին պատկանել: Դրան հակառակ, աստեղա-

յին մեր գրական լեզվի համար արդեն հնացած բառային ձև է և պետք է ստանա պատմականորեն տարբերակված շերտերից որևէ մեկի բնութագիրը, տվյալ դեպքում՝ շերտի հնացած բառ: Չնայած դրան, այդ բառը դեռևս գործածվում է և կարող է գործածվել գեղարվեստական գրականության, առավելապես շափածոյի, մեջ, ուստի և գործառական դասակարգությանը էլ կպատկանի բանաստեղծական շերտի բառերին: Այսպիսով, երկու բառատարբերակներից աստղայինը պատմական, գործառական կամ հասարակական տեսակետից տարբերակված մասնաշերտերից որևէ մեկին չի պատկանում, մինչդեռ աստղայինը պատմական տեսակետից հնացած, իսկ գործառական տեսակետից բանաստեղծական մասնաշերտին է պատկանում: Այս հնացած և բանաստեղծական հատկանիշներն էլ, ահա, այն նշույթներն են, որոնցով տարբերակներից մեկը մասնավորվում է պատմական, հասարակական կամ գործառական տարբերակման այս կամ այն բնութագրով: Նշանակում է, այն բոլոր բառատարբերակները, որոնք պատմական, հասարակական կամ գործառական տեսակետից որևէ մասնավորող, տարբերակիչ բնութագիր ունեն, նշույթավոր տարբերակներ են: Դրանց հակադրվում են աննշույթ բառերը, որոնք այդպիսի տարբերակիչ բնութագիր չունեն, կամ այլ կերպ՝ պատմական տեսակետից պատկանում են գործուն շերտին, հասարակական տեսակետից՝ ընդհանրական շերտին, գործառական տեսակետից՝ շեղ շերտին: Իերված զույգի մեջ աստղային բառը պատկանում է գործուն, ընդհանրական, շեղ շերտերին և չի կարող ստանալ որևէ տարբերակող նշույթ, ուստի և աննշույթ է, մինչդեռ աստղային և՛ հնացած, և՛ բանաստեղծական նշույթներն է ստանում, ուրեմն նշույթավոր է: Այդպես են նաև շֆերթ-շֆերթ, հունչ-հինչ, որոնց մեջ երկրորդներն ունեն բանաստեղծական նշույթը, իսկ առաջինները՝ շեղ շերտ, ընդհանրական, գործուն շերտերին պատկանելով՝ աննշույթ են: Չի կարելի կարծել, թե բոլոր բառատարբերակային զույգերը կամ խմբերը պետք է անպայմանորեն ստանան հակադրական բնութագիր, այսինքն՝ մեկը լինի աննշույթ, մյուսը՝ նշույթավոր: Հնարավոր է, որ զույգերի (կամ խմբերի) բոլոր անդամներն էլ հավասարապես լինեն աննշույթ, կամ

բոլորն էլ միևնույն նշույթը կամ նշույթներն ստանան: Այսպես, օրինակ, երեսպատել-երեսպատել, էլեկտրակայան-էլեկտրակայան, երկխոսություն-երկխոսություն բառատարբերակները հավասարապես գրական ու խոսակցական լեզվի բառեր են, պատմականորեն գործուն, հասարակայնորեն ընդհանրական, գործառապես շեղ շերտին են պատկանում, մինչդեռ, օրինակ, աստղաբիր-աստղաբիր, զարնաբեր-զարնաբեր-զարնաբեր, աշնագեղ-աշնագեղ բառատարբերակները հավասարապես բանաստեղծական շերտի բառեր են, այլ կերպ ասած, առաջին խմբի բառատարբերակները աննշույթ են, երկրորդ խմբինը՝ նշույթավոր: Այսպիսի դեպքերում աննշույթ-նշույթավոր հակադրությունը բնականաբար վերանում է կամ, ավելի նիշտ, շեղվում:

* * *

Ամփոփելով բառապաշարի տարբեր դասակարգությունները՝ հանգում ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացություններին: Յուրաքանչյուր լեզվի, հետևաբար նաև ժամանակակից գրական հայերենի, բառապաշարը այդ լեզվում գործածված ու գործածվող բառերի հավաքական ամբողջությունը ներկայացնող բազմություն է, որ բաղկացած է բազմաթիվ ու բազմաբնույթ շերտերից: Իրև բազմություն, լեզվի բառապաշարը հարաբերականորեն փակ բազմություն է: Հարաբերականորեն ենք ասում, որովհետև տեսականորեն կարելի է բառապաշարը հարստացնել անվերջորեն, ուստի և հնարավոր չէ ասել, թե այսինչ լեզուն արդեն ունի այսքան բառ, և դրանով ավարտվում է նրա բառապաշարի հարստացումն ու համալրումը նորանոր բառերով: Սակայն, իրականում ամեն մի լեզվի բառապաշար սահմանափակվում է որոշակի քանակով, և կարելի է կազմել բոլոր բառերի ցանկը (ներառյալ հին և հնացած, նեղ մասնագիտական տերմինները, բոլոր բառատարբերակային ճիշտ ու սխալ բառերը) և ներկայացնել վերջավոր թիվով: Եվ, այնուամենայնիվ, ամեն մի զարգացած լեզվի բառապաշար, իրականում փակ բազմություն կազմելով, հսկայական քանակ է ներկայացնում (200—300 հազար բառ), ըստ որում այդ հավաքական ամբողջությունը ներա-

ուում է տարբեր կարգի այլևայլ բնութագրեր ունեցող բա-
ռերի խմբեր, որ մենք շերտեր ու մասնաշերտեր անվանե-
ցինք: Քանի որ այդ շերտերն ու մասնաշերտերը տարբեր
բնույթ ունեն, այլ կերպ ասած՝ բազմաբնույթ են, ապա բա-
ռապաշարի դասակարգություններն էլ անխուսափելիորեն
բազմաբնույթ պետք է լինեն, ըստ որում դասակարգություն-
ներից յուրաքանչյուրն ունի ոչ միայն դասակարգման իր
սկզբունքները, այլև իր նպատակներն ու գործնական-կիրա-
ռական նշանակությունը: Այսպես, օրինակ, ծագումնաբա-
նական դասակարգությունը՝ ցույց տալով, թե ինչ աղբյուր-
ներից է գոյացել մեր լեզվի բառապաշարը, ինչպիսի տեսա-
կարար կշիռ ունեն յուրաքանչյուր աղբյուրից ստացված բա-
ռերը ամբողջ բառապաշարի մեջ, միաժամանակ թելադրում
է, թե նորակազմ բառերով բառային կազմի հարստացման
համար առավել շահավետ կենսունակ են ու հանձնարարելի
համահայկական, համագրական և աշխարհաբարյան (նոր
գրական) բառերը, որ փոխառությունների համար շատ ավելի
մեծ է ռուսերենի դերը՝ այսպես կոչված միջազգային բառե-
րով ըստ անհրաժեշտության մեր լեզվի բառապաշարը հա-
մալրելու տեսակետից և այլն, և այլն: Պատմական, հասա-
րակական, գործառական դասակարգությունները գործնակա-
նորեն բնութագրում են յուրաքանչյուր շերտի կամ մասնա-
շերտի բառագործածության ոլորտները, իսկ ներլեզվական
դասակարգությունը՝ բառերի բառակազմական-ձևական
առանձնահատկությունները և դրանով իսկ գիտական հիմք
հանդիսանում բառապաշարի մշակման, կատարելագործման
ու նորմավորման համար:

Ունենալով տարբեր կարգի դասակարգությունների հի-
մունքներն ու դրանց համապատասխան՝ բառապաշարի զա-
նազան շերտերի ու մասնաշերտերի հատկանիշները, մենք
կարող ենք գրական աշխարհաբարում գործածված բոլոր
բառերը բնութագրել ըստ տարբեր դասակարգությունների և
լիակատար գաղափար կազմել նրանցից յուրաքանչյուրի
աղբյուրի, գործածականության, գործառական ոլորտի և այլ
կողմերի մասին:

Գ Լ ՈՒ Ե Հ Ի Ն Գ Ե Ր ՈՐ Գ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

ա. Ընդհանուր գիտելիք

Բառապաշարը լեզվի ամենահարափոփոխ մասն է. նրա
մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններն անմիջականորեն ար-
տացոլում են հասարակական կյանքում կատարվող փոփո-
խությունները՝ սկսած տնտեսական գործունեությունից,
առօրեական հարաբերություններից ու կենցաղից մինչև հո-
գեկան ու մտավոր գործունեության երևույթները: Կյանքում
տեղի ունեցող ամեն մի փոփոխություն, հասարակության
մեջ երևան եկող ամեն մի նորույթ իր անմիջական անդրա-
դարձումն է գտնում լեզվի մեջ՝ համապատասխան բառերի
առաջացումով կամ գոյություն ունեցող բառերի իմաստային
զարգացումով: Սրա հետևանքն է այն, որ մինչդեռ լեզվի
մյուս բաղադրիչները (հնչյունական համակարգ, ձևաբանա-
կան և շարահյուսական կառուցվածք) փոփոխվում են շատ
երկար ժամանակամիջոցում և աննկատելի կերպով, բառա-
պաշարի զարգացումն ու նրանում կատարվող փոփոխու-
թյունները տեղի են ունենում շատ ավելի արագ և նկատելի
են լինում համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջո-
ցում էլ:

Բառապաշարի զարգացումը ամբողջությունն է լեզվի
բառային կազմում տեղի ունեցող այն բոլոր փոփոխություն-
ների, որոնք ուղղված են բառային կազմի մակարդակի
արդիականացմանը, նրա համապատասխանեցմանը մի կող-
մից հասարակական կեցության ու գիտակցության առավել
զարգացած աստիճանին, մյուս կողմից՝ լեզվի տվյալ փուլի
կառուցվածքին ու համակարգին: Զարգացման այս ընդհա-
նուր գործընթացն իրացվում է բառապաշարի հարստացու-

մով, բառապաշարի իմաստարանական զարգացումով և բառապաշարի կատարելագործումով:

բ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացումը

1. Նոր բառեր և նորաբանություններ

Բառապաշարի հարստացումը լեզվի բառային կազմի համալրումն է նոր բառերով: Այդ պրոցեսը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով՝ ներքին և արտաքին:

Բառապաշարի հարստացման ներքին ճանապարհը տրվել է հնարավորություններով նորանոր բառեր կազմելն է: Ամեն մի լեզու ունի բառակազմական իր միջոցները, բառակազմական օրինաչափություններն ու հնարավորությունները, որոնք թույլ են տալիս ըստ անհրաժեշտության կազմել նորանոր բառեր և դրանցով համալրել ու հարստացնել բառապաշարը:

Բառապաշարի հարստացման արտաքին ճանապարհը լեզվի բառային կազմի համալրումն է ուրիշ լեզուներից կատարվող փոխառություններով: Ժողովուրդների փոխադարձ շփումները, նրանց քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունները առաջ են բերում լեզվական ազդեցություններ ու փոխազդեցություններ, որոնք առաջին հերթին և առավել շոշափելիորեն արտահայտվում են բառերի փոխառությամբ:

Փոխառությունները լինում են երկու տեսակ՝ անմիջական և միջնորդական: Անմիջական են այն փոխառությունները, որոնք կատարվում են տվյալ բառի սկզբնաղբյուրը հանդիսացող լեզվից, օրինակ՝ սովետ, սովխոզ, բոլշևիկ ուսերեն բառեր են, և հայերենը դրանք ուղղակիորեն վերցրել, փոխառել է ուսերենից, ուստի և դրանք անմիջական փոխառություններ են:

Միջնորդական են այն փոխառությունները, որոնք կատարվում են ոչ թե տվյալ բառի սկզբնաղբյուրը հանդիսացող լեզվից, այլ մի ուրիշ՝ «միջնորդ» լեզվից, օրինակ՝ կորպուս (գործի միավոր), կապիտալ, կոդեֆս, պլենում բառերը լատինական ծագում ունեն, բայց հայերենը դրանք փոխառել է ո՛չ թե ուղղակիորեն լատիներենից, այլ ուսերենից:

նից, ուստի և դրանք միջնորդական փոխառություններ են (միջնորդ լեզուն է ուսերենը):

Փոխառյալ բառերի մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավում այսպես կոչված նատկական փոխառությունները: Այդպես են կոչվում այն փոխառյալ բառերը, որոնք ցույց են տալիս այս կամ այն երկրին հատուկ երևույթներ, այս կամ այն ժողովրդին հատուկ սովորույթներ, կենցաղային սովորույթներ, իրեր, արտադրանքներ և այլն, և այլն: Օրինակ՝ ուսերենից վերցված ստեպ, խուտոր, միջինասիական լեզուներից՝ դըշլաղ, իսլանդերենից՝ հեյզեր, ամերիկյան հնդկացիական լեզուներից՝ մոկասին, ավստրիալիական լեզուներից՝ բուլմբուրանգ, ճապոներենից՝ կիմոնո, գեյշա, ուկրաիններից՝ հոպակ, վրացերենից՝ պուրի, հայերենից այլ լեզուների՝ լավաշ, մածուն, հնդկերենից (անգլերենի միջնորդությամբ)՝ ջունգլի և այլն, և այլն: Հատկական փոխառությունների առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք մեծ մասամբ գործածվում են այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է տվյալ երկրին կամ ժողովրդին, իսկ ավելի հաճախ՝ թարգմանությունների մեջ, օրինակ՝ գեյշա (պանդոկների պրոֆեսիոնալ պարուհի և երգչուհի ճապոնիայում) գործածվում է միայն ճապոնիային վերաբերող գրվածքներում և ճապոներենից կատարվող թարգմանություններում, մոկասին՝ երբ խոսքը վերաբերում է հնդկացիներին և այլն: Այս կարգի հատկական փոխառություններ շատ կան մեր թարգմանական գրականության մեջ, որոնք հենց միայն թարգմանությունների մեջ են հանդիպում, առանց մեր լեզվի բառապաշարի գործուն սեփականությունը դառնալու: Սակայն հնարավոր է նաև, որ հատկական փոխառությունը, գիտական տերմին դառնալով, կամ նրա ցույց տված առարկայի, նյութի և այլնի տարածումով ստանա սովորական գործածություն. վերը բերված բառերից այդպիսիք են ստեպ, խուտոր, պուրի, բուլմբուրանգ, կիմոնո, ջունգլի, հեյզեր և այլն:

Ամեն մի նոր բառ, սեփական թե փոխառյալ, նախապես հանդես է գալիս որպես նորաբանություն: Լայն առումով նորաբանություն է կոչվում լեզվական ամեն մի նոր իրակություն կամ իրողություն: Նեղ առումով, բառագիտական տեսակետից, նորաբանություն է ամեն մի նոր բառ, կայուն

բառակապակցություն, դարձված, առանձնահատուկ արտահայտություն (իդիոմ), բառի նոր իմաստ, բառագործածության նոր իրողություն:

Ի Բառապաշարի մեջ ունեցած իրենց դերով նորաբանությունները բաժանվում են երկու կարգի՝ ընդհանրացող և մեկուսացած: Ընդհանրացող նորաբանություններ են այն բոլոր նոր բառերը, որոնք կարճատև թե երկար ժամանակամիջոցում, անընդհատ կրկնվող գործածությունների հետևանքով անցնում են բառապաշարի գործուն շերտին և հենց դրանով էլ դադարում նորաբանություն լինելուց. օրինակ՝ հեռուստացույց, տիեզերանավ, տիեզերագնաց, լուսնանավ, մոտարկել, շրջանոսել, շրջատաշել, ներդնել, երեսապատել, երեսակել, փայլադղել, ապահովագրաթուղթ, ապահովագրաթերթ, անվաղող, երեսակ, տնկարկ, շարժաբեք, շարժունակ, տեսագրել, որականիչ, խաղավար, սարճաշինություն, հատույթ, հանրախանութ, գեղասահք և բազմաթիվ այլ բառեր իրենց գործածության սկզբնական շրջանում նորաբանություններ էին, որոնք, սակայն, այժմ արդեն մեր գրական լեզվի ու նրա այս կամ այն տերմինահամակարգի գործուն շերտի բառեր են, ուստի և այլևս նորաբանություններ չեն:

Մեկուսացած նորաբանություններ են այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվում են այս կամ այն գրվածքում, բայց կրկնվող գործածություններ չեն ունենում, հետևաբար և՛ չեն ընդհանրանում ու չեն անցնում բառապաշարի գործուն շերտին: Մեկուսացած նորաբանություններն են դիպվածական բառերը (օրինակ՝ ճոհարմոնիա, տերեւերեն, հորընկեր, հորեղբայրաբույր և այլն), բանաստեղծական նորակերտ բառերի որոշ մասը, այսպես կոչված՝ ստեղծագործական կամ հեղինակային նորաբանությունները (օր. գմբեթվել, երկնքվել, լուսեղաշ, մաքրաշուշան, հուզակայակ, տերևադեղին, գարոնքվել և այլն), անհարկի փոխառությունները (օր. վելոսիպեդ, վերտուլյոտ, տելեվիզոր, շուբա, սպուտնիկ) և այլն, և այլն: Թեև մեկուսացած փոխառությունները գործուն շերտին չեն անցնում, բայց նրանց մի մասը, առանձնապես հեղինակային նորաբանությունները, մնում են, այնուամենայնիվ, բառապաշարի չգործուն շերտում, որպես բառազանձի տարր, ու կարող են ազատորեն գործածվել ըստ

անհրաժեշտության և ինչ-որ ժամանակ անցնել գործուն շերտին:

Ըստ իրենց անմիջական աղբյուրների փոխառությունները լինում են ներքին և արտաքին: Արտաքին են այլ լեզուներից կատարվող փոխառությունները, ներքին՝ տվյալ լեզվի տարբերակային համակարգերից կամ պատմականորեն նախորդած գրական լեզուներից կատարվող փոխառությունները:

2. Ժամանակակից հայերենի նորակազմ բառերը

Ժամանակակից հայերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որոնք բառակազմական շատ մեծ հնարավորություններ ունեն: Բառաբարդման գրեթե անսպառ հնարավորությունները՝ բառակազմական կաղապարների ու բաղադրական հիմքերի բազմազանությամբ, ածանցների հարստությունն ու ածանցական բառակազմությունների գրեթե անսահմանափակ հնարավորությունները թույլ են տալիս ազատորեն կազմել նորանոր բառեր ու դրանցով հարստացնել մեր լեզվի բառապաշարը: Ժամանակակից հայերենի բառակազմական հնարավորություններն է՛լ ավելի մեծանում են նրանով, որ նա, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործում է գրաբար և ժողովրդախոսակցական լեզուների բառակազմական կաղապարներն ու բաղադրական հիմքերը:

Բառակազմական այս լայն հնարավորությունների օգտագործումով մեր լեզուն հարստացրել ու հարստացնում է իր բառապաշարը ներքին ճանապարհով: Այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են առեւեսել, աշխատաժամանակ, աշխատատար, արվեստաբան, արտադասարանային, քեմարվեստ, բարձրացատկ, գործարկել, գրապահոց, գերակատարել, դանդակավագ, դանդակորդ, ենթադատ, երկրագիտություն, զրահագնաց, զարդարվեստ, զորացրել, ընթացավարտ, քերաբեռնել, ժանձնիվ, ժողովրդագրություն, իմացաբանություն, լուսնագնաց, լուսնախցիկ, խաղավար, ծանրորդ, կերահայթայթում, հանրախանութ, հանրակեցություն, հեռուստացույց, հատույթ, ձայնադարան, նեշաչափ, մոտարկել, մարզադպրոց, ներտաշել, ներարկել, շարժունակ, շարժաբեք, որականիչ, շմուշկասահք, պահակակետ, ջրարկել, ջրաշինա-

բար, ուրապաստարան, սարճաշինություն, սահադաշտ, վե-
րակարգել, տնկարկել, տեսագրել, ցրտադիմացկուն, փորձա-
րկել, ուծեղաբար, փորձադաշտ, քարշարդիչ, քնապարկ, օդա-
նավ, օդաչու և այլն, և այլն,— մեր լեզվի հարազատ բա-
ռակազմություններն են և բառապաշարի մեջ են մտել մեծ
մասամբ վերջին 60 տարիներում, իսկ մի մասը՝ վերջին եր-
կու տասնամյակներում: Մեր գրական լեզվի այժմյան բա-
ռապաշարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին
60 տարիների ընթացքում բառային կազմի մեջ մտած նոր
բառերի մեծագույն մասը նոր բառակազմություններ են՝
հայերենի բառակազմական հնարավորությունների օգտա-
գործումով: Սա ցույց է տալիս, որ մեր բառապաշարի հա-
րթատացման երկու՝ ներքին և արտաքին ճանապարհներից
հիմնականը և մշտապես գործունը ներքին ճանապարհն է:

8. Ժամանակակից հայերենի ներքին փոխառությունները

Բառապաշարի հարստացման ներքին ճանապարհին
պետք է հատկացնել նաև ներքին փոխառությունները: Ժա-
մանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման գործ-
ընթացում վիթխարի դեր են խաղացել և խաղում են հայե-
րենի գոյության տարբերակային համակարգերից կամ պատ-
մական նախորդ շրջանի լեզուներից կատարվող փոխառու-
թյունները: Այս տեսակետից գրական աշխարհաբարը պատ-
կանում է աշխարհի բացառիկ լեզուների թվին: Իրոք, մեր
գրական աշխարհաբարի արդի երկու ճյուղերը՝ արևելահա-
յերենը և արևմտահայերենը, ազատորեն կարող են ըստ ան-
հրաժեշտության փոխառություններ կատարել և կատարել
են միմյանցից, գրաբարից, միջին հայերենից, ժողովրդախո-
սակցական լեզվից ու բարբառներից: Հիշենք թեկուզ գրա-
բարյան պարեա, պարեկ, ռույք, ական, կիզ(ն) «բուրդ»,
հեռուստ, հեստ «1. անհնազանդ, 2. մոլեգին, կատաղի»,
հայրատ «1. վավաշոտ, 2. լիրք», հանձանձանք «խնամք»,
արևմտահայ՝ ինքնաշարժ, հանրախառույթ, շարժանկար,
գործընթաց, աղջնակ, աղու «բաղցր», սառնաշափար, ժողո-
վրդախոսակցական՝ մրմուռ, մարմանդ, կզել, կոանալ,
պոռոչ, վոագ, բարբառային՝ գետնանուշ, տհալ, շմուշկ, դա-

հուկ, կոլուակ «բուֆթա», կոլոն «գաջի՝ ցեխի կույտ» և այլն,
և այլն: Այս կարգի բառերը կարելի է կոչել ներքին փոխա-
ռություններ, ըստ որում ժամանակակից հայերենը դրանք
պատրաստի կերպով վերցնում է գրաբարից, արևմտահայե-
րենից և այլն: Այլու կողմից՝ դրանք, անկախ իրենց ծագու-
մից, այսինքն՝ անկախ հայակազմ կամ այլ լեզուներից
փոխառյալ բառեր չինելուց, մեր գրական լեզվի մեջ մուտք
են գործում հայերենի գոյության տարբերակային ձևերից
(արևմտահայերենից, ժողովրդախոսակցական լեզվից, բար-
բառներից) կամ էլ հայերենի պատմական զարգացման
տարբեր համակարգերից, որով և դրանք, անկախ իրենց
ծագումից, արդեն կարող են որակվել իբրև հայերեն բառեր,
որ տարբեր աղբյուրներից փոխառում է ժամանակակից հա-
յերենը: Այս տեսակետից մոտենալով և իբրև փոխառու-
թյուններ բնութագրելով, մենք ոչ մի տարբերություն չենք
տեսնում, օրինակ, բարբառներից փոխառված էտ, էտել, է-
տոց, տհալ, գետնանուշ և սագ, մանղալ, մարալ, ջեյրան,
դուրբան, վոագ, աբաբա, բոզբաշ և այլն բառերի միջև, թեև
առաջինները բուն հայերեն բառեր են, իսկ երկրորդները՝ այլ
լեզուներից կատարված, մեծ մասամբ թուրք-պարսկական,
փոխառություններ: Բանն այն է, որ ժամանակակից հայերե-
նը այդ փոխառությունները անմիջականորեն վերցրել է բար-
բառներից կամ ժողովրդախոսակցական լեզվից և ոչ թե
պարսկերենից կամ թուրքերենից, ուստի և դրանց աղբյուրն
են բարբառները կամ ժողովրդախոսակցական լեզուն՝ որպես
միջնորդ լեզուներ: Քանի որ այդ բառերը մեր գրական լեզվի
մեջ գործածվում են որպես բարբառներից կամ ժողովրդա-
խոսակցական լեզվից, գրաբարից, միջին հայերենից կամ
արևմտահայերենից կատարվող փոխառություններ, ապա
դրանց փոխառությունը մեզ համար բառապաշարի հարստ-
ացման ներքին միջոց է. դրանք հայերենի այս կամ այն
համակարգից վերցված բառեր են:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման
գործընթացում ներքին փոխառությունների առաջնակարգ
աղբյուրներ են գրաբարը և ժողովրդախոսակցական լեզուն:
Այս երկու աղբյուրներից կատարվող փոխառություններով
աշխարհաբար գրական լեզուն հարստացել ու հարստանում

է ազատորեն, ըստ որում այս հարստացումը տեղի է ունենում ոչ միայն առանձին բաների փոխառումով, այլև՝ կայուն բառակապակցությունների, դարձվածների, բաղադրական միավորների (արմատական բաղադրական հիմքերի, ածանցների), թևավոր խոսքերի, հարադրական բաղադրությունների և այլն:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ եղած ներքին փոխառությունները մեծ մասամբ սկզբնապես հանդես են գալիս կամ իբրև տերմինաբանական, կամ իբրև բանաստեղծական բառաշերտերի բառեր, բայց ժամանակի ընթացքում կարող են անցնել և անցել են շեղոք շերտին (հմմտ. դաճուկ, բոզբաշ, ջան, կռանալ, մրմուռ, գործընթաց, հեռուստ (հեռուստատեսություն, հեռուստակառավարում և այլն), ական, պարետ և այլն, և այլն: Պետք է նկատի ունենալ, որ ներքին փոխառություններով մեր գրական լեզուն հարստացնելու գործընթացում ժողովրդախոսակցական լեզվից ու բարբառներից փոխառվող պարսկա-թուրքական ծագումով բառերի գործածությունը գրական լեզվի շեղոք, պաշտոնական ու գիտական ոճերում ընդհանուր առմամբ մերժվում է. դրանց գործածությունը, իբրև կանոն, սահմանափակվում է բանաստեղծական խոսքի ոլորտով՝ ստեղծագործական նպատակով:

4. Ժամանակակից հայերենի արտաքին փոխառությունները

Ժամանակակից գրական հայերենի արտաքին փոխառությունների հիմնական աղբյուրն է ռուսերենը: Դա պայմանավորված է մի կողմից Սովետական Միության ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքում ռուս ժողովրդի առաջատար, գլխավորող դերով, մյուս կողմից՝ ռուսերենի, որպես ազգամիջյան լեզվի դերով՝ սովետական բազմազգ պետության մեջ: Գիտության ու տեխնիկայի առաջընթացին, հասարակական-քաղաքական կյանքի իրադարձություններին, ժողովրդական տնտեսության նորանոր բնագավառներին և բոլոր այլ նորություններին Սովետական Միության ժողովուրդները հաղորդակից են լինում առաջին հերթին ռուսերենի միջոցով, ուստի և զարմանալի չէ, որ այդ բոլորի հետ կապված

նոր բաներն էլ, եթե հարկ է լինում փոխառել, փոխառվում են ռուսերենից:

Ռուսերենից ժամանակակից հայերենին անցած բառերի մեծագույն մասը միջնորդական փոխառություններ են, այսպես կոչված՝ միջազգային բառեր, որոնք ռուսերենը վերցրել ու վերցնում է եվրոպական լեզուներից. այդպիսի բառերից են՝ կոմունա, կոմունիզմ, ինտերնացիոնալ, սոցիալիզմ, տրակտոր, կոմբայն, կիրենոնետիկա, ռադիո, ավտոմոբիլ, ավտոբուս, տրոխյբուս, էլեկտրոն, էլեկտրոնիկա, տրամվայ, մոտոցիկլետ, կապիտան, կոմիսար, լեյտենանտ, բանակ, մարշալ, ֆուտբոլ, բասկետբոլ, մետր, գրամ, լիտր, գեներալ, մարշալ, ֆուտբոլ, բասկետբոլ, մետր, գրամ, լիտր, բլուզ, մատերիա, դիալեկտիկա, ասֆալտ, բետոն, ցեմենտ, անտեննա, սպորտ, կլինիկա, պոլիկլինիկա, հոսպիտալ, կոմիտե, բյուրո, կոմիսարիատ, ատոմ, ֆվանտ, էներգիա, էգոիզմ, պոեմ, բալլադ, էլեգիա, ինֆորմացիա, արկտիկա, կինո, ֆիլմ, ինֆարկտ, պոմիդոր, կատաստրոֆ (ա), կասկադ, բարիկադ, դինամիկա, մագնիտոֆոն և այլն, և այլն: Ռուսերենից կատարված անմիջական փոխառություններ են սովետ, բոլշևիկ, շինել, զագս (բառ դարձած և իբրև այդպիսին փոխառված հապավում) և այլն: Ուրիշ լեզուներից, հատկապես սովետական ժողովուրդների լեզուներից փոխառվող բառերը մեծ մասամբ հատկական փոխառություններ են, որոնք մուտք են գործում թարգմանությունների հետ կամ զանազան առարկաների, արտադրանքների, ինչպես և եղբայրական հանրապետություններին նվիրված գեղարվեստական ստեղծագործությունների և գիտական գրականության միջոցով:

Վերցվելով ռուսերենից, ինչպես և ուրիշ լեզուներից, փոխառյալ բառերը հայերենում ենթարկվում են հայերենին հատուկ հնչյունական փոփոխություններին, հարմարեցվում հայերենի հնչյունական առանձնահատկություններին և, այսպես ասած, հայացվում են. հայերենն իր հնչյունական հարուստ համակարգով շատ հաճախ ավելի հարազատորեն է կարողանում արտահայտել փոխառյալ բառը՝ սկզբնաղբյուրին համապատասխանեցնելու տեսակետից: Մյուս կողմից, թեև փոխառյալ, բայց դրանք ամբողջապես ենթարկվում են հայերենի քերականության գործող օրինաչափու-

թյուններին, մերվում հայոց լեզվի բառապաշարին, իսկ դրա հիման վրա էլ դառնում նորանոր բարդությունների ու ածանցումների բաղադրիչներ: Այսպես, օրինակ, փոխառյալ սովետ բառից ունենք սովետական, սովետականաճալ, սովետակաճացնել, շրջսովետ, ֆազսովետ, գյուղսովետ, ավտո բառից՝ ավտոտնտեսություն, ավտովառուղ, ավտոդող, ավտոտեսուչ, ավտոպահեստամաս և այլն, և այլն: Այսպիսով, փոխառությունները, ամրանալով մեր լեզվի մեջ, ոչ միայն իրենք իրենց հարստացնում են մեր լեզվի բառապաշարը, համարում այն նորանոր հասկացություններով, այլև նորանոր բառերի կազմության հիմք դառնում: Այս տեսակետից մեծ դեր են խաղում նաև բաղադրությունների փոխառյալ բաղադրիչները, ինչպես՝ միկրո-, մակրո-, միլի-, ավտո- (ավտոմոբիլային), ավտո- (ինքնա-) և այլն, որոնցով կազմվում են բազմաթիվ նոր բաղադրություններ հայերեն բառերի ու ածանցների օգնությամբ (հմմտ. միկրոաշխարհ, միկրոշրջան, մակրոաշխարհ, ավտոմեքարձիչ, ավտովարորդ և այլն):

Փոխառությունների հետ սերտորեն կապված են պատճենումները: Եթե փոխառությունների դեպքում ուղղակիորեն վերցվում է սովյալ լեզվի (փոխառու լեզվի) պատրաստի բառը, ապա պատճենումների ժամանակ վերցվում են բառի արտահայտած հասկացությունն ու ներքին ձևը, այլ կերպ ասած՝ պատճենման դեպքում օտար բառը պարզապես թարգմանվում է փոխառու լեզվի բառերով կամ բաղադրությունների բաղադրիչներով, ինչպես՝ ռուս. железная дорога — հայ. երկաթուղի, пятилетка — հնգամյակ, вписать — ներգրել, самолет — ինֆնարիո և այլն: Պատճենվում են ոչ միայն բառերը, այլև կայուն բառակապակցությունները, դարձվածները, առանձնահատուկ արտահայտությունները, ինչպես՝ пятилетний план — հնգամյա պլան, народное хозяйство — ժողովրդական տնտեսություն, великие постройки коммунизма — կոմունիզմի մեծ կառույցներ (կառուցումներ), най-ти общин язык — քնդհանուր լեզու գտնել և այլն, և այլն: Պատճենումները, առանձնապես բառերի պատճենումները (բառապատճենումները) մեծ դեր են խաղում լեզվի բառապաշարի, մանավանդ գիտության ու տեխնիկայի տարրեր

բնագավառների տերմինահամակարգերի համարման գործում: Պատճենումների դեպքում օտար բառն իր բաղադրությամբ ու ներքին ձևով իբրև օրինակ է առնվում համապատասխան հասկացությունն արտահայտող սեփական բառ կազմելու համար, որն զգալիորեն հեշտացնում է նոր բառեր կազմելը:

գ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կառարելագործումը

Բառապաշարի կատարելագործում ասելով հասկանում ենք լեզվի բառային կազմի մեջ տեղի ունեցող այնպիսի փոփոխությունների ամբողջությունը, որոնք կարող են բնութագրվել իբրև բառապաշարի որակական զարգացում: Այս բնութագրությունը նշանակում է, թե բառապաշարի կատարելագործումը ենթադրում է ոչ այնքան նոր բառերի մուտքը սովյալ լեզվի բառային կազմի մեջ, որքան արդեն գոյություն ունեցող բառերի և կայուն բառակապակցությունների զանազան կարգի փոփոխությունները, բառափոխարինումները և այլն, որոնք, ամբողջությամբ վերցրած, ուղղված են լեզվի համակարգայնության ու միօրինակության ծավալմանը, բառագործածությունների ու բառիմաստների ճշգրտմանը, բառակազմական կաղապարների ու տիպերի միասնականացմանը, լեզվի մաքրության ապահովմանը, բառապաշարի որակական արդիականացմանը և այլն:

Այս ընդհանուր դրույթից բխում է, որ ժամանակակից հայերենի համար էլ բառերի ամեն մի փոփոխություն, լինի դա հնչյունական, ձևական-ձևաբանական, գործառական, իմաստային, թե բառակազմական իրողություն, բառապաշարի կատարելագործման ընդհանուր գործընթացի դրսևորում է, եթե դա որևէ տեսանկյունով կարելի է դիտել որպես ժամանակակից հայերենի զարգացման ընդհանուր տենդենցի իրացում:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը, ինչպես տեսանք, ծագումնաբանական տեսակետից բազմաշերտ է. նրա մեջ համահայկական բառաշերտը միավորվել է գրաբարյան, ժողովրդախոսակցական, արևմտահայերեն, բարբառային

բառաշերտերի հետ: Տարբեր աղբյուրներից մեր լեզվի մեջ մուտք գործած բառերը, բնականաբար, ձևական ու բառակազմական տարբեր հասկանիշներ ունեն: Բառերի ձևական ու բառակազմական տարբերություններ կան նաև մեր գրական լեզվի պատմական որոշ իրողությունների հետևանքով: Այս բոլորը մեր լեզվի բառապաշարի մեջ առաջ են բերել ներլեզվական տարբերակների բազմատեսակ խմբեր: Բառապաշարի զարգացման ընդհանուր գործընթացում տեղի է ունենում բառային տարբերակների մրցակցություն կամ, այլ կերպ ասած, հակադրությունների ներքին պայքար, որ լուծվում է այս կամ այն կերպով: Մի կողմ թողնելով առանձին իրակությունները, կարելի է իբրև օրինակ հիշատակել առավել կենսունակ հետևյալ տարբերակային խմբերի ներքին պայքարը՝ դրա անխուսափելի հետևանքներով:

Ինչպես հայտնի է, գրաբարյան բաղադրական հիմքերի մի զգալի մասը նույնանում է հոլովածների հետ, ինչպես՝ հորեղբայր (հոր-բաղադրիչը հայր-ի սեռական հոլովն է), ֆեռոզի (ֆեռ-ֆույր-ի սեռ. հոլովն է), ձերբակալել (ձերբ-ը ձեռն բառի հնատիպ գործիականն է), կենսալից (կենս-բաղադրիչը կեանք բառի հայցական կեանս-ի հնչյունափոխված ձևն է), աստեղատուն (աստեղ-ը աստղ-ի սեռականն է) և այլն: Այս կարգի բազմաթիվ բաղադրություններ անցել են աշխարհաբար գրական լեզվին, որոնց շնորհիվ բաղադրական այդ կարգի հիմքերը կենսունակ են մնացել նաև գրական աշխարհաբարի բաղադրությունների համար: Սակայն աշխարհաբարն ունի իր սեփական բառակազմական օրինաչափությունները, այդ թվում և՛ բաղադրական հիմքերի իր համակարգը: Այդ համակարգի մեջ բաղադրական հիմքերը սովորաբար բառի ուղիղ ձևն են կամ արմատը: Մեր գրական լեզվի այդ գործուն համակարգը թելադրում է բաղադրությունների կազմությունը գործուն օրինաչափությամբ, իսկ դրա հետևանքն է լինում այն, որ առաջ են գալիս նորատիպ կազմություններ՝ ավանդական կազմություններին զուգահեռ, այսինքն՝ հնատիպ բաղադրական հիմքերով կազմված բաղադրությունների կողքին ունենում ենք նաև նորատիպ հիմքերով բաղադրություններ, ինչպես՝ հորական—հայրական, հորացու—հայրացու, աստեղային—աստ-

ղային, աստեղաբույլ—աստղաբույլ, աստեղագիտություն—աստղագիտություն, կենսական—կյանֆային, աղբերաբալս—աղբյուրաբալս, աղբերաբար—աղբյուրաբար, աղբերակ(ն)—աղբյուրակ(ն) և այլն: Տարբերակային երկու կարգերի միջև տեղի ունեցող ներքին պայքարը ժամանակի ընթացքում լուծվում է մեկի կամ մյուսի օգտին, բայց իբրև ընդհանուր երևույթ՝ մեծ մասամբ նորի, կենսունակի օգտին: Այսպես՝ աստեղ—հնատիպ և աստղ—նորատիպ բաղադրական հիմքերով տարբերակների պայքարը այժմ արդեն ավարտվող իրողություն է՝ նորատիպ հիմքի հաղթանակով, ըստ որում այժմ կենսունակ ձևեր են աստղային, աստղագիտություն, աստղալից, աստղաբաշխություն, աստղագնացություն և այլն, իսկ դրանց աստեղ—հիմքով ձևերը հնացած են:

Նույն ձևով էլ հորական (հորենական)—հայրական, հորացու—հայրացու, մորական—մայրական և այլ զույգերում հաղթել են հայրական, հայրացու, մայրական և այլն, ըստ որում նորակազմ բաղադրությունները կազմվում են միայն հայր-, մայր- ուղղականաձև հիմքերով (համատ. հայրիշխանություն, մայրիշխանություն և այլն):

Բաղադրական հիմքերի տարբերությամբ պայմանավորված բառատարբերակների բազմաթիվ խմբեր կան նաև գրաբարյան վերջահանգ Ն-ով և դրանից զուրկ զույգերով (օր. գագաթնային—գագաթային, աղեղնային—աղեղային, բաղեղնապատ—բաղեղապատ, բաղեղնազարդ—բաղեղազարդ), վերջահանգ ի ձայնավորի և ա հոդակապի հնչյունափոխությամբ ստացված է ձայնավորով ու անհնչյունափոխ զույգերով (օր. պատանեկան—պատանիական, պատանենալ—պատանիանալ, ոսկեփայլ—ոսկիփայլ), կամ էլ՝ առանց վերջահանգ ի ձայնավորի՝ ա հոդակապով տարբերակներով (օր. աղավնեփոստ—աղավնափոստ, աղավնեձագ—աղավնաձագ, կաղնեփայտ—կաղնափայտ) և այլն, հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ հիմքերի տարբերակներով (օր. լուսային—լույսային, մշակութային—մշակույթային, թրքախոս—թուրքախոս, թրքասեր—թուրքասեր, պարտեզագործություն—պարտիզագործություն, պատենավոր—պատյանավոր) և այլն, և այլն: Դրանց միջև ևս տեղի ունի ներքին պայքար, որ լուծվում է այս կամ այն ձևով:

Բաղադրական, բառակազմական և ձևական-ձևաբանական բառատարբերակները բազմազան են. դրանց միջև ծավալվող հակադրությունների ներքին պայքարը հնի, մահացողի և նորի, կենսունակի, զարգացողի պայքար է, կամ էլ՝ գրականի և ոչ գրականի (ժողովրդախոսակցականի, բարբառայինի) պայքար: Գա տևական և անընդհատական պրոցես է, որը տանում է դեպի տարբերակներից մեկի կամ մյուսի հաղթանակը, իսկ դրա հիման վրա էլ, ամբողջությամբ վերցրած, դեպի տարբերակային համակարգերից մեկի կամ մյուսի հաղթանակը: Այդ պրոցեսը, սակայն, ինքն էլ ներքին հակասություններ ունի: Այսպես, աստղ բառից կազմված բաղադրությունների մեջ այժմ արդեն դուրս է մղվել աստեղ-բաղադրական հիմքը և փոխարինվել ուղղականի հիմքով, մինչդեռ կայսր բառից ունենք կայսերական և կայսրություն, հայր բառից՝ հորեղբայր, հորաճուր և հայրական, հայրացու, հայրիշխանություն, հայրանալ և այլն. եթե աստղ բառի բաղադրությունների մեջ տարբերակային ձևերի պայքարը հանգեցրել է արդեն մեկ բաղադրական հիմքի (աստղ ուղղականաձև հիմքի) հաղթանակին, ապա կայսր, հայր, մայր և այլ բառերի բաղադրությունների տարբերակների պայքարը հանգեցրել է միայն առանձին բառատարբերակների հաղթանակին: Նույնպես և՛ աղավնի բառի բաղադրություններից դուրս է մղվել աղավնե-ձևը և ընդհանրացել աղավնե-բաղադրական հիմքը (հմմտ. աղավնա-բույժ, աղավն-ա-թև և այլն), որդի, այրի, աբի բառերի բաղադրություններում ընդհանրացել է ուղղականաձև հիմքը (հմմտ. որդիական, որդիություն, որդիաբար, արիաբար, արիանալ, այրիություն, այրիանալ և այլն), ապա ոսկի, այգի և այլ բառերի բաղադրություններում առայժմ կանոնական և ընդհանրական են ոսկե-, այգե- ձևերը (հմմտ. ոսկեզույն, ոսկե-փայլ, ոսկե-ցուլ, ոսկե-դրամ, այգե-գործ, այգեպան, այգե-փոր, այգե-էտ և այլն).— Թուրք բառի բաղադրություններում հնչյունափոխված հիմքը փոխարինվել է անհնչյունափոխ ձևով (օր. թուրքական, թուրքերեն, թուրքանալ և այլն), իսկ խուրք բառի բաղադրություններում առայժմ կանոնականն է հնչյունափոխված հիմքը (օր. քրդական, քրդերեն, քրդախոս և այլն): Այս օրինակները ցույց

են տալիս, որ բառատարբերակների զանազան խմբերի և նույնիսկ միևնույն բառից կազմված տարբերակների միջև գոյություն ունեցող պայքարը ավարտուն պրոցես չէ, ըստ որում ավարտն էլ կարող է բացարձակապես միօրինակ չլինել: Այսպես, օրինակ, թեև, ինչպես տեսանք, աստղ բառի աստեղ-բաղադրական հիմքը փոխարինվել է ուղղականի ձևով, բայց նույն բառից ունենք համաստեղ, բազմաստեղ բառերը՝ հնատիպ հիմքով, ըստ որում դրանց համաստղ, բազմաստղ տարբերակային ձևերը դեռևս գոյություն էլ չունեն:

Տարբերակային բառաձևերի միջև եղած պայքարի հետևանքով այս կամ այն տարբերակի հաղթանակը բառապաշարի կատարելագործում է այն տեսակետից, որ դա հանգեցնում է ավելորդ բառազույգերի վերացմանը, երկու տարբեր, բայց զուգահեռաբար գործածվող ձևերից մեկի ընդհանրացմանը, մյուսի մերժմանը և, ընդհանուր առմամբ, բաղադրական հիմքերի, բառակազմության հետ կապված հնչյունափոխական իրողությունների միասնականացմանը և այլն: Այս պրոցեսի հիմնական օրինաչափությունը ժամանակակից հայերենի գործուն օրինաչափությունների ընդհանրացումն է, որից և բխում է հնատիպ ձևերի փոխարինումը նորով (օրինակ՝ աստեղային—աստղային, աղավնեձագ—աղավնաձագ, պատանենալ—պատանիանալ): Հենց այս տեսակետից էլ բառատարբերակների խմբերում նոր ձևերի հաղթանակը ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործում է: Բայց կա նաև հակառակ երևույթը. բառային հնատիպ տարբերակները սովորաբար զրաբարյան կազմություններ են և գրական գործածության ավելի քան մեկուկես հազարամյակի պատմություն ունեն. գրական ժառանգորդությամբ հասնելով մինչև մեր օրերը, նրանցից շատերը դեռևս լիովին կենսունակ են մնացել, և հաճախ հենց այդ տարբերակներն են հաղթող դուրս գալիս: Այսպես, օրինակ, եթե փուրական, փուրաբար, փուրություն բաղադրությունների մեջ հաղթել է անհնչյունափոխ նոր ձևը (ույ-ը չի դարձել ու), ապա լուսային-լուսային, թունավոր-թույնավոր տարբերակներից առայժմ հաղթել են լուսային և թունավոր հնչյունափոխված ձևերը. հայրական, հայրաբար, հայ-

ուրջուն, հայրանալ բառերի մեջ հաղթել է նոր բաղադրական հիմքը, հորեղբայր, հորաբույր, հորապապ բաղադրությունների մեջ՝ հնատիպ հոր- հիմքը և այլն: Այս բոլոր դեպքերում իբրև կատարելագործում պետք է դիտել հենց այդ հնատիպ ձևերի հաղթանակը ոչ կենսունակ, «ապօրինի» նորատիպ տարբերակների նկատմամբ, ըստ որում դրանց կենսունակությունն ու կայունությունն ամրապնդվում է մեր գրական լեզվի ավանդականությունները:

Այսպիսով, բառապաշարի ներլեզվական տարբերակների միջև գոյություն ունեցող ներքին պայքարը բառապաշարի կատարելագործման անընդհատական պրոցես է, իսկ պայքարի այս կամ այն վախճանը, տարբերակներից մեկի կամ մյուսի հաղթանակը՝ այդ պրոցեսի շնորհիվ տեղի ունեցած կատարելագործման առանձնակի կամ ընդհանրական դրսեվորումը:

Բառապաշարի իմաստաբանական ու գործառական կատարելագործումը բառերի իմաստների ու գործածության ճշգրտումները, իմաստային անորոշությունների, շփոթությունների առաջ բերող բազմիմաստությունների վերացումը հոմանիշների գործառական, իմաստային ու ոճական տարբերակումներն են: Այսպես՝ 20—30-ական թվականներին ցուցում և ցուցմունք բառերը հավասարապես գործածվում էին «1. այսպես կամ այնպես վարվելու կամ գործելու պատվեր՝ առաջադրանք՝ խորհուրդ՝ հրահանգ (ռուս. указание), 2. վկաների և մեղադրյալ(ներ)ի՝ ըստ գործի էության տված բացատրությունների ու տեղեկությունների ամբողջությունը (ռուս. показание)» իմաստներով, այդ իմաստները որոշակիորեն տարբեր են, և երկու տարբեր բառերի գործածությունը հավասարապես երկու իմաստների համար շփոթ էր առաջացնում ինչպես դրանց գործածությունների, այնպես էլ, շատ հաճախ, խոսքի ճիշտ հասկացման մեջ: 40-ական թթ. այդ իմաստներն ու գործածությունները տարբերակվեցին. ցուցում բառն սկսեցին գործածել առաջին իմաստի համար, իսկ ցուցմունք-ը՝ երկրորդ իմաստի համար՝ որպես իրավաբանական տերմին.— ամբաստանյալ և մեղադրյալ բառերը գործածվում էին որպես նույնանիշներ. 60-ական թվականներին իմաստային տարբե-

րակման ենթարկվեցին և այժմ ամբաստանյալ գործածվում է աչյն անձը, որի մասին դատի տալու որոշում է կայացվել» (ռուս. подсудимый), իսկ մեղադրյալ-ը՝ «աչյն անձը, որին մեղադրանք է ներկայացվում որևէ հանցագործության համար» (ռուս. обвиняемый) իմաստով.— աստղաբանություն, (աստեղաբանություն), աստղագիտություն (աստեղագիտություն), աստղաբաշխություն (աստեղաբաշխություն) բառերը հավասարապես գործածվում էին միևնույն նշանակություններով (1. երկնային մարմինների ու նրանց համակարգերի ծագման, կառուցվածքի, շարժման օրենքների ու քիմիական կազմի ուսումնասիրությանը զբաղվող գիտություն. 2. հնում կարգացած կեղծ գիտություն երկրային գործերի ու մարդկանց կյանքի վրա երկնային լուսատուների ազդեցության մասին). 50-ական թվականներին իմաստների ու գործածության սահմանազատում տեղի ունեցավ. աստղագիտություն հատկացվեց առաջին իմաստին, աստղաբաշխություն-ը՝ «աստղագիտության այն ճյուղը, որ ուսումնասիրում է աստղերի ու աստղային համակարգերի բաշխումն ու շարժումները» իմաստին, աստղաբանություն-ը՝ վերը բերված երկրորդ իմաստին (հնում կարգացած կեղծ գիտություն...)— կազմակերպչական բառը գործածվում էր երկու տարբեր իմաստներով՝ «1. կազմակերպչին հատուկ, 2. կազմակերպչության հատուկ» (ռուսերեն организаторский և организационный բառերի դիմաց), իմաստների տարբերակման և անորոշության վերացման համար ստեղծվեց կազմակերպչական բառը ռուս. организационный-ի համար, իսկ կազմակերպչական-ը հատկացվեց միայն առաջին իմաստին (ռուս. организаторский).— լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ կազմ և կերտ բաղադրիչներով կազմված բարդությունները հավասարապես գործածվում էին թե՛ «կազմված, բաղադրված» և թե՛ «կազմող, բաղադրող» իմաստներով (հմմտ. բայակազմ և բայակերտ «1. բայ կազմող, 2. բայից կազմված»): վերջին տարիներում զգացվում է դրանք տարբերակելու միտում՝ —կազմ բաղադրիչը «կազմված, բաղադրված» (օր. բայակազմ գոյական «բայից կազմված գոյական»), իսկ —կերտ-ը՝ «կազմող, բաղադրող» իմաստի համար գործածելով (օր. բայակերտ ածանց «բայ կազմող ածանց»):— հրատարա-

կուրքուն բառը մի ժամանակ գործածվում էր և՛ հրատարակող մարմին, և՛ հրատարակված արտադրանք իմաստներով. իմաստների տարբերակում տեղի ունեցավ՝ առաջինի համար հրատարակչություն, իսկ երկրորդի համար՝ հրատարակչություն բառերի գործածությամբ: Այդ կարգի ճշգրտումների ու տարբերակումների են ենթարկվել նաև՝ զրագետ-զրակաճագետ, գիտուն-գիտեակա, պատմարան-պատմագետ, լեզվարան-լեզվագետ և բազմաթիվ այլ բառազույգեր, որոնց մեջ առաջինները գործածվում էին նաև երկրորդների նշանակությամբ (օր. գիտուն բառը, բացի «գիտելիքներով հարուստ, մտավորապես զարգացած» իմաստից, ուներ նաև «գիտնական» իմաստը, զրագետ բացի «զրաճանաչ» իմաստից ուներ նաև «զրականագետ» իմաստը և այլն): Իմաստների ու գործածությունների այսպիսի ճշգրտումները բառապաշարի կատարելագործում են այն տեսակետից, որ վերացեում են իմաստների ու գործածությունների շփոթը, անհարկի համանիշությունները՝ մանավանդ տերմինահամակարգերի մեջ, ու ճշգրտում բառերի գործածությունների սահմաններն ու ոլորտները:

Բազմիմաստությունն ու դրա հետևանքով բառի որոշակիորեն տարբեր իմաստների շփոթությունը, ինչպես և բառերի իմաստային արտակարգ ծանրաբեռնվածությունը վերացնելու համար հաճախ դիմում են այսպես կոչված նոր բառերի սերման, այսինքն՝ բազմիմաստ բառի այս կամ այն իմաստն արտահայտող բառերի կերտման՝ խոսքի մեջ իմաստը կոնկրետացնող լրացական կապակցությունների հիման վրա. օրինակ՝ ճակատ բառը ռազմական տերմինաբանության մեջ գործածվում էր երեք հիմնական իմաստներով՝ «1. աթև տարածությունը, որտեղ անմիջականորեն ծավալվում են ռազմական գործողությունները, 2. ռազմադաշտի որոշ հատված, որ ենթարկվում է մեկ միասնական հրամանատարության, 3. զորքերի մարտական դասավորության առաջնային գիծը, որ գտնվում է հակառակորդի զորքերի դիմացը». ստեղծվել էր տերմինային համանունություն միևնույն տերմինահամակարգի մեջ: Խոսքի մեջ այդ համանունությունը վերացվում էր լրացական կապակցություններով՝ համապատասխան որոշիչների օգնությամբ (օր. ռազմի ճա-

կատ, զորքի ճակատ կամ մարտական դասավորության ճակատ և այլն). համանունությունը վերացվեց երկրորդ իմաստի համար ռազմաճակատ բառի կազմությամբ՝ ռազմի ճակատ կապակցության հիմքի վրա (հմմտ. կովկասյան ռազմաճակատ, Հյուսիսային ռազմաճակատ և այլն): Նույնպես և՛ թև բառը ռազմական տերմինաբանության մեջ գործածվում էր երկու տարբեր իմաստներով՝ «1. զորքերի մարտական դասավորության կենտրոնական մասից աջ և ձախ ընկած հատվածներից յուրաքանչյուրը. 2. զորասյան (շարասյան) կենտրոնական մասի աջ և ձախ հատվածներից յուրաքանչյուրը». տերմինային համանունությունը վերացվեց զորաթև բառի կազմությամբ՝ երկրորդ իմաստի համար: Տերմինային համանունության և, առհասարակ, որոշակիորեն տարբեր հասկացությունները մեկ բազմիմաստ բառով արտահայտելու փոխարեն դրանցից մեկի կամ մի քանիսի համար նոր բառեր կազմելը սովորական նորակազմություններից տարբերվում է նրանով, որ եթե նոր բառերը, որպես ընդհանուր կանոն, կազմվում են նոր առարկաների, երևույթների և այլնի հասկացությունների անվանման համար, ապա բառերի սերումը տեղի է ունենում լեզվի մեջ արդեն իրենց արտահայտությունն ստացած հասկացությունների համար: Այս դեպքում նոր բառը, ըստ էության, արդեն ունեցած բառի մասնավորումն է՝ լեզվի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործումով կամ փոխառությունների օգնությամբ, ըստ որում, այս դեպքում էլ, իբրև կանոն, նոր բառը կազմվում է մասնավորեցնող, տարբերակող լրացական կապակցության հիմքի վրա. օրինակ՝ թև բառի վերը բերած ռազմական տերմինաբանության երկրորդ իմաստը խոսքի մեջ սովորաբար կոնկրետացվում, տարբերակվում էր զորքի թև, զորասյան թև, շարասյան թև կապակցությամբ, ուստի և դրա հիմքի վրա կազմվեց զորաթև բառը:

Բառապաշարի հարստացման ընթացքում հաճախ միևնույն հասկացությունն արտահայտելու համար ստեղծվում ու գործածության մեջ են դրվում մի քանի բառեր միաժամանակ. հանդես գալով իբրև բացարձակ նույնանիշներ կամ քազմանուններ, այդպիսի բառերը, որպես նորաբանություններ, «մրցակցության» մեջ են մտնում, և ժամանակի ըն-

Քացքում մրցակցութիւնը լուծվում է այս կամ այն հետեան-
քով: Օրինակ՝ փոխառյալ ցեխ «արտադրամաս» բառը 60-ա-
կան թվականներին հայերեն բառով փոխարինելու նպատա-
կով միաժամանակ կազմվեցին ու գործածվել սկսեցին երկու
բառեր՝ արտադրամաս և գործամաս, որոնց մրցակցութիւնը
շատ կարճ ժամանակամիջոցում լուծվեց հօգուտ արտադրա-
մաս-ի.— գեղեցկագիտութիւն և գեղագիտութիւն բառերը
մրցում էին իբրև համապատասխաններ. մրցակցութիւնը
լուծվեց գեղագիտութիւն-ի օգտին.— լուցիչ, վառիչ, ինֆնա-
վառիչ, ինֆնավառ, նրանան բառերը մրցակցում են իբրև
ռուսերեն заживалка-ի համապատասխաններ. այժմ ավելի
ու ավելի տարածվում և ընդհանրանում է վառիչ-ը: Այդ
կարգի բազմանունների մրցակցութիւնը կարող է տարբեր
հետեանքներ ունենալ. բերված օրինակների մեջ տվյալ տեր-
մինի համար օգտագործվող բառերից մեկն ընդհանրացել է,
«հաղթել», մյուսը (կամ մյուսները)՝ դուրս մղվել: Այլ դեպ-
քերում մրցակցող բառերը կարող են իմաստային տարբերա-
կումներ ստանալ, որով և վերանում է մրցակցութիւնը.
օրինակ՝ սիստեմ և համակարգ բառերը գործածվում էին հա-
վասարապես՝ միևնույն նշանակութիւններով. մրցակցու-
թիւնը հանգեցրեց այն բանին, որ սիստեմ բառը պահպան-
վեց որոշակի նշանակութիւնների ու գործածութիւնների
համար (ընտրական սիստեմ, դեկավարման սիստեմ, կառա-
վարման սիստեմ և այլն), իսկ մյուս իմաստների ու գործա-
ծութիւնների համար ընդհանրացավ համակարգ բառը
(համտ. լեզվական համակարգ, հոլովման համակարգ, հե-
ռուստակառավարման համակարգ, ջեռուցման համակարգ և
այլն).— սպասք և սարք բառերը հաճախ գործածվում էին
մեկը մյուսի նշանակութիւններ. այժմ մրցակցութիւնը հան-
գեցնում է դրանց որոշակի տարբերակման. սպասք-ը՝ «կեն-
ցադային առարկաների համալիր», իսկ սարք-ը՝ «որևէ աշ-
խատանքի համար անհրաժեշտ գործիք՝ հարմարանք»
իմաստներով:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելա-
գործման ուղիներից մեկն էլ փոխառյալ բառերը հայերեն
բառերով փոխարինելն է: Մեր լեզվի բառապաշարի մշակ-
ման ու հարստացման հիմնական սկզբունքներից մեկն այն

է, որ ըստ անհրաժեշտութեան պետք է դիմել փոխառութիւն-
ների օգնութեան. փոխառութիւնը մեր լեզվի բառապաշարի
հարստացման կենսական աղբյուրներից մեկն է: Դա չի նշա-
նակում, սակայն, թե ամեն օտար բառի փոխառութիւնը
խրախուսելի է. մեր լեզուն իր հարուստ բառապաշարով,
նրա մշակվածութեամբ, իր բառակազմական անսպառ հնա-
րավորութիւններով թույլ է տալիս սեփական բառերով ար-
տահայտել շատ ու շատ նոր հասկացութիւններ, կազմել
նոր մեքենաների և այլնի հասկացութիւնների անվանում-
ներ, ուստի և այսպես կոչված միջազգային բնույթի տեր-
մինների փոխարեն հայերեն նոր բառեր կազմելը կամ ար-
դեն ունեցած բառերը նոր իմաստներով գործածելը նույնպես
սովորական երևույթ է և մեր լեզվի բառապաշարի հարըս-
տացման ու համարման առաջնակարգ միջոցը: Քանի որ
բառապաշարի հարստացման այս երկու (ներքին և արտա-
քին) ճանապարհներն էլ կենսունակ են, ապա շատ հաճախ
այս կամ այն հասկացութիւնն արտահայտելու համար զու-
գահեռաբար գործածվում են հայացի և փոխառյալ բառերը՝
նույն հասկացութեան արտահայտութեան համար, որոնց
միջև, բնականաբար, տեղի է ունենում մրցակցութիւն, որ
հանգեցնում է մեկի կամ մյուսի հաղթանակին: Հաճախ է
պատահում նաև, որ որոշ ժամանակ գործածվում է միայն
փոխառյալ բառը, մինչև կազմվում է հայերեն հաջող համա-
պատասխանը և դուրս մղում նրան: Այսպես, օրինակ, 20—
30-ական թվականներին գործածվում էին սոլո, օրկեստր,
կոնցերտ, աֆիշ (ա), կոմենդանտ, ստանոկ, բրակ և բազ-
մաթիվ փոխառյալ բառեր, որոնց համապատասխան հայա-
կազմ բառեր կամ դեռևս չէին կազմվել, կամ էլ, եթե կային
էլ, չէին գործածվում. ժամանակի ընթացքում սկսեցին գոր-
ծածվել հայակազմ համապատասխանները (մենակատարում,
նվագախումբ, համերգ, ազգ, պարետ, հաստոց, խոտան) և
դուրս մղեցին օտար բառերը.— ցեխ «արտադրամաս» բառը
գործածվում էր իբրև միակ կանոնական-գրական բառ, բայց
1965 թվականին փոխարինվեց արտադրամաս բառով.— 40-
ական թվականներին գործածվում էին պարտիա «կուսակցու-
թիւն», կոնստիտուցիա «սահմանադրութիւն», ռեպուզիա
«հեղափոխութիւն» և մի քանի այլ բառեր՝ Տերմինաբանական

կոմիտեի հատուկ որոշման համաձայն. միտում կար գործածելու նաև ռայոն բառը՝ հայերեն շրջան-ի փոխարեն՝ մասնավորապես քաղաքային շրջանների համար (օր. Երևան քաղաքի Սպանդարյան ռայոն), որով գործածության մեջ մտան նաև ռայկոմ, ռայսովետ, ռայոնական և այլ բառեր՝ հայերեն համապատասխանների փոխարեն. 50-ական թվականների երկրորդ կեսում այդ բառերը կրկին փոխարինվեցին հայերեն բառերով, և այժմ գործածվում են միայն հեղափոխություն, սեմմանադրություն, շրջան, կուսակցություն և այլն.— մինչև 50-ական թվականների վերջերը թե՛ մամուլում և թե՛ գիտական-մասնագիտական գրականության մեջ գործածվում էր փոխառյալ արախիս բառը, որ փոխարինվեց գետնաճուղ հայերեն բառով և այլն, և այլն: Փոխառությունների մերժման տեսակետից հատուկ վերաբերմունքի առարկա են այսպես կոչված ներքին փոխառությունների մեջ մտնող այն բոլոր բառերը, որոնք մեր բարբառները և ժողովրդախոսակցական լեզուն վերցրել են արևելյան լեզուներից (այսպես կոչված թուրք-պարսկական փոխառություններ). իբրև ընդհանուր կանոն, այդ բառերը դիտվում են որպես բարբառային բառեր և շեն հանձնարարվում գործածության՝ գրական լեզվի շեղոք չեզվաժողում:

Փոխառյալ բառերի փոխարինումը հայերեն համապատասխաններով մեր լեզվի բառապաշարի կատարելագործում է ոչ միայն նրանով, որ անհարկի փոխառությունները դուրս են մղվում մեր լեզվից, այլև նրանով, որ նպաստում են մեր լեզվի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործմանը, այդ հնարավորությունների ծավալմանը, ինչպես և՛ զանազան անպատեհությունների վերացմանը: Այսպես, օրինակ, ցեխ բառի գործածությունը հաճախ անհարմար արտահայտությունների պատճառ էր դառնում՝ շփոթվելով հայերեն ցեխ բառի հետ (հմմտ. օր. բանվորներն աշխատում են ցխում.— արտադրամասում, թե ցեխի մեջ). արժանապատեհ բառը, փոխարինելով օտար բառին, վերացրեց այս կարգի շփոթությունների ու անպատեհությունների հնարավորությունը: Ռուսերենում սույն բառը գործածվում է թե՛ երգի, թե՛ պարի, թե՛ նվագի համար. նույնպես և՛ սոլիստ-ը՝ երգչի, պարողի, նվագչի համար. դրան ավելանում էր նաև այն, որ

հայերենում այդ բառից հնարավոր չէր կազմել համապատասխան բայը: Հրաժարվելով դրանից, հայերենն ունեցավ մենակատարում, մենակատարել, մենակատար ընդհանուր իմաստով բառերը և մեներգ, մեներգիչ, մեներգել, մենանվագ, մենանվագել, մենանվագիչ, մենանվագում, մենանվագային, մենապար, մենապարել մասնավոր իմաստով բառերը.— նույնը կարելի է ասել նաև կոնցերտ, օրկեստր, աֆիշ(ա), կոմենդանտ բառերին փոխարինած համերգ, նվագախումբ, ազդ, պարետ բառերի մասին (համերգ, համերգել, համերգային, համերգասրահ, համերգավար, նվագախումբ, նվագախմբային, պարետ, պարետատուն, պարետախցիկ, ազդաթերթ, ազդային) և այլն, և այլն: Վերջապես, փոխառյալ բառի փոխարինումը հայերեն բառով կարող է թելադրվել նաև իմաստային կատարելագործման, այսինքն՝ տարբեր իմաստների տարբերակման ու ճշգրտման անհրաժեշտությամբ. այս դեպքում օտար բառը սահպանվում է որոշ իմաստի կամ իմաստների համար, իսկ մյուս իմաստների համար կազմվում կամ գործածության մեջ է դրվում հայերեն բառ. այդպես է տեղի ունեցել կուրս բառի պահպանումով դասընթաց բառի գործածությունը, սիտեմ բառի պահպանումով՝ ճամակարգ բառի գործածության մեջ դրվելը և այլն, և այլն: Այս երկրորդ կարգի բառերի զուգահեռ գործածությունը, ինչպես վերն ասվեց, իմաստարանական կատարելագործման պահանջով է տեղի ունենում:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործման կարևոր իրողություններից է նաև բառակապակցությունների և հարադրական բաղադրությունների բառացումը, այսինքն՝ դրանց վերածումը համադրական կամ հատվածական բաղադրությունների. ինչպես. գորական կամ գորհերի միավորում—գորամիավորում, անկյան ֆար (= գրքվէմ անկեան)—անկյունֆար, գլուխ գործոց—գլուխգործոց, կիր առնել—կիրառել, վեր ածել—վերածել, անց կացնել—անցկացնել, նկատի առնել—նկատառել, միտը (միտքը) պահել—մտապահել, այգեգործական և բանջարաբուծական—այգեբանջարաբուծական, ռազմական հեղափոխական—ռազմահեղափոխական, պրոֆեսորական և դասախոսական—պրոֆեսորադասախոսական, առևտրական և արդյու-

ճարտարական-անտրադոլմաբերական և այլն: Բառակապակցութիւնների բառացումը կատարելագործում է այն տեսակետից, որ, իբրև ընդհանուր կանոն, բառակապակցութիւններն ավելի երկար են, քան նրանց հիմքի վրա կազմված բաղադրութիւնները, ուստի և դրանով իրացվում է լեզվի մեջ գործող խնայողութիւյան սկզբունքը: Հարադրութիւնների բառացումը, բացի դրանից, կատարելագործում է նաև բառակազմական իրողութիւնների միասնականացման տեսակետից. ինչպես հայտնի է, ժամանակակից հայերենում հարադրական բայերից բայանուններ ու ածականներ կազմվում են համադրական բաղադրութիւններով, ինչպես՝ անց կացնել—անցկացում, նկատի առնել—նկատառում, գործ ածել—գործածում, գործածական, գործածութիւն, առաջ քաշել—առաջաշում և այլն: Հարադրական բայերի բառացումը, այսինքն՝ նրանց վերածումը բարդութիւնների, վերացնում է անմիօրինակութիւնը և ստեղծում բայերի և դրանցից կազմվող բայանունների ու բայածականների կազմութիւյան միօրինակութիւն ու միասնականութիւն (հմմտ. վերածում—վերածել, գործածական—գործածել, անցկացում—անցկացնել և այլն):

Բառակապակցի կատարելագործման կարևորագույն իրողութիւններից են բառային կազմի մեջ տեղի ունեցող ներքին տեղաշարժերը, այսինքն՝ գործառական ու լեզվաոճական տարբեր շերտերի պատկանող բառերի փոխանցումը մեկ շերտից մյուսին: Այդ փոխանցումներն ու ներթափանցումները տեղի են ունենում հիմնական հետևյալ ուղղութիւններով:

1. Բառերի տեղմինացում.— Գիտութիւյան, տեխնիկայի, արտադրութիւյան, մշակութի զարգացումը պահանջում է դրանց յուրաքանչյուր ճյուղի, ենթաճյուղի, բնագավառի տեղմինահամակարգերի հարստացում ու կատարելագործում, որը իրականացվում է ինչպես նոր բառերի կազմութիւյամբ կամ փոխառութիւններով, այնպես էլ արդեն ունեցած բառերի իմաստաբանական զարգացումով, կատարելագործումով և գործառական վերաբաշխումով: Տեղմինահամակարգերի համալրումը նորակազմ կամ փոխառյալ բառերով մտնում է բառակապակցի հարստացման ընդհանուր

գործընթացի մեջ և այստեղ դրան շնք անդրադառնա: Բառերի տեղմինացում ասելով հասկանում ենք լեզվի մեջ արդեն գոյութիւն ունեցող և բառակապակցի գործառական կամ պատմական տարբեր շերտերի պատկանող բառերի օգտագործումը որևէ տեղմինահամակարգի մեջ՝ համապատասխան տեղմինային իմաստով: Այսպես, օրինակ, թև բառը շեղոք շերտի բառ էր, որ օգտագործվեց ռազմական, տեխնիկական ու սպորտային տեղմինահամակարգերում, դարձավ տեղմին՝ այդ բնագավառներից յուրաքանչյուրին հատուկ գիտական հասկացութիւնների համար.— խոռոչ շեղոք շերտի բառն օգտագործվեց երկրաբանութիւյան, կազմախոսութիւյան (անատոմիայի), բժշկութիւյան մեջ որպես տեղմին՝ յուրաքանչյուրին հատուկ տեղմինային իմաստով.— նօրագոյացում շեղոք շերտի բառ էր, որ օգտագործվեց որպես բժշկական և լեզվաբանական տեղմին.— գիրք շեղոք շերտի բառը դարձավ պոլիգրաֆիական ու գրադարանագիտական տեղմինահամակարգերի բառ.— ննչյուն շեղոք շերտի բառ էր՝ «ձայն» ընդհանուր նշանակութիւյամբ, որ դարձավ ֆիզիկայի և լեզվաբանութիւյան տեղմին.— էտ, էտել, տհալ, շմուշկ, անդալիս, դահուկ, սելլավ բարբառային բառեր էին, որոնք դարձան գյուղատնտեսութիւյան, սպորտի, սննդարդյունաբերութիւյան և այլ ճյուղերի տեղմիններ.— ական, մարտկոց, սաղավարտ, ռումբ և այլն գրաբարյան բառեր էին, որոնք դարձան տեղմիններ և այլն, և այլն: Այս կարգի բառերի տեղմինացումը հանգեցնում է՝ ա) շեղոք շերտի բառերի հատկացման տեղմինաբանական շերտին (թև, խոռոչ, հնչյուն և այլն), բ) բարբառային շերտին պատկանող բառերի հատկացման որևէ տեղմինահամակարգի (սածիլ, էտ, դահուկ, անդալիս և այլն), գ) շեղոք շերտի բառերի անցում գործուն շերտին՝ որպես տեղմինային բառեր (գեղմ, խրոց և այլն):

2. Տեղմինների բառացում.— Սա նախորդին հակառակ երևույթն է: Շատ բառեր նախապես գործածվում են միայն որպես տեղմիններ, բայց ժամանակի ընթացքում հենց այդ տեղմինների մասսայականացումը հանգեցնում է այն բանին, որ, պահպանելով իրենց տեղմինային իմաստը կամ իմաստները, ստանում են նաև փոխաբերական, ոչ տեղմինային իմաստներ և այդ իմաստներով մտնում շեղոք կամ բանաս-

տեղծական բառաշերտերի մեջ: Օրինակ՝ պատվաստել գյուղատնտեսական տերմին էր, որ դարձավ նաև բժշկական տերմին, փակ հետո ստացավ նաև «1. ներշնչել, արտաքին միջոցներով որևէ զգացում՝ հատկութուն՝ երևույթ առաջացնել, 2. օտարամուտ՝ խորթ մի բան յուրացնել» փոխաբերական իմաստները: Այդպես են նաև՝ կերպար գրականագիտական տերմինը՝ «պատկեր», «կերպարանք» փոխաբերական իմաստով, շարժական ուռուցի բժշկական տերմինը՝ «վտանգավոր՝ վնասակար երևույթ» փոխաբերական իմաստով, լիբերալ քաղաքական տերմինը՝ «բնատապարտելիորեն բարեհոգի, զիջողամիտ» փոխաբերական իմաստով, լարախաղաց սպորտային տերմինը՝ «1. շահագանց ճարպիկ, ամեն կարգի նեղ միճակից խորամանկությամբ՝ աչքակապուկյամբ դուրս պրծնող մարդ, 2. ճարպիկ խաբեբա» իմաստներով, բազմապատկել մաթեմատիկական տերմինը՝ «շատացնել, ավելացնել, բազմացնել, մեծացնել» փոխաբերական իմաստներով, հրամանատար ռազմական տերմինը՝ «ղեկավար, պարագլուխ» փոխաբերական իմաստով և այլն, և այլն:

Այս կարգի բառերի տեղաշարժումն այն է, որ դրանք, մնալով այս կամ այն տերմինահամակարգում իբրև տերմինաբանական շերտի բառեր, ոչ տերմինային իմաստներով անցնում են շեղոք կամ բանաստեղծական շերտերին, ըստ տրոստ որքան ավելի գիտություն ու տեխնիկայի գիտելիքները լայն մասսաների սեփականությունն են դառնում, որքան ավելի մեծ շահով է տեխնիկան թափանցում կենցաղի մեջ, այնքան ավելի է ծավալվում այդ երևույթը:

3. Ժողովրդախոսակցական և բարբառային բառերի գրավանգում.— Մեր գեղարվեստական գրականության մեջ՝ ստեղծագործական նպատակներով, մամուլում, հաճախ նաև գիտահանրամատչելի գրականության մեջ գործածվել ու գործածվում են ժողովրդախոսակցական լեզվի ու բարբառների քաղմաթիվ բառեր: Այդ բառերը, ընդհանուր առմամբ, պատկանում են մեր գրական լեզվի բառապաշարի ժողովրդական և բարբառային բառաշերտերին: Սակայն բառապաշարի զարգացման ընթացքում այդ բառերից շատերը ստանում են լայն գործածականություն և ժամանակի ընթացքում բարձրանում գրական լեզվի բառերի շարքը՝ մտնելով նրա շեղոք

կամ տերմինաբանական շերտերի մեջ: Բառերի տերմինացման մասին խոսելիս մենք արդեն բերեցինք բարբառային և ժողովրդախոսակցական մի խումբ բառեր, որոնք տերմիններ են դարձել և դրանով փակ՝ գրականացել: Ժողովրդախոսակցական ու բարբառային բառերի գրականացած ու շեղոք շերտին անցած քաղմաթիվ բառերից կարելի է հիշել՝ առաջվա, ալրաբաթախ, ալրամաղ, բարալիկ, բոի, բարուր, բացբերան, տնալ, անդալիս, բանջարեղիկ, ձննալ, բողոմիկ, շվալ, տկողին, գայլախեղդ (գելխեղդ), լուսնահաշ, մարդագույն, բուկից, բխախեղդ, ֆաղհան, հնձվոր, ջրվոր, արջառ, շանչ (խաղողի), ծակաչի, ականջմտուկ (ականջմտի), աչխալույս, աչխալուսանք, աներանք, հերանք, խնամոնք և այլն, և այլն: Այսպիսի քաղմաթիվ բառեր մեր գրական լեզվի համար այժմ այնքան սովորական են դարձել, որ հաճախ դժվար է լինում որոշել՝ իսկապե՞ս դրանք ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային բառեր են, թե՞ գրական ժառանգորդություն գրաբարից մեր գրական լեզվին անցած բառեր, և դրա ստույգ որոշումը պահանջում է պատմական-բառագիտական հետազոտություն:

4. Բառերի հնացում.— Բառապաշարի զարգացման ընթացքում, զանազան կարգի լեզվական և արտալեզվական պատճառներով, որոշ քանակով բառեր դադարում են գործածվելուց և գործուն շերտից անցնում են բառապաշարի ոչ գործուն շերտին: Բառերի հնացման երկու գործոնները՝ լեզվական և արտալեզվական, համապատասխանորեն առաջ են բերում բառերի հնացման տարբեր կարգեր, որոնց մասին հանգամանորեն խոսվում է ստորև:

Քանի որ բառապաշարի զարգացման ընդհանուր ուղղվածությունը բառապաշարի արդիականացումն է, այս բառի ամենալայն իմաստով, ապա բառերի հնացումը դրա իրականացման հիմնական ուղիներից մեկն է: Ինչպես շեղոք շերտի բառերի անցումը ոչ գործուն շերտի պատմաբառերի ֆոնդին, այնպես էլ բուն իմաստով հնացած բառերի գործածությունից դուրս գալը բառապաշարի կատարելագործման գործընթացում իրացնում են բառերի «զտումը», ըստ

որում պատմաբաների համար այս գտումը հասարակական կյանքում տեղի ունեցող իրույթների, գաղափարների, սովորույթների և այլնի գտման արտահայտությունն է, մինչդեռ բուն հնացած բաների գտումը՝ լեզվի զարգացման ընդհանուր պրոցեսի արտահայտությունն ու իրացումը:

5. Ոչ գործուն շերտի բառերի գործունացում.— Ինչպես գեղարվեստական գրականության, այնպես էլ տեղմինաբանության պահանջով հաճախ հնացած բառերը վերստին սկըսում են գործածվել և, վերակենդանանալով, անցնում լեզվի զարգացման սովյալ փուլի գործուն շերտի այս կամ այն մասնաշերտին, ինչպես՝ բագրիք, կոպար, հերատուկ, բիլ, զգլխիչ, ծիծաղախիտ, զգետնել, ընդուկնել, դաստակերտ, առաքել, սաղավարտ և այլն: Ժամանակակից հայերենի համար այդ կարգի բառերը մեծ մասամբ գրաբարյան բառեր են, որոնք մեր գրողներն ու գիտնականները ուղղակիորեն քաղում են բառարաններից կամ հին մատենագրություններից (օր. ծիծաղախիտ, գեղազանգուր, հիր, հերատուկ), մյուս մասը՝ աշխարհաբար գրական լեզվի նախորդ փուլերի բառեր (գրաբարյան-ժառանգորդական կամ աշխարհաբարյան), որոնք որոշ շրջանում դադարել են գործածվելուց, բայց այժմ կրկին գործածական են դառնում (օր. դաստակերտ, երիվար, բագրիք, բաղդատել, արգեղարան և այլն): Ոչ գործուն շերտի գործածության մեջ մտած բառերը սովորաբար պատկանում են կամ տեղմինաբանական, կամ էլ բանաստեղծական շերտերին, թեև չի բացառվում նաև դրանց անցումը շեղոք շերտին (օր. բագրիք, արգելարան, առաքել, սաղավարտ և այլն): Ծթե բառերի հնացումը և գործածությունից դուրս գալը գոյություն ունեցող ու գործածվող բառերի մեջ կատարվող գտում է, ապա ոչ գործուն շերտի բառերի վերըստին գործունացումը ընտրություն է հնացած բառերի, նրանց գործածություն նոր մտտեցումով, լեզվի մեջ նոր առաջացած պահանջով և այս տեսակետից էլ բառապաշարի կատարելագործման ընդհանուր պրոցեսի արտահայտություններից մեկն է, ինչպես և, իհարկե, բառապաշարի հարստացման ընդհանուր պրոցեսի իրականացման ուղիներից մեկը:

* * *

Ամփոփելով բառապաշարի կատարելագործման մասին վերը շարադրվածը, կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրակացություններին:

1. Բառապաշարի կատարելագործումը սովյալ լեզվի բառային կազմի ներքին զարգացումն է, որն ուղղված է լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բառերի իմաստաբանական, գործառական, ձևական-ձևաբանական և բառակազմական հատկանիշների արդիականացմանը՝ լեզվի մեջ գործող զարգացման ներքին (ներկեզվական) օրինաչափություններին համապատասխան և արտաքին (արտալեզվական) գործոնների թելադրանքով:

Այդ տեսանկյունից դիտելով ժամանակակից հայերենի բառային կազմում տեղի ունեցող գործընթացները, տեսնում ենք, որ դրանք, ամբողջությամբ վերցրած, իրացումն են մեր լեզվի մեջ գործող օրինաչափությունների ծավալման, դրանց իրականացման, բառակազմական, հնչյունաբանական, ձևաբանական և այլ իրողությունների համակարգայնացման ու միասնականացման ընդհանուր արտահայտությունը:

2. Վերը բերված այն բոլոր փոփոխություններն ու դրանց տեսակները, որոնք վերաբերում են ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործմանը, չեն սպառում բառապաշարի կատարելագործման բոլոր դրսևորումներն ու իրողությունները: Դրանք առավել ընդհանուր և, այդ պատճառով էլ, առավել ակնհայտ իրողություններն են, որոնք ուրվագծում են միայն մեր լեզվի բառապաշարի կատարելագործման հիմնական դրսևորումները և միտումները:

3. Լեզվի զարգացման և ոչ մի փուլում էլ բառապաշարի կատարելագործումը, իր բոլոր դրսևորումներով և ամենամեծ մասշտաբներով հանդերձ, չի կարող դիտվել իբրև ավարտուն գործընթաց. այն, ինչ որ այսօր հանդես է գալիս որպես կատարելագործման իրացում, վաղը կարող է իր դարն ապրած լինել և փոխարինվել ավելի կատարյալով՝ լեզվի զարգացման վաղվա փուլին համապատասխան: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարն այս տեսակետից առավել ևս հարաշարժ ու հարափոփոխ վիճակ է ներկայացնում, ըստ որում, բացի արտա-

լեզվական գործոնների հզոր ներգործությունից (գիտատեխնիկական հեղափոխություն, մշակույթի, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության արտակարգ զարգացում, արտադրության, գիտության և առհասարակ հասարակական գործունեության նորանոր բնագավառների զարգացում և այլն), կարևորագույն հանգամանք է նաև այն, որ մեր գրական լեզվի բառապաշարի շեղոք շերտի, ինչպես և առանձին ոլորտների գործառական բառաշերտերի ստանդարտացումը իր իսկական կենսագործման հունի մեջ է մտել միայն սովետական իշխանության օրոք: Նախորդ շրջանում, շնայած այդ նպատակին ուղղված բոլոր ջանքերին, քնականաբար չէին կարող ցանկալի արդյունավետությամբ իրականացվել բառապաշարի ստանդարտացման խնդիրները՝ պատմահասարակական հայտնի պայմանների մեջ, Այս տեսակետից կարևոր է բացահայտել ոչ միայն բառապաշարի կատարելագործման վերը թվարկված դրսևորումների դերն ու կշիռը, այլև դրանց ընդհանուր միտումը բառային կազմի զարգացման հեռանկարի տեսակետից՝ ներլեզվական ու արտալեզվական գործոնների արդի պայմաններում:

4. Հետազոտական նպատակով վերը բերված իրողությունները ներկայացվել են որպես միմյանցից առանձնացած երկվույթներ և քննության առնվել իրարից անկախ: Հասկանալի է, սակայն, որ լեզվի մեջ դրանք միասնաբար հանդես եկող, շատ հաճախ միմյանց հետ խաչավորվող կամ միևնույն երկվույթի տարբեր կողմերը ներկայացնող իրողություններ են: Այսպես, օրինակ, հակադրությունների պայքարը ներլեզվական բառատարբերակների այնպիսի զույգերի միջև, ինչպիսիք են աստեղագիտություն—աստղագիտություն, աղբերաբովա—աղբյուրաբովա և այլն, պտակվում է, ինչպես ասացիք, մեկի հաղթանակով, բայց սա ինքնին արդեն նշանակում է, թե պայքարի մյուս հետևանքն էլ բառերի հնացումն է: Եթե բերված բառազույգերի մեջ հաղթանակել ու կանոնական են դարձել աստղագիտություն, աղբյուրաբովա և այլն, ապա դրանով իսկ աստեղագիտություն, աղբերաբովա բառերը հնացել են: Ստացվում է այնպես, որ հակադրությունների պայքարը նաև բառերի հնացման, գործածությունից դուրս մղվելու գործընթաց է: Դա, իսկապես, արդպես էլ է, թեև այդ էլ միակ ելքը չէ. հնա-

րավոր է, որ հակադրությունների պայքարը, սովալ դեպքում բառատարբերակների մրցությունը, հանգեցնի այլ հետևանքների, ասենք, իմաստաբանորեն կամ գործառապես տարբերակված բառերի առաջացման:

Այնուհետև. բերված զույգերի մեջ աստղ-, աղբյուր- բաղադրիչներով, որպես նորատիպ բաղադրական հիմքերով, կազմված բարդությունների հաղթանակն ու կանոնականացումը մենք դիտեցինք որպես աշխարհաբարի բառակազմական օրինաչափությունների դրսևորում. դա ճիշտ է, իհարկե: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, այդ բանում կարելի է դիտարկել նաև մի մասնավոր, հենց այդ բառերին հատուկ իրողություն, այն, որ աստղ, աղբյուր բառերի սեռական աստեղ, աղբեր ձևերը մահացած ձևեր են, որի հետևանքով աստեղ-, աղբեր- բաղադրական հիմքերն էլ հեշտությամբ են «զիջել» իրենց տեղը աստղ, աղբյուր հիմքերին: Այս հանգամանքն էլ, սակայն, իր հերթին կապվում է մեր լեզվի մեջ պատմականորեն գործած ու գործող ներքին օրինաչափության՝ հոլովների ու հոլովման համակարգի պատմական զարգացման ընդհանուր պրոցեսի հետ: Սա նշանակում է, թե քննության առնելով բառապաշարի կատարելագործման զանազան իրողություններն ու դրանց ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնակի բնույթ կրող դրսևորումները, անհրաժեշտ է դիտարկել դրանք իրենց փոխադարձ կապերի ու պայմանավորվածության մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ դրանց և լեզվի տարբեր բաղադրիչների համակարգերում գործող զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների կապի ու պայմանավորվածության մեջ:

դ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը

Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը բառերի իմաստափոխական այն իրողությունների ամբողջությունն է, որի մասին հանգամանորեն խոսեցինք իմաստաբանության մեջ: Եթե բառապաշարի հարստացումը նոր բառերի օգնությամբ համալրում է լեզվի բառային կազմը նորանոր հաս-

կացութիւններին անվանումներով, դրանով իսկ ամրագրելով լեզվի մեջ մարդկային մտքի առաջընթացը հասարակական գործունեութեան բոլոր բնագավառներում, ապա բառերի իմաստների փոփոխութիւնները հարստացնում, համալրում են լեզվի բառապաշարը դարձյալ նորանոր հասկացութիւններով՝ արդեն ունեցած բառերի իմաստների հարստացումով: Այն փաստը, որ մեկ բառի օգնութեամբ մենք կարողանում ենք արտահայտել բազմաթիւ իմաստներ, այսինքն՝ մեկ բառն օգտագործել բազմաթիւ առարկաների, երևութիւնների և հատկանիշների հասկացութիւնների անվանման համար, ինքնին ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառապաշարի հարստացում ու համալրում: Հստ էութեան ոչ մի տարբերութիւն չկա այն բանի մեջ, թե նոր հասկացութեան համար մենք նոր բա՞ռ ենք կազմում, թե՞ արդեն ունեցած բառն օգտագործում ենք նաև դրա արտահայտման համար: Ավելին. բառերի բազմիմաստութիւնը որոշակիորեն խնայողութիւն է բառերի քանակային սահմանափակման տեսակետից. ի՞նչ կլինէր մարդու վիճակը, եթե ամեն մի իմաստի համար լեզուն տրամադրեր միայն մեկ բառ, այլ կերպ ասած, եթե լեզուն ունենար միայն մենիմաստ բառեր: Մենք ստիպված կլինեինք այդ դեպքում անսահմանափակ թվով բառեր կազմել և ստեղծել մարդու միտքը ծանրաբեռնող այնպիսի բառաքանակ, որ զգալիորեն կզժվարացներ լեզվին տիրապետելու գործը և մարդկանց կողմից զոնն ամենօրյա հաղորդակցման համար անհրաժեշտ բառերի յուրացումը: Անշուշտ բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը ոչ միայն բառերի նորանոր իմաստներ ստանալն է, այլև որոշ իմաստների հնացումը, սակայն իմաստաբանական զարգացման համար առավել էականը և գերակշռողը նոր իմաստների առաջացումն է: Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման ընդհանուր օրինաչափութիւնը կարելի է համարել բառերի բազմիմաստացման պրոցեսը: Այդ պրոցեսը, ինչպես տեսանք, տեղի է ունենում հիմնականում խոսքի մեջ բառերի տարբեր փոխաբերական գործածութիւններով, որ հանգեցնում է փոխաբերական նշանակութիւնները բառիմաստի վերածելուն: Որքան ավելի զարգացած են հա-

սարակութիւնը, նրա տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքը, այնքան ավելի բազմակողմանի են ոչ միայն մարդկանց գիտելիքները, այլև դրանց միջև եղած կապերը, մերձավոր ու հեռավոր նմանութիւնները, համեմատելի եզրերը, որոնք հիմք են դառնում զանազան կարգի համեմատութիւնների ու փոխաբերութիւնների համար: Մյուս կողմից, որքան ավելի բուռն ընթացք է ունենում հասարակական կյանքը, որքան ավելի բուռն թափով են զարգանում գիտութիւնը, տեխնիկան, տնտեսութիւնը, մշակութիւնը, որքան դրանց նվաճումները ավելի մասսայական են դառնում և որքան ավելի բարձրանում է տվյալ լեզվով խոսող հասարակութեան կրթական մակարդակը՝ միջնակարգ ու բարձրագույն կրթութեան զարգացմամբ, այնքան ավելի բուռն, բազմակողմանիորեն և արդյունավետ կերպով է ընթանում բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը: Հենց այդպիսի պայմաններում է ընթացել ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը սովետական կարգերի օրոք և, մասնավա՞նդ, վերջին 30 տարիների ընթացքում: Գիտատեխնիկական հեղափոխութիւնը, պարտադիր յոթնամյա կրթութեան իրականացմանը, բուհական լայն ցանցի ստեղծումը մեր լեզվի բառապաշարի ոչ միայն վիթխարի հարստացման, այլև իմաստաբանական բուռն զարգացման կայուն գործոնները դարձան: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման մասին գաղափար կազմելու համար կարելի է բերել հետևյալ տվյալները: Ստ. Մալխասյանցի բառարանը լույս է տեսել 1944—1945 թվականներին և բառերի նշանակութիւնների ճշտալիցումներով (բառերի բազմիմաստութեամբ) ներկայացնում է մինչև այդ թվականների վիճակը. ժամանակակից հայերենի երկու նոր բացատրական բառարանները լույս են տեսել վերջին տասնամյակում և արտացոլում են բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման այժմյան վիճակը: Մի քանի բառերի իմաստների համեմատութիւնը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

Բառեր	Նշանակություններ	
	Ստ. Մալխասյանցի բառարանում	Նոր բառարաններում
տնցնել	18	31
թե	18	37
թույլ	5	39
խոսել	13	33
կտրել	25	35
հանել	41	40
մնալ	11	20
նստել	15	31
պահել	22	45
պատմություն	9	18
պատրաստել	9	24
չախչախում	2	13
վերցնել	10	34
տալ	31	62
օղակ	5	29

Քերված 15 բառերի համար Ստ. Մալխասյանցի բառարանում տրված է ընդամենը 224 նշանակություն, իսկ նոր բառարաններում՝ 491, որ նշանակում է, թե վերջին երեսնամյակում բառերի իմաստաբանական զարգացումը հանգեցրել է նշանակությունների ավելի քան կրկնապատկմանը: Ընդհանուր առմամբ նոր բառարանների մեջ բառերի նշանակությունների ճյուղավորումները արտակարգորեն հարուստ են, որ ոչ այլ ինչի հետևանք է, քան բառերի բազմիմաստացման:

Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման պրոցեսը, ինչպես ասացինք, ենթադրում է ոչ միայն բառերի բազմիմաստացում, այսինքն՝ նորանոր իմաստների առաջացում, այլև որոշ քանակով բառերի արդեն ունեցած իմաստների հնացում, դրանց մոռացում: Դրա հետևանքն է լինում որոշ բանակով բառերի՝ անցյալում ունեցած որոշակի գործածությունների ու իմաստաբանական ճյուղավորումների նվազում, որը, սակայն, փոխհատուցվում է հենց նույն բառերի նորանոր իմաստների ձեռքբերումով:

Վերջապես, իմաստաբանական զարգացման դրսևորումներից մեկն էլ բառերի փոխաբերական գործածությունների, դրանց պայմանավորող զուգորդությունների փոփոխություններն են, որոնք հաճախ հանգեցնում են փոխաբերությունների օղջ համակարգի առաջացման: Այս տեսակետից առանձնապես

կարևոր են քաղաքական-գաղափարական պատկերացումներով պայմանավորված փոխաբերությունները: Գաղափարական-քաղաքական, ինչպես և գիտական ըմբռնումների հիմքի վրա տեղի ունեցած պատկերացումների ողջ համակարգի վերափոխման համար ավելի ցայտուն է կրոնական պատկերացումների, հին հայկական և, մասնավոր, հին հունական դիցաբանություն, որպես գեղարվեստական պատկերների և փոխաբերությունների հիմքերի, վերափոխումը նոր ըմբռնումներով, նոր պատկերացումներով: Մինչսովետական շրջանի մեր գեղարվեստական (որոշ շափով նաև գիտական) գրականության մեջ փոխաբերությունների համար շատ սովորական են Աստվածաշնչից քաղված դեպքերի ու դեմքերի հետ կատարվող համեմատությունները և կրոնական պատկերացումներով պայմանավորված փոխաբերությունները: Սովետական կարգերի օրոք այդ պատկերացումները փոխարինվեցին նոր ըմբռնումներով, իսկ դրա հետևանքով՝ նաև փոխաբերությունների համար որպես հիմք հանդիսացող նոր երևույթներով և մարդկանց նոր պատկերացումներով:

Ե. Ժամանակակից հայերենի հնացած բառերը և հնարանությունները

1. Բառերի հնացումը և դրա պատճառները

Բառերի հնացումը տեղի է ունենում լեզվական և արտալեզվական գործոնների թելադրանքով:

Լեզվական են այն բոլոր գործոնները, որոնք զանազան կարգի փոփոխություններ են առաջացնում բառապաշարի մեջ՝ բառապաշարի կատարելագործման ու մշակման ներքին պահանջների թելադրանքով: Այսպես, օրինակ, ԲաՖՖու դարաշրջանում գործածական էր կախարդադպաս մակբայը, և ԲաՖՖին գործածել է այն. այժմ այդ բառը չի գործածվում, ըստ որում նա փոխարինվել է կախարդականորեն բառով: Առաջին բառի հնացումը քացատրվում է մեր գրական լեզվի մեջ գործող մի ընդհանուր միտումով, այն է՝ ենթակայական դերբայից կազմվող մակբայների փոխարինում ածականներից կազմվող մակբայներով (համտ. գործողապես-գործունորեն, ստի-

պողապես-ստիպողականորեն, հարկադրողաբար-հարկադրաբար, հարկադրականորեն և այլն). — մարմարիոն բառը հնացել է՝ փոխարինվելով մարմար-ով, որովհետև քիմիական տարրերի, մետաղների, հանքանյութերի անվանումների — ուն (—իոն) վերջնամասը փոխարինվել է —ով (—իում) վերջնամասով (համար. մագնեզիոն-մագնեզիում, ալյումինիոն-ալյումին, ալյումինիում և այլն). — կառուցանել հնացել է և փոխարինվել կառուցել-ով, որովհետև մեր լեզվում գործող օրինաչափությամբ պատճառական բայերի մեջ —ուցանել-ը փոխարինվել է ուցել-ով (համար. սնուցանել-սնուցել, ծանուցանել-ծանուցել, հարուցանել-հարուցել և այլն). — փերեզակ բառը հրենացել է, որովհետև իբրև գրաբարյան ժառանգորդական-գրքային բառ չդիմացավ ժողովրդա-խոսակցական լեզվի շարժի բառի մրցակցությանը և այլն:

Արտալեզվական գործոններն են հասարակական կյանքում երևան եկող այն բոլոր հանգամանքները, որոնք առաջ են բերում իրույթների, գաղափարների, կենցաղի, սովորույթների, քաղաքական կյանքի փոփոխություններ: Արտալեզվական գործոնների թելադրանքով հնանում են ոչ թե բառերը, այլ նրանց ցույց տված առարկաները, երևույթները, գաղափարները, պետական-վարչական մարմինները և այլն, և այլն: Այսպես, օրինակ, 20—30-ական թվականներին գործածական էին նէպ, նէպման, կուպակ, ենթակուպակ, լիկկայան, առճացած տնտեսություն, ապակուպակացնել և այլն. մեր հասարակության զարգացումով վերացավ նէպը, հետևաբար և նէպմանը. անգրագիտության վերացումով վերացան նաև լիկկայանները, շահագործող դասակարգերի վերացումով մեր երկրում ալլես չկան կուլակներ, չկան և բատրակներ. ապակուպակացումը կուլակության, որպես դասակարգի վերացումն էր, որ ավարտվեց, և այժմ, երբ կուլակություն չկա, չի կարող լինել նաև ապակուպակացում և այլն, և այլն: Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը գործածական էին էյոխվա, զգիր, տանուտե, նանանգապետ բառերը. սովետական իշխանությունը վերացրեց դրանց ցույց տված պաշտոնները, որի հետևանքով էլ այդ բառերը դուրս եկան բառապաշարի գործուն շերտից:

Քննության առնելով հիշյալ երկու գործոնների ազդեցու-

թյամբ բառապաշարի գործուն շերտից դուրս եկած բառերը՝ տեսնում ենք, որ իսկապես հնացած կարելի է համարել միայն առաջին կարգի բառերը (մարմարիոն, փերեզակ, կառուցանել և այլն), մինչդեռ երկրորդ կարգի բառերը միայն պայմանականորեն կարելի է համարել հնացած: Դրանք հնացած կարելի է համարել այն տեսակետից, որ մեր լեզվի այժմյան բառապաշարի գործուն շերտին չեն պատկանում և չեն գործածվում արդի հասարակական կյանքին վերաբերող խոսքում: Սակայն դրանք գործածվում են այն բոլոր դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է համապատասխան ժամանակներին (20—30-ական թվականներին, նախասովետական շրջանին և այլն): Այլ կերպ ասած՝ առաջին դեպքում ճանաչում են բառերը, երկրորդ դեպքում՝ բառերի ցույց տված իրույթները, երևույթները և այլն. առաջին դեպքում բառը կամ նրա ձևը ճանաչում է և փոխարինվում նորով, իրույթը մնում է և ստանում բառային նոր ձև կամ նոր անվանում (համար. մարմարիոն-մարմար, փերեզակ-շարժի), երկրորդ դեպքում իրույթը (երևույթը և այլն) դուրս է գալիս գործածությունից, վերանում է կամ մահանում, մինչդեռ բառը պահպանվում է և գործածվում այն բոլոր դեպքերում, երբ զգացվում է դրա անհրաժեշտությունը: Առաջին դեպքում մենք ունենք ըստ էության իրար հաջորդող նույնանիշներ, երկրորդ դեպքում միևնույն բառը՝ առանց դրա ցույց տված իրույթի (երևույթի և այլն) առկայության: Այս բոլորից ելնելով, հնացած բառեր են կոչում միայն առաջինները, իսկ երկրորդները անվանում են պատմաբառեր (խտորիզմներ):

2. Ժամանակակից ճայերենի պատմաբառերը

Ժամանակակից հայերենի պատմաբառերն են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս անցած շրջաններին ու դարաշրջաններին հատուկ իրույթներ, սովորույթներ, գաղափարներ և այլն: Ժամանակագրական և լեզվապատմական տեսակետից ժամանակակից հայերենի պատմաբառերը բաժանվում են երկու կարգի՝ նախաաշխարհաբարյան և աշխարհաբարյան:

Նախաաշխարհաբարյան են այն պատմաբառերը, որոնք գոյություն են ունեցել աշխարհաբարի կազմավորումից առաջ:

Այդ բառերն էլ իրենց հերթին բաժանվում են գրաբարյան և միջինհայերենյան շերտերի: Գրաբարյան են մինչև 11—12-րդ դարերի պատմաբանները, ինչպես՝ բղեշխ, մարգարան, սեպուհ, մառդպետ, դրանիկ, աշտե, գեղարդ(ն), վարչամակ, մեհյան, բագին, ճոխագ, ատենագիր, ատենադպիր, գոնագմ, սպարապետ և այլն: Միջինհայերենյան են այն պատմաբանները, որոնք վերաբերում են 12—16-րդ դարերին, մասնավորապես՝ կիրիկյան թագավորության շրջանին, ինչպես՝ պայլ, գունդրատարլ, մարաշախտ, սենեշալ, պոռոյգ «օծիտ», ապուր (հարկի մի տեսակ) և այլն:

Աշխարհաբարյան են այն պատմաբանները, որոնք գործածվել են 16—17-րդ դարերից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Այս բառերն էլ ժամանակագրորեն բաժանվում են երկու շերտի՝ մինչև սովետական շրջանի և նոր պատմական: Մինչև սովետական շրջանի պատմաբաններն են սովետական փշխանության հաստատումից առաջ գոյություն ունեցած պատմական երևույթների, պետական-վարչական և այլ կարգի մարմինների, գործիքների, գաղափարների և այլնի անվանումները, ինչպես՝ մելիք, էյոխվա, սաարշինա, ուրյադնիկ, սիճոդ, պալի, ճակատաճոց, հոգաբարձու և այլն: Նոր պատմական են այն պատմաբանները, որոնք ցույց են տալիս սովետական կարգերի հաստատումից հետո ծագած, բայց այժմ արդեն գոյություն չունեցող իրույթներ, հարաբերություններ, մարմիններ և այլն, ինչպես՝ նէպ, լիկկայան, կոմունա, կոմունարկա, ապակուպիացում, գալիֆե, ժողկոմ, բատրակվոմ, ձայնագուրկ, շեկա և այլն, և այլն:

8. Ժամանակակից Ռայերեհի Ռեպրանությունները

Ինչպես վերը տեսանք, հնացած են այն բոլոր բառերը, որոնք ինչ-որ ժամանակ գործածվել են աշխարհաբար արևելյան գրական լեզվում, ապա դուրս եկել գործածությունից՝ փոխարինվելով այլ բառերով կամ բառային այլ ձևերով:

Այդ բառերի գործածությունը ժամանակակից հայերենով արտահայտված գրավոր կամ բանավոր խոսքում՝ հնարանությունն է: Օրինակ, Ծ. Չարենցի «Օ», չի եղել մեր գայլը պրզընձյա, և ո՛չ մարմարոնյա, և ո՛չ անգամ քարե» հատվածի

մեջ մարմարոնյա բառի գործածությունը հնարանությունն է, որովհետև ժամանակակից լեզվի համապատասխան բառն է մարմարյա:

Ժամանակակից հայերենի հնարանություններն ունեն հետևյալ տեսակները:

1. Ձևական-ձևաբանական.— Այն հնարանությունները, որոնց մեջ փոխվել է բառի ձևը՝ հնչյունական զանազան փոխություններով, կամ բառի ձևաբանական կառուցվածքը, ինչպես՝ աղավենձագ-աղավենձագ, սերմնացու-սերմնացու, ծանուցանել-ծանուցել, օծանել-օծել, թվիլ-թվալ, գիմնագիտն-գիմնագիտ և այլն, որոնցից առաջինները հնացած բառային ձևերն են, երկրորդները՝ ժամանակակից:

2. Բաղադրական.— Այն հնարանությունները, որոնց մեջ փոխվել է բաղադրության տեսակը, ինչպես՝ կիր առնել-կիրառել, գործ դնել-գործադրել, ի միջի այլոց-իմիջիայլոց, վեր ածել-վերածել, ասել-կոսել-ասելուս, գուլի գործոց-գուլիգործոց և այլն: Այս օրինակների մեջ վերլուծական բաղադրությունները վերածվել են համադրական բաղադրությունների ու փոխարինվել դրանցով:

3. Բառային.— Այն հնարանությունները, որոնք փոխարինվել են բոլորովին այլ բառով, ինչպես՝ գործավոր-բանվոր, արար-գործողություն (ներկայացման), դրամատիրություն-կապիտալիզմ և այլն:

4. Իմաստաբանական.— Այն հնարանությունները, որոնց տվյալ իմաստն այժմ այլևս չի պահպանվել, ինչպես՝ ձևակերպել բայի «ձևավորել, պատկերել» իմաստը, տեսիլ բառի «տեսարան» նշանակությունը, գրադարան բառի «գրապահարան», գրագետ բառի «գրականագետ», դուրյուն բառի «համակարգ, սխտեմ», երեւալ բառի «լույս տեսնել», ժողովուրդ բառի «եկեղեցական համայնք», կանգնել բառի «կանգնեցնել, կառուցել» նշանակությունը, բարձում բառը «վերացնել» նշանակությամբ և այլն: Բառերի հնացած իմաստները կարող են նաև պատմական իրողություններ ցույց տալ, և այդ դեպքում տվյալ իմաստով տվյալ բառը պատմաբան է. օրինակ՝ ձայնավոր բառը «դոմայում ձայն ունեցող» իմաստով պատմաբան է կամ, որ նույնն է, այդ իմաստը պատմաբանային իմաստ է: Այդպես են նաև՝ բլիբ «ձամկ(բ)» և ձամկ(Կ) ըս-

կըզընական կազմակերպությունների անվանումը մինչև 1934 թ.»), ձայնագուրկ՝ «ընտրական և քաղաքացիական այլ իրավունքներից զուրկ մարդ» և այլն:

4. Ժամանակակից հայերենի գրաբարաբանությունները

Գրաբարաբանություն է գրաբարյան բառերի, բառային ձևերի, քերականական ձևերի, բառակապակցությունների ու դարձվածների գործածությունը ստեղծագործական նպատակներով: Օրինակ՝ «Դեպի լեռան Մասիս», «Աստ հանգչի», «Հանդիսական այրեր մեծարգո» (Ծ. Չարենց), «Բյուր մարդոց մեջ, պաղ մարդոց մեջ» (Վ. Տերյան), «Նա այս զգացմունքն ու ոգին իր կաթի հետ ջամբել ու ներշնչել է ինձ» (Հ. Թումանյան). այս օրինակների մեջ լեռան, այրեր, աստ հանգչի, մարդոց, ջամբել գրաբարաբանություններ են:

Մեր գրականության, մասնավորապես չափածոյի մեջ սովորական դարձած գրաբարաբանություններ են՝ ջամբել, նոֆա, սոֆա, դոֆա, աստ, այր, ֆադաֆամայր, օստան, ակն ընդ ական (և) ատամն ընդ ատամն, հրնթացս ժամանակի, դափր, խայտախարիվ, խնդրո առաբկա և այլն:

Գրաբարաբանությունները գրաբարյան փոխառություններից տարբերվում են նրանով, որ այս վերջիններս, վերցված լինելով գրաբարից, մտնում են գործուն շերտի մեջ որպես տերմին կամ սովորական գործածության բառ և դրանով իսկ կորցնում իրենց ոճական արժեքը (հմմտ. մարտկոց, պարեստ և այլն), մինչդեռ գրաբարաբանությունները գործածվում են հենց ոճաբանական նպատակներով՝ խոսքին վսեմություն, հրնատիպություն հաղորդելու, հնության և հին միջավայրի կամ պատմական իրադրության տպավորություն ստեղծելու և այլնի համար: Գրաբարաբանություններն էլ, սակայն, հաճախական գործածությամբ, կարող են կորցնել իրենց ոճական առանձնահատկությունները և դառնալ գործուն շերտի գրքային կամ բանաստեղծական բառեր. այդպիսի բառերից են՝ բիլ, բազում, ֆադաֆամայր, ըստ այսմ, ընդ առում, ի թիվս այլոց, համեճայն դեպս և այլն: Այս դեպքում գրաբարաբանություններն արդեն վերածվում են գրաբարյան փոխառությունների:

Գ Լ Ո Ւ Ե Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Գ

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Բառակազմության առարկան

«Բառակազմություն» բառը, որպես լեզվաբանական տերմին, գործածվում է երկու իմաստով. 1. տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգը, 2. բառագիտության մի բաժինը, որ ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգը:

Բառակազմական համակարգը ներկայացնում է տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցների ու եղանակների, բառակազմական միավորների, բառակազմական տիպերի ու դրանց կաղապարների և բառերի կազմության հետ կապված հնչյունաբանական ու քերականական իրողությունների ամբողջությունը: Ամեն մի լեզու իր պատմական զարգացման ընթացքում ստեղծում է բառեր կազմելու իր միջոցները, բառակազմական միավորների համակցություններում հանդես եկող ձևավորանական ու հնչյունաբանական զանազան կարգի օրինաչափությունները, բառերի կազմության հետ կապված քերականական իրողությունները և այլն: Դրա հետ միաժամանակ, բառապաշարի պատմականորեն ժառանգվող շերտի հետ, լեզվի զարգացման ամեն մի փուլում պահպանվում են նախորդ փուլերի բառակազմական համակարգերի իրողությունները՝ առավել կամ պակաս կենսունակությամբ, կենսունակությունից զրկվում կամ իսպառ վերանում են բառակազմական միավորներ, երևան են գալիս նորերը և այլն: Այս բոլորի ուսումնասիրությամբ է զբաղվում բառակազմությունը՝ որպես տրվյալ լեզվի բառակազմական համակարգի ընդհանուր տեսություն:

Իբրև բառակազմական համակարգի ուսումնասիրություն, բառակազմությունը կարող է լինել պատմական և համաժա-

մանակյա: Պատմական բառակազմութիւնն ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգը սկզբից մինչև տվյալ փուլը՝ իր պատմական զարգացման մեջ: Համաժամանակյա բառակազմութիւնն ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի պատմութան տվյալ փուլի բառակազմական համակարգը: Համապատասխանորեն հայերենի բառակազմութիւնն էլ, իբրև հայերենի բառակազմական համակարգի ուսումնասիրութիւն, կարող է հետազոտել հայերենի այդ համակարգն իր պատմական զարգացման մեջ՝ սկսելով հինհայերենյան շրջանից և հասցնելով մեր ժամանակին, կարող է ուսումնասիրել հայերենի առանձին շրջանների բառակազմական համակարգի պատմութիւնը, և, վերջապես, կարող է ուսումնասիրել միայն որևէ շրջանի (գրաբարի, միջին հայերենի, ժամանակակից հայերենի) բառակազմական համակարգը համաժամանակյա մոտեցմամբ: Այս դեպքում բառակազմական համակարգը նրկարագրվում ու քննութիւն է առնվում ինքն իր մեջ, իբրև կայուն համակարգ, անկախ նրա մեջ տեղի ունեցած և տեղի ունեցող փոփոխութիւններից: Ժամանակակից հայերենի համաժամանակյա նկարագրութիւնը ներկայացնող այս աշխատութիւն մեջ, բնականաբար, ուսումնասիրվում է ժամանակակից հայերենի բառակազմական համակարգը՝ համաժամանակյա մոտեցումով:

բ. Ձևային

Բառերը կարելի է վերլուծել, բաղադրիչների բաժանել. օրինակ՝ հյուրասիրություններից բառը կարող ենք բաժանել հյուր-ա-սիր-ու-թյուն-ներ-ից, բանաստեղծություն-ը՝ բան-ա-ստեղծ-ու-թյուն, գրադարանավարական-ը՝ գր-ա-դարան-ա-վար-ական, վերադասվորում (է)-ն՝ վեր-ա-դաս-ա-վոր-ում- (է), հեռագրասյուն-ը՝ հեռ-ա-գր-ա-սյուն, արտասանել-ը՝ արտ-աս-ան-ել, հերոսականորեն-ը՝ հերոս-ական-որեն բաղադրիչների: Բառերի վերլուծումը բաղադրիչների պարզում է բառերի կազմը, ցույց տալիս, թե ինչ միավորներից են կազմված բառերը և նրանց տվյալ ձևերը: Եթե այդ բաղադրիչները վերցնենք առանձին-առանձին, անկախ տվյալ բառերից, օրինակ՝ բան, ստեղծ, դարան, ավոր, ություն և

այլն, կտեսնենք, որ դրանք բոլորն էլ որոշ իմաստ ունեն, իսկ այդ բաղադրիչներից որևէ հնչյուն հեռացնելու դեպքում դրանք կամ բոլորովին կզրկվեն իմաստից, կամ էլ մի ուրիշ իմաստ կունենան: Այսպես՝ ստեղծ բաղադրիչից ս հնչյունը հեռացնելու դեպքում կստանանք տեղծ, որ ոչ մի իմաստ չունի, դարան բաղադրիչից հեռացնելով ն-ն՝ կստանանք դարա, որ դարձյալ իմաստից զուրկ է, իսկ բան բառից բ հնչյունը հեռացնելով կստանանք ան, որ այլևս չի արտահայտում բան բաղադրիչի իմաստը, թեև այդ ձևով ունենք ան- ժխտական ածանցը: Նշանակում է, բառը բաղադրիչների բաժանելով մենք ոչ միայն պարզում ենք բառի կազմը, այլև ստանում ենք այնպիսի միավորներ, որոնք այլևս կազմութիւնով վերլուծելի, բաժանելի չեն և տվյալ հնչյունակազմով ու տվյալ իմաստով լեզվական անբաժանելի միավորներ են, ձևի և իմաստի անխախտելի միասնութիւն կազմող նվազագույն միավորներ: Այդ միավորները մեկական հնչյուններ են կամ մեկից ավելի հնչյունների կապակցութիւններ, որոնք արտահայտում են որոշ իմաստ. դրանք նվազագույն իմաստակիր միավորներ են և ավելի փոքր մասերի կամ բաղադրիչների շնք կարող բաժանել՝ առանց դրանց իմաստները խախտելու:

Ձևի և իմաստի միասնութիւն կազմող նվազագույն լեզվական միավորները կոչվում են ձևայիններ. վերը բերված գր (գիր), սիր (սեր), ություն, ներ, ից, բան, վար, ստեղծ, սյուն, դաս, ում և այլ բաղադրիչները ձևայիններ են:

Ուշադրութիւնով այդ ձևայինները՝ հեշտութիւնով կարող ենք նկատել, որ դրանցից մի քանիսը ինքնուրույն բառեր են, ինչպես՝ բան, դաս, սյուն, մի քանիսը՝ նոր իմաստով բառեր կազմող միավորներ, ինչպես՝ վեր-, -ավոր, -ական և այլն, իսկ մի քանիսն էլ՝ բառի այս կամ այն քերականական ձևը կազմող միավորներ, ինչպես՝ -ից, -ում, -իր և այլն: Համապատասխանորեն այդ ձևայինների դերն ու իմաստներն էլ տարբեր են. ստեղծ ձևային, օրինակ, արտահայտում է բառային շտաբերակված իմաստ, որ ընդհանուր և հիմնական գաղափարն է ստեղծել, ստեղծում, անստեղծ բառերի. այդպես էլ՝ դասավորել, դասային, դասել, ստորագրել, գերադասել բառերի ընդհանուր և հիմնական գաղափարն է արտահայտում դաս ձևայինը, վազբ, վազել, վազորդ, վազային բառերինը՝

վագ և այլն: Այն ձևայթներ, որոնք արտահայտում են շտաբերակված բառային իմաստ, կոչվում են հիմնական կամ արմատական ձևայթներ (արմատներ): Քանի որ բառերի իմաստային հիմքն են կազմում շտաբերակված բառային իմաստները, իսկ այդպիսի իմաստներ արտահայտում են հիմնական ձևայթները, ապա ինքնին հասկանալի է, որ բառեր չեն կարող լինել առանց հիմնական ձևայթների: Սա նշանակում է, թե արմատը (արմատական կամ հիմնական ձևայթը) բառի անհրաժեշտ բաղադրիչն է կամ հենց ինքը՝ բառը: Բառերը կազմվում են արմատներից, կամ էլ արմատները (արմատական կամ հիմնական ձևայթները) ինքնին գործածվում են որպես բառ՝ տարբերակված բառային իմաստով: Այսպես՝ վագել, վագորդ, վագֆ, վագֆային բառերը կազմված են վագ-արմատից, հեռանալ, հեռու, հեռվութուն, հեռացում բառերը հեռ- արմատից և ալն, իսկ ծառ, պատ, լույս, մարդ բառերը հենց արմատներ են, այսինքն՝ հիմնական կամ արմատական ձևայթներ: Միայն հիմնական (արմատական) ձևայթներից բաղկացած բառերը կոչվում են արմատական բառեր:

Մյուս ձևայթները (օր. -ութուն, -որդ, -ական, -ել և այլն), ի տարբերություն արմատների, չեն կարող բառերի հիմքը դառնալ, քանի որ շտաբերակված ընդհանուր բառային իմաստ չեն արտահայտում: Այսպես, օրինակ, -որդ (վար-որդ, վագ-որդ, հեծանվ-որդ և այլն) ձևայթից չենք կարող կազմել, ասենք, որդութուն, որդական, -աբար-ից (հերոսաբար, ազնւմբար, քաջաբար և այլն) չենք կարող կազմել, ասենք, աբարութուն, աբարել և այլն: Այդ ձևայթները արտահայտում են ոչ թե բառային շտաբերակված իմաստներ, այլ քերականական իմաստներ, այսինքն՝ բառային շտաբերակված իմաստները վերածվում են տարբերակված իմաստների (ինչպես՝ վագ-ք, վագ-ել, վագ-որդ և այլն), բառերի արդեն տարբերակված իմաստներին այս կամ այն նոր տարբերակումն են տալիս (ինչպես՝ բույս-բուսական, լույս-լուսավոր, վագք-վագքային, հումք-հումքային և այլն) և կամ էլ, վերջապես, բառերի քերականական հարաբերություններն են ցույց տալիս, առանց նրանց բառային իմաստը փոխելու (ինչպես՝ բույս-բույս-ի, բույս-ով, գրել-գր-ում եմ, գր-ե-ց-ի, գր-իր և այլն): Այն բոլոր ձևայթները, որոնք արտահայտում են հե-

ռականական իմաստներ, կոչվում են երկրորդական ձևայթներ կամ մասնիկներ: Բերված օրինակներում -ֆ, -ել, -որդ, -ական, -ավոր, -ային, -ի, -ով, -ում, -ե, -ց, -ի, -իր ձևայթները երկրորդական ձևայթներ (մասնիկներ) են:

Երկրորդական ձևայթները իրենց հերթին բաժանվում են երկու կարգի: Կան երկրորդական ձևայթներ, որոնք տարբերակում են ու կոնկրետացնում հիմնական ձևայթների իմաստները՝ կազմելով բառ, կամ էլ արդեն ունեցած արմատական կամ ոչ արմատական բառից կազմում են մի նոր բառ՝ իմաստային նոր տարբերակումով: Այսպես՝ հեռ-ու, հեռ-ավոր, հեռ-ան-ալ բառերը կազմվել են հեռ- հիմնական ձևայթից (արմատից)՝ -ու, -ավոր, -ան-ալ երկրորդական ձևայթներով. հեռ- հիմնական ձևայթն իբրև արմատական բառ չի գործածվում, ուրեմն և ունի ոչ թե բառային տարբերակված իմաստ, այլ՝ շտաբերակված ընդհանուր գաղափար. -ու, -ավոր, -ան-ալ մասնիկները տարբերակում են այդ ընդհանուր գաղափարը՝ վերածելով բառային տարբերակված իմաստի, և կազմում այս կամ այն իմաստն ունեցող բառերը (հեռու, հեռավոր, հեռանալ): Այդպես են նաև ընթերց-արան, վագ-ֆ, խոս-ֆ, ան-ստեղծ բառերի -արան, -ֆ, ան- երկրորդական ձևայթները, որոնք միանալով ընթերց-, խոս-, ստեղծ- ձևայթներին (արմատներին), տարբերակում են դրանց արտահայտած ընդհանուր գաղափարները, վերածում բառային տարբերակված իմաստների և դրանով իսկ կազմում բառեր: Այլ իրողություն են ներկայացնում հում-ֆ, երգ-իչ, ընկեր-ութուն, բան-ավոր, ան-երես, դժ-գույն և նման բազմաթիվ բառերն իրենց -ֆ, -իչ, -ութուն, -ավոր, ան-, դժ- երկրորդական ձևայթներով: Այդ բառերի հում, երգ, ընկեր, բան, երես, գույն բաղադրիչները հիմնական ձևայթներ են, որոնք գործածվում են որպես ինքնուրույն բառեր. դրանք արմատական բառեր են և ունեն իրենց բառային տարբերակված իմաստը, ուստի և նրանց ավելացած երկրորդական ձևայթները (-ք, -իչ, -ութուն, -ավոր և այլն) ոչ թե տարբերակում են հիմնական ձևայթի ընդհանուր գաղափարը, այլ նոր տարբերակման են ենթարկում հում, երգ, ընկեր, բան, երես, գույն բառերի տարբերակված իմաստները՝ արդեն ունեցած բառերից նոր իմաստով բառեր կազմելով: Այսպիսով, հիշված բոլոր երկրորդական ձևայթներին կարելի

է վերագրել մեկ ընդհանուր դեր, այն է՝ բառեր կազմելը, անկախ այն բանից, թե նոր բառեր են կազմում արմատական բառերից, թե իբրև ինքնուրույն բառ չգործածվող արմատներից (հիմնական ձևայիններից)։ Այն բոլոր երկրորդական ձևայինները, որոնք ծառայում են բառեր կազմելուն, կոչվում են բառակազմական երկրորդական ձևայիններ կամ ածանցներ։ Բառակազմական երկրորդական ձևայինների (ածանցների) արտահայտած քերականական իմաստը կոչվում է ածանցական իմաստ։

Երկրորդական ձևայինների մյուս մասը ոչ թե բառեր է կազմում, այլ՝ բառերի քերականական ձևեր. օրինակ՝ սեղան-ի, սեղան-ից, սեղան-ներ-ի ձևերի մեջ մենք ունենք մի կողմից սեղան բառը, մյուս կողմից՝ -ի, -ից, -ներ երկրորդական ձևայինները, որոնք նոր բառեր չեն կազմում, այլ՝ սեղան բառի հոլովական ձևերը՝ եզակի կամ հոգնակի թվով։ Այն բոլոր երկրորդական ձևայինները, որոնք կազմում են բառերի ֆեռականական ձևեր, կոչվում են բառահարաբերական ձևայիններ կամ թեֆույթներ։ Բառահարաբերական երկրորդական ձևայինների (թեֆույթների) իմաստը կոչվում է վերաբերական իմաստ, որովհետև այդ ձևայինները ոչ թե նոր իմաստային տարբերակում են տալիս բառային իմաստին, այլ արտահայտում են բառերի քերականական հարաբերությունները՝ առանց բառի իմաստը փոխելու։ Այսպես, օրինակ, սեղան-ի, սեղան-ից, սեղան-ներ ձևերի մեջ -ի, -ից, -ներ ձևայինները չեն փոխում սեղան բառի իմաստը, այլ արտահայտում են սեռական-տրական, բացառական հոլովների և հոգնակի թվի վերաբերական իմաստները։

Չնայած ձևայինների այս բաժանումներին (հիմնական ձևայիններ և երկրորդական ձևայիններ, բառակազմական երկրորդական ձևայիններ և բառահարաբերական երկրորդական ձևայիններ), լեզուների մեջ շատ ձևայիններ կան, որոնք երկակի բնույթ ունեն։ Այսպես, օրինակ, բայերի անորոշ դերբայը կազմող -ել ձևայինը կարելի է դիտել և՛ իբրև բառակազմական երկրորդական ձևային, և՛ իբրև բառահարաբերական երկրորդական ձևային, և դա տարօրինակ չէ։ Այդ երկդիմութունը հետևանք է այն բանի, որ այդ երկրորդական ձևայինը, բառ կազմելու հետ միաժամանակ, կազմում է նաև բայի քերական-

նական ձև՝ անորոշ դերբայ։ Եթե այդ ձևայինը քննության առնենք բառակազմական համակարգի մեջ և դիտենք իբրև բառակազմական միավոր, ապա կընդհանրենք որպես բառակազմական երկրորդական ձևային, այսինքն՝ ածանց, իսկ եթե քննության առնենք բայի խոնարհման համակարգում, դերբայների հարացույցի մեջ՝ ձևաբանական մոտեցումով և դիտենք իբրև ձևաբանական միավոր, ապա կընթացրենք որպես բառահարաբերական երկրորդական ձևային, այսինքն՝ թեֆույթ։ Նույնպիսի երկդիմութուն կարող է լինել նաև ածանցների (բառակազմական երկրորդական ձևայինների) և արմատների (հիմնական ձևայինների) կամ նույնիսկ՝ ածանցների և բառերի միջև։ Այսպես, օրինակ, համարեն (համատ. Այգն համորեն կծփար, Մ. Մեծարենց), համայն, համույթ բառերի մեջ համ- ձևայինը արմատ է, իսկ համընդհանուր, համամիութենական, համաֆաղաֆացի և այլ բառերի մեջ նույն համ ձևայինը ածանց է.— նախ ինքնուրույն բառ է (համատ. նախ մտածի՛ր, հետո՛ խոսի՛ր), հետևաբար և՛ հիմնական ձևային (համատ. նաև նախապես, նախորդ, նախնի, նախավոր և այլն), բայց նախագուշակել, նախադասել, նախօրյակ և նման բառերի մեջ ածանց է.— գործ արմատական բառ է, բայց այլու-միևագործ, ավտոդողագործ, պահածոյագործ, էլեկտրալավապագործ և նման բառերի մեջ նա նշանակում է «տվյալ զբաղմունքով զբաղվող, արտադրության տվյալ բնագավառի աշխատող», այսինքն՝ ստացել է ածանցական իմաստ և դրան համապատասխան էլ կարող է դիտվել որպես բառակազմական երկրորդական ձևային, այսինքն՝ ածանց.— ստոր արմատական բառ է, իբրև այդպիսին՝ հիմնական ձևային (համատ. նաև ստորին, ստորև և այլն), բայց ստորագրել, ստորադասել, ստորակարգել, ստորադրյալ և նման բառերի մեջ նա հանդես է գալիս որպես ածանց՝ «մի բանի տակ, մի բանից ցած» ածանցական իմաստով և, հետևաբար, ածանց է.— մեջ ինքնուրույն բառ է՝ «միջուկ, միջնամաս, ներքը, ներքին տարածություն» իմաստով (համատ. ընկույզի մեջ, ձմերուկի մեջ և այլն), բայց նա գործածվում է նաև որպես կապ և կազմում է գոյականների ներգոյական հոլով (համատ. մարդու մեջ, Սուրենի մեջ, իմ մեջ և այլն) և իբրև այդպիսին նա արտահայտում է վերաբերական իմաստ՝ հանդես գալով իբրև բառահար-

րաբերական երկրորդական ձևույթ: Այս բոլոր օրինակները ցույց են տալիս, որ ինչպես լեզվի բոլոր միավորներն, առհասարակ, այնպես էլ, մասնավորապես, ձևույթները բնութագրվում են բազմիմաստությունը ու բազմարևույթ գործառություններով (ֆունկցիաներով): Տվյալ ձևույթը (արմատ, արմատական բառ, ածանց և այլն) կարող է խոսքի մեջ, ինչպես և բառակազմական ու ձևաբանական համակարգում, բացի իրեն հատուկ հիմնական գործածությունից, հանդես գալ նաև մի այլ, երկրորդային գործածությամբ և համապատասխանորեն ստանալ այդ երկրորդային գործածությանը հատուկ իմաստը, որով և նա կվերածվի այլ կարգի ձևույթի. հիշենք վերի օրինակներից ստոր և զործ բառերը, որոնք տարբերակված բառային իմաստով արմատական բառեր են, ուստի և՛ հիմնական ձևույթներ, բայց միևնույն ժամանակ գործածվում են նաև որպես բառակազմական երկրորդական ձևույթներ՝ ածանցական իմաստներով: Քանի դեռ այդ բառերի և նրանց բառային իմաստների ու ածանցական իմաստների միջև խզվում չի առաջացել, և հեշտությամբ բացահայտվում է դրանց միասնությունը, ապա այդպիսի ձևույթները կարելի է դիտել որպես բազմագործառույթ (բազմաֆունկցիոնալ) ու բազմիմաստ ձևույթներ՝ մեկ գործառույթով ու իմաստով հատկացնելով ձևույթների մի կարգին (տվյալ դեպքում՝ հիմնական ձևույթների կարգին), մյուս գործառույթային ու իմաստով՝ ձևույթների մի այլ կարգի (տվյալ դեպքում՝ բառակազմական երկրորդական ձևույթների կարգին): Այն դեպքերում, երբ զարգացման պատմական ընթացքում խախտվում է իմաստային միասնությունը և մթափնվում բառային իմաստի կամ ընդհանուր գաղափարի և ածանցական իմաստի կապը, նախնական միևնույն բազմագործառույթ ու բազմիմաստ ձևույթը վերածվում է երկու կամ ավելի ինքնուրույն ձևույթների, մեկը՝ որպես հիմնական, մյուսը՝ որպես երկրորդական ձևույթ: Այդպիսիք են, օրինակ, տար- և տարբեր, այլ, ուրիշ՝ բառակազմական երկրորդական ձևույթը (հմմտ. տար-ածել, տար-ամերժ, տար-ա-գիր, տար-ա-սեռ, տար-ա-տեսակ և այլն) և տար- և տանող՝ հիմնական ձևույթը (հմմտ. բեռն-ա-տար, ապրանք-ա-տար, աշխատ-ա-տար, հոսան-ա-տար և այլն), որոնք թեև ծագումով նույնական են, բայց ժամանակակից

լեզվում միմյանցից անկախ ձևույթներ են, Այդպիսի դեպքերում ծագումնաբանորեն նույնական ձևույթները դառնում են համանուն ձևույթներ:

գ. Բառերի ձևաբանական, ձևաբանական և բառակազմական վերլուծություն

Վերակազմավորվեցին բառը կարելի է վերլուծել ըստ բաղադրիչների և ստանալ հետևյալ ձևույթները՝ վեր-ա-կազմավոր-վ-ե-ց-ին. ստացված ձևույթներն էլ կարող ենք խմբավորել ըստ տեսակների (հիմնական, երկրորդական, բառակազմական երկրորդական, բառահարաբերական երկրորդական) և, վերջապես, բնութագրել դրանցից յուրաքանչյուրն ըստ իր իմաստի ու գործառույթի (ֆունկցիայի): Այսպես, սկսելով առաջին բաղադրիչից՝ վեր-, կրնուժագրենք այն իբրև բառակազմական երկրորդական ձևույթ՝ «նորից, կրկին, վերստին» ածանցական իմաստով, որի ճշտությանը կարող ենք համոզվել վեր-ստանալ, վեր-ա-միավորվել, վեր-ընթերցել և այլ բառերի նույնիմաստ վեր բաղադրիչի հետ համեմատելով.— կազմ- կրնուժագրենք իբրև հիմնական ձևույթ, որ գործածվում է իբրև արմատական բառ (հմմտ. աշխատողների կազմ, հրամանատարական կազմ և այլն), -ավոր- որպես բառակազմական երկրորդական ձևույթ (հմմտ. թե-ավոր, անվ-ավոր, հրացան-ավոր և այլն), -վ-ն՝ իբրև բառակազմական և բառահարաբերական երկրորդական ձևույթ, -ե-, -ց-, -ին ձևույթները՝ որպես բառահարաբերական երկրորդական ձևույթներ, ըստ որում՝ -ե-ն՝ իբրև հիմքակազմիչ ձևույթ, -ց-ն՝ իբրև անցյալի հիմքի վերջավորություն, -ին-ը՝ իբրև դիմային (երրորդ դեմքի), թվային (հոգնակի թվի) և ժամանակային (անցյալ ժամանակի) վերջավորություն: Այս վերլուծությամբ մենք մի կողմից պարզեցինք վերակազմավորվեցին բառաձևի ձևաբանական կազմը, առանձնացնելով բոլոր ձևույթները, մյուս կողմից՝ բնութագրեցինք ձևույթներից յուրաքանչյուրն իր դերով ու իմաստով, ըստ որում մենք վերլուծությունը կատարեցինք անկախ քերականական ու բառակազմական համակարգերից, տվյալ բառաձևը վերցնելով ինքնին, անկախ կերպով: Իհարկե, մեր վերլուծությունը, այսպես թե այնպես,

կարելի է համարել և՛ ձևաբանական, և՛ բառակազմական համակարգերի հիմքի վրա կատարված վերլուծություն, քանի որ դա հիմնված է մեր արդեն ունեցած լեզվական գիտելիքների վրա: Սակայն այժմ դա էական նշանակություն չունի. մենք կարող ենք նույնպիսի վերլուծություն կատարել նաև այդպիսի գիտելիքներ չունենալու դեպքում էլ՝ համեմատության մեջ առնելով մեր լեզվի զանազան բառեր ու բառաձևեր: Այսպես, վերակազմավորվեցին բառաձևը կհամեմատենք մի կողմից վերակազմավորվեց (օր. զորամասը վերակազմավորվեց), մյուս կողմից՝ գրվեց և գրվեցին, զգուշացվեց և զգուշացվեցին և այլ բառերի համապատասխան ձևերի հետ, որով և կրապարհներ, որ առանձին ձևություններ են վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վե-ց-ին: Ինչպես տեսնում ենք, մենք կարող ենք տրված բառաձևի կամ, ավելի վերացական և ընդհանուր մտածումով՝ հնչյունների տվյալ հաջորդականության մեջ առանձնացնել բոլոր ձևությունները, առանց դիմելու ձևաբանական ու բառակազմական հարացույցներին, դրանցից անկախ, նույնիսկ մեր նախապես ունեցած գիտելիքներն էլ մի կողմ թողնելով, և համեմատելով մեզ տրված զանազան բառերի ու բառաձևերի հետ, զուգադրելով կամ հակադրելով նրանցից յուրաքանչյուրին: Տվյալ հնչյունական հաջորդականությունների (բառերի, բառաձևերի, բառակապակցությունների, բառաշարքի, նախադասության) վերլուծությունը՝ ձևայինների որոշման, առանձնացման և գործառական ու իմաստային բնութագրության նրա պատկերով, կոչվում է ձևային բառաբանական վերլուծություն: Այդ կարգի վերլուծության են դիմում այն բոլոր դեպքերում, երբ հետազոտողին անհրաժեշտ է լինում տվյալ հնչյունական հաջորդականության ձևային կազմի բացահայտումը: Այդպիսի անհրաժեշտություն ծագում է ինչպես լեզվի ձևային բառաբանական մակարդակի ուսումնասիրության, այնպես էլ շատ արիշ դեպքերում, երբ հարկ է լինում վերծանել անծանոթ լեզվով գրվածքներ կամ ուսումնասիրել մի որևէ լեզու, որ չգիտենք:

Նույն վերակազմավորվեցին բառաձևը կարելի է վերլուծել նաև այլ մտածումով: Մենք գիտենք, թե այդ բառաձևը ինչ է նշանակում, գիտենք նաև, որ դա բայի անցյալ կատարյալի երրորդ դեմքի հոգնակի ձևն է, ուստի և մեզ հետա-

ջրբերում է միայն, թե տրված բայաձևի մեջ ինչ բառահարաբերական երկրորդական ձևություններ կան և դրանցից որը ի՞նչ դեր և իմաստ ունի: Այս դեպքում մենք վերակազմավորվեցին բառաձևը կվերլուծենք վերակազմավոր-վե-ց-ին բաղադրիչներին, որոնցից -ին-ը՝ դիմային, թվային ու ժամանակային վերջավորությունն է, -ց-ն՝ անցյալի հիմքակազմիչ վերջավորությունը, -ե-ն՝ խոնարհման հիմքակազմիչը (խոնարհիչը), -վ-ն՝ կրավորական սեռի մասնիկը և ամբողջ վերակազմավոր-բաղադրիչը՝ բայահիմքը: Ինչպես տեսնում ենք, այս վերլուծության մենք առանձնացնում ու որոշում ենք տրված բառաձևի միայն ձևաբանական միավորները (բայահիմք, խոնարհիչ, անցյալի հիմքակազմիչ և այլն), առանց ուշադրություն դարձնելու բառի կազմում եղած այլ կարգի ձևությունների վրա, ինչպես և՛ հաշվի չառնելով, թե վերակազմավոր-բաղադրիչը արմատական բա՞ռ է, թե ոչ: Բառերի վերլուծությունը՝ ձևաբանական միավորների բացահայտման նպատակով, կոչվում է ձևաբանական վերլուծություն: Այդ կարգի վերլուծության են դիմում ձևաբանական համակարգի ուսումնասիրության մեջ, երբ անհրաժեշտ է լինում պարզել, թե տվյալ հնչյունական հաջորդականությունն ի՞նչ քերականական ձև է (բայի եղանակային ձև, դերբայ, գոյականի հոլովական ձև և այլն), և բացահայտել ու բնութագրել տվյալ բառաձևը բաղադրող բոլոր ձևաբանական միավորները:

Վերջապես, նույն վերակազմավորվեցին բառաձևը կարող ենք վերլուծել նաև երրորդ՝ բառակազմական տեսանկյունով. դրա համար մենք մի կողմ կթողնենք բոլոր այն թեքությունները, որոնք առանձնացրել ենք ձևաբանական վերլուծության ժամանակ, հեշտության համար կվերցնենք բայաձևի անորոշ դերբայը՝ վերակազմավորվել, և կառանձնացնենք միայն այն ձևությունները, որոնք բառակազմական դեր ունեն: Այդպիսի վերլուծության մենք կստանանք վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ել ձևությունները և ապա՝ կբնութագրենք դրանցից յուրաքանչյուրն իր դերով ու իմաստով՝ կատարելով հիմնական և երկրորդական ձևությունների դասակարգում: Այս վերլուծությունը, ինչպես հեշտության կարելի է տեսնել, նպատակ ունի պարզելու բառի կազմությունը և բացահայտելու տրված հնչյունական հաջորդականության բառակազմական միավորները: Մեր վերջ-

րած վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ել բառում ունենք կազմ հիմնական ձևույթը կամ արմատը, և վեր-, -վոր-, -վ-, -ել երկրորդական բառակազմական ձևույթները, ա հոդակապը: Հնչունական հաջորդականությունների վերլուծությունը՝ բառի կազմությունը որոշելու և բառակազմական միավորները բացահայտելու ու բնութագրելու նպատակով, կոչվում է բառակազմական վերլուծություն: Իբրև ընդհանուր կանոն, բառի բառակազմական վերլուծությունն սկսվում է այնտեղից, որտեղ ավարտվում է ձևաբանական վերլուծությունը. օրինակ՝ կազմակերպություններին բառաձևը ձևաբանական վերլուծությամբ բաժանվում է -ն (հոդ), -ի (տրական հոլովի վերջավորություն), -ներ (հոգնակերտ վերջավորություն) և կազմակերպություն (հոլովական հիմք) բաղադրիչներին: Բառակազմական վերլուծության դեպքում, մի կողմ թողնելով բառահարաբերական ձևույթները, վերցնում ենք կազմակերպություն բաղադրիչը (հոլովական հիմքը), որ տվյալ դեպքում նույնանում է ուղղական հոլովի և բառի բառարանային (ելակետային) ձևի հետ, և վերլուծում ըստ բառակազմական միավորների՝ կազմ-ա-կերպ-ություն: Կան դեպքեր էլ, սակայն, երբ ձևաբանական և բառակազմական վերլուծությունները խաչաձևվում են, այսինքն՝ միևնույն ձևույթը հանդես է գալիս որպես և՛ ձևաբանական, և՛ բառակազմական միավոր, ըստ որում, երբեմն ձևաբանական տարբեր միավորներ կարող են բառակազմական վերլուծության մեջ առնվել որպես մեկ բառակազմական միավոր, և հակառակը: Այսպես, օրինակ, վերակազմավորվել բառի ձևաբանական վերլուծությամբ ունենք վերակազմավոր-վ-ել-միավորները, որոնցից վերակազմավոր-ը հիմքն է, -վ-ն՝ կրավորական սեռի ձևույթը, -ել-ն՝ հիմքակազմիչ ձևույթը (խոնարհիչը) և -լ-ն՝ անորոշ դերբայի ձևույթը (անորոշի վերջավորությունը), մինչդեռ բառակազմական վերլուծության ժամանակ կստանանք վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ել, որոնցից -վ-ն և -ել-ը կդիտվեն նույնպես իբրև ածանցներ. -ել-ը այս դեպքում չենք առանձնացնի և և լ առանձին ձևույթների, որովհետև դրանք առանձին-առանձին բառակազմական ինքնուրույն դեր և իմաստ չունեն: Ինչպես տեսնում ենք, ձևաբանական և բառակազմական վերլուծությունները տարբեր ելակետներ ու նպատակներ ունեն և դրան հա-

մապատասխան էլ՝ ձևույթների տարբերակման ու բնութագրության տարբեր շահանքիչներ:

Հիշյալ երեք կարգի վերլուծություններից առաջինը վերաբերում է ձևույթաբանությանը, որի մասին տարրական գիտելիքներ տրվեցին «Ձևույթներ» հատվածում, երկրորդը՝ ձևաբանությանը, իսկ երրորդը՝ բառակազմական վերլուծությանը, վերաբերում է բառակազմությանը, որ այս գլխի ուսումնասիրության առարկան է:

դ. Բառերի տեսակներն ըստ կազմության

Ելնելով բառերի բառակազմական վերլուծությունից՝ լեզվի թուր բառերը կարող ենք բաժանել երկու վարգի. ա) պարզ բառեր, որոնք բաղկացած են միայն մեկ ձևույթից և բառակազմական ու ձևույթաբանական տեսակետից վերլուծելի չեն, ինչպես՝ պատ, ծառ, տուն, սար, առու, մատ, հրաման, պալատ և այլն, բ) բաղադրյալ բառեր, որոնք իրենց կազմում ունեն մեկից ավելի ձևույթներ և, հետևաբար, բառակազմական վերլուծությամբ կարող են վերածվել մեկից ավելի բաղադրիչների, ինչպես՝ կազմ-ա-կերպ-ություն, մանկ-ա-վարժ-ական, ուս-ան-ող-ություն, հերոս-ական-որեն և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, պարզ բառերը մենաձևույթ, արմատական բառեր են, իսկ բաղադրյալ բառերը՝ մեկից ավելի ձևույթների բաղադրություններ, ըստ որում բաղադրությունը կազմող ձևույթներից մեկը պարտադիր կերպով պետք է լինի հիմնական ձևույթ, քանի որ առանց հիմնական ձևույթի ոչ միայն բաղադրյալ, այլև առհասարակ բառ չի կարող լինել: Ինչ վերաբերում է բաղադրությունը կազմող մյուս ձևույթներին, ապա նրանք կարող են լինել և՛ հիմնական, և՛ երկրորդական ձևույթներ: Այսպես, օրինակ, գրասեղան բաղադրությունը բաղկացած է երկու ձևույթից, երկուսն էլ՝ հիմնական, իսկ գրական բաղադրությունը՝ մեկ հիմնական և մեկ երկրորդական ձևույթից, գրադարանավար բառը՝ երեք հիմնական ձևույթից, իսկ արտադրողականություն՝ մեկ հիմնական և չորս երկրորդական ձևույթից, անթույլատրելիորեն բառը՝ երկու հիմնական և հինգ երկրորդական ձևույթից և այլն:

Մանրություն: Ժամանակակից հայերենի պարզ և բա-

ղաղրյալ բառերի տարբերակումը հիմնվում է համաժամանակյա մոտեցման վրա. եթե տվյալ բառը ժամանակակից հայերենի ձևույթաբանական ու բառակազմական վերլուծութամբ կարող է բաղադրիչների բաժանվել, ապա բաղաղրյալ բառ է, իսկ եթե ժամանակակից հայերենի ձևույթաբանական համակարգը հնարավորություն չի տալիս բաղադրիչների բաժանել, ապա՝ պարզ բառ է: Օրինակ՝ գիրք, փարային, անվակ բառերը ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունների ու ձևույթային համակարգի տվյալների հիման վրա կարող ենք վերլուծել գիր-ք, փար-ային, անվ-(անիվ)-ակ բաղադրիչներին, որից և կեզրակացնենք, որ դրանք բաղաղրյալ բառեր են, մինչդեռ ընկեր, դուռ, զարմ, արմատ, զատ, արյուն, զարուն բառերը չենք կարող բաժանել բաղադրիչների, քանի որ ժամանակակից հայերենով չենք կարող բացատրել, ասենք, դուռ, զարուն բառերի կազմությունը ունի, զար արմատներից, որովհետև այդպիսի վերլուծության դեպքում եթե կարող ենք ունի-ը բնութագրել իբրև արմատական բառ, -ուն բաղադրիչը որպես ածանց, ապա այդ բառերի մյուս բաղադրիչները՝ դ-, զար-, ժամանակակից հայերենի համար անբացատրելի կմնային: Իհարկե, լեզվական հարուստ գիտելիքներ ունեցող և մանավանդ, պատմական քառագիտությունը տեղյակ մարդը կարող է իմանալ, որ այդ բառերը կազմվել են ընդ-ունի, զար-ուն, ընդ-կեր, արմ-ատ, զ-արմ, զ-հատ բաղադրիչներից (արմատներից և ածանցներից կամ նախդիրներից), բայց հենց այն հանգամանքը, որ այդ բաղադրիչների առանձնացումը և գիտակցումը պահանջում է պատմական տվյալների իմացում և, հետևաբար, պատմական մոտեցում, նշանակում է, թե համաժամանակյա մոտեցումով դրանք բաղաղրյալ բառեր համարելու բավարար հիմքեր չկան: Ուստի և՛ ընկեր, դուռ, զարմ, արմատ, զարուն, արյուն, զատ և նրման բազմաթիվ բառեր ժամանակակից հայերենի համար պարզ, միաձևույթ բառեր են, թեև հայոց լեզվի պատմության անցյալ փուլերում բաղաղրյալ բառեր են եղել:

Ժամանակակից հայերենի բաղաղրությունները բազմազան են թե՛ իրենց կազմության եղանակներով ու միջոցներով, թե՛ իրենց կառուցվածքով: Հիմնվելով ամենաընդհանուր բառակազմական հատկանիշների վրա՝ ժամանակակից հայերենի

բոլոր բաղաղրությունները կարելի է բաժանել երեք տիպի՝ վերլուծական, համադրական և հապավական:

ե. Վերլուծական բաղաղրություններ

Վերլուծական են այն բաղաղրությունները, որոնց բաղադրիչները պահպանում են իրենց բառային ինքնուրույնությունը, այսինքն՝ արտասանվում ու գրվում են որպես առանձին բառեր և մեծ մասամբ ստանում են անկախ բառային շեշտ, թեև ամբողջությամբ արտահայտում են մեկ բառային իմաստ, ինչպես՝ բարև տալ, շուտ գալ, պար գալ, ցրիվ տալ, մեջ բերել, առաջ փաշել, կարգին-սարքին, մեծ-մեծ, փունջ-փունջ, մեծ մասամբ (կամ մեծավ մասամբ), քե ու թիկունք, առև առ առև, մերք ընդ մերք և այլն: Այդ բաղաղրությունների մեջ տնենք տարբեր եղանակներով կազմված բաղաղրյալ բառեր, որոնք բաղկացած են երկուական կամ երեքական բաղադրիչներից, ըստ որում այդ բաղադրիչներն իրար չեն միացել, պահպանել են իրենց բառային ինքնուրույնությունը: Այս կարգի բարդությունների ամենաշակական հատկանիշն է այն, որ բաղաղրության բոլոր բաղադրիչներն էլ բառեր են, անկախ այն բանից, թե այդ բառերը պարզ են, թե բաղաղրյալ, բառային տարբերակված իմաստով բառեր են (լիմաստ բառեր), թե ձևական բառեր (կապ, շաղկապ և այլն): Այսպես, առաջ փաշել վերլուծական բաղաղրությունը կազմված է երկու բառից՝ առաջ, փաշել, որոնցից երկրորդը բաղաղրյալ բառ է, կարգին-սարքին բաղաղրության երկու բաղադրիչներն էլ բաղաղրյալ են (կարգ-ին, սար-ք-ին), քե ու թիկունք բաղաղրությունն ունի երեք բաղադրիչ՝ քե, ու, թիկունք, որոնցից երկրորդը ու շաղկապն է, երրորդը՝ բաղաղրյալ բառ (թիկունք) և այլն:

Ժամանակակից հայերենի վերլուծական բաղաղրությունները շորս տեսակ են՝ հարադրական, կրկնաձև, կայուն բառակապակցություններ և հատվածական բաղաղրություններ:

1. Հարադրական բաղաղրություններ կամ հարադրություններ.— Հարադրական են այն վերլուծական բաղաղրությունները, որոնք ներկայացնում են բառերի կապակցություն՝ մեկ բառային իմաստով, ինչպես՝ առաջ գալ, սիրտ անել, բարև տալ, լաց լինել, ոտնակոխ անել, մեկ առ մեկ, մերք ընդ մերք, առև ու տեղ, ծեր ու մանուկ, գիշեր-ցերեկ և այլն:

Հարադրությունները լինում են բայական և անվանական:

Ա) Բ ա յ յ ա կ ա ն Ն հ ա ր ա դ Ր Ո Ւ Թ յ Ո Ւ Ն Ն Ե ր .— Բայական են այն հարադրությունները, որոնք, ամբողջությամբ վերցրած, բայիմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ առաջ գալ, բարև տալ, լաց լինել, ոտնատակ տալ, պար գալ, ման ածել, ասել-խոսել, հագնել-կապել, աղաչել-պաղատել և այլն: Բայական հարադրություններն ըստ իրենց բառակազմական, իմաստաբանական և քերականական հատկանիշների բաժանվում են երկու կարգի՝ հարադրավոր բայեր և զուգորդական բայեր:

Հարադրավոր բայեր են այն բայական հարադրությունները, որոնց մեկ բաղադրիչն է միայն բայ, իսկ մյուսը անուն է կամ մակբայ, ինչպես՝ առաջ գալ, դուրս գալ, բարև տալ, պար ածել, ոտնատակ տալ, բռն ու փուշ անել, վայր ընկնել, անց կենալ, լաց լինել, բափ տալ, առյուծ կտրել, կրակ տալ, ձեռքից գնալ և այլն: Այս կարգի հարադրությունները, անկախ բաղադրող բառերի քանակից, ունեն երկու անգամ՝ հարադիր և հարադրյալ: Հարադիրը, որ կարող է լինել գոյական, ածական, դերանուն, մակբայ, կապական բառ, հարադրավոր բայերի մեծագույն մասում արտահայտում է հարադրության բառային իմաստը, իսկ հարադրյալը, որ բայական անգամն է, արտահայտում է բայի քերականական կարգերը (սեռ, դերբայական (կերպային կամ միճակային) իմաստ, խոնարհված ձևերում՝ եղանակ, ժամանակ, դեմք, թիվ): Այսպես, օրինակ, պար գալ հարադրավոր բայում ունենք պար գոյականը, որ արտահայտում է ամբողջ հարադրության բառային իմաստը, և գալ հարադրյալը, որ արտահայտում է բայական քերականական կարգերը: Ըստ այսմ, հարադրավոր բայերի մեջ հարադրյալ բայն իր դերով նույնանում է բայական վերջավորությունների հետ և արտահայտում է դրանց քերականական իմաստները (հմմտ. պար գալ=պարել, առաջ գալ=առաջանալ, կրակ տալ=կրակել, հրդեհել, առյուծ կտրել=առյուծանալ, լաց լինել=լացել, բաց անել=բացել և այլն), այլ կերպ ասած, այդ կարգի հարադրությունների մեջ հարադրյալը զրկվում է իր բառային իմաստից և պահպանում միայն քերականական իմաստները:

Հարադրավոր բայերի մյուս մասում հարադիրները մակ-

բայներ են, որոնց հարադրյալները պահպանում են իրենց բայական իմաստը, բայց այս դեպքում հարադիրը դառնում է հավելադրություն: Այսպես, օրինակ, ցած իջնել, ցած ընկնել, վայր ընկնել (վեր ընկնել), վայր գցել (վեր գցել) հարադրավոր բայերի մեջ հարադրյալները արդեն արտահայտում են հարադիրների իմաստը. իջնել, ընկնել, գցել բայերը ցույց են տալիս դեպի ներքև ուղղված գործողություն, և ցած, վայր/վեր, հարադիրները նոր իմաստ չեն տալիս հարադրյալ բայերին. այլ սոսկ զորացնում են դրանց իմաստները: Այդպես են նաև՝ ետ վերադառնալ, վեր (վերև) բարձրանալ, վեր էլնել, ետ նահանջել, ետ ընկրկել, ներս մտնել, ցած հակվել, ցած խոնարհվել և այլն: Հարադրավոր բայերի առաջին խմբում հարադրության բառային իմաստը հարադիրների իմաստն է, և ամբողջ հարադրությունը հավասար է հարադրից կազմված բային, ինչպես՝ առաջ գալ-առաջանալ, պար գալ-պարել, ծափ տալ-ծափահարել, կրակ տալ-կրակել և այլն, մինչդեռ երկրորդ խմբի հարադրություններում բառային իմաստը հարադրյալին է, այսինքն՝ բայինք. ամբողջ հարադրությունը հավասար է հարադրվող բային, ինչպես՝ ցած իջնել = իջնել, վայր (վեր) գցել = գցել, ետ վերադառնալ = վերադառնալ, վեր բարձրանալ = բարձրանալ և այլն: Ելնելով իմաստային այս տարբերությունից, առաջին խմբի հարադրությունները կարելի է կոչել բուն կամ իսկական հարադրավոր բայեր, իսկ երկրորդ խմբի հարադրավոր բայերը՝ հավելադրական հարադրավոր բայեր:

Հարադրավոր բայերն ունեն մեկ բառի արժեք և անխտիր մուծվում են բառարանների մեջ:

Զուգորդական են երկու (սակավ դեպքերում երեք) բայերի կապակցություն ներկայացնող բայական հարադրությունները, ինչպես՝ առնել-փախչել, ասել-խոսել, մեռնել-պրծնել, հագնել-կապել, գալ-հասնել, գնալ-հեռանալ, գալ-մոտենալ, ոտել-խմել, գալ-անցնել-գնալ, աղաչել-պաղատել, թոշնել-բառամել, պառկել-հնչել, անել-գործանալ, թոշել-անցնել, հշել-տանել և այլն: Զուգորդական բայական հարադրությունները կազմվում են հոմանիշ կամ մերձանիշ (մերձիմաստ) բայերի հարակցությամբ կամ էլ՝ սովորաբար միմյանց զուգորդող կամ հաջորդող գործողություններ ցույց տվող բայերից: Այսպես,

աղաշել-պաղատել, թոշնել-թառամել հարադրությունները կազմված են հոմանիշ բայերից, ասել-խոսել, գալ-հասնել, գնալ-հեռանալ, անել-գորանալ հարադրությունները՝ մերձի-մաստ բայերից, ուտել-խմել, հագնել-կապել՝ միմյանց զուգորդող գործողություններ ցույց տվող բայերից, էջել-տանել, պառկել-հենել, առնել-փախչել, վերցնել-գնալ՝ հաջորդական գործողություններ ցույց տվող բայերից: Զուգորդական բայական հարադրությունների էական բնութագիրն այն է, որ դրանք ցույց են տալիս միմյանց հետ զուգորդվող գործողությունների միասնություն, այսինքն՝ երկու (երեք) գործողություններ դիտվում են իբրև մեկ միասնական պրոցես: Այսպես, օրինակ, Հեղեղը էջեց, տարավ (կամ էջեց և տարավ) արմատախիլ ծառերը նախադասության մեջ էջեց և տարավ բայերը անջատվել են միմյանցից, յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս մյուսից անկախ գործողություն, թեև դրանք հաջորդել են իրար, մինչդեռ Հեղեղը էջեց-տարավ արմատախիլ ծառերը նախադասության մեջ երկու բայերը զուգորդվել, միավորվել են իրար հետ և ցույց են տալիս երկու գործողությունների միասնությունը, նրանց միաժամանակությունը: Սրանով է պայմանավորված այն, որ զուգորդական բայական հարադրությունների երկու անդամներն էլ հավասարապես խոնարհվելով՝ ունենում են ժամանակային համաձայնություն, ինչպես՝ առավ-փախավ, պառկեց-հենեց, պառկել-հենել է, պառկում-հրճում է և այլն: Այնպիսի ձևերում, ինչպիսիք են առել-փախչում է, պառկել-հենում է, եկել-հասնում է, եկել-հասնելու է, գալիս-հասնում էր և այլն, կա կերպային տարբերություն, բայց ոչ ժամանակային, ըստ որում եկել-հասնում է, առել-փախչում է և այլ հարադրություններում ունենք բայաձևի ներկա ժամանակի ցուցիչ (է)՝ կատարյալ (վաղակատար) և շարունակական կերպերով: Սա նշանակում է, թե զուգորդական բայական հարադրությունների անդամները չեն կարող տարբեր ժամանակներով գործածվել. այն դեպքերում, երբ հարադրության անդամները տարբեր ժամանակներով են գործածվում, խախտվում է հարադրությունը, և ստացվում է տարբեր բայերի շարահյուսական կապակցություն (սովորաբար բազմակի ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություն): Այսպես, օրինակ, առավ-փախչում է, բողբոջ-հեռանում է, եկավ-

հասնում է և նման ժամանակային անհամապատասխանությունները առնել-փախչել, թողնել-հեռանալ, գալ-հասնել հարադրությունները լուծում, խախտում են, վերածելով անկախ բայերի շարահյուսական կապակցության. այդպիսի կապակցությունները չպետք է դիտել որպես զուգորդական հարադրություններ, ուստի և ճիշտ չէ գծիկով միավորվելը, դրանց միջև պետք է ստորակետ դնել: Զուգորդական բայական հարադրությունները՝ առնվելով իբրև բայանուններ, ստանում են հոդեր և հոլովվում, ինչպես բայերի անորոշ դերբայն առհասարակ. թե՛ հոդ ստանալու և թե՛ հոլովվելու դեպքում սովորաբար հոդն ստանում ու հոլովվում է միայն երկրորդ (երրորդ) անդամը, ինչպես՝ գնալ-գալը, ասել-խոսելը, գալ-հասնելու, պառկել-հենելը, թողնել-հեռանալը, գնալ-գալով, ասել-խոսելուց, պառկել-հենելու և այլն: Զի բացառվում, սակայն, նաև երկու (երեք) անդամների միաժամանակ հոդ ստանալն ու հոլովվելը, ինչպես՝ գալուց-գնալուց, անցնելուց-դառնալուց, անցնելով-դառնալով, պառկելից-հենելից և այլն, թեև, այնուամենայնիվ, այդպիսի գործածությունները սովորական չեն:

Զուգորդական բայական հարադրությունների առաջին բաղադրիչը կարելի է փոխարկել նույն բայի անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևով և հարադրությունը վերածել լրացական կապակցության, ինչպես՝ առնելով փախչել, մեռնելով պրծնել, թոշնելով թառամել, գալով հասնել, գնալով հեռանալ և այլն: Այդպիսի փոխարկում, սակայն, հնարավոր չէ այն դեպքերում, երբ զուգորդական հարադրությունն ստացել է փոխաբերական իմաստ և ցույց է տալիս մեկ գործողություն, որի բաղադրիչներից են զուգորդվող բայերի գործողությունները, ինչպես, օրինակ, եփել-թափել չի նշանակում «եփելով թափել, եփել և թափել», այլ՝ «տնային զանազան գործերով զբաղվել, տան զանազան գործեր անել», այդպես էլ՝ ասել-խոսել նշանակում է «զրուցել», հագնել-կապել՝ «զգեստավորվել», ուտել-ուտանալ՝ «երախտամոռ լինել, երախտիքը մոռանալ» և այլն: Առաջին կարգի զուգորդական բայական հարադրությունները ազատ հարակցություններ են և խոսքի մեջ ազատորեն կարող են կազմվել ըստ խոսողի (գրողի) ցանկության կամ ըստ խոսքային իրադրության, եթե զուգորդվող բայերն ունեն վերը նշված իմաստային հատկանիշները (հո-

մանիշ կամ մերձիմաստ բայեր, առնչակից կամ հաջորդական գործողություններ ցույց տվող բայեր), ինչպես՝ գալ-ծամանել, գալ-նստել, գալ-կանգնել, գալ-պառկել, գալ-վերցնել, փաշել-տանել, փաշել-հանել, փաշել-բերել, փաշել-մոտեցնել, վերցնել-տանել, վերցնել-գնալ, վերցնել-գալ և այլն: Դրանց հակառակ, երկրորդ կարգի զուգորդական բայական հարադրությունները, որոնք չեն կարող փոխարկվել լրացական կապակցությամբ, կայուն հարադրություններ են և ունեն բառային արժեք. այս կարգի հարադրությունները սովորաբար մուծվում են բառարանների մեջ, մինչդեռ փոխարկելի (ազատ) հարադրությունները չեն մուծվում:

Մ. Աբեղյանը, իսկ նրա հետևողությամբ և նրանից հետո՝ նաև ուրիշներ, բայական հարադրություններ են համարում նաև տալ բայով կազմվող վերլուծական պատճառական բայերը: Որպես կառույցներ դրանք, իհարկե, հարադրությամբ կազմված միավորներ են, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ասել տալ, բերել տալ, խոսել տալ, խոսեցնել տալ, կտրել տալ և նման բաղադրությունները պատճառական բայերի վերլուծական կազմություններ են և ներկայացնում են բայակազմության որոշակի հարացույց. իրենց քերականական բովանդակությամբ և գործառնությամբ նրանք հիմնականում նույնանում են -ցն- պատճառականակերտ ձևությին (հմմտ. խոսել տալ = խոսեցնել, ուտել տալ = կերցնել, վազել տալ = վազեցնել և այլն): Անշուշտ տալ բայով կազմվող՝ պատճառականի վերլուծական ձևերը շատ ավելի հարուստ են և՛ բովանդակությամբ, և՛ գործառնությամբ, բայց սա չի կարող ասել տալ, գնալ տալ, բերել տալ և նման կազմությունները բառակազմական իրողություն համարելու հիմք դառնալ: Տալ-ով կազմվող պատճառականի վերլուծական ձևերը ձևաբանական կառույցներ են, ինչպես նաև՝ տեսած լինել, լսած լինել, գնալիս լինել, գնալու լինել բաղադրյալ բայական ձևերը (բայի երկրորդական բաղադրյալ ձևերը), կապական կառույցները՝ կապ + կապի խնդիր (սովորելու համար, ուսման համար, հանուն գործի, աշխատանքի մասին) և այլն, և, հետևաբար, քրննության պետք է առնվեն ձևաբանության մեջ: Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ են վարվում բառարանագիրները, որոնք բառային միավոր չեն համարում պատճառականի տալ:

ով կազմությունները և դրանք բառարանների մեջ չեն մուծում:

Բ) Անվանական հարադրություններ. — Անվանական հարադրությունները ներկայացնում են անունների (գոյականների, ածականների, թվականների) հարակցություններ, որոնք բաղադրիչների միասնությամբ արտահայտում են նաև իմաստների միասնություն, ինչպես՝ օր ու գիշեր, լուռ ու մունջ, ան ու դող, ծեր ու մանուկ, անց ու դարձ, խեղճ ու կրակ, շեմ ու շնորհ, կարգին-սարքին, կանաչ-կարմիր, հինգ-վեց, ֆան-երեսուն, կորած-մոլորած, ձյուն-ձմեռ, աշակերտ-աշակերտունի, բանվոր-բանվորունի և այլն:

Հստ բաղադրիչների կապակցության եղանակի անվանական հարադրությունները լինում են շաղկապական, հարակցական և կապակցական:

Շաղկապական են այն անվանական հարադրությունները, որոնց բաղադրիչները կապակցվում են ու (սակավ դեպքերում՝ և) շաղկապով, ինչպես՝ թև ու թիկունք, հայր ու մայր, անց ու դարձ, սար ու ձոր, օր ու գիշեր, մեր և մանուկ (մեր ու մանուկ), տուր և առ, դաշտ և անտառ, աչք ու ունք (նաև՝ աչք-ունք) և այլն:

Հարակցական են այն հարադրությունները, որոնց բաղադրիչները կապակցվում են ուղղակի հարակցությամբ՝ միացման գծիկով, ինչպես՝ գիշեր-ցերեկ, ամառ-ձմեռ, աչք-ունք (կան նաև՝ աչքունք¹, աչքունք), ջանք-շիվան, դուռ-դրկից, ընկեր-ընկերունի, բանվոր-բանվորունի, ընկեր-բարեկամ և այլն:

Հարակցական հարադրություններ պետք է համարել նաև խրեթ-ընթերցարան, վագոն-ոնտորան, խանութ-սրճարան, գրադարան-ընթերցարան, լսարան-կաթինետ կամ կաթինետ-լսարան, կաֆե-ոնտորան: Այս կարգի հարադրությունները նոր կազմություններ են, ցույց են տալիս տվյալ առարկայի (տեղի, հարմարանքի և այլնի) նշանակումը, օգտագործումը բացի իր սովորական դերից, նաև մի այլ դերով և կարող են փոխարինվել կամ և շաղկապով համադասական կապակցությամբ (գրադարան-ընթերցարան՝ գրադարան և ընթերցարան, խանութ-սրճարան՝ խանութ և սրճարան և այլն), կամ նկա-

¹ Զպետք է շփոթել աչքունք-ի հետ, որ աչիկ բառի գրաբարատիպ հոգնակին է (աչիկ+ունք > աչքունք):

բարական եղանակով՝ խանութ, որ նաև սրճարան է, գրադարան, որ նաև ընթերցարան է, թիկնոց, որ նաև վրան է, վագոն, որ ռեստորան է և այլն:

Կապակցական են այն անվանական հարադրությունները, որոնք ներկայացնում են շարահյուսական բառակապակցություն՝ բաղադրիչների համապատասխան քերականական ձևավորումով, ինչպես՝ ոտից գլուխ, տակից գլխից (դուրս տալ), ոտով-ձեռով (կորչել), բեռով-բարձով, ձեռով-ոտով (անել), շարժով-կարգով և այլն:

Անվանական հարադրությունների բաղադրիչներն իմաստաբանական հարաբերակցությամբ լինում են. առնչակից (սար ու ձոր, դաշտ ու անտառ, անց ու դարձ, թև ու թիկունք, տընով-տեղով, ոտով-ձեռով և այլն), հականիշ (ծեր ու մանուկ, գիշեր-ցերեկ, շար ու բարի, վեր ու վայր, տակ ու գլուխ, մատ-ձեռ և այլն), հոմանիշ (ջահել-ջիվան, հալ ու մաշ, ցիր ու ցան, լուկ-մնջիկ, ախ ու վախ, գոռում-գոշում, աճ ու սարսափ և այլն): Առնչակից առարկաներ (երևույթներ, հատկանիշներ) ցույց տվող անուններից և հականիշներից կազմված հարադրություններն արտահայտում են միասնության, ամբողջության, հավաքականության իմաստ (համտ. սար ու ձոր, գեղ ու գազան, գիշեր-ցերեկ, ընկեր-ընկերուհիներ, հայր ու մայր և այլն), հոմանիշ բաղադրիչներից կազմված հարադրությունները՝ իմաստի սաստկացում (համտ. ցիր ու ցան, ջահել-ջիվան, հալ ու մաշ, հեզ ու հանդարտ, լուկ-մնջիկ, զուգված-զարդարված, կորած-մոլորած և այլն): Իմաստաբանական տեսակետից առանձին խումբ են կազմում թվականների հարակցական հարադրությունները, որոնք արտահայտում են մոտավորության իմաստ, ինչպես՝ հինգ-վեց, տասը-սուն, հիսուն-վաթսուն, հարյուր-երկուսուհարյուր և այլն: Այս կարգի հարադրությունների զուգահեռն են կազմում թվականների կապակցական հարադրությունները, որոնց առաջին բաղադրիչը դըրվում է բացառական հոլովով, ինչպես՝ հինգից-վեց, տասից-սուն, հիսուսից-հարյուր, հարյուրից-երկու հարյուր և այլն:

Անվանական հարադրությունները հոգ են ստանում, հոգնակի կազմում և հոլովվում միասնաբար, իբրև մեկ բառ, ինչպես՝ անց ու դարձը, անց ու դարձից, անց ու դարձով, առև ու տեղը, առև ու տեղից, առև ու տեղով, ծառ ու ճյուղը, ծառ

ու ճյուղերը, ծառ ու ճյուղի, շենք ու շենքի, շենք ու շենքի-հով, փան-երեսունի, դես ու դենը, դես ու դենից, բանվոր-բանվորուհիները, բանվոր-բանվորուհիներից և այլն: Հաճախ հոգ են ստանում և հոլովվում երկու բաղադրիչներն էլ միաժամանակ, բայց այդ դեպքում շաղկապական հարադրությունները սովորաբար վերածվում են հարակցականի, ինչպես՝ դես ու դենից կամ դեսից-դենից, հայր ու մայր կամ հայր-մայրը, հորից-մորից, հորով-մորով, առև ու տեղը կամ առևը-տեղը, տնից-տեղից, տնով-տեղով, սար ու ձորը, կամ սարը-ձորը, սարից-ձորից, սարով-ձորով, սարեր-ձորեր և այլն: Ըստ այսմ այն բոլոր դեպքերում, երբ շաղկապական հարադրությունների երկու բաղադրիչներն էլ հոլովվում են կամ հոգ են ստանում՝ շաղկապի պահպանումով, հարադրությունը լուծվում է և վերածվում շարահյուսական բառակապակցության, ինչպես՝ հայրն ու մայրը, սարն ու ձորը, սարից ու ձորից, սարեր ու ձորեր, սարերն ու ձորերը և այլն: Հատկանշական է, որ այդ դեպքում ու շաղկապն էլ ազատորեն կարող է փոխարինվել և-ով, ինչպես՝ հորից և մորից, սարերը և ձորերը, սարերով և ձորերով և այլն:

Մ. Արեղյանն անվանական հարադրությունների այս երեք տիպերն ընդհանուր անունով կոչում է բաղահյուսական հարադրություններ:

② Կրկնավոր բաղադրություններ կամ բառակրկնություններ.— Կրկնավոր վերլուծական բաղադրությունները ներկայացնում են նույն բառի փոփոխված կամ անփոփոխ, ամբողջական կամ հատվածական կրկնությունը, ինչպես՝ արագ-արագ, մեծ-մեծ, հատ-հատ, գունդ-գունդ, գույգ-գույգ, մարդ-մարդ, սխալ-սխալ, աման-չաման, շիփ-շիտակ, ալար-դալար և այլն:

Բառակրկնությունները բազմազան են թե՛ կրկնության եղանակով, թե՛ իմաստային առումով: Բառակազմական տեսակետից պետք է տարբերել բառային հարակրկնությունները կրկնավոր բաղադրություններից: Հարակրկնությունը խոսքի արտահայտչական միջոցներից մեկն է, որ ներկայացնում է բառի, բառակապակցության, շարահյուսական կառուցվածքի և, նույնիսկ, ամբողջ նախադասության կրկնությունը խոսքի մեջ, ինչպես՝

Հիշում եմ դեմքը քո ծեր, մայր իմ անուշ ու անգին,
Լույս խորշոմաներ ու գծեր, մայր իմ անուշ ու անգին:
(Ծ. Զարենց)

Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի ռազմի դաշտ, սուրբ դրոշի տակ... (Ավ. Իսահակյան)

Բառային հարակրկնությունն, ուրեմն, հարակրկնության մի տեսակն է, որ ունի ռեական արժեք, բայց ոչ՝ բառակազմական: Այսպես, օրինակ, Լ. Սահյանի

Իմ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ նաիրյան դալար բարդի
քանաստեղծական տողում երեք անգամ կրկնվել է հեռու բառը. դա հարակրկնություն է, բայց ոչ բաղադրական կրկնություն, որովհետև բառերի կրկնությամբ բաղադրյալ բառ չի կազմվում:

Դրան հակառակ, կրկնավոր բաղադրությունները, իրենց տարբեր տեսակներով, ներկայացնում են կրկնվող բառերի հարակցությունը որպես մեկ ամբողջական բաղադրություն, ինչպես՝ մեկ-մեկ, տեսակ-տեսակ, փունջ-փունջ, ծուռ ու մուռ, տեղ-տեղ և այլն:

Կրկնավոր բաղադրություններով արտահայտվում են հետևյալ իմաստները.

ա) Բազմակիություն, ինչպես՝ գունդ-գունդ (գորհեր) «շատ գնդերից բաղկացած (գործեր)», տեսակ-տեսակ (ուտեստներ) «բազմատեսակ (ուտեստներ)», դեզ-դեզ (գերաններ) «շատ դեզերով (գերաններ)», հազար-հազար «բազմահազար» և այլն:

բ) Բաշխականություն, ինչպես՝ հինգ-հինգ, տասը-տասը, գունդ առ գունդ, հարյուր-հարյուր, դասակ առ դասակ, խումբ առ խումբ և այլն:

գ) Անորոշություն—զանազանություն, ինչպես՝ տեղ-տեղ «որոշ տեղեր», տուն առ տուն «չորաքանչյուր տուն», մեկ-մեկ «երբեմն», մերք ընդ մերք «երբեմնակի», ժամանակ առ ժամանակ և այլն:

դ) Սաստկություն—ամբողջականություն, ինչպես՝ սուր-սուր, մեծ-մեծ, խակ-խակ, կանաչ-կանաչ և այլն:

ե) Առանձնություն, ինչպես՝ ես ու ես, քեզ ու քեզ, մենակ-

մենակ, իրեն-իրեն, մենք-մենք (մենք ու մենք), մեզ ու մեզ և այլն:

զ) Հավաքականություն—միասնություն, ինչպես՝ աման-չաման, մարդ-մարդ, ծակ-ծուկ (ծակ ու ծուկ), դրամ-մրամ, հաց-մաց և այլն:

է) Փաղաքշանք—նվազականություն, ինչպես՝ սիրունիկ-միրունիկ, լավիկ-մավիկ, հեզ ու մեզ, հեզիկ-մեզիկ, նագուկ-մագուկ, տափուկ-մափուկ, բարալիկ-մարալիկ, նագիկ-մագիկ և այլն:

Ըստ կրկնվող եզրերի միացման եղանակի կրկնավոր բաղադրությունները լինում են՝ հարակցական (օր. տեսակ-տեսակ, գունդ-գունդ, հինգ-հինգ, ալար-դալար, սպառ-սպառ, կաս-կարմիր և այլն), շղկապական (օր. շուռ ու մուռ, ծակ ու ծուկ, ինձ ու ինձ, մենք ու մենք, ինչ և ինչ, ձեն ու ձուռ, սուտ ու մուտ և այլն), նախադրական (օր. գունդ առ գունդ, փոխ առ փոխ, տող առ տող, թուփ առ թուփ, մերթ ընդ մերթ, կաղ ի կաղ, շար ի շար, փոխ ի փոխ, թափ ընդ թափ, մեջ ընդ մեջ և այլն):

Մանրորություն.— Վերջին մի քանի տասնամյակներում մեծ տարածում է ստացել գրաբարյան բացառական հոլովի ե (է) վերջավորությամբ կրկնավոր կապակցությունների գործածությունը, որ զարգանում է դեպի կրկնության մի առանձին ձև (հմմտ. տեղե տեղ, քաղաքե քաղաք, գյուղե գյուղ, տնե տուն, փողոցե փողոց, թփե թուփ, ծաղկե ծաղիկ և այլն): Այդ կապակցություններին համապատասխան է ժամանակակից հայերենի բացառականով կազմությունը (տեղից տեղ, թփից թուփ, փողոցից փողոց, գյուղից գյուղ և այլն), որ շարահյուսական կառույց է և չի կարող դիմել որպես կրկնավոր հարադրություն: Գրաբարատիպ բացառականով կազմությունները, սակայն, ստանում են բառակազմական արժեք, ուստի և ճիշտ կլինի դրանք ևս համարել կրկնավոր հարադրություններ, ըստ որում դրանք շատ հաճախ գրվում են միասին, իրև կրկնավոր բարդություն, ինչպես՝ տնետուն, սարեսար, գյուղեգյուղ, պատեպատ և այլն: Նկատելի է, որ գրաբարյան ի նախորդով կազմված կրկնավոր բարդությունների մի մասի մեջ էլ ի-ն փոխվել է ե-ով, ինչպես՝ շարեշար, փոխեփոխ, պատեպատ, կաղեկաղ և այլն:

Բաղադրական կրկնությունների մի առանձին տեսակ են ներկայացնում բայական կրկնավոր հարադրությունները, որոնց մեջ բայն առաջին եզրում դրվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովով, ինչպես՝ սիրելով սիրել, մոռանալով մոռանալ, ուրանալով ուրանալ, անիծելով անիծել, ատելով ատել, հեռանալով հեռանալ և այլն (խոնարհված ձևերով՝ սիրելով սիրեցի, անիծելով անիծեց, մոռանալով մոռացավ, ուրանալով ուրացավ և այլն): Այս եղանակով կազմվող բայական կրկնավոր հարադրություններն արտահայտում են իմաստի ստատիկացում՝ «բոլորովին, փսպառ» նշանակությունը (մոռանալով մոռանալ բոլորովին մոռանալ, կոտորելով կոտորել չիսպառ կոտորել, բնաջնջել» և այլն):

Բայական կրկնավոր բաղադրությունների մի այլ տեսակ պետք է համարել բայի կրկնությունը դրական և ժխտական ձևերի հարակցությունը, ինչպես՝ եկավ-չեկավ, տեսավ-չտեսավ, եղավ-չեղավ, գնաց-չգնաց և այլն: Այսպիսի կրկնավորներն արտահայտում են անմիջականության իմաստ, ինչպես՝ եկավ-չեկավ՝ թափվեցին վրան, Տեսավ-չտեսավ՝ հարձակվեց և այլն (կարելի է փոխարինել՝ հենց որ եկավ (կամ գալուն պես) թափվեցին վրան, հենց որ տեսավ (կամ տեսնելուն պես) հարձակվեց): Այսպիսի կրկնությունների հարակատար դերբայով կազմվում են անվանական հարադրություններ՝ ինչպես՝ եղած-չեղած, ունեցած-չունեցած, կերած-չկերած, տեսած-չտեսած, բերած-չբերած և այլն (հմմտ. Ունեցած-չունեցածը մի բան չի, Տեսած-չտեսածը գլխի չի ընկել, Կերած-չկերածը մի կտոր չոր հաց է):

Կրկնավոր հարադրությունների մեջ կրկնվող բառը կարող է անփոփոխ մնալ, կարող է և զանազան փոփոխությունների ենթարկվել: Անփոփոխ կրկնություններ են՝ կամաց-կամաց, կանաչ-կանաչ, մեծ-մեծ, հինգ-հինգ, երեմե-երեմե, առանձին-առանձին և այլն:

Փոփոխված ձևերով կրկնություններն ունեն հետևյալ տեսակները.

1) Ա ձայնավորը երկրորդ եզրում դառնում է ու, ինչպես՝ վարդ-մարդ, աղբառ-ուղբառ կամ աղբառ-ուղբառ, ծակ-ծուկ կամ ծակ ու ծուկ, մանր-մուր, փալաս-փալաս, փասա-փառա, սպառ-սպառ, հայ-հույ, հարայ-հարայ, խաբս-խաբս

կամ խաբ-խուր, սարհ-սուրհ, տաշ-տուշ կամ տաշի-տուշի, ձայն-ձույն կամ ձեն-ձուն, շափ-չուփ, հանգ-հունգ կամ հանգ ու հունգ և այլն:

2) Բառասկզբի բաղաձայնը երկրորդ եզրում փոխվում է մ-ի, սակավ դեպքերում՝ ուրիշ բաղաձայնի, ինչպես՝ բարակ-մարակ, փոքր-մոքր, հաց-մաց, սուտ-մուտ, նանն-մանն, բանջար-մանջար, պտուղ-մտուղ, սեփկ-մեփկ, պարապ-սարապ, սուսիկ-փուսիկ, սուտ-փուտ և այլն:

3) Ձայնավորով սկսվող բառը երկրորդ եզրում սկզբից ստանում է մ կամ, սակավ դեպքերում, ուրիշ բաղաձայն, ինչպես՝ աղ-մաղ, ալյուր-մալյուր, պխաս-մպխաս, ուրագ-մուրագ, առու-մառու, ավել-մավել, ընկեր-մընկեր, ոտ-մոտ, օրեմ-մօրեմ, աման-չաման, առակ-պառակ (նաև՝ առակ-չառակ) և այլն:

4) Առաջին եզրում ընկնում է բառասկզբի բաղաձայնը, ինչպես՝ ալար-դալար, ախտ ու բախտ, արուն-գարուն, առոհ-փառոհ, առ-փառ (առ ու փառ), ալան-թալան, ալուն-փալուն, ավալ-թավալ, արալ-մարալ, արավ-ծարավ, արան-շարան, առակ-թառակ, ապաղ-ճապաղ (ապաղ-ճապաղի գալ «հանկարծամահ լինել»), ուն ու բուն, արմանգ-գարմանգ, արհ ու սարհ «կարգ ու կանոն, կարգ ու սարք», արոտ-կարոտ, արան-տարան, արար-վարար և այլն: Այս կարգի կրկնավորները սակավաթիվ են և գրեթե սպառվում են բերվածներով. նրկատելի է, որ մեծագույն մասի միջին բաղաձայնն է լ, ղ կամ ր: Միավանդ բառերի կրկնվող մասերը միանում են ու շաղկապով: Այս կարգի կրկնությունների մեջ երբեմն առաջին եզրը կարող է նույնանալ որևէ բառի հետ, որով և այն տպավորությունն է ստացվում, թե տարբեր բառերի հարակցական հարադրություն է: Այսպես՝ ունենք արև-բարև, որ, իհարկե, բարև բառի կրկնությունն է՝ նախահունչ ք-ի անկումով, ըստ որում կրկնությունը նույնանիշ է բարև-բարի լույս (բարև-բարիլույս տալ՝ առնել) հարադրությանը և կապ չունի արև բառի հետ, թեև առաջին եզրը՝ ք-ի անկումով ձևապես նույնացել է դրան. այդպիսի կրկնավորներ են նաև արմանգ-գարմանգ, աղառ-պաղառ, արուն-գարուն (արունք-գարունք), առ-փառ (առ ու փառ), առակ-թառակ, ախտ ու բախտ, արար-վարար, որոնց առաջին եզրերը ձևապես համընկնում են

արմանք, աղատ, արուն «արյուն», առք «առնելը, գնելը», առակ, ախտ, արար «բոլոր, ամբողջ» բառերին, թեև դրանց հետ կապ չունեն, բացի արմանք-գարմանք և աղատ-պաղատ կրկնավորներից, որոնք կարող են թերևս դիտվել իբրև արմանք և գարմանք, աղատ և պաղատ բառերի հարակցական հարադրություններ:

5) Առաջին եզրը ներկայացնում է մեկ վանկ, որի սկզբի բաղաձայնն ու հաջորդող ձայնավորը կրկնվող բառինն են, իսկ երրորդ՝ բաղաձայն հնչյունն է փ կամ ս, ինչպես՝ նեփ-նեքմակ (նակ՝ ճիփ-ճերմակ), սեփ-սե, սիփ-սիպտակ (նակ՝ սիպ-սիպտակ՝ փ > պ առնմանական հնչյունափոխությամբ. այժմ սիպտակ ժողովրդախոսակցական ձևը փոխարինվել է սպիտակ ձևով՝ սիփ-սպիտակ կամ սիպ-սպիտակ), շիփ-շիտակ, լեփ-լեցուն, լիփ-լիք, լիփ-լիվ, կափ-կանաչ, կափ-կապույտ, կափ-կարմիր, կաս-կարմիր, արևմտահայերենում՝ նրս-նման, մրս-մոայլ, պաս-պարապ, միս-միճակ, կրս-կլոր, մուս-մութ, պաս-պարապ, տիկ-տկլոր կամ տիփ-տկլոր և այլն: Այս կարգի կրկնությունները սահմանափակ են և կազմվում են առավելապես գունանուններից, շատ սակավ դեպքերում՝ ուրիշ ածականներից (նման, մոայլ, մութ, կլոր, շիտակ, լեցուն, լիք, մինակ, պարապ և այլն):

Ձանազան փոփոխություններով կազմվող կրկնավոր հարադրությունների այդ հինգ տեսակներից առաջինը, երկրորդը և երրորդը արտահայտում են հավաքականության իմաստ՝ կրկնվող բառի ցույց տված առարկան (երևույթը և այլն) իր նմանների կամ հարակից իրերի հետ միասին առնված (օր. աման-շաման «ամաններ և նման պարագաներ», շոր-մոր «զանազան կարգի շորեր», աղքատ-ուղքատ «աղքատներ և նրմաններ» և այլն): Երկրորդ տեսակի կրկնավորները հաճախ ունենում են նաև արհամարհական, նվաստական կամ փառաբշական իմաստ: Չորրորդ և հինգերորդ կրկնավորները արտահայտում են սաստկական իմաստ (օր. այլուն-փայլուն «շատ փայլուն», ալար-դալար «շատ դալար», շիփ-շիտակ «բոլորովին շիտակ», կաս-կարմիր «բոլորովին կարմիր»):

Նկատելի է, որ ինչպես անվանական հարադրությունների բաղադրիչները, այնպես էլ կրկնավոր հարադրությունների կրկնվող բառերը միավանկ և երկվանկ բառեր են, բացի հըն-

չյունափոխությամբ կրկնավորների երրորդ տեսակից, որի կրկնվող բառի վանկերի քանակը սահմանափակում չունի (հմմտ. արտասահման-մարտասահման, քաղաքացի-մաղաքացի և այլն):

Կրկնավոր հարադրությունների մի առանձին տեսակ պետք է համարել այն բաղադրական բառակապակցությունները, որոնց առաջին բաղադրիչն է որևէ գոյական, իսկ երկրորդը՝ այդ գոյականից կազմված՝ անձ ցույց տվող ածանցավոր կամ բարդ բառ, ինչպես՝ դուռ-դրկից, գյուղ-գյուղացի, տուն-տնեցի, եզ-եզատեր, այծ-այծատեր, հանդ-հանդվոր, կալ-կալվոր և այլն: Այս կարգի կրկնավոր հարադրություններն արտահայտում են բազմակիության, հավաքականության և միասնության իմաստ (գյուղ-գյուղացի «գյուղացիներն ամբողջությամբ», դուռ-դրկից «բոլոր հարևաններ», եզ-եզնատեր «եզներն ու եզնատերերը»):

3. Կայուն բառակապակցություններ.— Բաղադրյալ բառերի յուրահատուկ տիպ են ներկայացնում այն բառակապակցությունները, որոնք անբաժանելի, կայուն միասնություն են կազմում որպես մի բառային իմաստ արտահայտող բաղադրություն, այլ կերպ ասած՝ բառակապակցությունը ամբողջությամբ վերցրած ստացել է անվանողական դեր: Այսպես, օրինակ, Սուրենը ուր որ է կգա նախադասության մեջ ուր որ է բառակապակցությունը գործածվել է որպես նախադասության մեկ անդամ (պարագա), իբրև մեկ բառային միավոր՝ «շուտով, անմիջապես» նշանակությամբ, ուստի և նա կայուն բառակապակցություն է: Եթե իմաստային տեսակետից, որպես բաղադրյալ բառեր, կայուն բառակապակցությունները բնութագրվում են որպես մեկ բառային իմաստ (մեկ հասկացություն) արտահայտող միավոր, բառային գործառնությամբ՝ անվանողական դերով, ապա շարահյուսական տեսակետից բնութագրվում են նրանով, որ նախադասության մեջ նրանք, իրենց բոլոր բաղադրիչներով միասին, հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Այդ բանը ցայտուն կերպով կարելի է ցույց տալ հետևյալ օրինակով. բերված նախադասության մեջ ուր որ է կայուն բառակապակցություն է՝ մեկ բառային իմաստով և ամբողջությամբ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Սակայն նույն բառակապակ-

ցությունը կարող է հանդիպել նաև այսպիսի նախադասութեան մեջ. «Ուր որ է՝ ինձ չի հետաքրքրում»: Այս նախադասութեան մեջ «ուր որ է» երկրորդական նախադասութեան է և նշանակում է «որտեղ էլ լինի, որտեղ էլ գտնվելիս լինի», իբրև նախադասութեան «ուր որ է» կարող է շարահյուսորեն վերլուծվել (ենթական՝ նա, որ գեղջվել է, ուր որ է՝ բաղադրյալ ստորոգյալ). այդ երկրորդական նախադասութեանը կարելի է կրճատել, որով կստանանք «Ուր լինելը (կամ՝ որտեղ գտնվելը) ինձ չի հետաքրքրում»: Նշանակում է՝ այս դեպքում «Ուր որ է»-ն կայուն բառակապակցութիւնն է: Այսպիսով՝ կայուն բառակապակցութիւնները երկու և ավելի բառերի կապակցութիւններ են, որոնք անդամների միասնությամբ արտահայտում են մեկ բառային իմաստ, ունեն անվանողական դեր-և նախադասութեան մեջ հանդես են գալիս իբրև նախադասութեան մեկ անդամ: Որպես նախադասութեան անդամ կայուն բառակապակցութիւնները տվյալ նախադասութեան կազմում իրենց անդամներով շարահյուսորեն վերլուծելի չեն, անկախ այն բանից, թե նրանք խոսքից դուրս, իբրև բառակապակցութիւն, ինչպիսի կառուցվածք ունեն: Կայուն բառակապակցութիւններն, որեմն, կարող են խոսքից դուրս վերլուծվել որպես բառերի կապակցութիւններ և դրանցով ստեղծված որոշակի կառուցներ: Այդպիսի կայուն բառակապակցութիւններ են. ուր որ է «շուտով, իսկույն», ինչ և է «որևէ բան առանց խտրութեան», որտեղ որ է «շուտով», ամեն մեկը(ը) «յուրաքանչյուր», զուրկ գործոց «1. գլխավոր երկ՝ ստեղծագործութիւն, 2. առհասարակ՝ մեծարժեք երկ՝ ստեղծագործութիւն», կարմիր անկյուն, պատի թերթ, ոսկի ափաղաղ «հաշտութեան խորհրդանիշ», անպոչ գրալ «անհարկի միջամտող մարդ», ամեն կերպ, ամեն ինչ, ուղիղ խնդիր, խոսքի մաս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն, հավելյալ արժեք, աշխատանքի հասարակական բաժանում և այլն, գրաբարից ժառանգված՝ այնուամենայն, ըստ այսմ, հրեթացս ժամանակի, ի միջի այլոց և այլն:

Ըստ իմաստային առանձնահատկութիւնների և ըստ իրենց առաջացման գործընթացի, կայուն կապակցութիւնները, որպես վերլուծական բաղադրութիւններ, բաժանվում են երկու տեսակի՝ դարձվածային և բաղադրական:

Դարձվածային են այն կայուն բառակապակցութիւնները, որոնք իրենց առաջացմամբ կապվում են խոսքի հետ, այսինքն՝ նախապես եղել են սովորական շարահյուսական կապակցութիւններ և հետագայում, գործածվելով փոխաբերաբար՝ աստիճանաբար վերածվել են ինքնուրույն բառակապակցութեան ու ստացել բառային իմաստ հենց այդ փոխաբերական նշանակութեամբ՝ ձեռք բերելով բառին հատուկ անվանողական դեր: Ըստ այսմ, դարձվածային կայուն բառակապակցութիւնների բառային իմաստը նախապես եղել է փոխաբերական իմաստ, որ հետո դարձել է տվյալ կայուն բառակապակցութեան բառային իմաստը: Հատկանշական է, որ շարահյուսական ազատ կապակցութիւնը, դառնալով դարձվածային կայուն բառակապակցութիւն՝ փոխաբերական նշանակութեամբ, իր ուղղակի նշանակութեամբ ազատորեն կարող է դարձյալ գործածվել որպես վերլուծելի շարահյուսական կապակցութիւն: Այսպես, օրինակ, կրակի կտոր «1. շահազանց եռանդուն՝ աշխույժ, 2. մոլեգին, կատաղի (մարդ)», անհատ ծաղիկ «հարազատների՝ մերձավորների նկատմամբ անտարբեր՝ ոչ սրտացալ ու օգտակար մարդ», անպոչ գրալ «անհարկի միջամտող, անտեղի մեջ ընկնող մարդ», առյուծի կաթ «օղի», որտեղ որ է «շուտով» դարձվածային կայուն բառակապակցութիւններ են՝ բերված փոխաբերական իմաստներով, բայց նույն բառակապակցութիւնները կարող են գործածվել նաև իրենց ուղղակի իմաստներով, որպես ազատ շարահյուսական կապակցութիւններ, և այդ դեպքում նրանք կդադարեն կայուն բառակապակցութիւններ լինելուց (հմտ. Երեսխան պոկել էր մի շատ գեղեցիկ, բայց անհոտ ծաղիկ.— Մայրը պահում էր այդ անպոչ գրալը որպես իր տատի թանկագին հիշատակներից մեկը— որոնց մեջ անհատ ծաղիկ գործածվել է «հոտ չունեցող ծաղիկ», իսկ անպոչ գրալ՝ «պոչ չունեցող (պոչը կտրված) գրալ» նշանակութեամբ):

Բաղադրական են այն կայուն բառակապակցութիւնները, որոնք կազմվում են խոսքից անկախ, որպես բաղադրյալ (բազմանդամ) տերմիններ և բաղադրյալ անուններ, ինչպես՝ ուղիղ խնդիր, հատուկ գոյական անուն, աշխատանքի հասարակական բաժանում, Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն, Սովետական Միության կոմունիստ

տական կուսակցություն, Երևանի պետական համալսարան և այլն: Բաղադրական կայուն բառակապակցությունների, որպես վերլուծական բաղադրությունների, իմաստը տվյալ կապակցության անդամների միասնությամբ ստեղծվող ուղղակի իմաստն է: Թեև այս կարգի կայուն բառակապակցությունները ևս կարող են առանձին դեպքերում գործածվել փոխաբերաբար և համապատասխանորեն ստանալ փոխաբերական իմաստ, սակայն նրանց հիմնական իմաստը ուղղակի իմաստն է, մինչդեռ դարձվածային կայուն բառակապակցությունների իմաստային հիմքը փոխաբերական նշանակությունն է, որ կապակցությունների ինքնուրույնացմամբ դառնում է դարձվածային բառակապակցության հիմնական իմաստը: Բաղադրական կայուն բառակապակցությունները, ընդհանուր առմամբ, անվանական բառակապակցություններ են՝ լրացում լրացյալ հարաբերությամբ, մինչդեռ դարձվածային կայուն բառակապակցությունները կարող են լինել և՛ անվանական, և՛ բայական, և՛ ածականական, և՛ կապական կառույցներ, ինչպես և՛ նույնիսկ ամբողջ նախադասություն: Վերջապես, բաղադրական կայուն բառակապակցությունները, որպես բաղադրյալ տերմիններ և բաղադրյալ անուններ, ընդհանուր հասկացություններն ու անվանումները վերածում են մասնավոր (դասային, սեռային, տեսակային) հասկացությունների ու անվանումների՝ ստեղծելով տերմինային և անվանակարգային ստորակարգություն: Այսպես, օրինակ, խնդիր քերականական տերմինը մասնավորվում է ուղիղ խնդիր և անուղղակի խնդիր բաղադրյալ տերմիններով, անուղղակի խնդիր-ը՝ հանգման անուղղակի խնդիր, անջատման անուղղակի խնդիր, մատուցման անուղղակի խնդիր և միջոցի անուղղակի խնդիր բաղադրություններով (կայուն բառակապակցություններով) և այլն: Այդպես էլ՝ ինստիտուտ ընդհանուր անվանում է. մանկավարժական ինստիտուտ, գյուղատնտեսական ինստիտուտ, արվեստի ինստիտուտ և նման բաղադրություններով այդ ընդհանուր անվանումը վերածվում է մասնավոր ճյուղային անվանումների, իսկ, օրինակ, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտ բաղադրությամբ էլ դառնում արդեն հատուկ անուն:

Բաղադրական կայուն բառակապակցություններ պետք է

համարել նաև գծիկով միավորվող երկանդամ (քիչ դեպքերում՝ եռանդամ) ածականական այնպիսի կապակցությունները, որոնք միասնաբար, որպես կապակցության համագոր անդամներ են հանդես գալիս գոյականական բառակապակցություններում, ինչպես՝ հասարակական-բաղադրական (աշխատանքներ), դատական-դատախազական (մարմիններ), տնտեսական-արտադրական (բնութագիր), գիտական-հետազոտական (աշխատանք), դասագրքային-ուսուցողական (ձեռնարկներ) և այլն: Այսպիսի կայուն բառակապակցությունների մեծագույն մասն այժմ արդեն վերածվել է հատվածական բաղադրությունների, դրանցից էլ՝ հատվածական բարդությունների:

4. Հատվածական բաղադրություններ. — Քսաներորդ դարում հայերենում, ինչպես և այլ լեզուներում, մեծ զարգացում ստացավ վերլուծական բաղադրությունների յուրահատուկ մի տեսակ, որի բաղադրիչները նույնական կամ նույնիմաստ ածականակերտ ածանցներով կազմված և իրար հետ ստորադասության, համադասության կամ փոխադարձության հարաբերությամբ կապակցված բառեր են: Այդպիսի բառակապակցություններն ստորադաս հարաբերության դեպքում լինում են սովորաբար որոշիչ-որոշյալ կապակցություններ, իսկ համադասության դեպքում՝ երկուսը միասին (սովորաբար և կամ ու շաղկապով միավորված)՝ մեկ որոշյալի որոշիչները: Այսպես, օրինակ, ռազմական ծովային նավատորմ, պատմական հնչյունաբանական ուսումնասիրություն, հարավային-արևելյան կողմ բառակապակցություններից առաջինում ռազմական բառը լրացումն է ծովային նավատորմ կայուն բառակապակցության (բաղադրյալ տերմինի), երկրորդում պատմական-ը լրացումն է հնչյունաբանական-ի, իսկ սա էլ՝ ուսումնասիրություն-ի, երրորդում՝ հարավային-ը՝ արևելյան-ի, արևելյան-ը՝ կողմ-ի: Դրանցից տարբեր են՝ պատմական և բանասիրական ուսումնասիրություններ, պտղաբուծական և բանջարաբուծական տնտեսություն, գինեգործական և այգեգործական ինստիտուտ բառակապակցությունների մեջ և շաղկապով միավորված ածականները, որոնք միասին որոշիչներն են մեկ որոշյալի:

Այդ կարգի ածականական բառակապակցությունները մին-

չև մեր դարի 20—30-ական թվականները առնվում էին կամ իբրև շարահյուսական բառակապակցություններ և գրվում բազմաթիվների պահպանումով, առանց որևէ կետադրական նըշանի, ինչպես՝ ռազմական ծովային վարչություն, գիտական հետազոտական աշխատանք, պատմական հնչյունաբանական ուսումնասիրություն, կամ առնվում էին իբրև երկու ածականների միասնություն ու միավորվում գծիկով կամ շաղկապով, ինչպես՝ հարավային-արևելյան (կողմ), հյուսիսային-արևելյան (ֆամի), ռուսերեն-հայերեն (բառարան), բառաֆենակա և աղբյուրագիտական ֆենություն, և կամ, վերջապես, առնչվելով իբրև միասնական բառակապակցություն՝ գրվում դարձյալ գծիկով, առաջին անգամի ածանցը կրճատելով, ինչպես՝ ռուս-բուրգական (պատերազմ), գերմանա-ֆրանսիական (գինադար), պարսկա-հայկական (հարաբերություններ), հայ-ռուսերեն (բառարան), ֆրանս-հայերեն (գրուցատություն) և այլն: Այս կարգի բառակապակցությունները 19-րդ դարում և մեք դարի սկզբում շատ շեխն, ուստի և նրանց կապակցության եղանակների ու գրության բազմազանությունը առանձնապես ուշադրություն չէր գրավում: Մեր դարի քսանականների և 20-ական թվականներից սկսած այդպիսի բառակապակցությունները մեծ տարածում ստացան. այդ գործընթացն է՛լ ավելի զարգացավ 50-ական թվականներից սկսած՝ առանձնապես գիտատեխնիկական և քաղաքական տերմինաբանության մեջ: Հետևանքն այն եղավ, որ ամենօրյա գործածության մեջ մտած հազարավոր այդպիսի բառակապակցություններն աստիճանաբար վերածվեցին կայուն բառակապակցությունների, մանավանդ՝ բազմաթիվ տերմինների ու անվանումների արժեք ունեցողները: Այս հանգամանքն էլ, իր հերթին, հզոր գործոն հանդիսացավ վերջ բերված երեք տեսակներից վերջինի, որպես առավելագույն չափով խնայողական ու կարճառոտ տիպի, զարգացման ու ծավալման: Քանի որ լեզվի մեջ արդեն գործածական էին պարսկա-հայկական, գերմանա-ֆրանսիական, իտալա-ավստրիական և նման կապակցություններ, ապա դրանց համարանունային էլ ստեղծվեցին նորանոր այդպիսի բառակապակցություններ: Քսայնական թվականներին արդեն գործածության մեջ էին մտել այնպիսի նորակազմություններ, ինչպիսիք են՝ պատմա-տնտեսագիտական, բան-

վորա-գյուղացիական, ռազմա-հեղափոխական, ռազմա-ֆառաֆական, լեզվա-գրական, պատմա-լեզվա-գրական և այլն: Այսպիսով՝ լեզվի մեջ նախկինում եղած սակավաթիվ յուրատեսակ ածականական բառակապակցությունները, որոնք է՛լ ավելի սահմանափակ բնագավառների վերաբերող բառեր էին ընդգրկում (հիմնականում՝ ժողովուրդների, երկրների, լեզուների անվանումներ), կապակցության իրենց կաղապարով շատ կենսունակ գտնվեցին և նույնպիսի բազմաթիվությունների հիմք դարձան: Հասկանալի է, որ այդ տեսակետից շատ մեծ է նաև ռուսերենի դերը, որը նույնպիսի բառակապակցություններով վիթխարի չափով հարստացավ սովետական դարաշրջանում և մեր Միության ժողովուրդների լեզուներին մատակարարեց բազմաթիվ այդպիսի բառակապակցություններ (մեծ մասամբ պատճենումների կամ թարգմանությունների միջոցով), որոնք և խթանեցին ազգային լեզուներում, տվյալ դեպքում՝ հայերենում, այդ կարգի բազմաթիվությունների տարածմանն ու կենսունակությանը: Այդ վերլուծական բազմաթիվությունները, որոնք մենք կոչում ենք հատվածական բազմաթիվություններ, ստացվում են նույնական կամ համանիշ ածանցներով կազմված ածականների համարասական կամ ստորադասական կապակցություններից՝ առաջին անգամի ածանցի կրճատումով և շաղկապի վերացումով, ինչպես՝ ռազմական և ֆառաֆական կամ ռազմական-ֆառաֆական > ռազմաֆառաֆական, պատմական և բանասիրական > պատմաբանասիրական, լեզվական և գրական > լեզվագրական, ռազմական-ծովային > ռազմածովային, գիտական և տեխնիկական > գիտատեխնիկական, տեխնիկական և տնտեսական > տեխնիկատնտեսական և այլն: Այդպիսի բազմաթիվություններ կազմվում են նաև նույնական կամ համանիշ ածանցներով կազմված այնպիսի բարդածանց բառերից, որոնց հիմքը հանդիսացող բարդ բաների վերջին բաղադրիչը նույնպես նույնական է կամ հոմանիշ: Այս դեպքում կրճատվում է առաջին բաղադրիչի ոչ միայն ածանցը, այլև բարդության վերջին բաղադրիչը, ինչպես՝ պարաբանաբանաբանական (<պարաբանական և բանաբանաբանական), այգեգինեգործական (<այգեգործական և գինեգործական), դաշտայգեգործական (<դաշտավարական և այգեգործական), այգեբանաբանական (<այգեգործական և

բանջարաբուծական), կենսամատենագիտական (< կենսագրական և մատենագիտական) և այլն: Կան նաև եռանդամ կապակցություններից կազմված սակավաթիվ հատվածական բաղադրություններ, որոնք տարածվելու միտում ունեն (համախաղողա-պտղա-բանջարաբուծական, այգե-բանջարա-բուստանային, պատմա-լեզվա-գրական և այլն):

Հատվածական բաղադրություններն իրենց անդամների քերականական հարաբերությամբ լինում են երեք տեսակ՝ համադասական, ստորադասական և փոխադարձ: Համադասական են նրանք, որոնց բաղադրիչները միմյանց լրացում չեն, այլ համազոր, համադաս անդամների մի բառակապակցություն, որը նախադասության մեջ միասնաբար դառնում է գոյականական անդամի լրացում, ինչպես՝ պատմաբանասիրական, ռազմահայրենասիրական, այգեբանջարաբուծական, տեխնիկատնտեսական և այլն: Ստորադասական են նրանք, որոնց բաղադրիչներից մեկը՝ առաջինը, մյուսի լրացումն է, ինչպես՝ ռազմաօդային նավատորմ (= ռազմական նպատակների ծառայող օդային նավատորմ), պատմահնչյունաբանական հետազոտություն (= պատմական բնույթի հնչյունաբանական հետազոտություն), գերմանաֆաշիստական հորդաներ (= գերմանական ֆաշիստական հորդաներ), արևմտաեվրոպական գրականություն (= արևմտյան եվրոպական գրականություն) և այլն: Փոխադարձ են նրանք, որոնց բաղադրիչները ցույց են տալիս երկու (երբեմն երեք) անդամների երկփողմանի (եռակողմ) հարաբերություն (փոխադարձություն, զուգադրություն և այլն), ինչպես՝ հայ-ռուսերեն (բառարան), ռուս-թուրքական (պատերազմ), սովետա-ֆրանսիական (դաշնագիր), հայ-վրացական (բարեկամություն), լատին-ռուս-հայերեն (բառարան) և այլն:

Սովետական Միության ժողովուրդների լեզուների զարգացման առանձնահատկություններից մեկը ազգային լեզվի գրական և խոսակցական տարբերակների մերձեցման, խոսակցական տարբերակը գրականի մակարդակին բարձրացնելու գործընթացն է: Այս գործընթացի արտահայտություններից մեկն է այն, որ գրական լեզվի մեջ երևան եկող ամեն մի իրողություն համեմատաբար կարճ ժամանակում, իսկ շատ հաճախ էլ հենց անմիջապես, անցնում է խոսակցական տար-

բերակին ու դառնում տվյալ լեզուն կրող հանրության սեփականությունը, նրա կենդանի խոսքի գործուն տարրը: Անշուշտ այս իրողությունն իր հիմքում ունի հասարակական նախապայմաններ, որոնցից, տվյալ դեպքում, առավել կարևորներն են երեքը. ա) համատարած, համընդհանուր գրագիտությունը, որ հետևանք է պարտադիր կրթության (նախապես՝ տարրական, ապա՝ ութամյա, այժմ՝ միջնակարգ պարտադիր ուսուցում), բ) իրազեկման (ինֆորմացիայի) աղբյուրների բազմազանությունն ու մասսայականությունը (մամուլ, գեղարվեստական բազմաբովանդակ ու բազմաբնույթ գրականություն, գիտահանրամատչելի գրականություն, ռադիո, հեռուստատեսություն և այլն), գ) գիտության ու տեխնիկայի նվաճումների մուտքը կենցաղի մեջ: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ գործընթացը շատ ավելի ուժեղ է տեղի ունենում լեզվի առավել շարժունակ մասի՝ բառապաշարի մեջ և նույնքան էլ հասկանալի, որ հատվածական բաղադրությունները ևս կարճ ժամանակամիջոցում, եթե ոչ անմիջապես, մուտք են գործում խոսակցական տարբերակի մեջ, դառնում ամենօրյա գործածության միավորներ: Այս էլ, ահա, առաջ է բերել հատվածական բաղադրությունների զարգացման նոր միտում. գրավոր խոսքի մեջ պտղաբուծական և բանջարաբուծական բառակապակցությունները պտղաբանջարաբուծական դարձնելը խնայողություն է գրելու (և տեղի) տեսակետից, ինչպես և բանավոր խոսքում՝ բառերը համառոտելու տեսակետից: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, բաղադրիչների առանձին-առանձին (բառանջատ դադարով) արտասանելը և շեշտելը, այնուամենայնիվ, լրացուցիչ արտասանական ճիգ են պահանջում, ուստի և բանավոր խոսքում այդ բաղադրությունները միավորելու և մեկ հիմնական շեշտով, իբրև մեկ բառ արտասանելու միտում է առաջանում: Այս միտումը, բնականաբար, իր իրացումն է գտնում առաջին հերթին համեմատաբար կարճ բաղադրությունների մեջ, ինչպիսիք են, օրինակ, պատմագրական, լեզվագրական, ռազմածովային, մանկապատանեկան, դատաֆենչական, վարչաֆաղաֆական և այլն: Բայց մի անգամ որ այդ միտումը երևան է գալիս լեզվում և իրացվում թեկուզ և սահմանափակ թվով բաղադրությունների մեջ, արևուհետև սկիզբ առած երևույթը հետզհետե տարածվում է ուրիշ բաղա-

դրութիւնների վրա, ծավալվում և ձգտում իրեն ենթարկելու բոլորը: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ 50—60-ական թվականներից, հատվածական բաղադրութիւնների բուն զարգացման շրջանից սկսած, բանավոր խոսքի մեջ, հաճախ էլ գրավոր խոսքում, դրանց բառացումը մեծ թափ ստացավ: Հետևանքն այն եղավ, որ շփոթ ստեղծվեց դրանց գրութիւն մեջ և անհամապատասխանութիւն՝ արտասանութիւն ու գրութիւն միջև: Գործածութիւն համեմատաբար «երկար ճանապարհ» անցած և հաճախական գործածութիւն ունեցող հատվածական բաղադրութիւնները գրվում և արտասանվում էին որպէս մեկ բառ (բարդութիւն), իսկ նորաբանութիւններն ու համեմատաբար քիչ գործածականները գրվում էին որպէս վերլուծական բաղադրութիւններ՝ բաղադրիչների անջատումով գծիկի միջոցով: Այդպէս ունեինք, մի կողմից, լեզվագրական, ռազմածովային, պատմագրական, գիտահետազոտական, վարչատնտեսական և այլն, մյուս կողմից՝ լեզվամտածողական, ռազմա-ստրատեգիական, պատմա-բանասիրական, գիտա-տեխնիկական, վարչա-գիվանագիտական, ինչպէս և՛ լեզվա-գրական, ռազմա-ծովային, պատմա-գրական, գիտահետազոտական, վարչա-տնտեսական և այլն զուգահեռ գրութիւնները, ըստ որում, բանավոր խոսքում սովորական էր դառնում բաղադրիչների, որպէս մեկ բարդ բառի, միասնական արտասանութիւնը՝ մեկ հիմնական բառային շեշտով (հաճախ առաջին բաղադրիչի երկրորդական շեշտով) նաև այն դեպքերում, երբ գրութիւն մեջ դրանք անջատվում էին գծիկով, այսինքն՝ թեև գրվում էին լեզվա-գրական, պատմա-գրական, ռազմա-ստրատեգիական, դատա-վարչական և այլն, բայց արտասանվում էին լեզվագրական, պատմաբանասիրական, պատմագրական, ռազմաստրատեգիական, դատավարչական և այլն: Այսպիսով, բաղադրիչների ստորադասական և համադասական հարաբերութիւնը հատվածական վերլուծական բաղադրութիւնները վերածվում են բարդութիւնների և որպէս բուն հատվածական վերլուծական բաղադրութիւններ առայժմ մնում են միայն փոխադարձ հարաբերութիւն արտահայտողները (հայ-ուսական, իտալա-հունական, հայ-ուսերեն, հայ-ուս-անգլերեն և այլն):

գ. Համադրական բաղադրութիւններ

Համադրական են կոչվում այն բաղադրութիւնները, որոնց բաղադրիչները միմյանց միանալով մեկ բառ են կազմում և ստանում են մեկ հիմնական բառային շեշտ: Այսպէս, օրինակ, գրադարանավար, գանգրաներ, տնային, այգեգործ բառերը մեկական բառ են. դրանց բաղադրիչները, անկախ իրենց բանակից ու բնույթից, գրվում են միասին և արտասանվում մեկ հիմնական բառային շեշտով, առանց բառանջատ դադարի: Համադրական բաղադրութիւնները լինում են երկու տեսակ՝ բարդութիւններ և ածանցումներ:

1. Բաղադրական ճիւղեր

Համադրական բաղադրութիւնները, անկախ իրենց կազմում եղած ձևութիւնների բանակից ու բնույթից, բաղկացած են երկու բաղադրական միավորից: Այսպէս, գրադարան բարդութիւնը բաղկացած է երկու հիմնական ձևութիւց, գրադարանագետ՝ երեք հիմնական ձևութիւց, գրադարանագիտութիւն՝ երեք հիմնական և մեկ երկրորդական ձևութիւց, բայց, չնայած դրան, բոլոր այդ համադրական բաղադրութիւններն էլ, բարդութիւն թե ածանցում, բաղկացած են երկու բաղադրական միավորից. գր-ա-դարան, գրադարան-ա-գետ, գրագրաբանագիտ-ութիւն: Համադրական բաղադրութիւնների այսպիսի բնութագրութիւնը հենվում է այն բանի վրա, որ բարդ բառի կամ ածանցման կազմութիւն դեպքում բաղադրութիւնը կազմող ամեն մի մասը մեկ միավոր է: Այսպէս, գրադարան բառի մեջ ունենք գր- և դարան բաղադրական միավորները, գրադարանագետ բառի մեջ՝ գրադարան- և գետ միավորները, իսկ գրադարանագիտութիւն բառի մեջ՝ գրադարանագիտ-ութիւն միավորները: Բերված օրինակների մեջ, ինչպէս հեշտ է նկատել, առաջինում ունենք երկու հիմնական ձևութիւնների միավորում, երկրորդում՝ դրանցից կազմված բառի միավորում մի այլ հիմնական ձևութի հետ, երրորդում՝ երեք հիմնական ձևութիւններից կազմված բառի միավորում երկրորդական ձևութի հետ: Նույնպէս և՛ անսպառ բառում ան- երկրորդական ձևութիւն

միացել է սպառ բառին, անսպառություն բառում՝ -ուրյուն ձևությամբ՝ անսպառ բառին և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, պարզագույն, երկձևությամբ համադրական բաղադրություններից հաջորդականորեն կազմվում են նորանոր բաղադրություններ՝ հիմնական կամ երկրորդական ձևությների հավելումով. գրադարան բառը հիմք է հանդիսացել գրադարանագետ, իսկ այս էլ՝ գրադարանագիտություն բառի համար. սպառ բառը հիմք է հանդիսացել ան-սպառ, իսկ սա էլ՝ անսպառ-ուրյուն բառի համար և այլն: Ըստ բաղադրությունների կազմության հաջորդականության բարդություններն ու ածանցումները լինում են երկու կարգի՝ առաջնային և երկրորդային: Առաջնային են այն համադրական բաղադրությունները, որոնք կազմված են միայն երկու ձևությից, և որոնցից կազմվում են կամ կարող են կազմվել նորանոր բաղադրություններ. այդպիսի բաղադրություններ են՝ գրադարան, անսպառ, կյանք, հումք, առատածեղ, ծառատունկ, անտառապատ և այլն: Երկրորդային են այն բաղադրությունները, որոնք կազմվում են առաջնայիններից, ինչպես՝ գրադարանագետ, անտառապատել, անսպառություն, հումքային, առատածեղություն, ծառատնկում և այլն: Առաջնային բաղադրությունները կոչվում են նաև սկզբնատիպ կամ նախատիպ բաղադրություններ:

Քանի որ համադրական բաղադրությունները բաժանում ենք երկու միավորի կամ մասերի, անկախ այդ մասերի ձևությային կազմից, ապա ինքնին ծագում է բաղադրական կամ բառակազմական հիմքերի գաղափարը: Բաղադրական հիմք է կոչվում համադրական բաղադրության երկու մասերից յուրաքանչյուրը. այսպես, օրինակ, գրադարան բարդության հիմքերն են գր- և դարան, գրադարանագետ բառի հիմքերը՝ գրադարան և գետ, գրադարանագիտություն բառի հիմքերը՝ գրադարանագիտ- և -ություն, անսպառ բառինը՝ ան- և սպառ և այլն:

Օճանություն.— Քեկ ածանցումների երկրորդական բառակազմական ձևությները տեսականորեն կարելի է նույնպես բաղադրական հիմք համարել, ինչպես բխում է նաև բաղադրական հիմքերի մեր բնորոշումից, սակայն դա գործնականորեն որևէ անհրաժեշտություն չի ներկայացնում ածանցական բաղադրությունների բառակազմական վերլուծություն-

ների համար, ուստի և կրնդունենք, որ բարդ բառերի երկու մասերն էլ բաղադրական հիմքեր են, իսկ ածանցումների մեջ՝ միայն այն մասը, որին ավելանում է տվյալ ածանցը: Ըստ այսմ, գրադարանագիտական բառի բաղադրական հիմքը կը համարենք միայն գրադարանագիտ-, անսպառ բառինը՝ -սպառ, անսպառություն բառինը՝ անսպառ- և այլն: Այդպիսի մոտեցումը արդարանում է նաև նրանով, որ ածանցումների մեջ հաջորդաբար ունենք մեկական ածանցի հավելում, ուստի և եթե այդ ածանցը կոչեինք բաղադրական հիմք, ըստ էության ածանցն ու բաղադրական հիմքը կնույնացնեինք, մինչդեռ այդպիսի նույնացում չի կարող լինել բարդությունների հիմքերի և բառի, արմատի կամ բառածեղի միջև, քանի որ իբրև բաղադրական հիմք կարող են հանդես գալ և՛ արմատը, և՛ բառը, և՛ ածանցումները, և՛ բառերի քերականական ձևերը և այլն: Այսպիսով, բարդություններն ունենում են երկուական բաղադրական հիմքեր, իսկ ածանցումները՝ մեկ բաղադրական հիմք և դրան ավելացող ածանց:

Բաղադրական հիմքերն իրենց կազմությամբ լինում են պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն հիմքերը, որոնք բառակազմական վերլուծության շնն ենթարկվում. դրանք մենաձևությ հիմքեր են, ինչպես՝ սար-ա-հարթ, տն-ա-մերձ, գոյական, գր-ա-սեղան բառերի սար-, -հարթ, տն-, -մերձ, գոյ-, գր-, -սեղան հիմքերը: Բաղադրյալ են այն հիմքերը, որոնք բաղկացած են մեկից ավելի ձևությներից, ինչպես՝ մարդկային, հեռախոսափող, լեզվաբանություն, մինչհեղափոխական, օրենսդրական, վարորդական, հերոսականորեն բառերի մարդկ-, հեռախոս-, լեզվաբան-, հեղափոխական-, օրենսդր-, հերոսական-, վարորդ- հիմքերը:

Ըստ իրենց բառակազմական դերի բաղադրական հիմքերը բաժանվում են երկու կարգի՝ սերող և բաղադրող: Սերող է այն բաղադրական հիմքը, որին ավելանում է որևէ այլ բաղադրական հիմք կամ ածանց՝ կազմելով նոր բառ. օրինակ՝ տնամերձ բարդության սերող հիմքն է տն-, որին ավելացել է -մերձ հիմքը՝ կազմելով մի նոր բառ, հեռախոսալար բառինը՝ -մերձ հիմքը՝ կազմելով մի նոր բառ, հեռախոսալար բառինը՝ հեռախոս բաղադրյալ հիմքը, բուսական-ինը՝ բուս-, մարդկային-ինը՝ մարդկ- և այլն: Առաջնային բաղադրությունների

(բարդութիւնների ու ածանցումների) մեջ երկու ձևութիւններից առաջինը սերող հիմքն է: Բաղադրող հիմքը բառի այն մասն է (այն բաղադրական հիմքը), որ ավելանում է սերող հիմքին և կազմում նոր բաղադրութիւն (բարդութիւն), ինչպես՝ բուսաբան, տնամերձ, հեռախոսալար բառերի -բան, -մերձ, -լար հիմքերը: Ըստ հաջորդականութեան բարդ բառերի վերջին բաղադրական հիմքը սովորաբար բաղադրող հիմքն է, իսկ դրան նախորդող հիմքը՝ սերող: Այսպես՝ լուսամփոփ, դարձվածաբան, հողվածագիր, տնտեսագետ, հեռագրասլուծաշար, գրադարանավար բառերի մեջ -ամփոփ, -բան, -գիր, -գետ, -շար, -վար բաղադրող հիմքեր են, իսկ դրանց նախորդող մասերը՝ լուս-, դարձված-, հողված-, տնտես-, հեռագրասլուծ-, գրադարան- սերող հիմքեր: Այլ կերպ ասած, իբրև կանոն, բարդ բառերի աջակողմյան բաղադրիչը բաղադրող հիմք է, ձախակողմյան հիմքը՝ սերող. օրինակ՝ հեռակառավարում բառի հիմքերն են՝ հեռ- (սերող հիմք) և -կառավարում (բաղադրող հիմք), որովհետև կառավարում բառը գոյութիւն ունի իբրև անկախ բառ, որից և կազմվել է հեռակառավարում-ը, մինչդեռ հեռակառավար- բառ չունենք, որ իբրև առաջնային բաղադրութիւն դիտվեր և համարվեր սերող հիմք: Նույնպես և՛ մինչպատերազմական, տեսածայնագրութիւն բառերի սերող հիմքերն են մինչ-, տես-, իսկ բաղադրող հիմքերը՝ պատերազմական, ձայնագրութիւն, քանի որ չունենք մինչպատերազմ-, տեսածայն- առաջնային բաղադրութիւնները, որոնք դիտեինք իբրև սերող հիմքեր: Այդպես չէ, սակայն, ածանցումների մեջ. քանի որ ածանցները կարող են դրվել ինչպես սերող հիմքի վերջից (վերջածանցներ), այնպես էլ՝ սկզբից (նախածանցներ), ապա պարզ է, որ սերող հիմքն էլ կարող է լինել ինչպես ածանցին նախորդող, այնպես էլ հաջորդող մասը. օրինակ՝ համագումարային, մատչելիութիւն, ակնբախութիւն, կուսակցական ածանցումների մեջ -ային, -ութիւն, -ական ածանցներն ավելացել են համագումար-, ակնբախ-, կուսակց- սերող հիմքերին (սերող հիմքը նախորդում է ածանցին), իսկ անմատչելիութիւն, անկուսակցական, նախահամագումարային, վերընտրութիւն բառերի մեջ սերող հիմքերն են -մատչելիութիւն, -կուսակցա-

կան, -համագումարային, -ընտրութիւն (սերող հիմքերը հաջորդում են ածանցին):

Մանրութիւն.— 1. Նախածանցավոր բաղադրութիւնների մեջ հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե որն է սերող հիմքը՝ նախածանցով, թե՞ առանց նախածանցի մասը, ըստ որում շատ դեպքերում հնարավոր է թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Այսպես, օրինակ, անկուսակցականութիւն, անմատչելիութիւն, տգիտութիւն, անհասկանալիութիւն բառերի համար կարելի է ընդունել անկուսակցական-, անմատչելի-, տգիտ-, անհասկանալի- սերող հիմքերը, որոնցից կազմվել են այդ բառերը ուրիշում ածանցով, կարելի է ընդունել նաև -կուսակցականութիւն, -մատչելիութիւն, -տգիտութիւն, -հասկանալիութիւն սերող հիմքերը, որոնց համապատասխանորեն ավելացել է ան- կամ տ- ածանցը: Դրանցից մեկի կամ մյուսի ճշգրիտ որոշումը հնարավոր է միայն պատմական այնպիսի տվյալներով, որոնք կպարզեին, թե, օրինակ, կուսակցականութիւն, մատչելիութիւն, տգիտութիւն, հասկանալիութիւն բառերն են ավելի շուտ գործածվել լեզվի մեջ, թե անկուսակցական, անմատչելի, տգետ, անհասկանալի բառերը: Այսպիսի տվյալներ կարող են լինել առանձին բառերի (օր. գիտենք, որ անկուսակցական ավելի շուտ է գործածվել, քան անկուսակցականութիւն և, նույնիսկ, կուսակցականութիւն), բայց ոչ այդ կարգի բոլոր բառերի համար, քանի դեռ չունենք լիակատար պատմական բառարան. առանձին դեպքերում կարելի է նաև իմաստային վերլուծութեամբ որոշել. օրինակ՝ տգիտութիւն բառի սերող հիմքն է տգիտ-, որովհետև այդ բառի իմաստը չենք կարող բխեցնել գիտութիւն բառից (տգիտութիւն նշանակում է «տգետ լինելը», ոչ թե «առանց գիտութեան»): Այդպես է նաև՝ անգիտութիւն (հմտ. անգիտ-անալ, անգիտ-որեն): Այդպիսի դեպքերն էլ, սակայն, քիչ են: Նկատի ունենալով թե՛ պատմական տվյալների բացակայութիւնը և թե՛ իմաստային վերլուծութեամբ սերող հիմքերը որոշելու հնարավորութեան սահմանափակութիւնը, կարելի է իբրև գործնական միջոց ընդունել հետևյալը. այն բոլոր դեպքերում, երբ մեր արդի լեզվում առկա է նախածանցով կազմված բառի առանց նախածանցի ձևը, սերող հիմքը պետք է համարել նախածանցին հաջորդող մասը, ինչպես՝ վերընտրու-

քյուն, նախահամագումարային, համընդհանրություն, հակահեղափոխություն բառերի համար իբրև սերող հիմք պետք է ընդունել -ընտրություն, -համագումարային, -ընդհանրություն, -հեղափոխություն բաղադրիչները, որոնք մեր լեզվում կան իբրև անկախ բառեր: Դրան հակառակ՝ նախածանցավոր մասը պետք է համարել սերող հիմք, եթե առանց նախածանցի կազմությունը գոյություն չունի. օրինակ՝ դժկամություն, տգեղություն, արտասահմանյան, անսկիզբություն, անառիկություն բառերի սերող հիմքերը կլինեն դժկամ-, տգեղ-, արտասահման-, անսկիզբ-, անառիկ-, քանի որ չունենք կամություն, գեղություն, սահմանյան, սկիզբություն, առիկություն բառերը, որոնցից կազմվեին դժկամություն, տգեղություն, արտասահմանյան և այլն:

2. Նույնպիսի անորոշություն և երկվություն կարող է ծագել նաև բարդածանց բառերի հիմքերը որոշելիս. օրինակ՝ ակնբախտոեն, ակնհայտոեն, հետգություն, մինչպատմական բառերում սերող հիմքեր պետք է համարել ակն-, հետ-, մինչ- ձևույթները, թե՛ ակնբախ-, ակնհայտ-, հետգ-, մինչպատերազմ-: Այսպիսի դեպքերում էլ ելակետը նույնն է. ակնբախություն, ակնհայտոեն բառերում սերող հիմքերն են ակնհայտ-, ակնբախ-, որովհետև չկան -բախություն, -հայտոեն բառերը, իսկ ետգություն, մինչպատմական բառերի սերող հիմքերն են ետ-, մինչ-, որովհետև կան գություն, պատմական բառերը, և չկան ետգ-, մինչպատմ- բառերը, որոնցից հնարավոր լիներ կազմել ետգություն, մինչպատմական բառերը՝ ություն ածանցի հավելումով:

Ժամանակակից հայերենի, ինչպես և առհասարակ հայերենի համար սերող և բաղադրող հիմքերի տարբերակումը կարևոր է նրանով, որ սերող հիմքերն ունեն բազմատեսակ տարբերակներ, մինչդեռ բաղադրող հիմքերը միայն առանձին դեպքերում են ունենում այդպիսիք. օրինակ՝ կյանք բառն իբրև սերող հիմք ունի կյան- (օր. կյանք-), կեն- (օր. կենարար), կենս- (օր. կենսատու), կեց- (օր. կեցություն), մինչդեռ որպես բաղադրող հիմք ունի միայն կյանք (օր. անկյանք) և կյաց (օր. մենակյաց) տարբերակները:

Ինչպես ասվել է բառապաշարի դասակարգության մեջ,

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ծագումնաբանական տարբեր շերտեր է ընդգրկում: Տարբեր շերտերից մեր արդի լեզվի բառապաշարին անցած բառերը ոչ միայն պարզ, այլև բաղադրյալ բառեր են, ըստ որում բաղադրյալ բառերն էլ իրենց բառակազմական առանձնահատկություններով համապատասխանում են բաղադրությունների կազմության այն կանոններին, որոնք գործել են կամ գործում են հայերենի տվյալ պատմական շրջանում կամ ժամանակակից հայոց լեզվի տվյալ տարբերակում: Այս հանգամանքն էլ, ահա, պատճառ է դարձել այն բանի, որ ժամանակակից հայերենի բաղադրությունների մեջ ստեղծվել է բաղադրական հիմքերի բազմազանություն: Մյուս կողմից, ինչպես ասել ենք, գրական ճանապարհով ժառանգելով գրաբարյան բաղադրությունները, աշխարհաբար գրական լեզուն յուրացրեց նաև գրաբարյան բաղադրությունների կաղապարներն ու բաղադրական հիմքերը, իսկ գրաբարյան բաղադրական հիմքերը, ինչպես հայտնի է, հենց գրաբարում (և առհասարակ հին հայերենում) բազմազան էին բառակազմական ներքին օրինաչափությամբ: Այս բոլորի հետևանքով էլ, ահա, ժամանակակից հայերենի բաղադրական հիմքերը բնորոշվում են տիպաբանական, հնչյունաբանական և պատմական բնույթի տարբերակային ձևերի բազմազանությամբ:

Բաղադրական հիմքերի տարբերակներ են միևնույն ձևովյթի (արմատի) կամ բառի այն տարբեր ձևերը, որոնք նույնական են իրենց իմաստով, ինչպես՝ կյան- բաղադրական հիմքի կեն-, կենս- կյաց-, կեց-, կյանք- տարբերակները, օրեն հիմքի օրենս- և օրին- տարբերակները (հմտ. անօրեն, օրենսգիրք, օրինագիծ), ձեռ- բաղադրական հիմքի ձեռն- օրենսգիրք, օրինագիծ), ձեռ- բաղադրական հիմքի ձեռն- (ձեռնտու, առատաձեռն), ձեռք- (ձեռքազատ, ձեռքակալել), ձեռք- (ձեռքափակ), ձեռաց- (ձեռացագիր, ձեռացափոխ) տարբերակները և այլն:

Ա) Տիպաբանական տարբերակներ. — Տիպաբանական են կոչվում այն տարբերակները, որոնք հիմքի զանազան քերականական ձևերն են կամ նրա բաղադրյալ բառային ձևը: Օրինակ, ձեռ- բաղադրական հիմքի ձեռաց- տարբերակը գրաբարյան հոգնակի սեռական և տրական հոլովների ձևն է, ձեռն-ը՝ գրաբարյան եզակի ուղղականի ձևը, ձեռք-

տարբերակը՝ հինհայերենյան գործիականի ձևը, ձեռք-ը՝ ժամանակակից հայերենի ուղղական հոլովի ձևը (բաղադրյալ հիմք), մառդ բառի բաղադրական հիմքերն են մառդ- (մարդամտ, մարդասեր) և մառդկ- (մարդկային, մարդկություն), որ հոգնակիի մառդիկ ձևն է. -կյան- բաղադրական հիմքի կենս-ը՝ գրաբարյան հոգն. հայցականի ձևն է, կյաց-ը՝ գրաբարյան կեամ բայի անցյալ կատարյալի հիմքը և այլն: Տալիս ենք բաղադրական հիմքերի այդ կարգի տարբերակների մի փոքրիկ ցանկ որպես գործնական ուղեցույց՝ տիպաբանական տարբերակների որոշման համար:

Հայր- (հայրական, հայրապետ, հայրիշխանություն), հոր- (հորաքույր, հորեղբայր). առաջինը՝ ուղղական, երկրորդը՝ սեռական հոլովաձև:

Քույր- (քույրաբար, հորաքույր), քույր- (քեռորդի, քեռայր). առաջինը՝ ուղղականի, երկրորդը՝ ժամանակակից հայերենի սեռականի, երրորդը՝ գրաբարյան սեռականի հոլովաձևը:

Աստղ- (աստղասփյուռ, աստղավառ), աստեղ- (աստեղատուն, համաստեղ). առաջինը՝ այժմյան ուղղականի ձևը, երկրորդը՝ գրաբարյան սեռականի:

Կա- (առկա, հեռակա), կայ- (կայարան, կայուն), կաց- (կացարան, կացություն). առաջինը և երկրորդը՝ բայահիմք, երրորդը՝ անցյալի հիմք:

Մատ- (ցուցամատ, մատանեմատ, անմատ), մատն- (մատնանիշ, մատնացույց), մատան- (մատանի). առաջինը՝ պարզական արմատ², երկրորդը՝ գրաբարյան ուղղականի ձև, երրորդը՝ գրաբարյան սեռականի ձև:

Կին- (կնամեծար, քեռեկին), կանաց/կանաճ- (կանացի, կանանցածին), կնոջ- (կնոջական, կնոջածին). պարզական արմատ, գրբ. հոգն. սեռ. -տր., արդի սեռ.:

Տալ- (տալացուկ), տու- (գրբ. անց. կտր. հիմք. խորհրդ-

դատու, ձեռնտու), տուր- (գրբ. անվանական հիմք և հրամայականի ձև. պարզևատրել, պարենմասնատրում, թուլատրել), տաց- (գրբ. երկրորդ ապառնիի հիմք. տացք):

Կայսր- (կայսրություն, կայսրենտիր, կայսրանալ), կայսեր- (սեռ. հոլով. կայսերական, կայսերազարդ):

Բերված բաղադրական հիմքերի տարբեր ձևերը տիպաբանական տարբերակներ ենք կոչում այն պատճառով, որ դրանք, իբրև քերականական ձևեր կամ բաղադրյալ հիմքերու բաղադրյալ բառեր, տիպաբանորեն տարբեր կառուցվածքներ են ներկայացնում. այսպես, օրինակ՝ ձեռն, ձեռք և ձեռք հիմքերը ձևակազմական տեսակետից մեկ տիպ են ներկայացնում, իսկ ձեռաց՝ մի այլ տիպ, նույնպես և՛ քույր և քեռ- կնոջ և կանաց- և այլն:

Բ) Հ ն շ յ ու ն ա բ ա ն ա կ ա ն տ ա Ր Բ Ե Ր ա կ ն Ե Ր.—
Հնչյունաբանական են կոչվում բաղադրական հիմքերի այն տարբերակները, որոնց մեջ առկա է որևէ կարգի հնչյունափոխություն: Այսպես, օրինակ, ամենագետ, բնագետ բառերի փոխություն: Այսպես, օրինակ, ամենագետ, բնագետ բառերի մեջ -գետ հիմքն ունի արմատական և (գրաբարյան է) ձայն-նավորը, իսկ գիտություն, գիտենալ բառերի մեջ՝ ի ձայն-նավորը, իսկ գիտություն, գիտենալ բառերի մեջ ունենք մատն-, վորը, մատնանիշ, մատնացույց բառերի մեջ ունենք մատն-, իսկ ցուցամատ, անմատ բառերի մեջ՝ -մատ, կյանք, անկյանք բառերի մեջ ունենք կյան-, կենաբար, կենակից բառերի մեջ՝ կեն-, մենակյաց բառում ունենք -կյաց, կեցություն, բարեկեցիկ բառերում՝ կեց-, քեռեկին, տիկին բառերում ունենք -կին, կնամեծար, կնատյաց բառերի մեջ՝ կն-, կանացի, կանացածին բառերում՝ կան-, դոնապան, դոնաբաց բառերում՝ դոն-, դրացի, դրկից բառերում՝ դր-, շխաղուտ, երկաթաղուտ բառերում՝ դուտ և այլն: Այս տարբերակների մի մասը ներկայացնում է հայերենի պատմության նախորդ շրջաններում որոշակի օրինաչափություններով տեղի ունեցած հնչյունական փոփոխություններ, որոնք, սակայն, ժամանակակից հայերենում այլևս չեն գործում և չեն կարող մեր լեզվի այժմեական իրողություններով բացատրվել. այդպիսիք են, օրինակ, դուտ-հիմքի դր- տարբերակը (ո-ի փոխարեն ր), քույր- հիմքի քեռ- տարբերակը (ույ-ի փոխարեն ք, ր-ի փոխարեն ո), կին- հիմքի կանաց- տարբերակը (ի-ի փոխարեն ա), աղ- (աղի, աղահանք) հիմքի ալ- (անալի) տարբերակը և այլն: Այս կարգի

² Գրաբարյան և ձայնորդահանգ բառերի ուղղականի ձևը համաժամանակյա մոտեցումով պետք է համարել բաղադրյալ ձև, իբրև եզակի ուղղականի հիմք, քանի որ այդ կարգի բառերի մի զգալի մասն ունի առանց և-ի պարզական արմատը ինչպես բաղադրությունների, այնպես էլ հոլովական ձևերի մեջ (հմատ. ոտն, հոգն. ոտք, ձեռն, ձեռք, մատն, երկմատնանի, հարսնմատ):

տարբերակները պայմանականորեն կկոչենք արմատական տարբերակներ և կընդունենք իբրև մեզ ավանդված հիմքեր (կենսունակ կամ ոչ կենսունակ)՝ առանց խորանալու դրանց տեսակների և առաջացման պատճառների մեջ: Դրանք այնքան էլ շատ չեն և կարող են ներկայացվել առանձին ցուցակներով:

Ինչ վերաբերում է մեր արդի լեզվում այս կամ այն շափով գործուն հնչյունափոխական իրողություններով պայմանավորված տարբերակներին, ապա դրանք կարելի է ներկայացնել հետևյալ հիմնական տեսակներով, որոնք ընդհանուր անվանումով կկոչենք բուն հնչյունափոխական տարբերակներ:

ա) Նեշտափոխական հերթագայության տարբերակներ. — Հնչյունաբանությունից գիտենք, որ ու, ի, որոշ բառերում՝ ե (գրաբարյան է) ձայնավորները և յա, ույ հնչյունակապակցությունները («երկհնչյուններ») զրկվելով շեշտից և նախաշեշտ դիրք գրավելով, սղվում կամ ամփոփվում են (ու, ի > ը կամ զրո, ե (է) > ի, յա > ե, ույ > ու). գրա հետևանքով ե (է), ի, ու ձայնավորներով և յա, ույ հնչյունակապակցություններով բաղադրական հիմքերն ունենում են երկուական դիրքային տարբերակ՝ անհնչյունափոխ և հնչյունափոխված, առաջինը՝ շեշտի տակ, երկրորդը՝ անշեշտ (նախաշեշտ դիրք), ինչպես՝ -գետ/գիտ- (բնագետ, գիտություն), -շեն/շին- (քարաշեն, շինարար), -սիրտ/սրտ- (բարեսիրտ, սրտոտ), -կից/կց- (ընկերակից, կցասայլակ), -ջուր/ջր- (առատաջուր, ջրրկիր), -տուն/տն- (առանձնատուն, տնարար), -մատյան/մատեն- (դասամատյան, մատենագիր), -կյաց/կեց- (մենակյաց, կեցություն), -լուս/լուս- (վերջալուս, լուսատու), -գույն/գուն- (ոսկեգույն, գունագեղ) և այլն:

բ) Պատմահնչյունափոխական տարբերակներ. — Հայերենի պատմական հնչյունափոխությունների հետևանքով որոշ բաղադրական հիմքեր տարբեր դիրքերում տարբեր ձևեր են ստացել, որով և առաջացել են հիմքերի դիրքային տարբերակներ: Այդ կարգի տարբերակներից առավել կարևորագույնները հետևյալներն են:

1. Բառասկզբում հինհայերենյան ե և ո պարզ ձայնավորները վերածվել են համապատասխանաբար յէ և վօ հնչյունակապակցությունների, իսկ բառամիջում պահպանվել են

անփոփոխ (հմմտ. երազ, որդի, որոնց մեջ ե և ո գրաբարում արտասանվում էին էրազ, օրդի, իսկ այժմ՝ յէրազ, վօրդի, և բերան, գործ, որոնց մեջ ե և ո ձայնավորներն արտասանվում են որպես պարզ ձայնավորներ, ինչպես գրաբարում էր): Այս հնչյունափոխության հետևանքով առաջացել են ե և ո հնչյունակապակցություններով սկսվող բաղադրական հիմքերի երկուական տարբերակներ. բաղադրությունների սկզբում և միջում՝ ձայնավորներից հետո հնչյունակապակցություններով (հմմտ. երջանկաբեր (յէրջանկաբեր), ամենաերջանիկ (ամենայէրջանիկ), որականիշ (վօրականիշ), ամենաորակյալ (ամենավօրակյալ), որոնց մեջ բաղադրական հիմքերն են -յէրջանիկ/յէրջանկ-, վօրակ-/վօրակյալ, և գերերջանիկ (գերերջանիկ), բարձրորակ (բարձրօրակ), որոնց մեջ նույն բաղադրական հիմքերի ձևերն են էրջանիկ, օրակ:

2. Գրաբարում բազմաթիվ բառեր վերջավորվում էին բաղադայն և հնչյունակապակցությամբ, ինչպես՝ բեռն, ձեռն, մատն, հարսն, նուռն, դուռն, ձուկն, աղեղն, զագաթն, մուկն, ասեղն, յոթն, տասն, ոտն և այլն: Պատմական հնչյունափոխությամբ վերջահանգ և ձայնորդն ընկել է և այդ բառերի այժմյան բառային ձևն է ձեռ(f), մատ, հարս, նուռ, դուռ, զագաթ, աղեղ, մուկ, յոթ, տաս(r), ոտ(f), և այլն: Գրաբարում պահպանում էին և ձայնորդը, ինչպես՝ աղեղնաձիգ, ձեռնտու, մատնացույց, տասնապատիկ, վարդամատն, բառակոտն, առատաձեռն և այլն: Ժամանակակից հայերենում այդ կանոնը դեռևս գործում է նման բառերի մեծ մասի բաղադրական հիմքերում՝ գլխավորապես բաղադրությունների առաջին եզրում, ինչպես՝ ձկնկիթ, ձկնաբուծարան, յոթնամյակ, նոնագույն, հարսնաբույր, մկնղեղ, բեռնատար, ձեռնագնդակ և այլն: Դրան հակառակ, բաղադրությունների վերջում հիմքը լինում է առանց և-ի, և նույնիսկ այն դեպքում, երբ տվյալ բաղադրությունը ժառանգվել է գրաբարից՝ և ձայնորդով, այժմ մեծ մասամբ ընկել է, ինչպես՝ նօրահարս, դաշտամուկ, գետաձուկ, ծանրաբեռ (հմմտ. ծանրաբեռնել), տասական, յոթական, լեռնագագաթ և այլն: Ընդհանուր առմամբ այս տարբերակները նույնպես կարելի է դիտել որպես դիր-

քային տարբերակներ՝ Ե-ով ձևը բառամիջում, առանց Ե-ի ձևը՝ բաղադրության վերջում (հմմտ. աղեղնավոր, աղեղնալար, մատնանիշ, մկնագույն, ձեռնաշղթա, դոնատեղ, ոտնատեղ, ձկնաբուծարան, հարսնաքույր, բեռնակիր, բայց՝ կիսաղեղ, քնքշամատ, անձեռ, դաշտամուկ, երկաթագուռ, շքադուռ, գետածուկ, նորահարս, ծանրաբեռ և այլն): Սակայն այս ընդհանուր բանաձևը շատ դեպքերում խախտվում է, ըստ որում խախտումներ կային արդեն նաև գրաբարում (հմմտ. ձեռագործ, ձեռագիր (առանց Ե-ի հիմք՝ առաջին եզրում) և առատաձեռն (Ե-ով հիմք՝ վերջին եզրում), հետիոտ «պառկելատեղի ոտքերի կողմը, սնարի հակառակ կողմը» և հետիոտն, ստորոտ (առանց Ե-ի՝ վերջին եզրում) և բոկոտն (Ե-ով՝ վերջին եզրում) և այլն. աշխարհաբարում այսպիսի շեղումները շատ ավելի շատ են (հմմտ. գագաթային, ոտաբորիկ, ոտատեղ, սերմացու, եղյամաբեր, աղեղային և այլն), ուստի և տրված բանաձևումը պետք է ընդունել վերապահությամբ:

3. Բազմաթիվ բաղադրությունների մեջ մի շարք բառերի բաղադրական հիմքերի տարբերակներ են ստեղծվում ժամանակակից հայերենի ուղղականաձև հիմքի և արմատական հիմքի տարբերությամբ, ըստ որում ուղղականաձև հիմքը ունենում է Է (բաղադրյալ հիմք), իսկ արմատական հիմքը՝ ոչ, ինչպես՝ աչքաբաց, աչքածակ և գեղաչյա, նեղաչք և շեղաչ, գրեյին, գրեսեր և գրադարակ, գրապահոց, հետմանշան և անհետանալ, ձեռնաբաց և անձեռ, ձեռագործ, վանհապատկան և վանհայր, մուտագրել և ելևտական, վերհոտել, վերհապատվել և վիրարույժ, վիրահատել (որոնց մեջ կա նաև շեշտափոխական հերթագայություն) և այլն, և այլն: Կան դեպքեր, երբ միևնույն բաղադրությունն ունի երկու տարբերակներով ձևերը (հմմտ. մտքամոլոր-մտամոլոր, ոտքատեղ-ոտատեղ և այլն): Ծթն բառի ուղղականը գրաբարում ունեցել է վերջահանգ և, ապա հանդես է գալիս նաև երրորդ տարբերակը՝ գրաբարյան ուղղականաձև (և ձայնորդով) տարբերակը, ինչպես՝ հիմքակազմ, բազմահիմք-հիմնավոր, անհիմն և հիմույթ.— ձեռքաբաց-ձեռնագնդակ և ձեռագործ և այլն: Այս կարգի տարբերակների հետ չպետք է շփոթել այն բաղադրական հիմքերը, որոնք է ածանցով և առանց դրա տար-

բեր բառեր են, ինչպես հաճածո, հանույք և հանհագործ, հանհավայր, հումակեր (նաև՝ հմակեր) և հումհամատակարարում և այլն: Այսպիսի դեպքերում ունենք իրարից անկախ, ինքնուրույն բաղադրական հիմքեր՝ տարբեր իմաստներով:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, երկու կամ երեք հիմքային տարբերակներից (արմատական, ք-ով և Ե-ով) Է-ով տարբերակը ընդհանուր առմամբ հանդես է գալիս նորակազմությունների մեջ, մյուսները՝ ավանդական, ըստ որում նորակազմություններից շատերը ժողովրդախոսակցական լեզվից են գալիս (մտքամոլոր, ոտքատեղ, ձեռքաբաց, ծակաչք և այլն), այնպես որ այս դեպքում ունենք նաև գրական-ավանդական բաղադրական հիմքեր և ժողովրդախոսակցական լեզվի բաղադրական հիմքեր տարբերակները:

4. Համակցական (կոմբինացիոն) տարբերակներ.— Բաղադրական հիմքերի միացման սահմանագծում՝ առաջին (սեբորոդ) հիմքի վերջնահնչյունի և բաղադրող հիմքի սկզբնահնչյունի կամ հոդակապի հանդիպման դեպքում առաջ են գալիս միմյանց հանդիպող հնչյունների համակցված, երկուսի միավորումով պայմանավորված կամ դրանց փոխազդեցությամբ տեղի ունեցող հնչյունափոխություններ, որոնցով ըստացվում են սեբորոդ հիմքի հնչյունաբանական տարբերակներ: Այդպիսի հնչյունափոխությունների ենթարկվում են սեբորոդ հիմքի վերջին ի և ու ձայնավորները՝ հետևյալ կանոնների համաձայն: Սեբորոդ հիմքի վերջահանգ ի ձայնավորը՝ ա) ա-ով սկսվող միավանկ բաղադրող հիմքերից և ածանցներից առաջ վերածվում է յ-ի, ինչպես՝ պատանի-ակ > պատանյակ, որդի-ակ > որդյակ, կղզի-ակ > կղզյակ, հոգի-ակ > հոգյակ, աղավնի-ակ > աղավնյակ, ամոթ-լի «ամոթով լցված» համակված» + ած > ամոթլլած (հմմտ. գրաբարյան երկի-ամ > երկեամ) և այլն: բ) Ա ձայնավորով սկսվող բազմավանկ բաների ա ձայնավորի հետ կամ ա հոդակապի հետ միանալով՝ տալիս է ե, ինչպես՝ ոսկի-արիչ > ոսկերիչ, բարի-արար > բարերար, որդի-ա-սեր > որդեսեր, այգի-ա-վետ > այգեվետ, պատանի-ական > պատանեկան և այլն: գ) Նույն հանգամանքներում ի ձայնավորը հաճախ պահպանվում է, ինչպես՝ որդի-ական > որդիական, այրի-անալ > այրիանալ, ոսկի-անալ > ոսկիանալ և այլն: դ) Ու ձայնավորով սկսվող ածանցներից

առաջ ի ձայնավորը, առանց որոշակի կանոնի, ընկնում կամ պահպանվում է անփոփոխ, ինչպես՝ տմարդի-ու-թյուն> տր-մարդություն և տմարդություն, արդիություն, շանորդություն, պատանի-ություն> պատանություն և պատանիություն, բարի-ություն> բարություն, արի-ություն> արիություն և այլն: Այսպիսով, ի ձայնավորով վերջացող սերող հիմքերը կարող են ունենալ մինչև չորս տարբերակներ, ինչպես՝ որդի-, որդյ-, որդե-, պատանի-, պատանյ-, պատանե-, պատան- և այլն:

Ու ձայնավորահանգ սերող հիմքերից մի քանիսում այդ ու-ն հոդակապից և բաղադրող հիմքի սկզբի որևէ ձայնավորից առաջ դառնում է Վ, ինչպես՝ թույլ-տու-ություն> թույլ-տվություն, տու-իչ> տվիչ, բու-եճ> բվեճ, լու-իճ> լվիճ, շու-ացուցակ> շվացուցակ, ձու-ա-ձև> ձվաձև, առու-ակ> առվակ, բերքատու-ություն> բերքատվություն, ուրու-ական> ուրվական, լեզու-արան> լեզվարան, թթու-ա-համ> թթվահամ, երկու-ություն> երկվություն, մեղու-ա-բույժ> մեղվաբույժ, կծու-ա-համ> կծվահամ, արու-ա-մոլ> արվամոլ, չորսու-ակ> չորսվակ, կատու-ա-ձագ> կատվաձագ և այլն: Այս կանոնին ենթարկվում են միայն միավանկ և երկվանկ բաղադրական հիմքերը և այն էլ ոչ բոլորը (համատ. հուժկուություն, ազդու-ություն): Որպես կանոն, անփոփոխ են մնում -աձու-, արկու-ություն): Որպես կանոն, անփոփոխ են մնում -աձու-, արկու-բաղադրիչներով կազմված բաղադրյալ սերող հիմքերը (օր. թեկնածու-ական, կատարածու-ական, վերարկու-ացու, ահարկու-ություն և այլն): Առնել բայի արմատից ու ածանցով կազմված բաղադրյալ հիմքերում (-առու «առնող, ստացող, վերցնող») շատ բառերի մեջ ու ածանցն ընկնում է -ական, -ալքյուն և այլ ածանցներից առաջ, ինչպես՝ խնդրառու> խնդրառություն, խնդրառու-ական> խնդրառական, հանձնառու-ություն> հանձնառություն, շրջանառու-ություն> շրջանառություն, վրիժառու-ություն> վրիժառություն և այլն: Այս ձևվերի մասին կարելի է մտածել նաև, թե բաղադրական հիմքի դերում հանդես է գալիս պարզապես առնել բայի արմատը, որի համար իբրև ապացույց կարելի էր բերել շրջանառել, վրիժառել, հանձնառել բայերը:

Բաղադրական տարբերակներ առաջ բերող և առայժմ իբրև օրինաչափություն գործող այս չորս իրողություններից բացի կան նաև առանձին բառերի վերաբերող հնչյունափո-

խական դեպքեր, ինչպես՝ փայտահատ և փայտատ, անդամահատել և անդամատել, որոնց մեջ ունենք -հատ- բաղադրիչի -ատ- տարբերակը, առաջադիմություն և հառաջադիմություն (առաջ- և հառաջ-), հետադարձ և ետադարձ (հետ- և ետ-), ձյունաբեր և ձնագնդի, ձնհալք (ձյուն- և ձն-) և այլն: Այսպիսի դեպքերի մի մասում այժմ արդեն օրինականացվել է միայն մեկը (օր. արևելահայերենում՝ առաջ-, արևմտահայերենում՝ հառաջ-), մյուսները վերաբերում են մասնակի դեպքերի, ուստի և դրանց չենք անդրադառնալ:

գ) Պատմական բնույթի տարբերակներ.— Մինչև այժմ թվարկեցինք բաղադրական հիմքերի տիպաբանական ու հրնչյունաբանական տարբերակները՝ առանց հաշվի առնելու, թե այդ տարբերակներից ո՞րը ի՞նչ դեր ունի ժամանակակից գրական հայերենում, ինչ չափով է կապվում ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանական, բառակազմական ու ձևաբանական օրինաչափությունների հետ, մինչդեռ դրանցից շատերի մակերեսային դիտարկումն իսկ բավական է, որպեսզի պարզ լինի, որ դրանք մեր արդի լեզվի համար մեկուսացած ձևեր են, որոնք հանդես են գալիս միայն հին հայերենից ժառանգված մի քանի համադրական բաղադրությունների մեջ: Այսպես, օրինակ, ձեռք բառի, որպես բաղադրական հիմքի, վերը բերված ձեռք- տարբերակը ունենք արդի լեզվում գործածվող միայն երկու բառում՝ ձեռքազատ (որից՝ ձեռքազատել, ձեռքազատում), ձեռքակալ (որից՝ ձեռքակալել, ձեռքակալություն, ձեռքակալում): Այդ բաղադրական հիմքը գրաբարում էլ, ըստ բառարանների տվյալների, ունեցել ենք, բացի վերը բերված երկու բաղադրությունից, ևս երեք բաղադրությունների մեջ միայն (ձեռքաձգություն, ձեռքասուն, ձեռքացի): Սա ինքնին նշանակում է, թե այդ տարբերակը ոչ միայն ժամանակակից հայերենի, այլև գրաբարի դասական շրջանի համար կենսունակ չէր. ավելին. այդ ձևը արդեն չէր կարող բացատրվել գրաբարում գործող ձևակազմական օրինաչափություններով, ըստ որում և հանգող բառերի գործիական հոլովը, իբրև գործող կանոն, կազմվում էր սովորաբար -ամբ վերջամասով (ձեռամբ, հարսամբ, մատամբ և այլն): Այդպես են նաև կին բառի կան,- փուր բառի փու-, տալ բառի տաց-, կամ բայի կաց- հիմքերը, որոնք թեև գրաբարում

կենսունակ էին իբրև ձևաբանական ու բաղադրական հիմքեր, սակայն կարող են բացատրվել միայն համեմատական քերականության օգնությամբ, բայց ոչ գրաբարի գործուն օրինաչափություններով: Հասկանալի է, որ եթե այդպես է գրաբարի համար, ապա բաղադրական հիմքերի՝ այդ տարբերակները առավել ևս անբացատրելի են ժամանակակից հայերենի համար: Իրոք էլ, ժամանակակից հայերենի ձևակազմության, հնչյունաբանության ու բառակազմության ոչ մի կանոնով չենք կարող իմանալ, թե ինչու կին բառի ի ձայնավորը դարձել է ա, թե ինչպես են կազմվել կաց-, տաց-, ֆեռ- բաղադրական հիմքերը և այլն: Ահա այս հանգամանքը նկատի ունենալով, բաղադրական հիմքերը և դրանց տարբերակները պատմական հայեցակետով կարող ենք բաժանել երկու կարգի՝ ավանդական և արդիական: Ավանդական են այն բաղադրական հիմքերն ու դրանց տարբերակները, որոնք, անկախ իրենց գործածականությունից, ժառանգված են գրաբարից և իրենց կազմությամբ չեն կարող բացատրվել ժամանակակից հայերենի օրինաչափություններով: Այդպիսի հիմքեր են, բացի վերը հիշվածներից, նաև տու- և տուր-, կենս-, կենդ-, կյաց-, աստեղ-, կայսեր-, մատան-, ն-ով հանգող բառերի գրաբարյան ուղղականաձև հիմքերը (ձեռն-, մատն-, ոտն-, նուռն-, ձուկն- և այլն), ինչպես և՛ շեշտափոխական հերթագայություններ հնչյունափոխված հիմքերը, ըստ որում շեշտի հետ կապված հնչյունական հերթագայությունները ևս, ինչպես գիտենք, ավանդական հնչյունափոխություններ են: Արդիական են այն բաղադրական հիմքերը և դրանց տարբերակները, որոնք ձևավորվել են աշխարհաբարում և կարող են բացատրվել աշխարհաբարում գործող կամ գործած օրինաչափություններով, ինչպես՝ կնոջական, ջրոջական, ձեռքաբաց, աչքածակ, ոտարորիկ, գրքագետ բաղադրությունների կնոջ-, ֆռոջ-, ձեռք-, աչք-, ոտ-, գրք- հիմքերը, հնչյունաբանական այնպիսի տարբերակները, ինչպիսիք են եգրագիծ և ծովեգր, որոշարկել և բախտորոշ և նման բառերի յէգր- և էգր-, վորոշ և օրոշ հիմքերը և այլն, և այլն:

Բաղադրական հիմքերի թվարկված բոլոր կարգի տարբերակները կարելի է բնութագրել ու դասակարգել նաև համաժամանակյա մտեցումով՝ հիմք ընդունելով այդ տարբերակ-

ների գործածականությունը ժամանակակից հայերենի բառակազմության մեջ: Այդ հատկանիշով բաղադրական հիմքերը և դրանց տարբերակները բաժանվում են երկու խմբի՝ կենսունակ (կենդանի) և անկենսունակ (ֆառացած կամ մահացած): Կենսունակ են այն հիմքերը և դրանց տարբերակները, որոնցով նորանոր բաղադրություններ են կազմվում: Այսպես, օրինակ, բեռնավտո, բեռնունակություն, բեռնաշրջանառություն, բեռնատարողություն և ծանրաբեռ, ուղտաբեռ.— ոտնատեղ, ոտնահետք, ոտնատակ և բազմոտանի, ոտատեղ, ոտաբորիկ, ոտաշոր.— տեղակայել, տեղակայանք, մեծակա.— կնաքող, կնածին, կնաման և եղբայրակից, տագերակից/տագերկից.— հիմնակազմ, տարահիմք, հիմնային և հիմնատակ, հիմնային և նման բազմաթիվ բաղադրություններ, որոնց մեջ ունենք բեռ- և բեռն-, ոտ- և ոտն-, կայ- և կա-, կն- և կին-, հիմք- և հիմն- բաղադրական հիմքատարբերակները, բոլորն էլ գրեթե նորակազմություններ են (տվյալ դեպքում՝ գրաբարի համեմատությամբ). քանի որ դրանցով հավասարապես կարող են կազմվել նորանոր բաղադրություններ, ապա դրանք կենսունակ տարբերակներ են:

Անկենսունակ (բարացած, մահացած) են այն բաղադրական հիմքերն ու դրանց տարբերակները, որոնցով այլևս նոր բաղադրություններ չեն կազմվում, թեև դրանք առկա են մեր արդի լեզվում գործածվող բաղադրությունների մեջ, ինչպես՝ ֆեռ-, մատան-, կանաց-/կանանց-, ձեռաց-, ձեռք-, կենդ- և այլն: Այս հիմքերով կազմված բոլոր բաղադրությունները, բարդություններ թե անցումներ, ժառանգվել են գրաբարից (առանձին բառեր՝ ժողովրդախոսակցական լեզվում պահպանված հինհայերենյան շերտից), նույնիսկ այնպիսի հիմքեր, ինչպիսիք են հուր-, մուր-, աստեղ-, որոնցով կազմված բաղադրությունները (հորեղբայր, մորաքույր, աստեղավառ, բազմաստեղ և այլն) շատ գործածական են կամ եղել են այդպիսիք մոտիկ անցյալում, դարձյալ կենսունակ չեն, որովհետև դրանցով այլևս նոր բաղադրություններ չեն կազմվում. ավելին. ոչ միայն նոր բաղադրությունները կազմվում են դրանց հայր-, մայր-, աստղ- տարբերակներով, այլև գրաբարում կազմված և աշխարհաբար գրականության մեջ էլ գործածված շատ բառեր արդեն «արդիականացվել» են, այսինքն՝ հուր-,

մութ-, աստեղ- հիմքերով ձևերը փոխարինվել են հայր-, մայր-, աստղ- հիմքերով (օր. հայրաբարո, մայրենի փխ. գրաբար-
յան հորաբարո, մորենական և այլ բառերի):

2. Հոդակապ

Փորձավար, սանձառայան, սեղանատուն, հեռագրասյուն, հեռագրասյունաշար բարդությունները կազմված են երկու, երեք կամ շորս հիմնական ձևովներից, որոնք իրար միացել են ա ձայնավորով: Բարդությունների բաղադրիչներն իրար կապող, միավորող ա ձայնավորը կոչվում է հոդակապ: Հայերենի, ժանավանդ ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունները թույլ են տալիս բարդությունները կազմել բաղադրիչների՝ հոդակապով միավորումով և առանց դրան՝ բաղադրիչների ուղղակի միավորումով: Այսպես, օրինակ, գործ-ա-վար, սառման-ա-պան, սյուն-ա-շար, կազմ-ա-տուն, ընկեր-ա-կից բարդությունների բաղադրիչները իրար հետ կապվել, միավորվել են հոդակապով, իսկ դրկից, ջրկիր, հացթուխ, թոչնոց, խաղընկեր, կազմարար բառերը՝ բաղադրիչների ուղղակի միացումով, կցումով, առանց հոդակապի: Հոդակապ ունեցող բարդությունները կոչվում են հոդակապով բարդություններ, իսկ հոդակապից զուրկ բարդությունները՝ անհոդակապ բարդություններ:

Հոդակապը զուրկ է իմաստից և, որպես կանոն, իմաստալիս տարբերակում առաջ չի բերում միևնույն բաղադրիչներից կազմված բարդության հոդակապով և անհոդակապ տարբերակներում (հմմտ. հացատուն-հացտուն, դոնբաց-դոնարաց, բյուրահանճար-բյուրհանճար և այլն), այդ պատճառով էլ հոդակապը, որպես ձևային, կոչվում է գործառական ձևային (ֆունկցիոնալ ձևային): Առանձին դեպքերում, սակայն, պատմական զարգացման ընթացքում հոդակապով և անհոդակապ տարբերակները կարող են տարբերակվել նաև իմաստով՝ վերածվելով տարբեր բառերի, ինչպես՝ հացթուխ «հաց թխելը» — հացթուխ «հաց թխելով զբաղվող մարդ, հացագործ», բանավոր «բերանացի» — բանվոր և այլն: Հայերենի բառակազմական կանոնների համաձայն, ձայնավորով սկսվող բաղադրող հիմքերը հոդ չեն ընդունում, ինչպես՝ դժվարընտել,

տասնամյա, արեգընդեմ, բազմիմաստ, պարուսույց, վայրէջք, հանրօգուտ և այլն: Հոդ չեն ստանում նաև ե, ո (=յէ, վօ) հնչյունակապակցություններով սկսվող բաղադրող հիմքերը, ըստ որում այդպիսի բարդությունների մեջ դրանք արտասանվում են որպես է, օ պարզ ձայնավորներ, ինչպես՝ գետեգր, վերելք, բարձրորակ, բախտորոշ և այլն: Վերջին տարիներում, սակայն, միտում է նկատվում այդ կարգի բաղադրական հիմքերով բարդությունները նույնպես կազմել հոդակապով, ինչպես՝ խորաիմաստ, բազմաէջ, հանրօգուտ, հայրենավանդ, ֆաղցրաբեր, շքեղ, եղնիկատո, բնաբոշ (1), լավառակ և այլն: Եթե ե և ո տառերով (=յէ և վօ հնչյունակապակցություններով) սկսվող բաղադրող հիմքերի համար ինչ-որ շափով արդարանում է հոդակապի առկայությունը նրանով, որ դրանք իրենց արդի արտասանությամբ բաղաձայնով սկսվող հիմքեր են (երազ-յէրազ, որոշ-վօրոշ և այլն), ապա ա, է, ը, ի, ու, օ ձայնավորներով սկսվող հիմքերի համար հոդակապով կազմությունները բացարձակապես սխալ են. սխալ է նաև ե և ո սկզբնատառերով (=յէ և վօ հնչյունակապակցություններով) բաղադրող հիմքերով հնուց ավանդված և մեր լեզվում վաղուց ի վեր գործածված ու արմատավորված անհոդակապ բարդությունները փոխարինել հոդակապով բարդություններով և ստեղծել այնպիսի խժալուր բառեր, ինչպիսիք են բնաբոշ, լավառակ, առվեգր, գետեգր բարեհունչ բառերի, եթե դա չի թելադրվում ստեղծագործական անհրաժեշտությամբ՝ գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ:

Մանրություն. — 1. Հինհայերենյան շրջանից մինչև այժմ էլ հայերենի միակ կենսունակ հոդակապն է ա ձայնավորը: Գրաբարում ունենք բարդություններ, որոնց մեջ առերևույթ հոդակապի դերով հանդես են գալիս ո, ե, ու, ի ձայնավորները (օր. երկոտասան, հնգետասան). դրանք, սակայն, հոդակապ չեն, այլ հնագույն շրջանից պահպանված ձայնավոր բներ, որոնք վկայում են, որ ա հոդակապն էլ նախապես եղել է բնի ձայնավոր: Պատմական զարգացման ընթացքում ձայնավորական բներն ընկել են և հին հայերենում առավել տարածված ա բնով բաղադրությունների մեջ այդ ա-ն գի-

տակցվել է որպես բառից անկախ, բաղադրության հիմքերն իրար կապող, միավորող ձայնավոր, այսինքն՝ հոգակապ: Այնուամենայնիվ, որոշ բարդությունների մեջ հանդես է գալիս նաև ե ձայնավորը հոգակապի դերով (հմմտ. ծաղկեփունջ, հաշվեմատյան, այցետոմս, քարետախտակ, խաբեպատիր և այլն): Հոգակապի դերում հանդես եկող այդ ե ձայնավորը տարբեր բաղադրություններում տարբեր էլ ծագում ունի: ա) Ամենից տարածվածն ու կանոնականն այն ե ձայնավորն է, որ ստացվում է սերող հիմքի վերջահանգ ի ձայնավորի և հոգակապի կամ բաղադրող հիմքի սկզբնահնչյուն ա-ի միավորումով (ի + ա > յա, գրաբարյան եա) և այդ հնչյունակապակցության (գրաբարի եա երկբարբառի) շեշտափոխական հերթագայություն (գրաբարյան եա > ե), ինչպես՝ այգի-ա-գործ > այգեգործ, ոսկի-ա-ձույլ > ոսկեձույլ, բարի-արար > բարեբար, ընտանի-ա-կան > ընտանեկան և այլն: բ) Արոշ բառերի մեջ այդ ե-ն ե կամ յա (գրբ. եայ) ածանցն է, որով կազմված ածականը, որպես կայուն բառակապակցության բաղադրիչ, ուղղակի կերպով կցվել, միացել է գոյականին, ինչպես՝ ծաղկեփունջ > ծաղկեփունջ, ֆարյա (գրբ. քարեայ) տախտակ > ֆարեախտակ (գրբ. քարէտախտակ), ֆարյա գրիչ (գրբ. քարեայ գրիչ) > ֆարեգրիչ (գրբ. քարէգրիչ), կաշվե գնդակ > կաշվեգնդակ, բռնգե փայլ > բռնգեփայլ (գոյականական նըշանակություն մ' «բռնգե փայլ»), ֆարե դար (նաև քարեդար) - ֆարեդարյան, բռնգե դար-բռնգեդարյան և այլն (այժմ քարե դար, բռնգե դար կայուն բառակապակցությունները փոխարինվում են բռնգի դար, քարի դար ձևերով, բայց քարեդարյան և բռնգեդարյան դեռևս մնում են և կարող են մնալ՝ գիտակցվելով որպես բռնգի-ա-դարյան, քարի-ա-դարյան հոգակապով բաղադրություններ): գ) Առանձին բառերում ե-ն հնագույն ձայնավորական բունն է, ինչպես՝ հինգե-բորդ (որի համարանություն մ' էլ՝ վեցերորդ, յոթերորդ և այլն), շանեկան, խաբե-պատիր և այլն: դ) ինչպես վերը նշվեց, ե ձայնավորն առերևույթ հոգակապի դերում է հանդես գալիս գրաբարյան բացառական հոլովով կրկնավորների մեջ, ինչպես՝ գյուղե-գյուղ, սարե-սար, քարե-քար և այլն: ե) Վերջապես, շատ դեպքերում էլ ե հոգակապով բաղադրություններ առա-

ջացել են վերը բերված կանոնավոր կազմությունների, հատկապես ա և բ կետերում նշված ե ձայնավորով բաղադրությունների համարանություն մ', ինչպես՝ այցետոմս, ծաղկեպսակ, երկաթեղուռ, ֆարեսիրտ, բռնգեձույլ և այլն: Այս կարգի բաղադրությունները սխալակազմություններ են, որոնց գործածությունը հանձնարարելի չէ (պետք է գործածել այցետոմս, ծաղկապսակ, երկաթաղուռ, քարասիրտ, բռնգաձույլ և այլն), թեև դրանցից մի քանիսն արդեն կանոնական են դարձել (այցետոմս, հաշվետար (բայց՝ հաշվապահ), հաշվեհարդար և այլն):

2. Ածանցումների մեջ հոգակապը ժամանակի ընթացքում միացել է ածանցին և շատ դեպքերում այլևս չի գիտակցվում որպես այդպիսին: Քանի որ «հոգակապը», ինչպես ասացինք, երբեմնի ձայնավորական բունն է, իսկ այդպիսիք կարող էին լինել ա, ե, ու, ի, ո ձայնավորները, ապա ածանցներին միանալով՝ դրանք տվել են տարբեր ձայնավորներով ձևեր, ինչպես՝ -ցի (առանց «հոգակապի»), -եցի (ե «հոգակապով») և -ացի (ա «հոգակապով» հմմտ. լեռնցի, գավառցի, երևանցի. — էջմիածնցի, վանցի, կարնցի, գառնցի. — քաղաքացի, օտարերկրացի, տեղացի). -աստ (օր. զգաստ, իմաստ), -եստ (գովեստ, պահեստ), -իստ (հանգիստ), -ուստ (հագուստ, գալուստ) և այլն:

3. Ե «հոգակապով» բաղադրությունների առաջին կետում նշված ե ձայնավորով բարդությունների այդ ե-ն պատկանում է սերող հիմքին, ինչպես՝ այգե-գործ, ոսկե-ձույլ, ընտանեսե, բարե-կամ և այլն: Անշուշտ, ճշգրիտ վերլուծությունը կպահանջեր վերականգնել ի ձայնավորը և հիմքերը համարել այգի-, ոսկի-, ընտանի-, բարի- և այլն, սակայն գործնականորեն ավելի նպատակահարմար է ե-ով ձևն ընդունել որպես հիմք: Նույն մոտեցումը պետք է ունենալ նաև խաբեպատիր և նման բաղադրությունների նկատմամբ (գ կետ), բայց ոչ ածանցումների դեպքում, ըստ որում հինգեբորդ, վեցեբորդ և նման ածանցումների ե ձայնավորը միացել է ածանցին, ինչպես՝ -եցի/-ացի, -եստ/-ուստ և այլ ածանցներում:

Բարդություն է կոչվում այն համադրական բաղադրությունը, որ իր կազմում միավորում է երկու կամ ավելի հիմնական ձևություններ, ինչպես՝ գանգրաներ (= գանգր- և հեր), գրադաբանավար (գր-, դարան, -վար), այգեպան (այգե-, պան), դասատու (դաս, տու), հեռագրասյունաշար (հեռ-, -գր-, -սյուն, -շար), լացուկոծ (լաց, կոծ), գունդագունդ (գունդ, գունդ), մերթընդմերթ (մերթ, ընդ, մերթ) և այլն:

Ըստ կառուցվածքի, կազմության եղանակի, իմաստային առանձնահատկությունների և բաղադրիչների ներքին քերականական հարաբերությունների բարդությունները տարբեր տեսակներ ունեն: Այդ տեսակների բնութագրությունը տարբեր հատկանիշների ու շափանիշների վրա է հիմնվում, ուստի և նպատակահարմար է ժամանակակից հայերենի բարդությունների տարբեր տեսակները քննության առնել բնորոշման տարբեր հիմունքների համաձայն՝ առանձին-առանձին:

Ա. Բարդությունների տեսակներն ըստ կազմության.— Ուսումնասիրելով հայերենի բառակազմությունը՝ գրաբարի, աշխարհաբարի (գրական և ժողովրդախոսակցական), այլև բարբառների հարուստ նյութի հիման վրա, Մ. Աբեղյանը հայերենի բարդությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ հարադրական, կցական և իսկական: Ըստ Մ. Աբեղյանի բնութագրությունների, առաջին կարգին պատկանում են բոլոր հարադրությունները, երկրորդ կարգին՝ հարադրությունների բաղադրիչների միավորումով, իրար կցվելով կազմված բարդությունները (գործածել, մեջբերում, առաջբաշում, անցուդարձ, պեսպես և այլն), երրորդ կարգին՝ այն բարդ բառերը, որոնք միանգամից կազմվել են որպես բարդություն՝ հայերենի բառակազմական օրինաչափությունների համաձայն (գորագունդ, թանաքաման, երկրագունդ, թռչնորս և այլն): Հետագայում, յուրացնելով Մ. Աբեղյանի այս դասակարգումը, մեր լեզվաբանները, առանձնապես Գ. Սևակը, մասնակիորեն զարգացրին այս դասակարգումը՝ ավելացնելով նաև 4-րդ տեսակը, այն է՝ հապավական բաղադրությունները՝ «նորագուն հապավումներ» անվանումով: Միևնույն ժամանակ, Մ. Աբեղյանի եռյակ բաժանումը վերափոխեցին երկ-

յակ բաժանման՝ իսկական բարդություններ և անիսկական բարդություններ հակադրությամբ, անիսկական բարդությունների տեսակները համարելով բոլոր հարադրությունները, կրկնավորները և կցական բարդությունները: Բարդությունների այս դասակարգումը ժամանակի ընթացքում տարածվեց և մուտք գործեց նաև դպրոցական դասագրքերի մեջ: Վերջին տասնամյակում, սակայն, քննադատական մոտեցում է ցուցաբերվում ինչպես Մ. Աբեղյանի, այնպես էլ հաջորդների որոշ դրույթների նկատմամբ: Մ. Աբեղյանի բառակազմական ուսմունքի նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքն արտահայտվում է հիմնականում իսկական և կցական անվանումների նկատմամբ, ըստ որում ավելի սուր քննադատության առարկա են դառնում այդ անվանումների հետագա զարգացումը և ծայրահեղացումը ներկայացնող իսկական և անիսկական բարդություններ անվանումները: Մեր կարծիքով, սակայն, այնքան քննադատելի չեն իսկական, կցական անվանումները, որքան այն, որ բարդություն ընդհանուր անվանումով են կոչվում ինչպես հարադրությունները՝ իրենց բոլոր տեսակներով, այնպես էլ բուն բարդությունները: Այս մոտեցումով բարդություն տերմինը տարածվում է բոլոր կարգի բաղադրությունների վրա, որ և մթափում է բաղադրյալ բառերի կառուցվածքային տարբերությունները: Մյուս կողմից, այդ ընդհանրացումը անկարելի է դարձնում իրրև բառակազմական իրողություններ դիտել այնպիսի բառակապակցությունները, ինչպիսիք են բռնգի դար, գլուխ գործոց բաղադրյալ անվանումներն ու տերմինները, մինչդեռ սկզբունքային ոչ մի տարբերություն չկա, օրինակ, դեմ դուրս գալ, առաջ ընկնել, մաճ գալ հարադրությունների, որպես կայուն կապակցությունների, և, ասենք, կաբմիբ անկյուն, թել պանիր, ֆաբի դար կայուն բառակապակցությունների միջև: Բառակազմական տեսակետից դրանք բաղադրություններ են, որոնք կազմված են մեկից ավելի բառերից, բայց արտահայտում են մեկ բառային իմաստ: Հենց այդպես էլ բնորոշում է Մ. Աբեղյանը հայերենի հարադրությունները: Մնում է ավելացնել, որ ինչպես Մ. Աբեղյանը, այնպես էլ Գ. Սևակը բարդությունների դասակարգման գլխավոր հիմունքն են համարում պատմական մոտեցումը. նրանց հիշյալ դասակարգում-

եները նպատակ ունեն ներկայացնելու բարդ բառերի կազմության տեխնիկայի զարգացման աստիճանները կամ աստիճանավորումները, ինչպես կոչում է Մ. Աբեղյանը, ըստ որում, այդ աստիճանավորումներն էլ վերաբերում են ոչ թե միայն հայերենին, այլ ընդհանրապես՝ լեզուների: Ժամանակակից հայերենի բառակազմության ուսումնասիրությունը, սակայն, հազիվ թե հնարավորություն տա լուսաբանելու լեզուների մեջ բարդությունների առաջացման ու զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները և նույնիսկ՝ հայերենի հեռավոր անցյալի իրողությունները:

Ժամանակակից հայերենի բաղադրյալ բառերի քննությունը համաժամանակյա ուսումնասիրության առարկա է: Համաժամանակյա հայեցակետով և բաղադրյալ բառերի կառուցվածքային-բառակազմական հիմնական առանձնահատկություններով, բաղադրյալ բառերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ վերլուծական և համադրական բաղադրությունների: Դրանով իսկ բարդություն տերմինը տրվում է միայն այն բառերին, որոնք ներկայացնում են երկու կամ ավելի հիմնական ձևային միավորումը մեկ բառում: Բարդությունների այդ ընդհանուր բնութագրին միանում են նաև հենց դրանով պայմանավորված երկու այլ բնութագրեր՝ 1. ամեն մի բարդություն, իբրև մեկ բառ, արտասանվում է և գրվում բաղադրիչների միասնությամբ՝ առանց բառանջատ դադարի, 2. ամեն մի բարդ բառ ունենում է մեկ հիմնական բառային շեշտ՝ վերջավանկի վրա, որի հետ միասին կարող է լինել նաև երկրորդական թույլ շեշտ առաջին բաղադրիչի վրա՝ մասնավորապես երկար բարդությունների մեջ (հմմտ. էլեկտրասարքավորում, բազմակացութաձևություն, աշխարհաճանաչողություն, օրինազանցություն և այլն): Այսպիսով, այն, ինչ որ նախորդների դասակարգումների մեջ գործածվում էր իբրև բաղադրությունների ընդհանուր անվանում, դառնում է դրանց մի տեսակի անվանումը միայն, ըստ որում այդ անվանման տակ են առնվում ինչպես «խկական», այնպես էլ «կցական» կոչված բարդությունները: Ինչ վերաբերում է բարդությունների տեսակներին՝ ըստ իրենց բառակազմական եղանակների ու կառուցվածքային առանձնահատկությունների, ապա բոլոր բարդությունները բաժանվում են չորս տեսակի՝ բուն կամ

խկական, կցական կամ կապակցական, կրկնական և հասվածական:

1. Բուն կամ իսկական բարդություններ. — Պահպանելով Մ. Աբեղյանի տերմինը (խկական), մենք, այնուամենայնիվ, գերադասում ենք բուն բարդություն անվանումը, որովհետև «խկական» անվանումը ենթադրում է նաև ոչ իսկական (անխկական) բարդությունների գոյությունը, որ և, ինչպես ցույց տվինք, պայմանավորել է բարդությունների բաժանումը իսկական և անիսկական տեսակների: Մինչդեռ մեր բնութագրությունների համաձայն, բոլոր կարգի բարդություններն էլ իսկական են հենց նրանով, որ համադրական բաղադրություններ են՝ կազմված երկու կամ ավելի ձևային միավորումով: Ամեն մի բարդ բառ մեկ բառ է, անկախ այն բանից, թե կցական է, կրկնական է թե հատվածական: Անցնելով բուն բարդություններին, ապա պետք է նկատի ունենալ, որ այս դեպքում «բուն» կամ «խկական» անվանումները նշանակում են միայն, թե այս կարգի բարդությունները լեզվի մեջ հենց սկզբից ևեթ հանդես են գալիս իբրև բարդ բառեր, կազմվում են իբրև այդպիսիք: Բնորոշելով իսկական բարդությունները, Մ. Աբեղյանը գրում է. «խկական բարդությունների երկու բաղադրիչ մասերը միշտ միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, և երկուսը միասին մեկ նշանակություն ունին»³: Եվ այնուհետև՝ «Խկական բարդությունները կազմվում են այս ընդհանուր կանոնով. 1) Բարդության երկու մասերի մեջ մտնում է Ա ձայնավորը, որ կոչվում է հոգակապ... 2) Բարդության առաջին մասի համար առնվում է եզակի ուղղական հոլովը... 3) Բարդության առաջին անդամի վերջի փակ վանկի ձայնավորները, մնալով անշեշտ՝ կրում են ձայնափոխություն»⁴: Այս հատկանիշներից ոչ մեկն էլ, սակայն, չի կարող դիտվել որպես բուն կամ իսկական բարդությունների էական հատկանիշ: Բարդության բաղադրիչ մասերի միացած, իբրև մեկ բառ գրվելը և երկուսը միասին մեկ նշանակություն ունենալը միայն «խկական» բարդությունների բնութագրերը չէ. կցական բարդությունները նույնպես իբրև մեկ բառ են գրվում և

³ Մ. Աբեղյան, Երկեր, 2, Եր., 1974, էջ 127:

⁴ Նույն տեղում, էջ 153—154:

մեկ բառային իմաստ ունեն: Այլ կերպ ասած, դա բարդությունների բոլոր տեսակների ընդհանուր հատկանիշն է, որ ընդունեցինք որպես հիմք՝ բարդության բնորոշման համար: Իսկական բարդությունների կազմության համար Մ. Աբեղյանի սահմանած երեք կանոնները նույնպես պետք է ընդունել վերապահությամբ: Այդ կանոններից ոչ մեկը չի կարող բուն կամ իսկական բարդությունների էական հատկանիշ համարվել: Հոդակապի մասին արդեն խոսել ենք. բարդությունները կարող են կազմվել նաև առանց հոդակապի: Ինքը՝ Մ. Աբեղյանն էլ իսկական բարդությունների մեջ իբրև օրինակ բերում է թռչնո՞ւս բառը, որ նշանակում է, թե նա նույնպես որոշ անհոդակապ բարդություններ ընդունում է որպես իսկական բարդություններ: Իբրև ընդհանուր սկզբունք կարելի է ընդունել, որ հոդակապով բարդությունները, ինչ ճանապարհով էլ առաջացած լինեն, բուն կամ իսկական բարդություններ են, բայց հակառակը չի կարելի ասել (այսինքն՝ չի կարելի ասել, թե առանց հոդակապի բարդությունները բուն կամ իսկական բարդություններ չեն): Երկրորդը՝ ձայնավորների փոփոխությունները ժամանակակից հայերենի համար մասամբ միայն կարելի է ընդունելի համարել. բարդությունների մեջ, որպես ընդհանուր կանոն, բաղադրական հիմքերը հանդես են գալիս ուղղական հոլովի ձևով, եթե այդ հիմքերն իբրև բառ գոյություն ունեն: Բայց կան բազմաթիվ բաղադրական հիմքեր, որոնք արմատական ձևով չեն գործածվում իբրև բառ, ինչպես, օրինակ, գիտակից, հասարակագետ, գիտափորձ, հեռահար, հեռավարում, հեռուստատեսություն բառերի գետ/գիտ և հեռ հիմքերը: Հայտնի է նաև, որ բայերի բաղադրական հիմքերի մի զգալի մասը այդպիսի հիմքերն են կազմում, ինչպես՝ -խույս/սուս- (խուսանավել, կենտրոնախույս), -սույզ/սուզ- (չրասույզ, սուզանավ), -թիռ (ինքնաթիռ), -տար (գազատար) և այլն: Վերջապես, ունենք բազմաթիվ բաղադրական հիմքեր, որոնք հոլովաձևեր կամ բայահիմքեր են, ինչպես՝ աշնանացան (աշնան- սեռ. հոլով), աշխարհագրագիտություն (զգաց- բայահիմք), իմացաբանություն (իմաց-բայահիմք) և այլն: Պետք է հիշել նաև կենս-, կյան-, տու- և նման բազմաթիվ հիմքերը, որոնք թեև ավանդական հիմքեր են, բայց այս դեպքում դա որևէ կարևորություն չունի,

որովհետև դրանք կենսունակ են ժամանակակից հայերենում: Ի վերջո, երրորդ հատկանիշը (կանոնը) նույնպես պարտադիր հատկանիշ չէ, այլ ուղեկցող հնչյունափոխական իրողություն, ըստ որում այդ փոփոխություններին ենթարկվում են ոչ բոլոր հիմքերը: Ավելին. նույնիսկ այն հիմքերում, որոնց մեջ սովորաբար կատարվում են հերթագայական հնչյունափոխությունները, կարող են բարդությունների մեջ մտնել նաև առանց հնչյունափոխության, մանավանդ նորակազմ բարդություններում, ինչպես՝ հումակեր (նաև՝ հմակեր), դուլլաշափ, հնչույթաբանություն և այլն:

Այսպիսով, բուն կամ իսկական բարդությունների բնորոշման հիմքը պետք է համարել այն, որ դրանք բնութագրվում են երկու բաղադրական հիմքերի՝ սերող և բաղադրող հիմքերի անպայման առկայությամբ: Առանց այդ երկու հիմքերի բուն կամ իսկական բարդություն չկա: Ըստ այսմ՝ սերող և բաղադրող հիմքերով կազմված ամեն մի բաղադրյուն բուն բարդություն է, ինչպես՝ տնամերձ, այգեփոռ, խորհրդակից, դարձակետ, թռչնո՞ւս, հեռախոսալար, բանիմաց, հեռուստակառավարում, զբաղաբանագետ և այլն: Հեշտ է նկատել, որ բերված բոլոր բառերն էլ բարդ բառեր են և այն էլ՝ բուն բարդություններ, ըստ որում բոլորն էլ բաղադրած են երկու հիմքերից՝ սերող և բաղադրող (օր. տն-մերձ, այգե-փոռ, խորհրդ-կից, դարձ-կետ, թռչն-որս, հեռախոս-լար, զբաղաբան-գետ, բան-իմաց և այլն): Բաղադրիչների (բաղադրական հիմքերի) ուղղական հոլովաձևով, թեք հոլովներով կամ բայահիմքով լինելը բնութագրում է բաղադրության հիմքերն ու դրանց զանազան տարբերակները և ոչ թե բարդությունները: Այսպիսով, եթե բուն բարդությունների կառուցվածքային հատկանիշն է այն, որ նրանք կազմվում են բաղադրական հիմքերից, ապա կազմության եղանակի էական հատկանիշն է բաղադրիչների համադրումը (սինթեզը) մեկ անբաժանելի միասնության մեջ: Այս նկատի ունենալով, բուն բարդությունները կարելի է կոչել նաև համադրական բարդություններ:

Վերջապես, ունենալով իրենց բաղադրական հիմքերը, բուն բարդությունները դառնում են այդ հիմքերի համակցության կաղապարներ, որոնց հիման վրա կազմվում են նորանոր բարդություններ. օրինակ զր- և դարան հիմքերից ա հոդա-

կապով կազմվել է գրադարան բարդությունը, որի կաղապարով էլ կարելի է կազմել և կազմվել են գրադարակ, գրապահարան, գրապահոց և այլն, կամ քաղաքամերձ բարդության կաղապարով գյուղամերձ, տնամերձ, կայարանամերձ, հրապարակամերձ և այլն, և այլն:

2. Կցական բառաբանություններ.— Կցական են այն բարդությունները, որոնք ստացվել կամ ստացվում են վերլուծական բաղադրություններից՝ նրանց բաղադրիչների միավորումով, կցումով: Ըստ այսմ, նրանք բարդություն են և նույնանում են բոլոր բարդություններին նրանով, որ մեկ բառ են կազմում, և տարբերվում են նրանով, որ այդ մեկ բառն ստացվում է բառերից կազմված կապակցություններից: Վերջին հաշվով, հարադրությունները, բայական թե անվանական, կայուն բառակապակցությունները և հատվածական բաղադրությունները, այլ կերպ ասած, բոլոր վերլուծական բաղադրությունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ բառակապակցություններ: Երբ բառակապակցությունը բաղադրիչների միավորումով վերածվում է մեկ բառի, հանդես է գալիս արդեն որպես բարդություն: Այսպես, օրինակ, անց կենալ, առաջ փառում, զույս գործոց, շուրս հարկանի, ի միջի այլոց, կես օր, փառե գրիչ, բրնձեղաբ, խոսքի մասային մեկ բառ շեն կազմում. դրանց բաղադրիչները պահպանում են իրենց բառային ինքնուրույնությունը, համապատասխանաբար՝ նաև բառանշատ դադարը և բառային անկախ շեշտը, հետևաբար և բառակապակցություններ են, կամ՝ բառակազմական տեսակետից՝ վերլուծական բաղադրություններ: Սակայն երբ այդ բաղադրիչների միավորումով ստացվում են անցկացնել, առաջփառում, զույսգործոց, շուրսհարկանի, իմիջիայլոց, կեսօր, փառեգրիչ, բրնձեղաբ, խոսքիմասային բառերը որպես մեկական բառ, այդ բառակապակցությունները վերածվում են բարդության մի տեսակի, այն է՝ կցական բարդության: Կցական և բուն բարդությունների էական տարբերությունն է այն, որ բուն բարդությունները կազմվում են բաղադրական (սերող և բաղադրող) հիմքերից, մինչդեռ կցական բարդությունները զուրկ են բաղադրական հիմքերից. նրանք կազմվում են բառակապակցությունների անդամների միավորումով, որոնք չենք կարող դիտել որպես բաղադրական հիմքեր, թեև այդ անդամները

ը կարող են իրենց ձևով համընկնել բաղադրական հիմքերին (հմմտ. զեղացի բուն բարդության ցիբ բաղադրող հիմքը և ցիբուցան կցական բարդության ցիբ բաղադրիչը, որ ցիբ բառն է): Այն հանգամանքը, որ կցական բարդությունները ստացվում են բառակապակցություններից (հարադրություններ, կայուն բառակապակցություններ և այլն), հնարավոր է դարձնում դրանց՝ մերթ որպես հարադրություն կամ կայուն բառակապակցություն, մերթ իբրև կցական բարդություն գործածելը, ինչպես՝ ի միջի այլոց/իմիջիայլոց, այնու ամենայնիվ/այնուամենայնիվ, այսու հանդերձ/այսուհանդերձ, մեկ ընդ մեզ/մեկընդմեջ, մեջ բերում/մեջբերում, գործ ածել/գործածել, շուրս աչքանի/շուրսաչքանի, հինգ մետրանոց/հինգմետրանոց, այս տեղ/այստեղ, մին ու ճար/մինուճար, թեև պանիր/թելպանիր, խոսքի մասային/խոսքիմասային և այլն: Այսպիսի զուգահեռ գործածություններով ժամանակի ընթացքում սովորական է դառնում բաղադրիչների, այսինքն՝ բառակապակցության անդամների, միահար, որպես մեկ բառ արտասանելը և գրելը, որով և աստիճանաբար հաղթանակում է մեկ բառի, այսինքն՝ կցական բարդության վերածված ձևը: Բերված օրինակների մի մասում արդեն հաղթանակել է միասին գրությունը (իմիջիայլոց, այնուամենայնիվ, մեկընդմեջ, մեջբերում, այստեղ, մինուճար), մի մասում առայժմ ավելի սովորական է բաղադրիչների առանձին-առանձին գրությունը:

Իբրև կցական բարդությունների լրացուցիչ հատկանիշ պետք է ընդունել այն, որ դրանց բաղադրիչները սովորաբար շեշտափոխական հնչյունափոխությունների շեն ենթարկվում, ինչպես՝ ծուռուժուռ, հիսուժամյա, կեսօր, մեջտեղ և այլն: Ըստ այսմ, այն դեպքերում, երբ բաղադրիչներից առաջինում առկա է ձայնավորի շեշտափոխական հնչյունափոխություն, ունենք բուն բարդություն, ինչպես՝ կիսաջ «կիսով շափ դեպի աջ», հիսճամյա, ծոֆիթ և այլն: Այսպիսի բնութագրության հիմքն է շեշտափոխական հերթագայության հնչյունափոխությունը, որ ինքնին արդեն բառակապակցության անդամը փոխարինում է բաղադրական հիմքով (նախաշեշտ դիրքային տարբերակով): Հատկանշական է նաև, որ այդպիսի դեպքերում հաճախ երևան է գալիս նաև ա հոդակապը, ինչպես՝ կեսբերան, բայց՝ կիսաբերան, ծոֆիթ, բայց՝ ծոֆիթ կամ ծոֆիթ, պինդզույս, բայց՝ պնդազույս և այլն:

Կցական բարդութիւնների կառուցվածքային հիմնական հատկանիշն է այն, որ դրանք ստացվում են ոչ թե բաղադրական հիմքերի, այլ զանազան կարգի բառակապակցութիւնների անդամների միավորումով, ըստ որում կազմութեան (անդամների միավորման) եղանակն է կցումը (ազլլուտինացիան):

Մանրութիւն.— Քանի որ բարդութիւնների տեսակների այս բնութագրութիւնները, ինչպես և ինքը՝ բարդութիւնների դասակարգումը հիմնված է համաժամանակյա մտտեցման վրա, ապա կցական բարդութիւնները իսկականներից (բուն բարդութիւններից) տարբերելու համար պետք է ընդունել հետևյալ գործնական շափանիշը: Եթե տվյալ բարդութիւնը կարող է վերածվել հարադրութեան կամ այլ կարգի բառակապակցութեան՝ բաղադրիչների ուղղակի անջատումով, առանց որևէ ձևափոխութեան և առանց իմաստային միասնութիւնը խախտելու, ապա դա կցական բարդութիւն է, ինչպես՝ այստեղ—այս տեղ, գլուխգործոց—գլուխ գործոց, գործածել—գործածել, վերածել—վեր ածել: Ըստ այսմ, այն բարդութիւնները, որոնք չենք կարող վերածել կապակցութեան (հարադրութիւնների կամ լրացական բառակապակցութիւնների, հատվածական բաղադրութիւնների և այլն), այլևս չեն կարող դիտվել որպես կցական բարդութիւններ, ինչպես՝ հաւնեալար, հուշարար, ակնկալել, օրենսդիր, կիրառել և այլն: Մ. Աբեղյանն էլ, խոսելով կցական բարդութիւնների մասին, գրում է. «Մի անգամ, որ կան առանց հոդակապի բազմաթիվ բառեր, ինչպիսի ծագում էլ դրանք ունենան, դրանց անալոգիայով են կազմվել, անշուշտ, վերևի բառերի մի մասը, և կազմվում են ուրիշ նոր բառեր: Այսպիսով իսկական բարդութիւնը նույնանում է կցական բարդութեան հետ»⁵: Այս նկատի ունենալով էլ, գործնականորեն նպատակահարմար է կցականները բուն բարդութիւններից տարբերելու համար առաջնորդվել վերը տրված կանոնով: Այս դեպքում հնարավոր է ոչ միայն նախկին կցական բարդութիւնների բնութագրութիւնը իբրև բուն բարդութիւն, այլև հակառակը. օրինակ՝ հորեղբայր բառը հին հայերենում կարող է դիտվել որպես բուն բարդութիւն (և ծագումնաբանորեն այդպես է), բայց արդի հայե-

⁵ Նույն տեղում, էջ 158:

րենում նա կարող է դիտվել իբրև կցական, քանի որ կարող ենք ազատորեն վերածել հօր եղբայր բառակապակցութեան:

3. Կրկնական բարդութիւններ.— Կրկնական են այն բարդութիւնները, որոնք ներկայացնում են ամբողջական բառի կամ նրա մի մասի կրկնութիւնը մեկ բառի կազմում, ինչպես՝ կցկցել, կցմցել, կափկափել, վազվզել, փայլփլել, շարշարել, գունդագունդ, ծուռուծուռ (նակ՝ ծուռուծուռ), բազմաբազում, կարմրակարմիր, մեծամեծ, շարաշար և այլն: Ինչպես կրկնավոր հարադրութիւնները, այնպես էլ կրկնական բարդութիւնները կարող են կազմվել բառի անփոփոխ կըրկնութեամբ, ինչպես՝ գունդագունդ, ծանրածանր, մեծամեծ, կափկափել, կամ էլ՝ փոփոխված ձևերով, ինչպես՝ փայլփլել, վազվզել, կցմցել, մարմրել, խրխնջալ, կասկարմրել և այլն: Իրենց փոփոխութիւններով կրկնական բարդութիւնները շատ ավելի բազմազան են, քան կրկնավոր հարադրութիւնները: Վերջապես, կրկնական բարդութիւնները կարող են ներկայացնել կրկնավոր հարադրութիւնների միավորումը մեկ բարդութեան մեջ՝ կցման եղանակով, կամ էլ կազմվել իբրև բուն բարդութիւն՝ կրկնութեան բաղադրիչների համադրումով, հաճախ նաև հոդակապ ստանալով: Այսպես՝ շարշարել, մոտմոտել, գյուղեգյուղ, տնետուն, ծուռուծուռ, ծակուծուկ, կասկարմրել, մեկամեկ կցումով միավորված բարդ բառեր են, ըստացված շար-շար, մոտ-մոտ, գյուղե-գյուղ, տնե-տուն, ծուռ ու մոտ, ծակ ու ծուկ, կաս-կարմիր, մեկ առ մեկ կրկնավոր հարադրութիւններից, իսկ շար-ա-շար, բազմ-ա-բազում, կարմր-ա-կարմիր, բողբոջ, շոշափ, խրխինջ կրկնական բարդութիւնները այդ կարգի հարադրութիւնների միավորումը չեն, այլ բառի կամ նրա մի մասի կրկնութիւնը՝ մեկ բարդ բառի կազմում: Ըստ այսմ, կրկնական բարդութիւնները իրենց կազմութեան եղանակով կարող են լինել թե՛ կցական և թե՛ համադրական: Երկու դեպքում էլ, սակայն, կրկնական բարդութիւնները որոշակիորեն տարբերվում են և՛ բուն բարդութիւններից, և՛ կցականներից: Բուն բարդութիւններից տարբերվում են նրանով, որ կրկնական բարդութիւնները, ինչ եղանակով էլ կազմված լինեն, չունեն բաղադրական հիմքեր. կրկնական բարդութիւնների բաղադրիչները պարզապես

կրկնվող բառն ինքն է՝ ամբողջությամբ կամ մի մասով մի-
այն: Կցական բարդություններից տարբերվում են նրանով, որ
կրկնավոր հարադրությունները բառակապակցություններ չեն,
հետևարար և շունեն կապակցության քերականորեն միմյանց
հետ կապված անդամներ. բառակրկնությունները, որպես վեր-
լուծական բաղադրություններ, ունեն կրկնության եզրեր կամ
մասեր, որոնց միավորումով էլ կազմվում են կցական բնույ-
թի կրկնական բարդությունները:

4. Հատվածական բարդություններ.— Այս բարդություն-
ները, ինչպես ասվել է, հատվածական բաղադրությունների
բաղադրիչների միավորումով կազմվող բարդություններն են:
Իրենց կազմության եղանակով դրանք նույնանում են կցա-
կան բարդությունների հետ, բայց տարբերվում են նրանցից,
ինչպես և բարդության մյուս տեսակներից, իրենց բաղադրա-
կան հիմքերի յուրահատկությամբ: Հատվածական բարդու-
թյունների բաղադրող հիմքը միշտ բաղադրյալ է, սովորաբար
—ական, —ային, —յան ածանցով կազմված ածական, սակավ
դեպքերում՝ —ույթյուն ածանցով կազմված գոյական, այսպես՝
ռազմաօդային, պատմատնտեսագիտական, պատմահամեմա-
տական, անտառամարգագետնային, դաշտաայգեգործական,
պտղաբանջարաբուծություն բարդությունների բաղադրող հիմ-
քերն են օդային, տնտեսագիտական, համեմատական, մար-
գագետնային, այգեգործական, բանջարաբուծություն բառերը:
Սերող հիմքը, դրան հակառակ, ածականի կամ գոյականի
հատված, կրճատված մասն է, որը և նկատի ունենալով էլ
կոչում ենք հատվածական հիմք, ըստ որում կրճատվել, հատ-
վել կարող է, ինչպես արդեն ասել ենք, ոչ միայն նույնական
կամ հոմանիշ ածանցը, այլև բարդության նույնական կամ
հոմանիշ հիմնական ձևույթը: Այսպես, օրինակ, բերված հատ-
վածական բարդությունների սերող հիմքերն են ռազմա-,
պատմա-, անտառա-, դաշտա-, պտղա-, որոնք կրճատված
մասերն են ռազմական, պատմական, անտառային, դաշտա-
վարական, պտղաբուծություն բառերի: Որպես հատվածական
սերող հիմքերի ուրույն հատկանիշ պետք է ընդունել այն, որ
նրանք, իբրև ընդհանուր կանոն, հոդակապ են ունենում, ըստ
որում հոդակապը միշտ էլ սերող հիմքի տարրն է, ինչպես՝
պտղա- (պտղաբանջարաբուծական), լեզվա- (լեզվագրական),

ռազմա- (ռազմաքաղաքական), պատմա- (պատմատնտեսա-
գիտական), անտառա- (անտառամարգագետնային), դաշտա-
(դաշտաայգեգործական), առևտրա- (առևտրաարդյունաբերա-
կան) և այլն: Ստացված լինելով ածանցավոր և բարդածանց
բառերի կրճատումով, հատվածական սերող հիմքերը պահ-
պանում են նաև բարդության կամ ածանցման մեջ կրած հըն-
չյունափոխությունները, ինչպես՝ առևտրաարդյունաբերական,
պտղաբանջարաբուծական, բժշկասանիտարական, լեզվագրա-
կան և այլն, որոնց մեջ առևտրա-, պտղա-, բժշկա-, լեզվա-
հատվածական սերող հիմքերը պահպանել են առևտրական,
պտղաբուծական, բժշկական, լեզվա(բանա)կան բառերի մեջ
պտուղ, առևտուր, բժիշկ, լեզու բառերի կրած հնչյունափո-
խությունները: Այս երկու հատկանիշները թույլ են տալիս
տարբերելու հատվածական բարդությունները այնպիսի բա-
ռերից, ինչպիսիք են պտուղբանջարառ, անտառտնտեսություն,
գյուղխորհուրդ, գյուղինստիտուտ, հարավսլավական, հյուսիս-
ամերիկյան, հարավփետնամական և այլն, որոնց պտուղ-,
բանջար-, անտառ-, գյուղ-, հարավ-, հյուսիս- բաղադրիչնե-
րը պտղեղենի (կամ պտուղների), բանջարեղենի, անտառա-
յին, գյուղական, գյուղատնտեսական, հարավային, հյուսիսա-
յին բառերի կրճատումներն են: Այս կարգի բաղադրություն-
ները, հենց այն պատճառով, որ շունեն օ հոդակապով հատ-
վածական հիմք, ինչպես և՛ շեն պահել կրճատված բառի
հնչյունական փոփոխությունը (օր. պտղեղեն, բայց՝ պտուղ-
բանջարառ), պետք է դիտվեն որպես յուրահատուկ հապա-
վական բաղադրություններ:

Բ. Բ արդու թ յ ու ն ն եր ի տ ե ս ա կ ն եր ն ը ս տ բ ա-
ղ ա դ ը ի շ ն եր ի ք եր ա կ ա ն ա կ ա ն հ ա թ ա բ եր ու-
թ յ ա ն.— Բուն բարդությունների բաղադրիչները միմյանց
հետ որոշակի շարահյուսական հարաբերության մեջ են գտնը-
վում, որով և բաղադրվում է բարդության ներքին ձևը: Այս-
պես, օրինակ, գրադարան բառի ներքին ձևն է «գրքերի դա-
րան», որի առաջին անդամը լրացումն է երկրորդի. երկուսը
միասին ներկայացնում են հատկացուցիչ-հատկացյալ կա-
պակցություն. այդպես և՛ զանգրամազ զգանգուր մագերով,
զանգուր մագեր ունեցող» (զանգուր՝ որոշիչ), մատենագիր
«մատյան գրող» (մատյան՝ ուղիղ խնդիր), գրահապատ «զրա-

հով պատված» (զրահով՝ անուղղակի խնդիր), ջրակյաց «ըր-
րում ապրող» (ջրում՝ տեղի պարագա), մեծավիթխար «մեծ և
վիթխարի» (համադասական կապակցություն) և այլն:

Բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական հարա-
բերությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

Համադասական հարաբերություն են արտահայտում շաղ-
կապական ու հարակցական հարադրություններից ստացված
կցական բարդությունները և հատվածական բարդությունների
մեծագույն մասը, ինչպես՝ անցուղարձ, կերուխում, տունու-
տեղ կամ տունտեղ, գիտահետազոտական, հողակլիմայական
և այլն: Բաղադրիչների համադասական հարաբերությամբ
բուն բարդությունները քիչ են, ըստ որում եղածներն էլ հո-
մանիչ կամ մերձիմաստ բաղադրական հիմքեր ունեն, ինչ-
պես՝ ազգատոհմ (ազգ և տոհմ), մեծավիթխար (մեծ և վիթ-
խարի), անագարգանդ (ահ և զարգանդ ազդող), բյուրաբա-
զում (բյուր և բազում), գաղտնածածուկ (գաղտնի և ծածուկ)
և այլն: Համադասական բարդությունները մեծ մասամբ ար-
տահայտում են իմաստի զորացում՝ սաստկացում, հավաքա-
կանություն, միասնություն:

Ստորադասական հարաբերություն են արտահայտում բուն
բարդությունների մեծագույն մասը, ինչպես և՛ կցական ու
հատվածական բարդություններից նրանք, որոնք ստացվել են
ստորադասությամբ կապված հարադրությունների ու հատ-
վածական բաղադրությունների բաղադրիչների միավորումով,
ինչպես՝ գետափ (=գետի ափ— հատկացուցիչ-հատկացյալ),
երկարավիզ (=երկար վզով— որոշիչ-որոշյալ), հողագործ
(=հողը գործող՝ մշակող (հողը՝ խնդիր), իբարանցում (=ի-
րար անցնելը— հարադրություն), սուտասան (=սուտ ասել),
ֆիզիկաաշխարհագրական (=ֆիզիկական աշխարհագրական
— ֆիզիկական աշխարհագրության վերաբերող), լեզվահնչա-
բանություն (=լեզվաբանական հնչաբանություն) և այլն:

Հայերենի բարդությունների մեջ, իբրև կանոն, լրացյալն
է ստորադասություն արտահայտող բուն բարդությունների
բաղադրող հիմքը, իսկ կցական և հատվածական բարդու-
թյունների մեջ՝ վերջին բաղադրիչը: Այսպես՝ բերված օրի-
նակների մեջ լրացյալներն են —ափ, —վիզ, —գործ, —անցում,
—ասան, —աշխարհագրական, —հնչաբանություն, իսկ սերող հիմ-

քերը (կցական ու հատվածական բարդությունների նախորդող
բաղադրիչները)՝ լրացումներ են, ինչպես՝ գետ-, երկար-,
հող-, իրար-, սուտ-, ֆիզիկա-, լեզվա- բաղադրիչները: Կան
գրաբարից ժառանգված սակավաթիվ բուն բարդություններ,
հունարենի պատճենումով կազմված, որոնց բաղադրիչներից
առաջինն է լրացյալը, ինչպես՝ մայրաքաղաք, արժանապա-
տիվ, արժանահավատ. սրանցից առաջինը գիտակցվում է
իբրև «մայր քաղաք», այսինքն՝ մայր բաղադրիչն ընդունվում
է որպես գոյական որոշիչ, ուստի և՛ լրացում, իսկ քաղաք-ը՝
լրացյալ. մյուս երկուսը դիտվում են իբրև շրջուն կապակցու-
թյուն՝ արժանի հավատի, արժանի պատվի, ըստ որում ար-
ժանի բառը սովորական խոսքի մեջ էլ հաճախ ստանում է
ետադաս լրացյալ (հմմտ. արժանի մի բանի, արժանի բարձր
գնահատականի, արժանի է խրախուսանքի և այլն): Նույն-
պիսի շրջուն շարահասություններ կարող են լինել նաև կայուն
բառակապակցությունների բաղադրիչները, ինչպես՝ գուլի գոր-
ծոց, ի միջի այլոց, որոնք, սակայն, գրաբարատիպ կապակ-
ցություններ են: Այսպիսով, նույնիսկ այն բարդությունները,
որոնք օտարաբան կազմություններ են եղել, այժմ արդեն
հասկացվում են իբրև ճիշտ կազմություններ՝ բաղադրիչների
կապակցության օրինաչափ հարաբերությամբ:

4. Ածանցում, ածանցավոր բառեր և ածանցներ

Ածանցումներն այն համադրական բաղադրություններն
են, որոնք իրենց կազմում ունեն մեկ կամ ավելի ածանցներ
(երկրորդական բառակազմական ձևություններ), ինչպես՝ տնա-
յին (տուն + ային), գործարանային (գործ + արան + ային),
հեռուստիկոն (հեռու + ստիկոն), տնտեսվարական
(տնտես + վար + ական), անգործածականություն (ան-գործած +
ական + ություն) և այլն: Իրենց կազմում ածանց կամ ածանց-
ներ ունեցող համադրական բաղադրությունները կոչվում են
ածանցավոր բառեր: Ածանցների քանակային հատկանիշով
ածանցավոր բառերը լինում են մեկաձանց, այսինքն՝ իրենց
կազմում միայն մեկ ածանց ունեցող բառեր (տն-ային, գիր-
ք, ան-շար, շարժ-ում, ուժ-գին և այլն), և բազմաձանց՝ իրենց
կազմում մեկից ավելի ածանցներ ունեցող ածանցավոր բա-

ոհր (հերոս-ական-որեն, գործ-արան-ային, դպր-ոց-ական, ան-գործած-ական-ուրջուն, մտ-ավոր-ական-ուրջուն և այլն);

Ամեն մի ածանցում, որպես բաղադրություն, ունի երկու բառակազմական միավոր՝ բաղադրական հիմք և ածանց: Հստ ալյամ՝ յուրաքանչյուր բազմածանց բառ ներկայացնում է իր կազմում եղած ածանցների թվով հաջորդական ածանցումների շարք: Այսպես. անսկզբունբայնություն բազմածանց բառը կարելի է ներկայացնել ածանցումների հետևյալ հաջորդական շարքով. սկիզբ+ունք>սկզբունք+ային>սկզբունքային+ություն>սկզբունքայնություն+ան->անսկզբունքայնություն. այդպես էլ՝ համա+կարգ>համակարգ+ային>համակարգային+ություն>համակարգայնություն+ան->անհամակարգայնություն.— գործ+արան>գործարան+ային>գործարանային+ներ->ներգործարանային և այլն:

Ինչպես բարդությունների, այնպես էլ ածանցումների բաղադրական հիմքերը կարող են լինել պարզ և բաղադրյալ. օրինակ՝ տնային, հումք, ձեռնոց, դասարան ածանցումների տն- (տուն), հում-, ձեռն-, դաս- հիմքերը պարզ են, իսկ դասարանային, գրքային, անկողնակալ, տնտեսվարություն ածանցումների դասարան-, գրք- (գիրք), -կողնակալ, տնտեսվար- հիմքերը՝ բաղադրյալ: Ածանցումների բառակազմական բնութագրության համար, սակայն, գործնականորեն նպատակահարմար է բաղադրյալ հիմքերը ևս տարբերակել ըստ բաղադրության բնույթի, այն է՝ ածանցավոր ու բարդ, որի համաձայն ածանցումների հիմքերը կբաժանենք երեք կարգի՝ պարզ, ածանցավոր և բարդ, ինչպես՝ աչ-ք, դաս-արան, ձեռն-ոց (պարզ հիմքերով ածանցումներ), դասարան-ային, գրք-ային, պատկերավոր-ություն, ան-կյանք (ածանցավոր բաղադրյալ հիմքերով ածանցումներ), տնտեսվարական, կուսակց-ություն, ան-կարգապահ, գրադարան-ային (բարդ բաղադրյալ հիմքերով ածանցումներ): Բաղադրական հիմքերի այդ տեսակների հիման վրա էլ կարելի է տարբերել ածանցումների երեք տեսակ. ա) պարզածանցավոր (պարզ հիմքերով բաղադրված ածանցավոր բառեր), ինչպես՝ աչք, դասարան, ձեռնոց, շարք, անտուն, դժգույն և այլն, բ) հարածանցավոր (ածանցավոր հիմքով ածանցումներ), ինչպես՝ դասարանային, պատկերավոր-ություն, ան-կյանք և այլն, գ) բարդա-

ծանցավոր (բարդ հիմքերով ածանցումներ), ինչպես՝ տընտեսվար-ական, կուսակց-ություն, ան-կարգապահ, գրադարան-ային և այլն: Պարզածանցավոր բառերը մենածանց են, հարածանցավոր բառերը՝ բազմածանց, իսկ բարդածանցավոր բառերը կարող են լինել և՛ մենածանց, և՛ բազմածանց, ինչպես՝ տնտեսվար-ություն, գրադարան-ային, ան-կարգապահ, երկդիմ-ություն, բարենոգ-ություն (մենածանց բառեր) և անտնտեսվար-ություն, ան-կարգապահ-ություն, ներ-կուսակցական, առաջադիմ-ական-ություն (բազմածանց բառեր): Բերված բարդածանցավոր բառերը այնպիսի հիմքեր ունեն, որոնք կազմված են միայն հիմնական ձևայիններից (բառերից կամ արմատներից), բայց հնարավոր է, որ բարդ բաղադրյալ հիմքի կազմում արդեն լինի ածանց, այսինքն՝ բարդության սերող հիմքը ածանցավոր հիմք լինի, ինչպես՝ շարժացանային, հեշտունարան-ական, հեռուստացույց-ային և այլն: Հասկանալի է, որ այդ բարդածանցավոր բառերի հիմքերը, այն է՝ շարժացան, հեշտունարան, հեռուստացույց- բարդածանցավոր բառեր են, ուստի և դրանցից նոր ածանցումներով կազմված բառերը արդեն բազմածանց բառեր են իբրև բարդածանցավորներ:

Ածանցները կարող են բաղադրական հիմքին միանալ սկզբից կամ վերջից, ինչպես՝ ան-շար, դժ-գոհ, ենթա-դաս, հակա-դիր և կարգ-ին, ձեռն-ոց, քաղ-ություն, դեղձ-ենի և այլն: Հիմքի սկզբից դրվող ածանցները նախածանցներ են, վերջից միացող ածանցները՝ վերջածանցներ: Դրան համապատասխան էլ նախածանցով կազմված ածանցումները կոչվում են նախածանցավոր, վերջածանցներով կազմված ածանցումները՝ վերջածանցավոր, իսկ միաժամանակ և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց ունեցողները՝ նախածանցավոր-վերջածանցավոր, ինչպես՝ ան-շար, դժ-գոհ, ենթա-դաս, հակա-դիր (նախածանցավոր բառեր), կարգ-ին, ձեռն-ոց, քաղ-ություն, դեղձ-ենի (վերջածանցավոր բառեր), ան-սար-ք-ություն, տար-ընթերց-ում, ան-սկզբ-ունք-այն-ություն, դժ-բախտ-արար (նախածանցավոր-վերջածանցավոր բառեր):

Փամանակակից հայերենի վերջածանցների մեծագույն մասը ձայնավորով է սկսվում, որով և վերանում է հիմքը և ածանցն իրար միացնող հոդակապի անհրաժեշտությունը, ինչ-

պես՝ ծով-ակ, հարգ-անք, թթ-ենի, հող-եղեն, բազմ-ոց, պան-արան և այլն: Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում բազմաձայնով սկսվող վերջածանցները, որոնք հիմքին են միանում ա հոդակապով, քիչ դեպքերում՝ առանց հոդակապի, ինչպես՝ Վր-աստան, Ռուս-աստան, բայց՝ Տաշիկստան, Ուզբեկ-ստան, զենդիկավոր, թիկնոցավոր, գուրանավոր, բայց՝ հայցվոր, հնձվոր և այլն:

Ինչպես վերը ասվել է, բարդությունների հոդակապը գործնականորեն նպատակահարմար է հատկացնել սերող հիմքին, իսկ ածանցումների մեջ՝ ածանցներին: Ածանցների համար սա ունի նաև այն արդարացումը, որ շատ դեպքերում հոդակապը դարձել է արդեն ածանցի անբաժան տարրը, իսկ անհոդակապ ձևն այլևս չի գործածվում, ինչպես -ական, -ային ածանցները, որոնց անհոդակապ ձևերն այլևս գործածական չեն: Շատ ածանցների հոդակապավոր և անհոդակապ ձևերը, ինչպես և նախնական բնի տարբեր ձայնավորներով ձևերը հանդես են գալիս որպես միևնույն ածանցի տարբերակներ, ինչպես՝ -անոց/-նոց (զլխ-անոց, ճակատ-անոց, թև-նոց, թիկ-նոց), -աստան/-ստան (Հայ-աստան, Ռուս-աստան, Քրդը-ստան, Հարեշ-ստան), -ավոր/-վոր (գուլթան-ավոր, սայլ-վոր), -ացի-եցի/-ցի (շիրակ-ացի, մեղր-եցի, լեռն-ցի), -ացու/-ցու (մս-ացու, տոլմա-ցու, փեսա-ցու), -եստ/-իստ/-ուստ (գով-եստ, հանգ-իստ, փախ-ուստ) և այլն:

Ժամանակակից հայերենի նախածանցները, վերջածանցների համեմատությամբ, փոքրաթիվ են և կարող են ներկայացվել հետևյալ ցուցակով:

Ան-. ան-կեղծ, ան-սովոր, ան-զեն, ան-տուն, ան-կայուն
Անդր-/անդրա-. անդր-ծովյան, անդր-օվկիանոսյան, անդրա-դարձ, անդրա-ձիգ
Ապ-/ապա-. ապ-երջանիկ, ապ-ուշ, ապա-բախտ, ապակենտրոնացնել
Առ-/առա-. առ-լի, առ-կայծել, առ-ինքնել, առա-դրել, առատպել
Արտ-/արտա-. արտ-ածել, արտ-ասանել, արտա-ժամ (յա), արտա-սանդուղք

Բաղ-/բաղա-. բաղ-դատել, բաղա-դրել, բաղ-արկել
Բաց-/բացա-. բաց-արձակ, բաց-օթևան, բացա-զատել, բացա-կա

Դեր-. դեր-անուն, դեր-բայ, դեր-կոմս

Դժ-. դժ-բախտ, դժ-գոհ, դժ-կամ

Ենթ-/ենթա-. ենթ-անրակային, ենթա-դրել, ենթա-դասել, ենթա-շրջան, ենթա-վարպետ

Ընդ-. ընդ-գծել, ընդ-հատել, ընդ-առաջ, ընդ-հանուր, ընդ-հատակյա, ընդ-դատյա

Հակ-/հակա-. հակ-աստիճյուն, հակ-ազդել, հակա-դիր, հակա-հարված

Համ-/համա-. համ-ընդհանուր, համ-արժեք, համա-միտ, համա-տեղել

Հար-/հարա-. հար-աստիճյուն, հար-ածանցավոր, հարա-կից, հարա-դրել

Մակ-/մակա-. մակ-դիր, մակ-երես, մակ-նիշ, մակա-գրել, մակա-կար

Նախ-/նախա-. նախ-օրյակ, նախ-ազուտ, նախ-աճաշ, նախ-ընտրական, նախա-գավիթ

Ներ-/ներա-. ներ-դիր, ներ-արկել, ներ-կուսակցական, ներա-կա, ներա-զննել

Շաղ-/շաղա-. շաղ-կապ, շաղա-շարել, շաղա-պատել

Չ-. չ-հաս, չ-գործուն, չ-խոսկան, չ-կամ, չ-գիտություն

Ստոր-/ստորա-. ստոր-երկրյա, ստոր-ջրյա, ստորա-կարգ, ստորա-բաժանում

Վեր-/վերա-. վեր-ստանալ, վեր-ընթերցել, վերա-գրել, վերադառնալ

Տ-. տ-գետ, տ-հաս, տ-հաճ, տ-կար, տ-ձև, տ-մարդի

Տար-/տարա-. տար-ընթանալ, տար-համոզել, տարա-տեսակ, տարա-փոխիկ

Տրամ-/տրամա-. տրամ-անցում, տրամա-բանել, տրամա-գիծ, տրամա-դիր, տրամա-խաչել

Փոխ-/փոխա-. փոխ-ըմբռնում, փոխ-հրաձգություն, փոխադրել, փոխա-տեղել

Ածանցների գործառական և ձևախմբային դասակարգությունը

Բառապաշարը, ինչպես ասվել է, լեզվի առավել հարափոփոխ մասն է, բայց մյուս կողմից էլ նա լեզվի առավել ավանդապահ գանձարանն է: Ժամանակակից լեզուների բառապաշարի միջուկային բառաֆոնդին պատկանող բառերի մի զգալի մասը, մանավանդ արմատները և արմատական բառերը, խոր հնադարից են գալիս: Դա, բնականաբար, վերաբերում է նաև հայերենին. ամսպիսի բառեր, ինչպիսիք են ոտք, ձեռք, աչք, գլուխ, ուս, հաց, սիրտ, մարդ, ծնել, բերել, ածել, առնել, կին, հայր, մայր, եղբայր, քույր և այլն, գոյություն են ունեցել ոչ միայն հին հայերենում ու նախահայերենում, այլև այսպես կոչված հնդեվրոպական նախալեզվում (հնդեվրոպական միասնության շրջանում), այսինքն՝ մեզանից 7—8 հազարամյակ (եթե ոչ ավելի) առաջ, թեև, իհարկե, առավել կամ նվազ տարբեր ձևերով: Ժառանգված լինելով լեզվի պատմության հնագույն շրջաններից, բառերը ենթարկվում են դանազան ձևափոխությունների, որի հետևանքով մթթագնվում է նաև նրանց կազմությունը: Մյուս կողմից, լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում գործածությունից դուրս են գալիս որոշ ածանցներ և առաջանում են նորերը, որով և փոփոխվում է ածանցների համակարգը: Սրա անխուսափելի հետևանքներից մեկն է այն, որ նախկինում գործածված շատ ածանցներ հետագայում ոչ միայն չեն գործածվում նոր ածանցումներ կազմելու համար, այլև առհասարակ չեն գիտակցվում իբրև ածանց և դառնում են արմատի անբաժանելի տարրը: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով, ածանցների գործառական դասակարգությունից առաջ պետք է տարբերել գիտակցվող և չգիտակցվող ածանցները: Ժամանակակից հայերենի համար այդ տարբերակման իբրև հիմք է ծառայում ոչ թե լեզվաբանական վերլուծությունը, այլ խոսողների լեզվագիտակցությունն ու լեզվազգացողությունը: Լեզվաբանական վերլուծությունը մեզ համար պարզ է դարձնում, որ, օրինակ, դալար բառը կազմվել է դալ- արմատից և -ար ածանցից, ընկեր բառը՝ ընդ-կեր, զգաստ-ը՝ զա- արմատից և գ-, -ստ ածանցներից և այլն, բայց խոսող հանրության անդամները,

եթե հատկապես չեն ծանոթացել լեզվաբանական այդ վերլուծություններին, չեն էլ գիտակցում այդ բառերի կազմությունը, հետևաբար և՛ ածանցների առկայությունը դրանց կազմում:

Չգիտակցվող և գիտակցվող ածանցները գործնականորեն տարբերելու համար կարելի է հիմնվել հետևյալ տվյալների վրա. ա) եթե տվյալ բառի մի հատվածը որոշակիորեն գիտակցվում է որպես կազմող բաղադրիչ և իբրև այդպիսին հանդես է գալիս նաև այլ դեպքերում, ապա մյուս բաղադրիչն էլ առանձնանում է, որով և գիտակցվում են բառի կազմում եղած հիմնական ու երկրորդական ձևույթները: Օրինակ՝ զգեառնել, զգլխել բառերի գ- նախաածանցը (գրաբարյան նախդիրը) կարելի է համարել գիտակցվող, որովհետև այդ բառերի գեառն- (գետին), զլխ- (չլուխ) հատվածները որոշակիորեն նույնանում են գետին և զլուխ բառերի հետ, որոնք հանդես են գալիս նաև գետնել, գետնանուշ, գետնահարկ, գետնափոռ, զլխել, աճզուլխ, զլխավոր և բազմաթիվ ուրիշ բաղադրությունների մեջ: Այդպես և՛ դժգոհ, դժգույն և այլ բառերի կազմում մի կողմից առանձնանում են զոհ, զույն բառերը, մյուս կողմից՝ դժ- հատվածը, որ ունենք նաև դժբախտ, դժկամ, դժմիտ, դժպատեհ բառերի մեջ: Նույնը չենք կարող ասել, սակայն, դալար, մատաղ, զարկ և նման բառերի մասին, որոնց դալ- և -ար, մատ- և -աղ, գ- և արկ (հարկ-) հատվածներից ոչ մեկը չի գիտակցվում ու չի առանձնանում որպես բառը կազմող մաս: բ) Եթե բառը հատվածների բաժանելիս պարզվում է նրա ներքին ձևը և կամ առանց դրան էլ ներքին ձևը հայտնի է, ապա գիտակցվում է նրա կազմությունը, հետևաբար և՛ առանձնանում ու գիտակցվում են նրա բաղադրիչները. օրինակ՝ շողկապ, շողկապել բառերի կապ, կապել հատվածներն առանձնանում են իբրև բաղադրիչ և ամբողջ բառի իմաստի հիման վրա բացահայտում ներքին ձևը՝ «միմյանց հետ կապող՝ միացնող», իսկ դրանով էլ՝ ածանցի իմաստը. -պարագիծ, պարագա բաղադրությունների մեջ զիծ, զա բաղադրիչների առանձնացումով բացահայտվում է այդ բառերի ներքին ձևը («շուրջը քաշվող կամ քաշված գիծ», «շուրջը եկող՝ դարձող»), իսկ դրանով էլ՝ պար- բաղադրիչի ածանցական իմաստը: Դրանց հակառակ, սղոց բա-

ոի երկու բաղադրիչներն էլ թեև կարող են առանձին-առանձին կապվել սուղ և -ոց բաղադրիչների հետ (հմմտ. սուղ, սղել, -ոց—կտրոց, էտոց, խտրոց), բայց քանի որ այդ կապը չի ամրապնդվում սղոց բառի այժմյան իմաստով և, հետևաբար, չի էլ բացահայտում ներքին ձևը, ուրեմն այդ ածանցը չի գիտակցվում: Ընկեր բառի ըն- և կեր հատվածները կարող են կապվել ընտանի, ընկալել և կերավ, մարդակեր, կերաբաժին բառերի ըն- և կեր բաղադրիչների հետ, բայց ընկեր բառի այժմյան իմաստը հնարավորություն չի տալիս այդ բաղադրիչների հիման վրա բացահայտել «հետը ուտող, միասին ուտող» ներքին ձևը, ուստի և այդ ածանցը այդ բառի մեջ չի գիտակցվում:

Մի կողմ թողնելով բոլոր չգիտակցվող ածանցները, ժամանակակից հայերենի ածանցները գործառական տեսակետից կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ գործուն (կենսունակ) և չգործուն (անկենսունակ): Գործուն են այն ածանցները, որոնցով ազատորեն կազմվում են նորանոր ածանցումներ. այդպիսի ածանցներ են. ան-, համ-, -ական, -ային, -ույուն, -եղեն, -ի, -յա, -ում, -անի, -աբար և այլն: Զգործուն են այն ածանցները, որոնք որոշ քանակով բառերի մեջ ժառանգված լինելով հնից, թեև լիովին գիտակցվում են որպես որոշակի ածանցական իմաստով երկրորդական ձևեր, բայց զրկվել են բառակազմական գործառությունից, այսինքն՝ դըրանցով այլևս նոր ածանցումներ չեն կազմվում: Այդպիսի ածանցներ են. դժ, տ, չ, պար(ա)-, դեր-, -եստ, -իստ, -ուստ, -արդ, -առի, -ունի և այլն: Քանի որ չգործուն ածանցները լիովին գիտակցվում են, ապա լեզվի մեջ ծագած անհրաժեշտության թելադրանքով նրանք կարող են համաբանական կազմություններով աստիճանաբար «վերականգնանալ» և անցնել գործուն ածանցների շարքը: Այդպիսի ածանցներից են. -ույթ, ալ-/ապա-, բաց/բացա-, մակ-/մակա-, առ- և այլն, որոնք կենսունակ ածանցներ են դարձել վերջին հիսնամյակում և շատ արգասավոր են զանազան տերմինահամակարգերում. կենսունակ դառնալու միտում ունի նաև -արդ ածանցը, որով ունենք ձվարդ, սեղանարդ, կոնարդ, անկյունարդ, խաչարդ նորակազմ տերմինները:

Ածանցների ձևաբանական հարաբերությունները ունեն

հոմանշության, հականշության, համանունության և բազմիմաստության բնութագրեր: Քանի որ այդ բնութագրերը հատուկ են լեզվի բոլոր մակարդակների միավորներին, ապա ընդհանուր առմամբ ածանցների վրա էլ տարածվում են նույն շահանիշները, որոնք կիրառել ենք բառերի նկատմամբ: Սակայն այդ ընդհանուր շահանիշները ածանցների նկատմամբ կիրառելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ առանձնահատկությունները:

1. Ածանցների տարբեր մասնավոր իմաստները շատ հաճախ պայմանավորված են լինում բաղադրական հիմքով. այսպես՝ -իկ ածանցն արտահայտում է փոքրության իմաստ և հասկանալի է, որ պետք է ցույց տա բաղադրական հիմքով արտահայտվող գոյականի փոքր լինելը, ինչպես՝ թմբիկ «փոքր թումբ», քերթիկ «փոքր թերթ», սալիկ «փոքրիկ սալ», մագիկ «փոքր, այսինքն՝ բարակ, նուրբ մազ» և այլն: Սակայն փոքրությունը կարող է որակվել որպես դրական, հաճելի բայց նաև՝ արհամարհելի հատկություն: Այստեղից էլ, ահա նույն -իկ ածանցը կարող է արտահայտել քնքշանք, փաղաքշանք և արհամարհանք, ինչպես՝ հայրիկ, ֆույրիկ, բոռնիկ, բալիկ, վզիկ, շնիկ (փաղաքշական) և նաթիկ, կուզիկ և այլն, ըստ որում շատ հաճախ միևնույն ածանցումը խոսքի մեջ կարող է թե՛ քնքշական և թե՛ արհամարհական-նվաստական իմաստով գործածվել (հմմտ. Մի բարի կուզիկ էր նա.— Վիթխարի մարմինն՝ մի երկար ու բարակ, տանձի պոչ հիշեցնող վզիկ):

2. Բոլոր ածանցներն ունեն խոսքամասային քերականական իմաստ (կատեգորիալ իմաստ) և այդ տեսակետից հոմանիշներ են գոյականակերտ ածանցները միմյանց նկատմամբ, ածականակերտ ածանցները միմյանց նկատմամբ և այլն: Հասկանալի է, որ ածանցական իմաստների նույնությունը կամ մերձավորությունը որոշելու համար խոսքամասային քերականական իմաստները չպետք է հաշվի առնել, մինչդեռ համանունության ու բազմիմաստության համար դա առաջնակարգ նշանակություն ունի:

3. Ածանցումները, իբրև բառեր, ենթակա են իմաստային զարգացման, իսկ դրա հետևանքները կարող են տարբեր լինել: Այսպես, հնարավոր է, որ պատմական փոփոխություն-

ներով միևնույն ածանցը երկու տարբեր ածանցումների մեջ՝ դրանց իմաստների պատմական փոփոխություններով բոլորովին տարբեր ածանցական իմաստներ արտահայտի և, ընդհակառակն, երկու տարբեր ածանցներ միևնույն ածանցական իմաստը ձեռք բերեն: Օրինակ՝ -ական և -ային նույնանիշ ածանցներ են, բայց կուսակցական նշանակում է «կուսակցության անդամ», իսկ կուսակցային «կուսակիցներին՝ կողմնակիցներին հատուկ»։ նույնպես և՛ բանավոր նշանակում է «բերանացի», և թվում է, թե կարող է համարվել մտացի, նշանացի, բառացի, բերանացի, հարևանցի ածանցումների -ացի/-ցի ածանցներին հոմանիշ, մյուս կողմից՝ համանուն քնավոր, հոգեվոր, կարիքավոր ածանցումների -ավոր ածանցի համար: Իհարկե, այսպիսի մոտեցումը ճիշտ չի լինի, որովհետև ելակետը պատմականորեն կրած իմաստային զարգացման հետևանքն է և ոչ թե նախնական, բուն ածանցական իմաստը. կուսակցական նշանակել է և այժմ էլ նշանակում է «կուսակցության անդամին և կուսակցությանը հատուկ» և հետո, երկրորդաբար՝ «կուսանդամ».— բանավոր նշանակել է «բանով (խոսքով) օժտված» և հետո միայն՝ «բերանացի, ոչ գրավոր ձևով, այլ խոսելով» և այլն: Հետևաբար, ածանցների իմաստային հարաբերակցությունները որոշելու համար պետք է հենվել բուն ածանցական իմաստի և ոչ թե առանձին բառերի իմաստափոխությամբ պայմանավորված իմաստների վրա:

Այս հիմնական առանձնահատկություններին կարող են ավելացվել նաև մասնավոր յուրահատկություններ, որոնք վերաբերում են ածանցների այս կամ այն խմբին կամ զույգին, սակայն դրանց այստեղ չենք անդրադառնա:

Ա. Համանունություն և բազմիմաստություն.— Անոց/անոց ածանցն ունենք հիվանդանոց, արվեստանոց, դարբնոց, հյուանոց—զլխանոց, թիկնոց, թևնոց—տասանոց, մետրանոց, փթանոց, կոպեկանոց ածանցումների մեջ. առաջին շորս օրինակներում —անոց/անոց ածանցի իմաստըն է «որևէ բանով զբաղվելու, որևէ կարգի մարդկանց հատկացված, որևէ բանով բնութագրվող տեղ», երկրորդ խմբում՝ «մարմնի որևէ մասը ծածկելու շոր», երրորդ խմբում՝ «որևէ կարգի միավոր պարունակող (թվականի ցույց տված քանա-

կող կամ շափի միավորի շափով)»: Առաջին երկու խմբում ածանցը գոյականներից կազմում է գոյականներ, երրորդում՝ գոյականներից՝ ածականներ և փոխանվանաբար՝ գոյականներ. խոսքամասային քերականական տարբերությունը բավական է, որ արվեստանոց և մետրանոց ածանցումների ածանցները համարենք տարբեր ձևույթներ, որոնք ձևապես նույնական են. նշանակում է՝ այդ երկու ածանցները համանուններ են: Առաջին երկու խմբի ածանցումները հավասարապես գոյականներ են, ուստի և խոսքամասային իմաստի հակադրություն չկա, բայց դրանց միջև կա իմաստային բացահայտ հակադրություն. առաջին շարքի բառերը ցույց են տալիս որևէ բանի հատկացված տեղ, որևէ բանով բնորոշվող տեղ, երկրորդ շարքի բառերը՝ զգեստ կամ զգեստի մաս, որևէ բանի ծառայող շոր. իմաստներն այնքան տարբեր են, որ հնարավոր չէ նույն ածանցը համարել, ուստի և համանուններ են: Դեղձենի, բզենի, նոնենի, թթենի, զառենի, այծենի, ընձենի, հորթենի— ածանցումների առաջին խմբում —ենի ածանցը կազմում է բուսանունների պտուղների անուններից, երկրորդ խմբում՝ կենդանիների անուններից կազմում է դրանց մորթը կամ միսը նշանակող գոյականներ. առաջին շարքում ածանցը կերտում է գոյականներ, որոնցից ծագում, ստացվում է ածանցման հիմքի ցույց տված գոյականը (պլատուղը), այսինքն՝ ածանցումով կազմվում է ստացվող՝ ծագող արդյունքի (պտղի) աղբյուրը՝ ծնողը ցույց տվող գոյականը (բույսը), պտղի անվանումից՝ բույսի անվանումը, երկրորդ շարքում՝ գոյականներ, որոնք ստացվում են ածանցման հիմքի ցույց տված գոյականներից (կենդանուց), այլ կերպ ասած՝ առաջին շարքի ածանցումները ցույց են տալիս աղբյուրը (բույսը), երկրորդները՝ արդյունքը, մթերքը (մորթը կամ միսը). իմաստները հակադիր են միմյանց, չեն կարող նույնացվել, ուստի և համանուններ են: նույն —ենի ածանցն ունենք Բեհեմեթի, նագենի, նրբենի, հայրենի, մայրենի, Բաղ-Բենի, լրբենի և այլ բառերում, որոնք ածականներ են. այդ բառերի մեջ —ենի ածանցը նշանակում է «մեկին, մի բանի հատուկ» (նագենի «նազին՝ նազանքին հատուկ, նազանք պարունակող», նրբենի «նուրբին հատուկ», մայրենի «մորը հատուկ՝ պատկանող» և այլն). եթե այս ածանցը համեմա-

տենք զառնենի, բնձենի և նման ածանցումների —ենի ածանցի հետ, ապա դժվար չի լինի համոզվել, որ դրանք նույն ածանցներն են, քանի որ դրանք էլ նշանակում են «բառան հատուկ՝ պատկանող», «ինձին հատուկ՝ պատկանող» (հմմտ. արծվենի հայացք, այծեմենի պարանոց և այլն): Նշանակում է՝ մայրենի, ֆեհչենի և զառնենի, արծվենի ածանցումների մեջ ունենք նույն ածանցը, որ կենդանիների անուններից կազմում է ածականներ, իսկ երկրորդաբար (փոխանունություն)՝ գոյականներ: Աշակերտություն—գյուղացիություն, խիզախություն—գեղեցկություն, հմայություն—զենություն ածանցումներից առաջին զույգում —ուրյուն ածանցը ցույց է տալիս հավաքականություն, երկրորդում՝ առարկայացած հատկություն, երրորդում՝ գործողություն. տարբեր իմաստները պայմանավորված են բաղադրական հիմքով (առաջինները՝ գոյական, երկրորդները՝ ածական, երրորդները՝ բայահիմք). ուրեմն —ուրյուն ածանցը կարող ենք համարել բազմիմաստ ածանց, որ ունի հավաքականության, հատկության, գործողության ածանցական իմաստներ:

Այսպիսով, ածանցների համանունությունը և բազմիմաստությունը որոշելու համար պետք է ընդունել հետևյալ շափանիշները. ա) եթե ձևապես նույնական ածանցները կազմում են երկու տարբեր հարացույցներ, ինչպես՝ —անոց/—նոց ածանցները դարբնոց և թիկնոց ածանցումներում, կամ՝ բ) եթե միևնույն խոսքի մասին են պատկանում, բայց որոշակիորեն տարբեր և նույնիսկ հակադիր իմաստներ ունեն, ինչպես՝ —ենի ածանցը զառնենի և թզենի ածանցումներում, ապա դրանք համանուններ են, գ) եթե միևնույն հարացույցին պատկանող ձևապես նույնական ածանցները տարբեր հիմքերից կազմվող ածանցումներում տարբեր ածանցական իմաստներ են ստանում, ապա ունենք բազմիմաստ ածանց, ինչպես՝ —ուրյուն ածանցը բերված օրինակներում, —ուկ ածանցը հորուկ, ձագուկ և մարդուկ, խղճուկ ածանցումներում և այլն:

Բ. Հ ա մ ա ն ի շ ու թ յ ու ն .— Համանիշ են այն ածանցները, որոնք՝ 1) նույնական են իրենց իմաստով, ինչպես՝ —ական, —ային ածանցները ջերմային, դաշտային և մեռադական, գյուղական ածանցումներում, —ուրյուն և —ում ածանցները որպես բայանուններ (հմայություն, զննություն—

հմայում, զննում), բուսանուններ կազմող —ի և —ենի ածանցները (թթենի, նոնենի—թթի, նոնի) և այլն: 2) Մտնում են զուգահեռ հարացույցների մեջ արտահայտության պլանում, միևնույն հարացույցի մեջ՝ բովանդակության պլանում, ինչպես՝ —արան և —անոց ածանցները առողջարան, գործարան և հիվանդանոց, դարբնոց ածանցումներում, —ակ, —իկ, —ուկ ածանցները տնակ, առվակ—ուլիկ, խցիկ—ձագուկ, զառնուկ ածանցումներում և այլն: 3) Կարող են փոխարինել միմյանց նույն հիմքից կազմվող ածանցումներում թեկուզ և մի քանի դեպքերում, առանց իմաստի փոփոխության, ինչպես՝ —արտ և —որեն ածանցները հերոսաբար—հերոսորեն, եղբայրաբար—եղբայրորեն և նման ածանցումներում, —աստան/ստան և —անոց ածանցները՝ վարդանոց—վարդաստան, մեծաստան—մեծանոց և նման ածանցումներում և այլն:

Գ. Հ ա կ ա ն ի շ ու թ յ ու ն .— Ածանցների հականիշությունն արտահայտվում է երկու կամ ավելի այնպիսի ածանցների զուգահեռությունում, որոնցից մեկը (կամ մի քանիսը) բացասում, ժխտում է մյուս(ներ)ի ածանցական իմաստը, ինչպես —ավոր/—վոր և ան— ածանցները (թևավոր—անթև, ողնաշարավոր—անողնաշար, գանգավորներ—անգանգներ), —ուն և ան— (գիտուն—անգետ, խոսուն—անխոս), —ակ և ան— (տեղյակ—անտեղյակ, գիտակ—անգետ), գեր—/թեր— (գերակատարել—թերակատարել, գերակշռել—թերակշռել) և այլն:

Է. Հապավական բաղադրություններ

Ընդհանուր գիտելիք

Հապավումը բաղադրյալ անվանումների ու տերմինների կրճատված մասերի միավորումով բաղադրություններ կազմելու եղանակն է, ինչպես և՛ այդ եղանակով կազմված բաղադրությունները, ինչպես՝ ՄՄԿԿ (Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն), ՀԱՄԿԽ (Հայաստանի արհեստակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդ), կենտկոմ (կենտրոնական կոմիտե), կենտվարչություն (կենտրոնական վարչություն) և այլն: Ինչպես ցույց են տալիս բեր-

ված օրինակները, ՍՄԿԿ, ՀԱՄԿԿ, կենտկոմ, կենտվարչու-
թյուն բառակերպ բաղադրությունները որոշակի բաղադրյալ
անվանումների զանազան կարգի կրճատումներով են կազմե-
լել և ներկայացնում են այդ բաղադրյալ անվանումները:

Հապավումները մեծ զարգացում ստացան 20-րդ դարում:
19-րդ դարում արդեն բավականաչափ տարածում ստացել
էին տառային հապավումները, և հայագիտության մեջ սովոր-
ական գործածություն ունեին ու համընդհանուր ճանաչում
էին ստացել այնպիսի հապավումներ, ինչպիսիք են, օրինակ,
ՀԱ («Հանդէս ամսօրեայ»), ՀՀԲ (Հին հայկազյան բառարան),
ՆՀԲ (Նոր հայկազյան բառարան), ԱԲ (Առձեռն բառարան),
ԲԸ (բարեգործական ընկերություն) և այլն:

Ինչպես ուրիշ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում հա-
պավումներն սկզբնապես առաջացել են համառոտագրություն-
ների հիմքի վրա. նախապես գրում էին, օրինակ, Հ. Ա. (Հան-
դէս ամսօրեայ), Բզմ. («Բազմավեպ»), Ն. Գ. («Նոր դար»)
և այլն: Այդ նույն համառոտագրությունները հետագայում
սկսեցին գրել առանց կետերի, որոնք կրճատման (համառո-
տագրության) նշանների կամ ցուցիչների դեր էին կատարում:
Կետերի բացթողումն էլ, ահա, հանգեցրեց համառոտագրու-
թյունների նոր եղանակի՝ համառոտագրված բառերի սկզբնա-
տառերի միասին գրելուն և դրանով իսկ առաջին քայլը կա-
տարվեց հապավումների, իբրև յուրատեսակ համառոտագրու-
թյան, զարգացման գործընթացում: Կապիտալիզմի զարգա-
ցումը, կապիտալիստական բազմաթիվ արդյունաբերական
միավորումների, ընկերությունների, հասարակական կազմա-
կերպությունների, իրազեկման աղբյուրների (թերթերի, հան-
դեսների, պարբերական ժողովածուների և այլնի) զարգացու-
մը և դրա հետ կապված՝ բազմաթիվ բաղադրյալ անվանում-
ների երևան գալը հզոր խթան հանդիսացան հապավումների
ծավալման ու զարգացման համար: Եվ բոլորովին էլ զար-
մանալի չէ, որ ֆրանսերենում, անգլերենում, գերմաներենում
և շատ այլ լեզուներում այժմ էլ գերակշռում են թերթերի,
հանդեսների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, ընկե-
րությունների, զանազան կոնցեռնների և նման միավորում-
ների բաղադրյալ անվանումների, ինչպես և՛ միջազգային
զանազան կազմակերպությունների և ընկերությունների բա-

ղադրյալ անվանումների հապավումները (հմմտ. Ֆիֆա, Ֆի-
դե, Ուեֆա, Յունեսկո և այլն): Սովետական Միության ժողո-
վուրդների լեզուներում, և առաջին հերթին ռուսերենում, հա-
պավումների բուռն զարգացումը որոշակիորեն տարբերվում
է ինչպես հասարակական-քաղաքական գործոնների, այնպես
էլ բուն իսկ հապավումների բնույթով: Սովետական իշխա-
նությունը կյանքի կոչեց պետական կառավարման նոր սիս-
տեմ, ստեղծեց հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական
նոր հարաբերություններ: Ինքնին հասկանալի է, որ կառու-
վարման նոր մարմինները, տնտեսական քաղաքականության
մեջ երևան եկած նոր երևույթներն ստացան իրենց անվա-
նումները, որոնք մեծ մասամբ բաղադրյալ անուններ էին:
Հասարակական տեսակետից այդ նոր մարմինների և կազ-
մակերպությունների առանձնահատկություններից մեկն էր
այն, որ դրանք իրենց ամենօրյա գործունեությամբ սերտ
շփման մեջ էին աշխատավորական հոծ զանգվածների
հետ, որ և պայմանավորում էր դրանց անվանումների ան-
միջական մասսայականացումը և այդ անվանումների ա-
մենօրյա գործածությունը ժողովրդական ամենալայն խա-
վերի առօրյա հաղորդակցման մեջ: Այս հանգամանքը հա-
սարակական հիմքը հանդիսացավ այն բանի, որ բազմա-
թիվ պետական ու կուսակցական մարմինների անվանումնե-
րը զանազան կարգի հապավված ձևերով գրվեցին: Սա նշանա-
կում է, թե ինչպես եվրոպական շատ լեզուներում, այնպես էլ
ռուսերենում և Սովետական Միության ժողովուրդների լեզու-
ներում թե՛ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, թե՛
դրանից հետո հապավումները, իբրև համառոտագրություն-
ների նոր եղանակ, հանդես են եկել նախ և առաջ գրավոր ձե-
վով, զրական լեզուների մեջ: Սակայն հենց այն պատճառով,
որ նորաստեղծ սովետական իշխանության այդ մարմիններն
իրենց ամենօրյա գործունեությամբ սերտորեն կապված էին
ժողովրդի ամենալայն խավերի հետ, ավելին՝ իրենց ամեն-
օրյա գործունեության մեջ էին ներգրավում և ներգրավում
են աշխատավոր ժողովրդի հոծ զանգվածներին, գրավոր ձևով
առաջ եկած հապավումներն անմիջականորեն անցնում էին
և անցնում են բանավոր խոսքին, դառնում ժողովրդական
լայն զանգվածների առօրյա խոսքում գործածվող հապավված

բառեր: Այս տեսակետից բոլորովին էլ զարմանալի չէ, որ ինչպես ուսերենում, այնպես էլ հայերենում և ՍՍՀՄ մյուս ժողովուրդների ազգային լեզուներում սովետական իշխանության հաստատման հենց առաջին տարիներին և դեռ դրանից էլ առաջ, հեղափոխության ու քաղաքացիական պատերազմների տարիներին, խոսակցական լեզվի մեջ արդեն սովորական գործածություն ունեին բազմաթիվ հապավումներ (հմմտ. գինկոմ, հեղկոմ, ռազմհեղկոմ, կադետ, էսէռ և այլն): Քսանական թվականներին հայերենում, ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր խոսքում արդեն շատ սովորական գործածություն ունեին, բերված օրինակներից բացի, բաճկամ, բաճաբակիմ, լիկկայաճ, գյուղկոռայ, բաճկոռայ, ՓՕՔ, հողօգիմ, ժողկոմ, ժողկոմառ (բոլոր ժողկոմների ու ժողկոմատների ճյուղային անվանումների հապավումներով հանդերձ, ինչպես՝ հողժողկոմ, լուսժողկոմ և այլն), կենտկոմ, կենտգործիմ, ժողկոմխորհ, ուսերենից փոխառյալ՝ շեկա, զագա, հէպ, գէս և այլն, և այլն: Մեր կյանքի բուռն զարգացումը, սովետական ժողովուրդների տնտեսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային աննախընթաց վերելքը հզոր գործոն հանդիսացան հապավումների ծավալման ու բազմացման համար: Երեսնական թվականներին հապավումներով կազմված բաղադրություններն արդեն այնպիսի շահերի էին հասել, որ հապավումների, որպես բաղադրությունների նոր, բայց լիովին կենսունակ ու արդյունավետ եղանակի վրա հատուկ ուշադրություն դարձնելու անհրաժեշտություն զգացվեց: Այն, ինչ որ մինչև սովետական իշխանության հաստատումը դեռևս որակ չէր կազմում լեզվի մեջ և այդ պատճառով էլ կարող էր դիտվել իբրև սովորական համառոտագրությունների մի տեսակը, մասնավանդ որ եղած փոքրաթիվ հապավումները սոսկ գրավոր խոսքում էին գործածվում ու զուրկ էին մասսայականությունից (ինչպես և առհասարակ գրականությունն ու մամուլը), սովետական իշխանության հաստատումից հետո զարգացման մեծ թափ ստացավ ու հանդես եկավ որպես նոր որակ, լեզվի մեջ իր հաստատուն տեղն ու դերը նվաճած երևույթ: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ արդեն 1934 թվականին, միջնակարգ դպրոցի հայոց լեզվի քերականության նոր դասագրքի հեղինակ Ա. Ղարիբյանը «Բառակազմու-

թյուն» բաժնում «Նորագույն հապավումներ» վերնագրի տակ անհրաժեշտ գիտելիքներ է տալիս հապավումների ու դրանց տեսակների մասին, իսկ հետագայում Գ. Սևակը հատուկ ուսումնասիրություն անարկա է դարձնում ժամանակակից հայերենի հապավումները:

Հապավումների է՛լ ավելի բուռն զարգացման շրջանը կապվում է գիտատեխնիկական հեղափոխության հետ. գիտության ու տեխնիկայի վիթխարի առաջընթացը և որակական թռիչքը, տեխնիկայի, արտադրության և գիտության, նորանոր ճյուղերի ու միջճյուղերի առաջացումը նոր թափ հարողդեցին բազմաթիվ բնագավառների տերմինահամակարգերի զարգացմանը, իսկ դա էլ, իր հերթին, հապավումների վիթխարի բազմացմանը: Այժմ ստեղծվել է արդեն այնպիսի վիճակ, որ ոչ միայն անհրաժեշտ է դարձել տարբեր լեզուների, այդ թվում և հայերենի, հապավական բաղադրությունների ընդհանուր բառարանների կազմությունն ու հրատարակությունը, այլև ճյուղային-մասնագիտական տերմինաբաններում ու տերմինաբանական բառարաններում զետեղելու տվյալ բնագավառի հապավական բաղադրությունները, որոնց մեծ մասը չի կարող մուծվել ընդհանուր բառարանների մեջ:

Այսպիսով, հապավումը որպես յուրահատուկ տիպի բառային բաղադրությունների եղանակ, նոր երևույթ է և իբրև այդպիսին կապվում է 20-րդ դարի հետ, թեև 19-րդ դարում էլ նա, ինչպես ասացինք, արդեն սկզբնավորվել էր իբրև համառոտագրության մի նոր տեսակ: Հայերենում, ինչպես և ուսերենում ու Սովետական Միության մյուս ազգային լեզուներում, հապավումն իր իսկական զարգացումն է ստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո:

Համառոտագրություն և հապավում

Ինչպես ասվեց, հապավումը հանդես է եկել ու զարգացել համառոտագրությունների հիմքի վրա: Համառոտագրությունները հին դարերից են գալիս. հայերենում գործածվել են համառոտագրությունների տարբեր տեսակներ: Այդ տեսակներից հնում ամենատարածվածն է եղել պատվագրությունը,

մասամբ՝ սյուն և երկվորյակ նշաններով գրությունը⁶, որոնք 19-րդ դարի երկրորդ կեսում դուրս մղվեցին տպագիր խոսքից, իսկ 20-րդ դարում՝ նաև ձեռագիր գրվածքներից: Բուն համառոտագրությունն, այսպիսով, դարձավ բառերի (հատուկ և հասարակ անունների) կրճատ գրության ընդհանուր անվանում, ըստ որում, թեև բառերի կրճատման եղանակները տարբեր էին (սկզբնատառային, երկտառ, բազմատառ, ինչպես՝ թ. = թիվ, թվական, պր. = պարոն, օր. = օրիորդ, Հովհ. = Հովհաննես), բայց բոլորն էլ ունեին մեկ ընդհանուր հատկանիշ. բոլոր կարգի կրճատումներն էլ գրավոր խոսքում գրվում էին կետով, որը ծառայում էր որպես կրճատման նշան, իսկ կարգալիս արտասանվում էր համապատասխան բառն ամբողջությամբ, ինչպես որ այժմ է (հմմտ. ընկ. = ընկեր, թ. = թվական և այլն): Դարի վերջում սկիզբ առավ հապավական գրությունը որպես դարձյալ համառոտագրության տեսակ. դրա առանձնահատկությունն այն էր, որ համառոտագրվում էին բաղադրյալ անունների բաղադրիչները, ըստ որում այդ դեպքում այլևս կետ չէր դրվում, որի հետևանքով հապավված բաղադրիչներն էլ չէին անջատվում միմյանցից, այլ գրվում էին միահար, ինչպես՝ ՀԱ, ՆՀԲ և այլն: Այդ հապավումները նույնպես սովորաբար կարգացվում էին լրիվ բառերով, բայց առանձին դեպքերում՝ նաև տառերի անվանումներով (ինչպես, ասենք, ՆՀԲ արտասանելիք ՆՈՒ-ՀՈՐԾՆ): Այս կարգի համառոտագրություններն էին, որ հապավումների ու հապավական բաղադրությունների անմիջական հիմքը հանդիսացան: Եվ սա է, որ թույլ է տալիս ասելու, թե հապավումներն առհասարակ առաջացել են համառոտագրությունների հիմքի վրա: Ծագած լինելով համառոտագրություններից, հապավումները վերաճեցին առանձնահատուկ կրճատ գրության բաղադրյալ անվանումների և հանդես եկան ոչ մի-

⁶ Պատվագրությունը բառերի կրճատ գրությունն էր պատիվ կոչված նշանով, որ դրվում էր տառի վրա (օր. ՏՐ = տեր, ամ = աստուած, բաշութ. = բաշութին և այլն): Սյուն կոչվում էր այժմյան շեշտի նման նշանը, որ դրվում էր բաց թողնվող ա տառի փոխարեն (օր. խ՛ղ՛ղ = խաղաղ, ժ՛մ՛ն՛կ = ժամանակ և այլն): Երկվորյակ կամ կրկնապատկեր կոչվում այժմյան շակերտի նման նշանը, որ դրվում էր բաց թողնվող ձայնավորի տեղը՝ նախորդ բաղաձայնանիշ տառի աջ կողմը՝ վերեից (օր. խ՛ն՛ր՛՛թ՛ թին = խոնարհութիւն):

այն որպես համառոտագրության յուրահատուկ տիպ, այլև բառակազմական հատուկ եղանակ: Համառոտագրությունների և հապավական բաղադրությունների հիմնական տարբերությունները հետևյալներն են: 1) Համառոտագրվել կարող են ոչ միայն բառակապակցություններ, բաղադրյալ անուններ ու տերմիններ, հատուկ անուններ (հմմտ. նախկին՝ Կ. Բ. = Կարմիր բանակ, Հ. Ս. Խ. Հ. = Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն, Ուղ. հ. (կամ հու., հլ.) = ուղղական հոլով, Հ. Թ. = Հովհաննես Թումանյան, հյց. հլ. = հայցական հոլով և այլն), այլև առանձին բառեր, ինչպես թ. = թվական, ժ. = ժամ, ընկ. = ընկեր, ուս. = ուսանող, քաղ. = քաղաքացի և այլն, մինչդեռ հապավումները, ինչպիսիք էլ լինեն, պետք է բաղկացած լինեն առնվազն երկու բաղադրիչից: 2) Համառոտագրվող բառերն, իբրև կանոն, կարգացվում են ամբողջությամբ, առանց կրճատման, մինչդեռ հապավումներից վանկային և վանկաբառայինները, շատ հաճախ նաև ամենատարածված տառային հապավումները, թե՛ գրավոր խոսքը կարգալիս, թե՛ բանավոր խոսքում արտասանվում են հապավված ձևով: 3) Համառոտագրությունների մեջ բաղադրությունների համառոտագրվող մասերը գրվում են առանձին-առանձին՝ կրճատման նշան հանդիսացող կետով, մինչդեռ հապավումների բաղադրիչները գրվում են միասին՝ առանց կետերի: Վերջապես, այդ բոլորից էլ առաջացել է ամենակարևոր տարբերությունը՝ համառոտագրություններով բառեր չեն ստեղծվում, մինչդեռ հապավումներով ստեղծվում են առանձնահատուկ տիպի բաղադրյալ բառեր:

Հապավական բաղադրությունների տեսակները

Հապավական բաղադրությունները տարբեր տեսակներ են ներկայացնում ինչպես իրենց բաղադրիչների բնույթով, այնպես էլ դրանցով բաղադրվող բառային միավորներով: ՀՍՍՀ և կուսկոմ հապավական բաղադրություններ են, որոնք կազմվել են Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն և կուսակցական կոմիտե բաղադրյալ անվանումների բաղադրիչների կրճատված մասերով, ըստ որում առաջինը կազմվել է բաղադրիչների սկզբնատառերով, իսկ երկ-

րորդը՝ բաղադրիչների բառամասերով: Թե՛ առաջինում, թե՛ երկրորդում հապավական բաղադրությունների բաղադրիչները կրճատված, հապավված բառերի մասեր են: Բառերի ճապավված մասերը, ոտնցով կազմվում են հապավական բաղադրություններ, կոչում ենք հապավույթներ: Բերված օրինակների մեջ Հ, Ս, Ս, Հ, կուս, կոմ բաղադրիչները հապավույթներ են: Հապավույթները լինում են՝ ա) սկզբնատառային (կամ պարզապես՝ տառային), բ) բառամասային կամ վանկային, գ) հատվածական:

Տառային հապավույթները հապավվող բառերի սկզբնատառերն են, ինչպես՝ Ս(ովետական) Մ(իուսյան) Կ(ոմունիստական) Կ(ուսակցություն)— ՍՄԿԿ, է(լեկտրոնային) հ(աշվիչ) մ(եքենա)— էհմ, բ(արձրագույն) ու(սումնական) հ(ատատություն)— բուհ, Մ(իավորված) Ա(զգբրի) Կ(ազմակերպություն)— ՄԱԿ և այլն:

Բառամասային կամ վանկային հապավույթները բառերի սկզբնամասեր են, որոնք կազմում են մեկ, քիչ դեպքերում՝ երկու վանկ, ինչպես՝ զին(վորական) կոմ(իսար)— զինկոմ, քաղ(աքական) ղեկ(ավար)— քաղղեկ, կոմ(ունիստական) երիտ(ասարդական) միություն— կոմերիտմիություն, ժող(ովրդական) կրթ(ություն) բաժ(նի) վար(իչ)— ժողկրթբաժվար և այլն: Վանկային հապավույթները անխտիր փակ վանկեր են կազմում, իսկ դա հանգեցնում է բառերի սկզբնավանկերի և վանկային հապավույթների հետևյալ հարաբերակցություններին:

ա) Վանկային հապավույթները համընկնում են հապավվող բառի առաջին վանկին, եթե փակ վանկ է, ինչպես՝ տեխնիկական, հապավույթը՝ տեխ- (տեխնիկական), կենտ-րոնական՝ կենտ- (կենտրոն), բան-վորական՝ բան- (բանական), արդ-յունաբերական—արդ- (տեղարդ), պատ-մական—պատ- (պատմատ), զին-վորական—զին- (զինկոմ) և այլն:

բ) Այն դեպքերում, երբ հապավվող բառի փակ վանկը հանգում է որևէ ձայնորդով կամ շփական բաղաձայնով, հապավույթը հավասար է լինում առաջին վանկին + անմիջապես հաջորդող բաղաձայնը (հաջորդող վանկի առաջին բաղաձայնը), ինչպես՝ աշխատանքային—աշխ- (աշխտեգերիներ), արև-տեսական—տես- (տեսմաս), կրթ-ություն—կրթ-

(ժողկրթբաժին), վար-չային—վարկ- (վարկընկերություն), ար-հեստակցական—արհ- (արհկոմ), գոր-ծադիր—գործ- (գործկոմ), խրմ-բագրական—խմբ- (խմբկու), ման-կավարժական—մանկ- (մանկխորհուրդ), կազ-մակերպչական—կազմ- (կազմկոմիտե), ռազ-մական—ռազմ- (ռազմհեղկոմ), հաշ-մանդամներ—հաշմ- (հաշմկոտպ), շրբ-ջանային—շրջ- (շրջկոմ), ար-տաքին—արտ- (արտգործմինիստություն) և այլն:

Այս կանոնից շեղվում են բան- (բան-վորական) և զին- (զին-վորական) հապավույթները, որոնք կազմվել են առաջին կետի համաձայն, այն պարզ պատճառով, որ հայերենում -նվ հնչյունակապակցությամբ ավարտվող վանկ չի կարող լինել:

գ) Եթե հապավվող բառի սկզբնավանկը բաց վանկ է, ապա վանկային հապավույթը հավասար է առաջին վանկին + հաջորդող բաղաձայնը (երկրորդ վանկի առաջին բաղաձայնը), ինչպես՝ կո-միտե—կոմ- (արհկոմ), քա-ղաքային—քաղ- (քաղկոմ), ճա-նապարհային—ճան- (ճանշինվարչություն), ժո-ղովրդական—ժող- (ժողդատարան), պե-տական—պետ- (պետհամալսարան), կու-սակցական—կուս- (կուսկոմ), կո-մունիստական—կոմ- (կոմկուս) և այլն:

Երկու վանկ կազմող բառամասային (վանկային) հապավույթները շատ քիչ են և դրանք էլ կազմվում են նույն կանոնների համաձայն, ինչպես՝ սպա-ռողական—սպառ- (սպառկոտպ), երի-տասարդական—երիտ- (կոմերիտ-ական), խր-նա-յողական—խնայ- (խնայգրամարկղ), ճր-բա-տարակչու-թյուն—հրատ- (պետհրատ), երկ-րա-մասային—երկր- (արտասանվում է երկրբ-, երկրկոմ), տը-բանս- (կամ տրանս-)-պորտ—տրանս- (ճանտրանս) և այլն:

Վանկային հապավույթների գաղտնավանկը ձայնավորը չի գրվում, ինչպես՝ խմբկու, երկրկոմ, ժողկրթբաժին, շրջմիլբաժին և այլն:

Վերը բերված կանոնները ցույց են տալիս, որ հայերենի վանկային հապավույթների կազմությունը նշտորեն համընկնում է հայերենի փակ վանկերի կառուցվածքին, իսկ սանշանակում է, թե հայերենի վանկային հապավույթների կազմության համար իբրև հիմնական սկզբունք է ծառայում հա-

յերենի վանկակազմությունը և ոչ թե համառոտագրությունը, թեև, իհարկե, ինչպես ասվել է, անծխտելի է հապավումների կապը, ավելին՝ ծագումն ու զարգացումը համառոտագրությունից: Սակայն, ծագելով համառոտագրությունների հիմքի վրա, հապավումը, մասնավորապես վանկային հապավույթների կազմության մեջ, իբրև հենարան է ունեցել վանկակազմությունը: Բանն այն է, որ համառոտագրությունների մեջ վանկ կազմող գրությունները ազատորեն շեղվում են վանկակազմության կանոններից, ինչպես՝ Աբղ. (Աբղիու), Պետր. (Պետրոս), Անյ. (Անյաղթ = Անհաղթ), եբր. (եբրայեցի), Ծփր. (Ծփրիմ) և այլն:

Հատվածական հապավույթները ածանցավոր կամ բարդ-ածանցավոր բառերի, ինչպես և գոյականի սեռականի հոլովածների այնպիսի հապավված մասեր են, որոնք նույնանում են իբրև անկախ բառ գործածվող բաղադրական հիմքի ուղիղ ձևի հետ, ինչպես՝ գյուղմինիստություն (գյուղատնտեսության մինիստություն), անտառտնտեսություն (անտառային տնտեսություն), պտուղբանջարառ (պտուղների, կամ պտղեղենի և բանջարեղենի առևտրի վարչություն), գործարհկոմ (գործարանային արհեստակցական (միության) կոմիտե), Երհագուստառ (Երևանի հագուստեղենի առևտրի վարչություն), Երեվանշին (Երևանի շինարարական վարչություն) և այլն: Այս հապավական բաղադրությունների գյուղ-, պտուղ-, բանջար-, հագուստ-, անտառ-, գործ-, Երևան- բաղադրիչները գյուղատնտեսության, անտառային, բանջարեղենի, պտուղների (կամ պտղեղենի), գործարանային, հագուստեղենի, Երևանի բառերի հապավույթներն են, որոնք համընկնում են գյուղ, անտառ, պտուղ, բանջար, գործ, հագուստ բառերին: Այդ կարգի հապավույթների կազմությունը նույնանում է հատվածական բաղադրությունների հիմքերի (հատվածական հիմքերի) կազմությանը՝ այն տարբերությամբ, որ հատվածական հիմքերը պահպանում են հոդակապը, իսկ հատվածական հապավույթները՝ ոչ: Մյուս կողմից, դրանք բառակերպ հապավույթներ են, որովհետև բաղադրությունների (ածանցումների, բարդությունների, բառաձևերի) հիմքերը լինելով՝ նույնանում են համապատասխան բառերին (հմմտ. գյուղ, անտառ բառերը և գյուղ-

(գյուղական, գյուղատնտեսության), անտառ- (անտառային) հապավույթները):

Հապավական բաղադրությունները կազմվում են հապավույթների զանազան համակցություններով: Այսպես. ՀՍՍՀ հապավական բաղադրությունը կազմվել է տառային հապավույթներից, ՀԿԿ Կենտկոմ՝ տառային և վանկային հապավույթներից, Ժողկրթբաժին՝ վանկային հապավույթներից ու ամբողջական բառից: Ըստ հապավույթների տարբեր համակցությունների հապավական բաղադրությունները լինում են չորս տեսակ:

1. Տառային, ինչպես՝ ՍՄԿԿ, ՀՍՍՀ, ՄԱԿ, ԼԿԵՄ, հօպ, բուհ, պապ և այլն: Միայն բաղաձայններից կազմված տառային հապավումների բոլոր բաղադրիչներն արտասանվում են ը հենարանով, ինչպես՝ ՍըՄըԿըԿը, ՀըՍըՍըՀը և այլն: Չայնավոր ունեցող տառային հապավումների մեջ բաղաձայնների համար հենարան է դառնում ձայնավոր հապավույթը, ուստի և նրանք արտասանվում են առանց ը հենարանի. ինչպես՝ ջէկ (ջերմային էլեկտրակայան), հօպ (հակաօդային պաշտպանություն), պապ (պատրաստ աշխատանքի և պաշտպանության), բուհ (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն) և այլն: Եթե տառային հապավույթների սկզբում, ձայնավորից առաջ, կան մի քանի բաղաձայն հապավույթներ, ապա նրանք ստանում են ը հենարանը, բացի ձայնավորին անմիջապես նախորդողից, ինչպես՝ լըկըյեմ. վերջապես, ը ձայնավոր հենարան է արտասանվում նաև այն դեպքում, երբ ձայնավորին հաջորդում են մեկից ավելի բաղաձայններ, ինչպես ՈՐՖ — որակի բարձրացման ֆակուլտետ (արտասանվում է վօրըֆը), ԱՌԿ — աշխատանքային ռեզերվների կոմիտե (արտասանվում է առըկը) և այլն: Ե և ռ տառերով սկսվող բառերի տառային հապավույթները տառային են գրային տեսակետից, վանկային՝ արտասանությամբ, ինչպես՝ ԼԿԵՄ (արտասանվում է լըկըյեմ), ՈՐՖ (արտասանվում է վօրըֆը) և այլն:

2. Վանկատառային, ինչպես՝ ՀամԼԿԵՄ (առաջին հապավույթն է համ — համամիութենական), ՀայԳՏ (Հայաստանի «Գյուղտեխնիկա» միավորում), գործածությունից դուրս եկած պաշը (պաշտպանության աշակցության ընկերություն — երկ-

րորդ հապավույթն է աջ- աջակցութիւն), ջրէկ— ջրային է- լեկտրահայան (առաջին հապավույթն է ջր- ջրային) և այլն:

3. Վանկային, ինչպես՝ աշխուհի (աշխատանքի ղեկավար), գործկոմ (գործադիր կոմիտե), կուսկոմ (կուսակցական կո- միտե), պարտուս (պարտադիր ուսում՝ ուսուցում), հաշմկոտպ (հաշմանդամների կոոպերատիվ) և այլն:

4. Վանկարառային, ինչպես՝ պետհամալսարան, ժողկրթ- բաժին, պետբանկ, քաղսովետ, շրջմիլբաժին, ժողդատարան և այլն:

Հապավույթների տարբեր տեսակների գանազան համակ- ցութիւններով պայմանավորվում են նաև հապավական բա- ղադրութիւնների, որպես բառային միավորների, տարբեր տեսակները: Այսպես, ՊԲՀ (Պատմաբանասիրական հանդես), ՀՄԳՄ (Հայաստանի սովետական գրողների միութիւն), ժող- կրթբաժին, Հայկական ՍՍՀ, ՍՍՀ Միութիւն, ԳԱ (գիտու- թիւնների ակադեմիա), բուհ հավասարապես հապավական բաղադրութիւններ կամ պարզապես հապավումներ են, բայց որպես բաղադրութիւն դրանք միմյանցից տարբեր են. ժող- կրթբաժին, գործկոմ, բուհ հապավումները բառեր են, Հայ- կական ՍՍՀ, ՍՍՀ Միութիւն՝ բառի և հապավման կապակ- ցութիւն, իսկ ՀՄԳՄ և ԳԱ՝ տառային հապավույթների միա- վորում: Այդ տարբերութիւնները հիմք ընդունելով՝ հապավա- կան բաղադրութիւնները կարելի է բաժանել երեք տեսակի:

1) Սիմվոլային հապավումներ.— Բոլոր բա- ղաձայնական տառային հապավույթներով կազմված, ինչպես և՛ մի քանի բաղաձայն հապավույթներից ու միայն մեկ ձայ- նավորից բաղկացած հապավական բաղադրութիւնները, ինչ- պես՝ ՊԲՀ, ՀՄԳՄ, ՍՄԿԿ, ԼԿԵՄ, ՈՐՅ, ԲՇԳ և այլն: Այս կար- գի հապավական բաղադրութիւնները կարելի է համեմատել քիմիական սիմվոլային բանաձևերի հետ. օրինակ՝ H₂O բա- նաձևը սիմվոլ է ծառայում ջուր բառի, թեև ներկայացնում է ջրի քիմիական բաղադրութիւնը: Այդպես են նաև բաղաձայ- նական տառային հապավույթներից կազմված հապավումնե- րը, որոնք հենց սիմվոլներով ներկայացնում են բաղադրյալ անվանումը, ըստ որում միևնույն տառային հապավույթը, այսինքն՝ միևնույն տառը, կարող է հանդես գալ որպես զա- նազան բառերի սիմվոլ (հմտ. ՍՄԿԿ, որի երկու Կ-երը տար-

բեր բառեր են ներկայացնում): Իբրև կանոն, սիմվոլային հա- պավումները կարողացվում են բաղադրիչների վերականգնու- մով՝ ամբողջական բառերով, բացի շատ գործածական և դը- րանով իսկ սովորական դարձած փոքրաթիվ տառային (բա- ղաձայնական) հապավումներից, ինչպես՝ ՍՄԿԿ, ՀՍՍՀ, ՍՍՀՄ և այլն, թեև դրանց այդպիսի ընթերցումն էլ չի հանձնարար- վում:

2) Բ ա ո ա յ ի ն հ ա պ ա վ ա կ ա ն բ ա ղ ու թ յ ու ն ն Ե ր կ ա մ բ ա ո ա յ ի ն հ ա պ ա վ ու մ ն Ե ր.— Այն բոլոր հա- պավական բարդութիւնները, որոնք գրվում և արտասանվում են որպես մեկ բառ, անկախ իրենց հապավույթների բնույ- թից, ինչպես՝ բուհ, ջեկ, պապ, ՄԱԿ, գործկոմ, ժողկրթբաժ- վար, կոլտնտեսություն, պտուղբանջարառ, շինվարչություն, պետբանկ և այլն: Այս հապավումներից մի քանիսը տառա- յին հապավույթներ ունեն (ջեկ, պապ, ՄԱԿ, բուհ), մի քանի- սը՝ վանկային (գործկոմ, ժողկրթբաժվար), մյուսները՝ վան- կային կամ հատվածական հապավումներ, որոնց միացել են ամբողջական (չհապավված) բառեր (կոլտնտեսություն, շին- վարչություն, պետբանկ և այլն), բայց, շնայած դրան, բոլորն էլ բնութագրվում են մեկ ընդհանուր հատկանիշով՝ բոլորն էլ բառեր են: Կարելի է, այնուամենայնիվ, դրանք էլ ստորաբա- ժանել երկու տեսակի. բառակերպ հապավումներ (բուհ, ջեկ, ՄԱԿ, պապ) և հապավական բարդություններ (գործկոմ, ժող- կրթբաժվար, պտուղբանջարառ, կոլտնտշուկա, պետբանկ):

7 Կան փոքրաթիվ հապավական բաղադրութիւններ, որոնք, առաջին հայացքից, թվում է, թե կարող են բնութագրվել որպես խառն հապավում- ներ՝ հատվածական+վանկային+բառ, կամ հատվածական (վանկային)+ տառային+վանկային կամ ամբողջական բառ բանաձևերով, ինչպես Սևան- գէջին, Երևանֆաղագագաթին, Հայրուկխորհուրդ և այլն: Իրականում, սա- կայն, դրանց մեջ բաղադրիչները պետք է համարել հատվածական, վան- կային հապավույթներ և ամբողջական բառեր: Բանն այն է, որ այդ բա- ռային հապավումների մեջ բուհ, զագա, զէս իբրև բաղադրիչներ, այլևս չպետք է գիտել որպես տառային հապավումներ, այլ ինքնուրույն բառեր. բուհ, զէս, ջեկ, մէլ, զագա և նման հապավումները, կազմված տառային հապավույթներից, արդեն բառեր են դարձել և բաղադրյալ անունների մեջ մտնում են որպես ինքնուրույն բառային միավորներ (հմտ. Հայաստանի քուհերի խորհուրդ, Երևանի քաղաքային սովետի զագաի բաժին, Սևանի քուհերի խորհուրդ, Երևանի քաղաքային սովետի զագաի բաժին, Երևանի քուհերի խորհուրդ, Երևանի քաղաքային սովետի զագաի բաժին, Սևանի քուհերի խորհուրդ):

3) Բ ա ո ա կ ա պ ա կ ց ա կ ա ն կ ա մ բ ա ղ ա դ ը յ ա լ հ ա պ ա վ ու մ ն ե ր . — Ա յ ն բ ո լ ո Ր բ ա ղ ա դ ը յ ա լ անվանումները, որոնք ներկայացնում են. ա) երկու տարբեր սիմվոլային հապավումների, որպես մեկ բաղադրյալ անվան, կապակցություն, ինչպես՝ շՍՄ ԳԱ, ԵՊՇ ԶԿ (Երևանի պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոն) և այլն: բ) Սիմվոլային և բառային հապավումների կապակցում, ինչպես՝ ՍՄԿԿ կենտրոն, շՍՄՂ պետբանկ, ՍՍՀՄ Պետպլան, ԶԿԿ Երթաղկոմ և այլն: գ) Սիմվոլային հապավման (հապավումների) կապակցություն չհապավված բառերի հետ, ինչպես՝ Հայկական ՍՍՀ, շՍՄՂ ԳԱ նախագահություն, ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետ, շՍԳՄ վարչություն և այլն: դ) Բառային հապավումների կապակցություն չհապավված բառերի հետ, ինչպես՝ Երթաղկոմի գործադիր կոմիտե, շրջկոմի բյուրո, պետբանկի կառավարչություն, բանակի հրամկազմ և այլն:

Բառակապակցական հապավումների ընդհանուր հատկանիշն այն է, որ դրանք բաղկացած են երկու (երեք, չորս և այլն) միմյանցից անջատված, առանձին-առանձին գրվող մասերից կամ բաղադրիչներից, որոնք և, անկախ իրենց բնույթից (չհապավված բառ, սիմվոլային հապավում և այլն), միմյանց հետ կապակցվում են և ստեղծում բաղադրյալ անուններ: Այսպես, օրինակ, ՀԿԿՄ կվ կազմված է երկու բաղադրիչից (երկուսն էլ սիմվոլային հապավումներ), որոնք գրվում են իրարից անջատված, որովհետև դրանցից յուրաքանչյուրը մի ինքնուրույն բաղադրյալ անվան հապավումն է (Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն և կենտրոնական կոմիտե) և ինչպես չհապավված բաղադրյալ անունների, այնպես էլ դրանց հապավումների կապակցությամբ ստեղծվում է մի նոր բաղադրյալ անվանում (Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական

(= բուհերի), զագս (= զագսի) և նման հատվածական հապավումները: Ուստի և այս կարգի հապավական բաղադրությունները պետք է նույնացնել պտուղբանջաբուս, ժողկրթբաժին և նման բաղադրությունների հետ: Այսպիսի բնութագրությունը ապացուցվում է Սեանգեշոյն, շրջագաղթածվաթ և նման բաղադրություններով, որոնց գեւ, զագս բաղադրիչները հայտնվում են համար հապավումներ չեն, այլ փոխառյալ լիաժոնք բառեր, ինչպես, օրինակ, սովետ բառը, թեև ուսանողները բՅԸ, ՅԱԸ տառային հապավումներ են:

միություն կենտրոնական կոմիտե): Ճիշտ այդպես էլ բառակապակցական հապավումների մյուս տեսակները ներկայացնում են բաղադրյալ անուններ կազմող հապավական կապակցություններ՝ առնվազն երկու ինքնուրույն բաղադրյալ անվանումների միավորումով (համատ. Գերագույն Սովետ, բայց՝ ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետ, շՍՄՂ Գերագույն Սովետ):

Բառային և բառակապակցական հապավումների մեջ կարող են բաց թողնվել բաղադրյալ անվան մեկ կամ մի քանի բաղադրիչներ՝ հապավումը «բեռնաթափելու», համեմատաբար կարճացնելու նպատակով: Այսպես՝ արհեստակցական միություն կոմիտե բաղադրյալ անվան հապավումն է արհելում, որի մեջ զեղչվել է միություն բառը. — (շՍՄՂ Մինիստրների խորհրդի) հրատարակչությունների (պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի) պետական կոմիտե — հրատպետկոմ (հապավումը կազմվել է միայն երեք բառից). — (շՍՄՂ Մինիստրների խորհրդի) պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական (կրթության) պետական կոմիտե — պրոֆտեխպետկոմ, (շՍՄՂ Մինիստրների խորհրդի) պետական պլանային կոմիտե — պետպլան և այլն: Այսպիսի հապավումները, որոնք ալ. Գ. Սևակը անվանում է կրկնահապավումներ կամ զեղչումով հապավումներ, հաճախ բաղադրյալ անվանումների այնքան կրճատ հապավումն են ներկայացնում, որ դժվար է լինում հապավումները լրիվ բառերով փոխարինելիս ամբողջական բաղադրյալ անվանումն իմանալ (համատ. պետպլան, հրատպետկոմ, գյուղտեխնիկա և այլն): Այս հապավումները վերացարկվելով իրենց ամբողջական բաղադրյալ անվանումից, ժամանակի ընթացքում կարող են վերածվել հատուկ անունների, ինչպես՝ «Գյուղտեխնիկա» միավորում, «Մննդառի» խանութ, «Քիմարդ» և այլն:

Հապավական բաղադրությունների կարևորագույն բնութագրերից մեկը նրանց գործածականությունն է: Ընդունված է ասել, թե հապավումները գրային ծագում ունեն, այսինքն՝ ամեն մի հապավում նախապես երևան է գալիս գրավոր խոսքի մեջ: Սա, իհարկե, իբրև ընդհանուր կանոն, ճշմարիտ է: Սակայն կարևոր հանգամանք է նաև այն, թե ինչպիսի գործածություն ունեն հապավումները բանավոր խոսքում, ինչպես և գրավոր խոսքի տարբեր ոլորտներում (տարբեր լեզ-

վառճերում): Այդ տեսանկյունով բոլոր հապավական բաղադրությունները կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ ճամագործածական հապավումներ և տերմինային-գրադմունքային հապավումներ:

Համագործածական հապավումների շերտին են պատկանում այն բոլոր հապավական բաղադրությունները, որոնք, ինչպես շեղոք շերտի բառերը, գործածվում են բոլորի կողմից՝ սովորական խոսքային իրադրության մեջ, առօրեական խոսքում (թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր), ինչպես՝ քաղսովետ, շրջկոմ, կենտկոմ, ՀԱՄԿն, կոլտնտեսություն, աշխղեկ, տնտեսաշվարկ, բուհ, առբաժին, ՍՍՀՄ, ՀԼԿԵՄ, սոցապ, պետապ, սոցմրցում, քաղպարապմունք, զինկոմ, պետավտոտեսչություն, կուսանդամ, տեղկոմ, արհկոմ, գործկոմ և այլն:

Տերմինային-գրադմունքային շերտին են պատկանում այն հապավական բաղադրությունները, որոնք գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, արտադրության, զբաղմունքի տվյալ բնագավառում և սովորաբար այդ բնագավառի հետ շփում չունեցող մարդկանց համար ոչ միայն անգործածական, այլև շատ հաճախ անհասկանալի են, ինչպես՝ ԳՀՍ (գիտահետազոտական սեկտոր), ԽՀն (խմբագրական-հրատարակչական խորհուրդ), ուսվարչություն (ուսումնական վարչություն), ՊՔՀ (պետական քննական հանձնաժողով), ՇՆՄ (շարահյուսական նվագազույն միավոր) և այլն: Այս կարգի հապավումները, որոնք մեծ մասամբ սիմվոլային հապավումներ են, գործածվում են տվյալ ճյուղի գիտական ու գործարարական գրականության, զեկուցումների, հաշվետվությունների և նման կարգի վավերագրերի մեջ:

Գործառական տեսակետից ավելի կարևոր է այն, թե ինչ դեր ունեն հապավումները գեղարվեստական խոսքի մեջ: Թեև այս խնդիրն առայժմ ուսումնասիրված չէ հանգամանորեն, բայց և այնպես կարելի է հետևյալ ընդհանուր իրողությունն արձանագրել: Գեղարվեստական գրականության մեջ սովորական գործածություն ունեն բառային հապավումները (աշխղեկ, առբաժին, արհկոմ, շրջկոմ, սոցմրցում և այլն) և խիստ սահմանափակ գործածություն՝ սիմվոլային հապավումները՝ մանավանդ չափածոյի մեջ:

Փոխառվել կարող են ոչ միայն բառերը, այլև հապավական բաղադրությունները: Ժամանակակից հայերենի համար որպես հապավումների փոխառության աղբյուր է ծառայում ռուսերենը:

Փոխառյալ հապավումները կարելի է բաժանել երկու կարգի. ռուսերեն հապավումներ և օտարալեզու հապավումներ. որոնք, ինչպես միջնորդական փոխառությունները, հայերենին են անցնում սովորաբար ռուսերենի միջոցով: Ռուսերեն փոխառություններ են, օրինակ, նէպ (ռուս. нэп— Новая Экономическая Политика), զագս (загс—Запись Актов Гражданского Состояния), լավսան (лавсан—Лаборатория Высших Органических Соединений Академии Наук СССР), շեկա (чэка—Чрезвычайная Комиссия), գէս (гэс— Гидро-электрическая станция), սովխոզ (советское хозяйство), ՏԱՍՍ (ТАСС—Телеграфное Агенство Советского Союза), ԴՕՍԱԱՖ (ДОСААФ—Добровольное Общество Содействия Армии, Авиации и Флоту) և այլն:

Ռուսերենի միջոցով փոխառված օտարալեզու հապավումներ են. լագեր (անգլ. light amplification stimulated emission of radiation— լույսի ուժեղացում ազդակավորված (ստիմուլավորված) ճառագայթման միջոցով):

ՅՈՒՆԵՍԿՈ (անգլ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation— Միավորված Ազգերի՝ լուսավորության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն):

ՆԱՏՕ (անգլ. North Atlantic Treaty Organisation— հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն):

ՍԵՆՏՕ (անգլ. Sentral Treaty Organisation— կենտրոնական դաշինքի կազմակերպություն):

ՖԻՖԱ (ֆրանս. Fédération internationale de football association— ֆուտբոլի ասոցիացիաների միջազգային ֆեդերացիա):

ՖԻԴԵ (Ֆրանս. Fédération international des échecs—
շախմատի միջազգային ֆեդերացիա):

Հապավումներին նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ
խոսվում է նաև հապավումների պատճենումների մասին.
ըստ որում իբրև պատճենումների օրինակներ են բերվում
շրջկոմ (райком), պետբանկ (госбанк), ՍՍՀՄ — СССР և
նման հապավական բաղադրությունները: Սակայն հազիվ թե
այդ կարգի հապավումները կարելի լիներ պատճենումներ
համարել. դրանք սովորական հապավումներ են և ոչնչով չեն
պայմանավորվում ուսերենի համանման հապավումներով:
Քերված օրինակներում պատճենում կարելի է համարել ոչ թե
հապավումները, այլ դրանց համապատասխան շախմատի
բաղադրյալ անունները, որոնք սովորաբար կաղմվում են ուս-
սերեն բաղադրյալ անվան թարգմանությամբ: Պատճենում կա-
րելի է համարել այնպիսի հապավումները, որոնք բաղադրյալ
անունների զեղչումներով ընդօրինակում են ուսերենի, ինչ-
պես՝ պետպլան պատճենումն է ուսերենն ГОСПЛАН հապավ-
ման, որովհետև հապավման մեջ զեղչված անդամները և հա-
պավման համար պահպանվածները համընկնում են իրար,
ըստ որում հայերենը հետևում է ուսերենին. ուսերենից ան-
կախ լինելու դեպքում հայերենում կարող էր կաղմվել, ա-
սենք, պլանպետկոմ կամ պլանկոմ կամ պետպլանկոմ. այդ-
պիսի պատճենումներ են՝ հրատպետկոմ, պետգրբառ, գյուղ-
տնտիկնստիտուտ, որոնք պատճենված են ուսերենն ГОСКОМНЭ-
ДАТ, ГОСКНИГТОРГ, СЕЛЬХОЗИНСТИТУТ հապավումներից. հատ-
կապես վերջին օրինակն այդ տեսակետից շատ ցայտուն է,
որովհետև ունենք շատ սովորական և ոչ պատճենված գյուղ-
իկնստիտուտ հայկական հապավումը:

Փոխառյալ հապավումները հայերենում հանդես են գալիս
որպես պարզ բառեր, այլ կերպ ասած, զագս, լավսան, լա-
զեր և այլն հայերենի համար այլևս հապավումներ չեն, այլ
սովորական փոխառյալ բառեր, ինչպիսիք են, ասենք, սովետ,
կոմբայն, տրակտոր և այլն: Այս կարգի փոխառյալ հապավա-
կան բաղադրությունները, որոնք իսկական փոխառությու-
ներ կարելի է համարել, պետք է տարբերել բանավոր խոս-
քում իբրև ուսաբանություն գործածվող Ցեկա, Սովմին, ռայ-
կոմ, պոլիտբյուրո, գենսեկ, կապէէսէս և նման հապավումնե-

րից: Այդ հապավումների գործածությունը, որ հատուկ է մի-
այն բանավոր խոսքին, նույնքան խոտելի ու մերժելի է, որ-
քան ռեմեն, խալադիլնիկ, պրիշուկա, ռեմոնտ, մոստ և նման
բառերի գործածությունը ժարգոնատիպ հայերեն խոսքի մեջ:
Ինչ վերաբերում է մեր լեզվի մեջ արմատավորված զագս,
նէպ, լավսան, լազեր, ֆիդե, ֆիֆա և նման բառերին, ապա
դրանք իրոք մեր լեզվի սեփականությունը դարձած, մեր բա-
նապաշարը հարստացնող փոխառություններ են:

ՏԵՐՄԻՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Տերմինաբանություն և տերմինագիտություն

Տերմինաբանության մշակման ու հարստացման խնդիրը լեզուների բառապաշարի հարստացման ու կատարելագործման կարևորագույն խնդիրներից մեկն է. առանց հարուստ ու մշակված տերմինաբանության չկա հարուստ ու զարգացած լեզու: Եթե սովորական, այսպես կոչված առօրեական գործածության բառերը ապահովում են ամենօրյա փոխադարձ հաղորդակցումը հասարակական կյանքի առօրեական հարաբերությունների մեջ, ապա տերմինաբանությունը ներկայացնում է հասարակության գիտական ու տեխնիկական առաջադիմության ողջ բովանդակությունը և ապահովում բարձր զարգացման հասած տեխնիկայի, արտադրության ու գիտության զանազան ճյուղերի կազմակերպումն ու հետագա առաջընթացը: Այս է պատճառը, որ տերմինաբանության խնդիրը հուզող հարցերից մեկն է դարձել ոչ միայն առանձին լեզուների մշակման ու հարստացման ոլորտում, այլև առհասարակ՝ համաշխարհային գիտական մտքի բնագավառում: Տերմինաբանության հարցերն այսօր կենտրոնական տեղ են գրավում այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք են իրազեկման տեսությունն ու պրակտիկան, կիրքեռնետիկայի տարբեր ճյուղերը, իմացության տեսությունը և այլն, և այլն: Պատահական չէ նաև, որ շատ գիտությունների բնագավառներում պարբերաբար միջազգային տերմինաբանական գիտաժողովներն զբաղվում են սվյալ բնագավառի տերմինաբանության մշակման ու ճշգրտման հարցերով (օրինակ՝ կազմախոսական տերմինների, բուսաբանական տերմինների, կենսաբանական տերմինների և այլ գիտաճյուղերի տերմինների՝ վերջին տասնամ-

յակներում տեղի ունեցած և պարբերաբար տեղի ունեցող ճշգրտումները՝ միջազգային մասշտաբի գիտաժողովներում):

Գիտատեխնիկական հեղափոխության արդի դարաշրջանում գիտության, տեխնիկայի, արտադրության բոլոր ճյուղերի աննախընթաց զարգացումը խթանեց նաև լեզուների բառապաշարի, մասնավորապես տերմինաբանության վիթխարի հարստացումը, մշակումն ու կատարելագործումը: Այս իրողությունը ժամանակակից լեզուների զարգացման գործընթացի կարևորագույն կողմերից է և, բնականաբար, ամեն մի լեզվի մշակման, հարստացման ու կատարելագործման գործնական խնդիրների լուծման մեջ իր առանձնահատուկ կարևորությունն ունի: Այս էլ, իր հերթին, հատուկ անհրաժեշտություն է ստեղծել գիտականորեն զբաղվելու ինչպես տերմինաբանության ընդհանուր տեսության, այնպես էլ առանձին լեզուների տերմինաբանության և գիտության ու տեխնիկայի զանազան ճյուղերի տերմինահամակարգերի գիտական ուսումնասիրության: Եթե մի 20—30 տարի առաջ տերմինաբանության հետազոտությունը կազմում էր ամեն մի լեզվի բառագիտական ուսումնասիրության մի բաժինը միայն, ապա, այժմ, լեզվի գործնական քերականությունների մեջ այդպիսին լինելով, բառապաշարի գիտական ուսումնասիրության մեջ առանձնանում է որպես ինքնուրույն բնագավառ: Լայն առումով տերմինաբանությունը, իբրև գիտություն տերմինների ու տերմինահամակարգերի մասին, իբրև տերմինագիտություն, այժմ արդեն դառնում է միջգիտական օժանդակ գիտություն, որով զբաղվում են ոչ միայն լեզվաբանները, այլև գիտության ամենատարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչները: Եվ սա միանգամայն օրինաշարի է. ամեն մի գիտության, գիտաճյուղի և այլնի տերմինահամակարգ ներկայացնում է այդ բնագավառի գիտական-մասնագիտական հասկացությունների ամբողջությունը, իսկ այդ հասկացությունների սահմանումը, ճշգրտումը և համապատասխան տերմինների ընտրությունը առաջին հերթին մասնագետների գործն է: Այդ բոլորով հանդերձ, տերմինաբանությունը, որպես բառերի ու կայուն բառակապակցությունների ամբողջություն, կազմում է լեզվի բառապաշարի գործառական շերտերից մեկը, և դրա լեզվաբանական հետազոտությունը լեզվաբանության խնդիրն է: Այդ դեպ-

քում արդեն տերմինագիտությունը ոչ թե օժանդակ գիտություն է, այլ տվյալ լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրության մի ինքնուրույն բնագավառը: Այս բնութագրությունն էլ, ահա, որոշում է տերմինագիտության թե՛ առարկան և թե՛ խնդիրները: Տերմինագիտության նպատակն է ստեղծել լեզվաբանական ընդհանուր տեսություն տերմինաբանության և տերմինահամակարգերի մասին, ուսումնասիրել առանձին լեզուների տերմինների բառակազմական, իմաստաբանական ու գործառական յուրահատկությունները, տերմինաբանության հարըստացման միջոցներն ու եղանակները, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ-որ կարող է դառնալ լեզվաբանական հետազոտության առարկա: Այս կարգի տեսական-լեզվաբանական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը թելադրվում է տերմինաբանության զարգացման այժմյան մակարդակով: Մեր ժամանակի լեզուների բառապաշարի մեջ տերմինները քանակային գերակշռություն ունեն բառապաշարի շեղոք շերտի նկատմամբ, և այդ գերակշռությունն աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծանում է, ըստ որում դա ժամանակակից լեզուների բառապաշարի զարգացման ամենաէական կողմերից մեկն է: Տերմինաբանության հարստացման այդ բուն ընթացքին ուղեկցում են նորանոր տերմինահամակարգերի ձևավորումն ու զարգացումը՝ գիտության, տեխնիկայի ու արտադրության նոր ճյուղերի առաջացման համապատասխան, և միջհամակարգերի ձևավորումն ու զարգացումը՝ գիտության, տեխնիկայի ու արտադրության տարբեր ճյուղերի միջև ավելի սերտ կապերի ստեղծման, փոխադարձ ներթափանցումների ու միջգիտությունների ձևավորման համապատասխան: Այսպիսով, տեղի է ունենում մի կողմից տերմինահամակարգերի տարանջատում, մյուս կողմից՝ դրանց միավորում, համաբարդում: Այս բոլորը առաջադրում են տերմինահամակարգերի լեզվական հորինվածության բազմակողմանի ուսումնասիրություն, տերմինահամակարգերի անհրաժեշտ ու հնարավոր միասնականացման և, դրա հետ միասին, առանձին տերմինահամակարգերի մշակման, ճշգրտման ու կատարելագործման գիտական սկզբունքների մշակում: Իսկ այս բոլորը պահանջում են տերմինաբանության լեզվաբանական տեսության և տեր-

մինաբանության ու տերմինահամակարգերի լեզվաբանական ուսումնասիրության մեթոդների մշակում:

բ. Տերմինաբանություն և տերմինահամակարգեր

Տերմինաբանությունը¹ տվյալ լեզվի տերմինների հավաքական ամբողջությունն է: Քանի որ տերմինները արտահայտում են գիտության, արվեստի, տեխնիկայի, արտադրության և այլնի որևէ բնագավառին հատուկ հասկացությունները, ապա տվյալ լեզվի ամբողջական տերմինաբանությունը բաժանվում է ըստ բնագավառների, մասնավորվում որպես տրվյալ բնագավառի տերմինաբանություն: Այստեղից էլ առաջանում է ընդհանուր տերմինաբանություն և մասնավոր տերմինաբանություն տարբերակումը: Եթե տվյալ լեզվի բոլոր տերմինների հավաքական ամբողջությունը այդ լեզվի ընդհանուր տերմինաբանությունն է, ապա ամեն մի առանձին բնագավառի մասնավոր տերմինների ամբողջությունն այդ բնագավառի մասնավոր տերմինաբանությունն է: Այս մասնավորումը կամ տարբերակումը կատարվում է տերմինաբանություն բառի հետ գիտության, արվեստի, տեխնիկայի և այլնի բնագավառը ցույց տվող ածական-որոշիչի (նաև սեռական-հատկացուցիչի) կապակցությամբ: Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք հայերենի տերմինաբանություն, հասկանում ենք հայերենում գործածվող բոլոր տերմինների հավաքական ամբողջությունը, իսկ երբ ասում ենք լեզվաբանական տերմինաբանություն, բժշկական տերմինաբանություն, ռազմական տերմինաբանություն և այլն, ապա տերմինաբանություն ընդհանուր անվանումը մասնավորում ենք և սահմանափակում

¹ Տերմինաբանություն (ինչպես և ռուսերեն տերմինոլոգիա) բառը գործածվում է երեք նշանակությամբ. 1. տվյալ լեզվի տերմինների ամբողջությունը, 2. տվյալ բնագավառի տերմինների ամբողջությունը, 3. բառագիտության այն բաժինը, որ զբաղվում է տերմինային համակարգերի ու տերմինների տեսությամբ ու պրակտիկայով: Առաջին երկու նշանակությունները նույնական են, և տարբերությունը միայն ծավալային է, որ արտահայտվում է մասնավորող բառակապակցություններով: Երրորդ իմաստի համար մենք գործածում ենք տերմինագիտություն բառը:

տվյալ բնագավառի տերմինների ամբողջութամբ: Այսպիսի սահմանափակումը կամ մասնավորումը թեև լեզվի ողջ տերմինաբանության դասակարգում ըստ բնագավառների, որով որոշվում է ոչ միայն տերմինի պատկանելությունը, այլև, որ ավելի կարևոր է, նրա փոխադարձ կապն այդ բնագավառի տերմինների հետ և պայմանավորվածությունը տվյալ տերմինաբանական համակարգով: Այսպես, ենթադրենք, թե մեզ տրված են երկու բառ՝ սիրաբույր և մաշկաբույր. բառակազմական բոլոր հատկանիշներով էլ դրանք նույնական են (երկուսն էլ հոդակապավոր են, երկուսի առաջին բաղադրիչն էլ գոյական է, երկուսում էլ երկրորդ բաղադրիչն է նույն բառը), բայց առաջինը ածական է, երկրորդը՝ գոյական: Սակայն գիտենք, որ առաջինը բանաստեղծական բառ է, իսկ երկրորդը՝ բժշկական տերմին. դա մեզ կթելադրի մաշկաբույր բառը համեմատել լեռնաբույր, թոփաբույր և նըման բազմաթիվ բժշկական տերմինների հետ, որից և կպարզվի, որ բժշկական տերմինաբանության մեջ մարմնի որևէ գործարանի կամ մասի անվան հետ բոլոր բառով կազմվում են բաղադրյալ գոյականներ, որոնց մեջ բոլորը նշանակում է բորբոքում: Տերմինների պատկանելությունն այս կամ այն բնագավառին չի կարող որոշվել սոսկ այն բանով, որ նրանք գործածվում են տվյալ բնագավառում: Որևէ բնագավառի տերմինների գործածությունը ուրիշ բնագավառներում սովորական երևույթ է: Այսպես, օրինակ, փիլիսոփան իր հետազոտության մեջ կարող է գործածել կենսաբանական (ֆիզիկական, մաթեմատիկական և այլն) բազմաթիվ տերմիններ, իսկ կենսաբանն էլ իր հերթին՝ փիլիսոփայության տերմիններ, բայց դրանով ոչ կենսաբանության (ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի և այլն) տերմինները կդառնան փիլիսոփայական տերմիններ, ոչ էլ փիլիսոփայության տերմինները՝ կենսաբանական (ֆիզիկական, մաթեմատիկական և այլն): Այս նկատառումները պահանջում են ճշգրտել տերմինի սահմանումը գործառական հատկանիշով այնպես, որ սոսկ այս կամ այն մասնագիտական խոսքում գործածվելը ինքնին հիմք չդառնա բառը որպես այս կամ այն մասնագիտության տերմին գիտելու համար: Այս տեսակետից տերմինի համար էական բնութագիրը դառնում է գիտության (արվեստի, տեխնիկայի,

արտադրության և այլնի) տվյալ բնագավառին հատուկ հասկացություն արտահայտելը. եթե տվյալ բառը այս բնագավառի տերմին է, ապա նա պետք է արտահայտի հենց այդ բնագավառի առարկայի (երևույթի, գործունեության, գործընթացի, հետազոտության առարկայի և այլնի) հասկացություն: Առաջնակարգ նշանակություն ունեցող այս բնութագրով տերմինը հանդես է գալիս որպես տվյալ բնագավառին հատուկ հասկացությունների ամբողջությունը ներկայացնող համակարգի տարր: Այստեղից էլ ծագում է տերմինային համակարգ ըմբռնումը: Գիտության, արվեստի, արտադրության և այլնի յուրաքանչյուր ճյուղ ունի իր տերմինների ամբողջությունը, որ կազմում է տվյալ բնագավառի տերմինաբանական համակարգը կամ տերմինահամակարգը. լեզվաբանությունն ունի իր տերմինահամակարգը, փիլիսոփայությունը՝ իր, մաթեմատիկան՝ իր և այլն: Այլ կերպ ասած, ամեն մի մասնավոր տերմինաբանություն մի տերմինահամակարգ է:

Տերմինաբանական համակարգ ըմբռնման հետ սերտորեն կապված են տերմինաբանական միջհամակարգեր և տերմինաբանական ընդհանուր համակարգ ըմբռնումները: Գիտության, արվեստի, արտադրության և այլնի ճյուղերը միմյանցից մեկուսացած չեն. նրանք ոչ միայն գտնվում են փոխադարձ կապի մեջ, այլև շատ դեպքերում հետազոտում են միևնույն առարկան (երևույթը, իրողությունը, գործընթացը և այլն) տարբեր մոտեցումներով ու տարբեր հայեցակետերով: Հասկանալի է, որ բոլոր այսպիսի դեպքերում միևնույն առարկայի կամ նրա այս կամ այն հատկանիշի, մասի և այլնի հասկացությունը և բառային անվանումը նույնական են երկու կամ ավելի գիտությունների համար էլ, այլ կերպ ասած, տվյալ տերմինը հավասարապես պատկանում է թե՛ մեկ և թե՛ մյուս գիտության տերմինահամակարգին: Այսպես, օրինակ, և՛ բժշկությունը, և՛ մարդակազմությունը (մարդու անատոմիան), և՛ մարդու բնախոսությունը հավասարապես գործածում են թոփե, գլխուղեղ, կուրծք, կրծքավանդակ, լյարդ, սիրտ և բազմաթիվ այլ տերմիններ, ըստ որում այդ գիտություններից յուրաքանչյուրն զբաղվում է մարմնի նույն գործարանի կամ մասի ուսումնասիրությամբ, թեև տարբեր մոտեցումներով ու նպատակներով: Լեզվաբանությունը և գրա-

կանագիտությունը հավասարապես գործածում են շեշտ, վանկ, հարակրկնություն և նման բազմաթիվ տերմիններ, տնտեսագիտությունը և պատմությունը՝ ֆեոդալիզմ, արտադրանքաճակ, արտադրանքաբերություններ և այլն, և այլն: Այս բոլոր դեպքերում ունենք միևնույն տերմինը, որպես տարբեր տերմինաբանական համակարգերի միավոր, որը պայմանավորված է առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) նույնությամբ: Քանի որ տարբեր գիտություններ զբաղվում են միևնույն առարկայի (երևույթի, գործընթացի, գործունեության և այլնի) հետազոտությամբ, ապա պարզ է, որ այդ առարկայի հասկացությունն էլ կարող է նույն բառով արտահայտվել, ուստի և տարբեր տերմինաբանական համակարգերի մեջ նույն տերմինը կարող է գործառել իբրև դրանց համար ընդհանուր տերմինաբանական միավոր: Մյուս կողմից՝ գիտությունների զարգացման ընթացքում մեկի ձեռք բերած նվաճումները օգտագործվում են նաև հարակից մի շարք գիտությունների կողմից, յուրացվում նաև նրանց կողմից: Այս դեպքում էլ նախապես տվյալ բնագավառին հատուկ տերմինը անցնում է մյուս գիտություններին՝ դառնալով մի քանի գիտությունների տերմինաբանական համակարգի ընդհանուր տարր: Այս պրոցեսը, սակայն, կարող է տեղի ունենալ նաև այլ եղանակով. տվյալ գիտության հատուկ տերմինը կարող է յուրացվել այլ գիտությունների կողմից՝ որոշ տեսակետից նույնական կամ համանման երևույթի (հատկանիշի և այլնի) արտահայտման համար, որով թեև տերմինն իբրև բառ ընդհանուր է դառնում, սակայն իմաստով տարբերակվում է՝ արտահայտելով բոլորովին տարբեր մասնագիտական հասկացություններ (համտ. օրինակ, սննդ որպես կենսաբանական, տրամաբանական, լեզվաբանական, գրականագիտական ընդհանուր տերմին): Այսպիսի դեպքերում ստեղծվում է տերմինային բազմիմաստություն, որի մասին կիսուսի ստորև:

Վերջապես, գիտության ու տեխնիկայի (արվեստների, արտադրության և այլնի) զարգացման ընթացքում մշակվել են հետազոտությունների, գործունեության, մեթոդների ու մեթոդիկայի ընդհանուր եղանակներ, գիտական հասկացություններ և այլն, որոնց համապատասխան տերմինները բոլոր գիտություններին են պատկանում, ինչպես՝ մեթոդաբանություն,

մեթոդ, փորձառոտ (էֆապերիմենտ), վերլուծություն, համադրություն, համակարգ և այլն: Այս կարգի տերմիններն էլ, նախապես ծագած լինելով մի առանձին բնագավառում, ընդհանրացել են և դարձել բոլոր բնագավառների սեփականությունը: Այս տարբեր իրողություններն ու հանգամանքներն էլ, ահա, առաջ են բերում տերմինահամակարգերի փոխադարձ ներթափանցումներ ու ընդհանրացումներ, որոնց հետևանքն է լինում տերմինային միջհամակարգերի և ընդհանրական տերմինահամակարգի առաջացումը: Իբրև ընդհանուր կանոն, որքան մերձավոր կապի մեջ են տարբեր գիտություններ, տեխնիկայի, արվեստի, տնտեսության և այլնի ճյուղեր, այնքան ավելի հարուստ են նրանց տերմինային միջհամակարգերը, այլ կերպ ասած՝ հարակից բնագավառները հարուստ են տերմինային միջհամակարգերով և հակառակը: Ընդհանրական համակարգը, դրանց հակառակ, ընդգրկում է միայն բոլոր ճյուղերին վերաբերող տերմինները և հասկանալիորեն շատ ավելի աղքատ է, քան որևէ առանձին տերմինահամակարգ: Այստեղ էլ, սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ գիտության, արվեստի, արտադրության և այլնի ճյուղերը իրենց մերձավորությամբ խմբավորվում են ու կազմում գիտությունների (տեխնիկայի, արվեստների, արհեստների, տնտեսության) ամբողջ խմբեր ու դասեր, ինչպես՝ հասարակական գիտություններ, բնական գիտություններ, արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, կիրառական արվեստներ և այլն: Եթե բոլոր գիտությունների համար ընդհանրական տերմինները համեմատաբար քիչ են, ապա այս կարգի խմբավորումների համար բավականաչափ շատ են: Այս բանը հիմք ընդունելով՝ բոլոր բնագավառների համար ընդհանուր տերմինների ամբողջությունը կարելի է անվանել համընդհանուր տերմինահամակարգ, իսկ առանձին խմբավորումների ընդհանուր տերմինների ամբողջությունը դիտել որպես ընդհանրական տերմինահամակարգ՝ գիտության, տեխնիկայի և այլնի տվյալ խմբի բոլոր ճյուղերի համար. այսպիսով կունենանք՝ համընդհանուր տերմինահամակարգ, հասարակական գիտությունների ընդհանրական տերմինահամակարգ, բնական գիտությունների ընդհանրական տերմինահամակարգ և այլն:

Շարադովածից ելնելով՝ տվյալ լեզվի տերմինաբանություն-

նը կարող ենք սահմանել իբրև տերմինահամակարգերի ամբողջություն, որի ստորաբաժանումներն են՝ համընդհանուր տերմինահամակարգը, ճյուղային ընդհանրական տերմինահամակարգերը, տերմինային միջհամակարգերը կամ միջտերմինահամակարգերը և բոլոր մասնավոր տերմինահամակարգերը:

գ. Բառ և տերմին

Բառապաշարի գործառական դասակարգության մեջ տերմինաբանությունը բնութագրվում է որպես տվյալ լեզվի բառապաշարի գործառական մի մասնաշերտ: Այս դեպքում ելակետը բառերի գործառական բնութագիրն է. բառը գործածվում է գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արտադրության, գյուղատնտեսության, վարչա-դիվանագիտական հարաբերությունների, գործունեության ու գործառնությունների որևէ բնագավառում՝ արտահայտելով դրանց հատուկ հասկացություն, հետևաբար և տերմին է ու պատկանում է բառապաշարի տերմինաբանական մասնաշերտին: Այս ելակետը բավարար հիմունք է բառապաշարի գործառական դասակարգության համար, բայց ըստ էության շատ քիչ բան է ասում տերմինի մասին և չի կարող հիմք հանդիսանալ տերմինի բնորոշման համար: Որպեսզի կարողանանք գտնել տերմինի էական հատկանիշները կամ բնութագրերը և դրանց օգնությամբ սահմանել այն, դիմենք մի քանի բառերի քննության:

Քն բառը շեղոք շերտի բառ է և նշանակում է՝ «1. թռչունների, միջատների, ինչպես և որոշ կաթնասունների (օր. շղջիկի) թռչելու գործարանը, 2. ինքնաթիռի քաշող մակերեսներից մեկը, 3. մարդու ձեռք, կուռ» և այլն:

Պլախ.— «1. մարդու մարմնի վերին, իսկ կենդանիների՝ վերին կամ առջևի մասը, որ պարունակում է ուղեղը, 2. գլխի սկավառակը, կառափ, գանգ» և այլն:

Խոռոչ.— «1. ոչ միջանցուկ բացվածք, դատարկություն, փոստրակ որևէ բանի մեջ, 2. դատարկ կամ լցված տարածություն կենդանի օրգանիզմում, որը սահմանազատվում է մարմնի պատերի ներքին մակերեսներով, 3. մարմնի որևէ մասի փոս ընկած տեղ, որի մեջ գտնվում է մի օրգան (օր. աչքի խոռոչ), 4. որևէ մարմնի մեջ զանազան պատճառներով

տեղի ունեցող քայքայումից առաջացած դատարկություն (օր. տամի խոռոչ, լեռնապարի խոռոչ)» և այլն:

Այս բառերի նշանակություններից մի քանիսը, ինչպես հեշտությամբ կարելի է նկատել, այնքան ընդհանուր ու սովորական են, որ չի կարելի դիտել իբրև այս կամ այն գիտության, տեխնիկայի որևէ բնագավառի և այլնի յուրահատուկ հասկացություն. օրինակ, քն բառի 3-րդ նշանակությունը (մարդու ձեռք, կուռ), թեև շատ սովորական ու գործածական, բայց ավելի շուտ փոխաբերական նշանակություն է և ոչ թե որևէ գիտության, ասենք, կազմախոսության (անատոմիայի) գիտական հասկացություն. այդպես են նաև զլախ բառի 2-րդ և խոռոչ բառի 1-ին նշանակությունները: Դրանց հակառակ, քն բառի 1-ին և 2-րդ, խոռոչ բառի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ նշանակությունները գիտության ու տեխնիկայի այս կամ այն բնագավառին հատուկ հասկացություններ են: Վերջապես, զլախ բառի 1-ին նշանակությունը և՛ սովորական է բոլոր խոսողների համար անկախ նրանց կրթությունից, մասնագիտությունից ու զբաղմունքից, և՛ կազմախոսական հասկացություն: Ինչպես տեսնում ենք, այս երեք բառերն էլ իրենց մեկ կամ մի քանի նշանակություններով տերմիններ են, որոշ նշանակություններով և՛ տերմին, և՛ սովորական բառ, իսկ որոշ նշանակություններով էլ՝ սովորական բառ: Սրանից ինքնին բխում է, որ տերմինի համար կարևորագույնը բառի նշանակությունն է. եթե տվյալ բառի նշանակությունը գիտության, տեխնիկայի, արհեստների, տնտեսության և այլնի որևէ բնագավառի հասկացություն է, ապա նա տերմին է, եթե ոչ՝ տերմին չէ: Օրինակ՝ հնչույթ, խոբանաղ, արտադրամիջոցներ և այդպիսի բազմաթիվ բառեր տերմիններ են, որովհետև արտահայտում են գիտության որևէ ճյուղի (լեզվաբանության, մաթեմատիկայի, տնտեսագիտության) յուրահատուկ հասկացություններ: Այս շահանիշն ընդունելով՝ դարձյալ անդրադառնանք քն, զլախ, խոռոչ բառերին: Քն բառը 2-րդ նշանակությամբ (ինքնաթիռի քաշող մակերես) տեխնիկական տերմին է, առաջին նշանակությամբ և՛ կազմախոսական տերմին, և՛ սովորական բառ, իսկ երրորդ նշանակությամբ (մարդու ձեռք)՝ սովորական, ոչ տերմինային բառ. զլախ առաջին նշանակությամբ՝ և՛ տերմին է, և՛ սովորական բառ, երկրորդ նշա-

նակությամբ՝ ոչ տերմինային բառ, խոռոչ առաջին նշանակությամբ՝ սովորական, ոչ տերմինային բառ է, 2-րդ, 3-րդ նշանակություններով՝ կազմախոսական տերմին, 4-րդ նշանակությամբ՝ մի քանի գիտությունների (երկրաբանության, բժշկության և այլնի) և արտադրության ճյուղերի (բյուրեղագործության, ակնագործության և այլնի) ընդհանուր տերմին:

Քննարկված բառերի մասին ասվածները իբրև ելակետ ընդունելով և դրանով առաջնորդվելով՝ լեզվի ամբողջ բառապաշարը տերմինագիտական տեսակետից կարող ենք բաժանել երեք կարգի.

1) Ոչ տերմինային բառեր, որոնք տերմինային նշանակություն և գործածություն չունեն, ինչպես՝ գեղեցիկ, լավ, արագ, գնալ, ուտել, բերել և այլն:

2) Տերմինային բառեր, որոնք սովորական կամ ընդհանուր գործածությամբ ու նշանակությամբ բառ են, բայց տերմինաբանորեն մասնավորված գործածությամբ ու նշանակությամբ՝ տերմին, ինչպես՝ գումարում, քերթ, բառ, պատուհան, պատ, ծառ և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի սովորական գործածություն ու բոլոր մարդկանց համար ընդհանուր ոչ տերմինային նշանակություն, բայց միևնույն ժամանակ հենց այդ նշանակությամբ նա գործածվում է իբրև որևէ բնագավառի տերմին. այսպես. գումարում մաթեմատիկայի մեջ, քերթ՝ հրատարակչական գործի, գրադարանագիտության, ժուռնալիստիկայի և իրազեկագիտության (ինֆորմատիկայի) մեջ, բառ՝ լեզվաբանության, պատ, պատուհան՝ ճարտարապետության ու շինարարության, ծառ՝ բուսաբանության մեջ:

3) Տերմիններ, որոնք միայն տերմինաբանական նշանակություն ունեն, անկախ այն բանից, թե նրանք գործառական տեսակետից մասսայական և առօրեական գործածություն ունեն, թե ոչ, ինչպես՝ հեղույթ, արտադրամիջոցներ, երեսակ, հարատանցք, հաղորդակ, կոպար, լոգարիթմ, բնափայտ և այլն:

Առաջին կարգի բառերը տերմինաբանության հետ կապ չունեն, քանի որ տերմիններ չեն: Երկրորդ և երրորդ կարգի բառերը տերմինաբանության միավորներ են, ըստ որում տերմինագիտության տեսակետից էական տարբերություն նրանց

միջև գոյություն չունի: Երկու կարգերը միմյանցից տարբերակող բնութագիրն այն է, որ տերմինային բառերը (2-րդ կարգի բառերը) համընդհանուր գործածություն ունեն և գործառապես չեզոք շերտին են անցել հենց իրենց տերմինային նշանակությամբ, մինչդեռ երրորդ կարգի բառերը չեզոք շերտին չեն անցել և սահմանափակվում են միայն տերմինային գործածությամբ՝ գործառության որոշակի ոլորտով: Ինչ վերաբերում է այդ երկու կարգի բառերի նշանակությանը, ապա երկուսի համար էլ ընդհանուր է այն, որ նրանք արտահայտում են գիտության, տեխնիկայի, արվեստի և այլնի որոշակի հասկացություն, որ ընդհանուր անվանումով կկոչենք տերմինային իմաստ:

Շարադրվածից ելնելով՝ այժմ փորձենք բնութագրել տերմինային իմաստը և տարբերել այն ոչ տերմինային իմաստից: Ինչպես արդեն ասացինք, տերմինի նշանակությունը գիտության, արվեստների, տեխնիկայի, արտադրության, արհեստների, հասարակական-ֆազաֆական կյանքի և այլնի որևէ բնագավառի հասկացության է, ուստի և հենց այդ էլ կհամարենք տերմինային իմաստի առաջին հիմնական բնութագիրը: Իբրև գիտական (տեխնիկական և այլն) հասկացություն, տերմինի իմաստը սահմանելի է. ամեն մի տերմինի իմաստ կարող է ներկայացվել որոշակի գիտական սահմանումով, և այս էլ տերմինային իմաստի երկրորդ բնութագիրն է: Վերջապես, տերմինային իմաստի երրորդ բնութագիրն է ճշգրտությունը. իբրև գիտական (տեխնիկական, ֆազաֆական և այլն) հասկացություն, տերմինի իմաստը ոչ միայն լոկ սահմանելի է, այլև նշգրտորեն սահմանելի: Ճշգրտությունը տերմինային իմաստի անհրաժեշտ պահանջն է. ոչ ճշգրիտ հասկացությունը և, հետևաբար, դրա ոչ ճշգրիտ սահմանումը գիտական արժեքից կզրկեր և՛ տերմինը, և՛ տերմինային իմաստը: Հասկանալի է, որ խոսելով ճշգրտության մասին, մենք չպետք է մոռանանք, որ դա կարող է հարաբերական ճշգրտություն լինել. այն, ինչ որ մեր ճանաչողության զարգացման արդի մակարդակի համար ճշգրիտ է այսօր, կարող է ճշգրիտ չլինել ճանաչողության զարգացման հաջորդ աստիճանում, բայց սա որևէ չափով չի խախտում տերմինային ճշգրտության սկզբունքը: Կարևոր է այն, որ ճշգրտությունն

արտացոլում է գիտության (տեխնիկայի և այլնի) և ընդհանրապես մարդկային ճանաչողության զարգացման այսօրվա մակարդակը: Այնուհետև, տերմինի սահմանումը, հետևաբար նաև նրա արտահայտած հասկացությունը, կարող է պայմանական լինել. այսպես, օրինակ, գոյական անվան սովորական, դասագրքային սահմանումը հետևյալն է. «առարկացույց տվող բառերը կոչվում են գոյական անուն կամ գոյական»: Այս սահմանումը պայմանական է, որովհետև առարկա բառը գործածվել է պայմանական իմաստով, որ անխուսափելիորեն թելադրում է լրացուցիչ բացատրություն՝ «առարկա ասելով հասկանում ենք ոչ միայն նյութական իրերը, այլև անձեր, կենդանիներ, բնության երևույթներ, զգացմունքներ, հարաբերություններ, եղելություններ, գաղափարներ»: Այս բացատրությամբ ոչ տերմինային, սովորական առարկա բառը գործածվում է որպես տերմինային բառ՝ պայմանական իմաստով, որ վերագրվում է նրան որպես տերմինային իմաստ, և դա հնարավորություն է տալիս գոյականի սահմանումի մեջ ներառել այդ բառը: Գիտական ու տեխնիկական սահմանումներին մեջ այդպիսի պայմանականություններն անխուսափելի են մատչելիության, համառոտության, պարզության, ուսուցողական և այլ կարգի պահանջներ բավարարելու համար: Իերված օրինակի՝ գոյականի սահմանման մեջ պայմանականությունը պայմանավորված է ուսուցողական նպատակով. գիտական սահմանման մեջ հնարավոր է խուսափել այդ պայմանականությունից և տալ, օրինակ, հետևյալ սահմանումը. «առարկայնության խոսքամասային իմաստ արտահայտող բառերը կոչվում են գոյական անուն կամ գոյական»: Բոլոր այսպիսի դեպքերում պայմանականությունը վերաբերում է հասկացության սահմանումին, բայց ոչ իրեն իսկ՝ հասկացությանը: Փոյական կամ գոյական անուն տերմինի արտահայտած հասկացությունը երկու սահմանումներին մեջ էլ նույնն է և գիտականորեն ճիշտ ու ճշգրիտ, բայց սահմանումներից առաջինը պայմանական է, երկրորդը՝ գիտականորեն ստույգ: Սակայն սահմանումները կարող են պայմանական լինել նաև այլ պատճառներով. օրինակ, դեռևս շճանաչված, գիտական բացատրություն չստացած երևույթներ, գործընթացներ և այլն կարող են պայմանական սահ-

մանումներ ստանալ. այսպիսի դեպքերում տերմինի հասկացությունն էլ պայմանականորեն է ճշգրիտ:

Վերջապես, հասկացության սահմանումի ճշգրտությունը ունի նաև սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ մոմենտներ, որոնք պայմանավորված են քաղաքական համոզմունքներով, աշխարհայացքով, գիտական ուղղությամբ և այլ հանգամանքներով, որոնք, սակայն, վերաբերում են ոչ թե տերմինի սահմանման ճշգրտության բնութագրին, այլ ճշգրտության շփանիշին, այսինքն՝ տվյալ սահմանումը ճշգրիտ է օբյեկտիվորեն, թե սուբյեկտիվորեն, մատերիալիստորեն, թե իդեալիստորեն և այլն:

Եվ այսպես, միավորելով տերմինային իմաստի երեք բնութագրերը՝ կարող ենք հետևյալ սահմանումը տալ. տերմինային իմաստը ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն է:

Այս սահմանումն ունենալով, անցնենք տերմինի մյուս բնութագրին: Բառերը երեք կարգի բաժանելով՝ արդեն ունեցանք տերմին—ոչ տերմին հակադրությունը, ընդ որում տերմինային բառերն էլ, ինչպես ասացինք, ըստ էության տերմիններ են: Քանի որ այն բառերը, որոնք տերմինների կարգին հատկացրինք, գործածվում են գիտության (տեխնիկայի և այլնի) որևէ բնագավառում՝ արտահայտելով այդ բնագավառին հատուկ ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն, ապա տերմինը որևէ տերմինահամակարգի բառ կամ բառակապակցություն է: Սրանից ելնելով էլ կարող ենք տերմինի հետևյալ ընդհանուր սահմանումը տալ. Տերմինը որևէ տերմինաճամակարգի պատկանող և այդ ճամակարգին հատուկ՝ ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն արտահայտող բառ կամ բառակապակցություն է:

Այս սահմանումից ելնելով՝ դարձյալ անդրադառնանք վերը բերված թե, գլուխ, խոռոչ բառերին. ինչպես տեսանք, այդ բառերը մեկ կամ մի քանի նշանակություններով տերմին են կամ տերմինային բառ, մյուս նշանակությամբ (կամ նշանակություններով)՝ ոչ տերմինային բառ: Սա չի՞ հակասում, արդյոք, տրված սահմանումին: Ո՛չ, չի հակասում: Խոռոչ բառն, օրինակ, իր շորս նշանակություններից մեկով տերմին չէ, իսկ երեքով՝ մտնում է այս կամ այն տերմինահամակարգի մեջ որպես տերմին: Սա էլ, իր հերթին, նշանակում է,

թե միևնույն բառը կարող է և՛ տերմին լինել, և՛ ոչ տերմին: Սակայն եթե ավելի խորանանք իրողություն մեջ և փորձենք ճշգրտորեն բնութագրել փաստը, ապա կհանգենք հետևյալին: Խոռոչ բառը, բերված նշանակություններով, արտահայտում է շորս տարբեր հասկացություններ և, հետևաբար, կարող ենք ասել, որ այս դեպքում ունենք շորս բառ՝ մեկ բառային ձևով, այսինքն՝ կարող ենք դրանք նշանակել՝ խոռոչ¹, խոռոչ², խոռոչ³, խոռոչ⁴. այս դեպքում կասեինք՝ խոռոչ¹-ը տերմին չէ, խոռոչ²-ը և խոռոչ³-ը կազմախոսական տերմիններ են, խոռոչ⁴-ը՝ բժշկական, երկրաբանական, բյուրեղագիտական, բյուրեղագործական ու ակնագործական տերմին: Դրանով իսկ մենք այդ շորս խոռոչ-ները կդիտենք իբրև համանուն բառեր, որոնցից մեկը տերմին չէ, մյուսները տերմին են: Այսպիսով մենք հանգում ենք տերմինային համանունության գաղափարին, որի մասին կխոսենք ստորև:

Բառերի և տերմինների մասին ամբողջական գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել ևս մի հարցի վրա: Բառերը, տերմիններ թե ոչ տերմիններ, բաշխվում են զանազան խոսքի մասերի միջև. հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ հարաբերության մեջ են տերմինները խոսքի մասերի հետ. բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառերը կարո՞ղ են տերմին լինել: Պատասխանը միանգամայն պարզ է. քանի որ տերմինը ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն է արտահայտում, ապա, բնականաբար, տերմին չեն կարող լինել այն բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառերը, որոնք հասկացություն չեն արտահայտում: Այդպիսի խոսքի մասեր են կապերը, շաղկապները, նմանաձայնությունները: Թվականները, որոնք քանակային հատկանիշի հասկացություն են արտահայտում, նույնպես ինքնին տերմին լինել չեն կարող. նրանք կարող են հանդես գալ իբրև բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչ: Դերանունները արտահայտում են միայն խոսքամասային իմաստ, ուստի և դարձյալ չեն կարող տերմին լինել: Վերջապես, տերմին չեն կարող լինել նաև եղանակավորող բառերն ու մակբայները: Մնում են, ուրեմն, գոյականները, ածականները, բայերը: Սրանցից էլ առաջնակարգ տեղը պատկանում է գոյականներին, և դա միանգամայն հասկանալի է: Օբյեկտիվ իրականության բոլոր առարկաները, երևույթները,

գործընթացները, հասարակական կյանքի իրադարձությունները, հարաբերությունները, մարդկանց գործունեությունը, գաղափարները, — մի խոսքով ամեն բան կարող է դառնալ որևէ բնագավառի հետազոտության առարկա: Սրանից ինքնին բխում է այն, որ այդ բոլոր առարկաների, երևույթների և այլնի անվանումները կարող են դառնալ որևէ տերմինահամակարգի միավոր ու վերածվել տերմինի: Այնպես որ, մի փոքր շափազանցություն թույլ տալով՝ կարելի է ասել, թե ամեն մի գոյական անուն տերմին է կամ տերմինային բառ: Նույնիսկ այնպիսի սովորական բառեր, ինչպիսիք են բուլք, գրիչ, թանաֆ, ապակի, փայտ, քար և այլն, տերմինային բառեր են արտադրության զանազան ճյուղերում, արհեստների, հրատարակչական գործի և այլ բնագավառներում:

Ածականները, որպես կանոն, դառնում են բաղադրյալ տերմինների որոշիչ անդամ (օր. գոյական անուն, հեռակա ուսուցում, սպիտակ թզուկներ, միջնակարգ դպրոց, արտադրական հարաբերություններ և այլն), որոնք կարող են փոխանունությամբ գործածվել գոյականաբար և վերածվել գոյականի (հմմտ. հեռակա ուսուցում—հեռակա, միջնակարգ դպրոց—միջնակարգ և այլն). ընդհանուր առմամբ ինքնուրույն տերմիններ են դառնում այն ածականները, որոնք ցույց են տալիս գործող անձ, զբաղմունք, մի բան կատարելու՝ անելու կամ լինելու՝ դառնալու հատկություն, արտահայտում են որևէ բանի ենթարկված, որևէ բան դարձած, — մի խոսքով՝ ենթակայական ու հարակատար դերբայների, կամ որևէ բանի ենթարկվելու, վերածվելու և նման իմաստներ (հմմտ. շարժաբեր, հոսանափոխիչ, էլեկտրահաղորդ, կռելի, հաղորդիչ, գազամուղ, կիսահաղորդիչ և այլն): Այդ բոլոր կարգի ածականներն էլ կամ գործածվում են որպես գոյական, ուստի և դադարում են ածական լինելուց, կամ էլ հանդես են գալիս բաղադրյալ տերմինի կազմում իբրև որոշիչ (հմմտ. կռելի մետաղ, ջերմահաղորդ մարմին, հոսանատար գիծ և այլն), և կամ էլ բաղադրյալ տերմինի գոյական անդամի իմաստը ներառելով փոխանունությամբ՝ դարձյալ վերածվում գոյականի (հմմտ. ածական անուն—ածական, խուլ բաղաձայններ—խուլիկ, գործիական հոլով—գործիական և այլն): Այնպես որ,

կարող ենք հետևյալ ընդհանուր դրույթն ընդունել ածականների վերաբերյալ. ածականները կամ հանդես են գալիս որպես բաղադրյալ տերմինի բաղադրիչ կամ վերածվում են գոյականի և իբրև այդպիսին դառնում ինքնուրույն տերմին:

Բայերը ազատորեն կարող են տերմիններ լինել, ինչպես՝ բազմապատկել, երեսակել, վիրահատել, արտածել, սարել և այլն: Նկատելի է, սակայն, որ բայական տերմինները ազատորեն կարող են փոխարինվել համապատասխան գոյականի և դարձնել, կատարել, անել, սարել, դառնալ ու նման բայերի կապակցությամբ, ինչպես՝ երեսակել—երեսակում կատարել, երեսակներ սարել, փոխարկել—փոխարկում կատարել, վիրահատել—վիրահատում կատարել և այլն: Այս կարգի բառերի մեջ նախնական կամ հիմքային հասկացությունը գոյականական (առարկայնության) հասկացություն է, և հետևաբար պետք է ընդունել, որ այս կարգի բայերը երկրորդային են, իսկ առաջնայիններն են, ասենք, երեսակ, փոխարկում, վիրահատություն—վիրահատում և այլն: Այն հանգամանքը, որ դրանցից մի քանիսում գոյականները բայանուններ են, որևէ չափով չի հակասում ասվածին, քանի որ դրանք բոլորն էլ բարդ բառեր են, որոնց բայական բաղադրիչի բայանունները առանձին գոյություն ունեն (հմմտ. հատում, ածում և այլն), և տերմինային գոյականական հասկացությունը կազմվում է հենց այդ բայանունների բաղադրությամբ: Քիչ են այն պարզ բայերը, որոնք առաջնային տերմինային իմաստ են արտահայտում, և այդպիսիները, իհարկե, պետք է համարել առաջնային տերմիններ, որով և կարող ենք ընդունելի համարել այն դրույթը, թե բայերը նույնպես կարող են դառնալ ինքնուրույն տերմիններ, ինչպես՝ սարել, լուծել, բարդել, կալսել, քամել, մամլել, հանել, ննչել և այլն:

Այս բոլորը մեզ բերում են այն եզրակացության, որ տերմինաբանության մեջ բացարձակապես գերակշռում են գոյականները, ըստ որում նույնիսկ գործողությունները, հատկանիշներն ու հատկություններն էլ առնվում են իբրև գոյականներ, այսինքն՝ դիտվում են որպես առարկայական հասկացություններ:

դ. Տերմինաբանություն և անվանակարգություն

Ամեն մի գիտություն, արվեստ, արտադրության ճյուղ և այլն ունի բազմաթիվ անվանումներ, որոնցով կոչվում են տվյալ գիտության հետազոտության առարկաները, արտադրանքները և այլն և այլն: Օրինակ՝ լեզվաբանության մեջ լեզուների անվանումները (հայերեն, ռուսերեն, լատիներեն, վրացերեն, սլավոնի, մայա, սանսկրիտ և այլն), բուսաբանության մեջ՝ բույսերի անունները, երաժշտության մեջ՝ երաժշտական ձայնանիշերի անունները (դո, ռե, մի և այլն), աշխարհագրության մեջ՝ աշխարհամասերի, երկրների, շրջանների, քաղաքների ու գյուղերի, գետերի, լճերի, ծովերի, լեռների անունները և այլն, արտադրության մեջ՝ տարբեր ճյուղերի արտադրանքների անվանումները, առևտրի բնագավառում՝ տարբեր ապրանքների ու դրանց զանազան տեսակների անվանումները և այլն: Այս բոլոր կարգի անվանումները անխզելիորեն կապված են տվյալ բնագավառի և՛ գիտական հետազոտությունների հետ, ըստ որում այդ հետազոտությունների ուղղակի առարկաներն են ներկայացնում, և՛ արտադրության, առևտրաֆինանսական գործառնությունների հետ և այլն: Հասկանալի է, որ այդ անվանումները տերմինաբանության մեջ իրենց որոշակի տեղն ունեն, նրա մի մասն են կազմում, և առանց դրանց չի կարելի պատկերացնել որևէ բնագավառի տերմինահամակարգ: Գիտության, տեխնիկայի, արվեստների, արտադրության և այլնի ամեն մի բնագավառում գործածվող առարկաների, գորընթացների, արտադրանքի անվանումների ամբողջությունը տվյալ բնագավառի անվանակարգությունն (նոմենկլատուրան) է, որ կազմում է այդ բնագավառի տերմինաբանության անհրաժեշտ մասը: Առանց անվանակարգության անկարելի է պատկերացնել տվյալ բնագավառի ոչ միայն գործունեությունը, այլև, նույնիսկ, գիտության, տեխնիկայի, արվեստի և այլնի տվյալ ճյուղի գոյությունը: Աշխարհագրություն չի կարող լինել առանց աշխարհագրական անվանակարգության, կազմախոսություն չի կարող լինել առանց կազմախոսական անվանակարգության և այլն: Այնուհետև. յուրաքանչյուր բնագավառի անվանակարգություն և՛ գործառական, և՛ բառակազմական-կառուցված-

քային բնութագրերով մեծ մասամբ նույնանում է տվյալ բնագավառի տերմինային համակարգի ընդհանուր բնութագրերին: Մյուս կողմից էլ, սակայն, տվյալ անվանակարգության մեջ մտնող անունները որոշակիորեն տարբերվում են այդ բնագավառի տերմիններից: Այդ տարբերությունը հիմնականում այն է, որ տերմինները, ինչպես ասել ենք, արտահայտում են ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություններ, մինչդեռ անունները միայն անվանում են առարկաները, նրանց տեսակները, ենթատեսակները, գործընթացները, հատկանիշները և այլն, և սահմանելի հասկացություններ չեն արտահայտում, իսկ հատուկ անունները նույնիսկ առհասարակ իմաստ չեն արտահայտում: Այսպես, օրինակ, գետ, լիճ, ծով, օվկիանոս, աշխարհամաս, լեռ, հարթավայր, բարձրավանդակ, հրվանդան աշխարհագրական տերմիններ են, և յուրաքանչյուրն արտահայտում է աշխարհագրության ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն, մինչդեռ Արաբս, Եփրատ, Արագած, Սև ծով, Ասիա, Աֆրիկա և այլն աշխարհագրական անուններ են, բայց ոչ մի հասկացություն էլ չեն արտահայտում. նույնպես և՛ լեզու, բարբառ, խոսքի մաս, հոլով, հնչույթ և այլն լեզվաբանական տերմիններ են և արտահայտում են լեզվաբանության ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություններ, մինչդեռ հայերեն, ռուսերեն, սվանիլի, մայա և նման բազմաթիվ անուններ միայն լեզուների անվանումներ են: Տերմիններից ունեցած այս շատ էական տարբերությունը ինքնին առաջադրում է մի կարևոր հարց. տվյալ բնագավառի անվանակարգության անունները տերմիններ են, թե ոչ: Լեզվաբանության մեջ այս հարցում միասնություն չկա: Ոմանք անունները տերմին են համարում, ոմանք՝ ոչ: Մեզ թվում է, սակայն, թե երկու հակադիր կարծիքներն էլ միակողմանի են: Մենք գրտնում ենք, որ, իրոք, Ասիա, Ամերիկա, Արաբս, Արագած, Երեվան և նման հատուկ անունները տերմիններ չի կարելի համարել: Բայց դրանով խնդիրը չի սպառվում. կան շատ անվանումներ, որոնք դարձյալ ըստ էության պարզապես հատուկ անուններ են, և եթե այդպիսիք չեն համարվում, ապա միայն ավանդության ուժով ու որոշակի պայմանականությամբ: Այսպես, օրինակ, լեզուների անվանումները ըստ էության հատուկ անուններ են, որովհետև յուրաքանչյուրը մեկ

առանձին լեզվի անվանում է, բայց ավանդաբար ընդունված է հատուկ անուն չհամարել, և համապատասխանորեն, մեծատառով չգրել. այդպես են նաև ժողովուրդների անունները ժողովրդագրության և ազգագրության մեջ: Այս կարգի անվանումները նույնպես մենք տերմին չենք համարում: Վերջապես, կան նաև անվանումներ, որոնք զանազան կարգի դասակարգությունների մեջ դասի, ցեղի, ընտանիքի, ենթադասի, տեսակի և այլնի անվանումներ լինելով՝ միաժամանակ արտահայտում են ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություններ. օրինակ՝ խոսքի մասերի անվանումները (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ, կապ և այլն) ներկայացնում են խոսքի մասերի տեսակները. որպես անվանումներ դրանք կազմում են խոսքի մասերի անվանակարգությունը, բայց դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր՝ լեզվաբանորեն սահմանելի գիտական հասկացությունը. այդպես են նաև ոսկրաբանության մեջ մարմնի ոսկորների անվանումները (թիակ, ծղիկ կամ ծղիկոսկր, բազկոսկր, ուսոսկր և այլն), բուսաբանության մեջ՝ բույսերի ընտանիքների ու ցեղերի անվանումները, կենդանաբանության մեջ՝ կենդանիների ցեղերի, ընտանիքների անվանումները և այլն: Այս կարգի անվանումները կարելի է տերմին համարել: Սա նշանակում է, թե անվանակարգությունների ու տերմինաբանության մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ անվանակարգության բնույթը. մենք կարծում ենք, որ բոլոր կարգի անվանակարգությունների մեջ մտնող անունները կարելի է բաժանել երեք կարգի. ա) հատուկ անուններ, բ) հատկանվանատիպ անուններ (օր. լեզուների անվանումները, ժողովուրդների անվանումները և այլն) և գ) տերմինային անվանումներ: Այս երեք կարգերից առաջինը հայտնապես չի պատկանում տերմինաբանության. հատուկ անունները, թեև անհրաժեշտ տերմինահամակարգերի համար, բայց իրենք տերմիններ չեն: Երրորդ կարգի անվանումները հայտնապես տերմիններ են, ինչպես՝ գոյական, ածական, թվական, բայ և այլն, ուսոսկր, ծղիկ (ծղիկոսկր) և այլն: Մնում են հատկանվանատիպ անվանումները, ինչպես ժողովուրդների, լեզուների և դրանց նման անվանումներն են. մեզ թվում է, թե այս կարգի անվանումները նույնպես չի կա-

րելի տերմիններ համարել, որովհետև դրանք սովյալ տերմինահամակարգին հատուկ հասկացություններ չեն, թեև իմաստավորված բառեր են:

ե. Տերմինաբանական ստորակարգություն

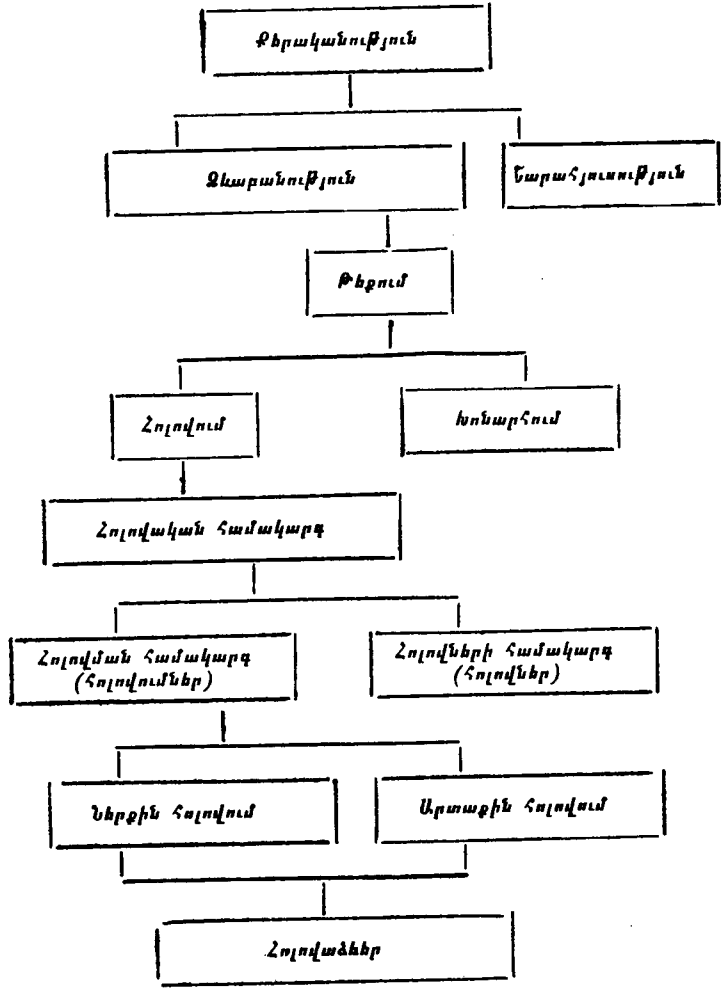
Տերմինաբանության էական հատկանիշներից մեկը նրա ստորակարգային բնույթն է, որ բխում է տերմինահամակարգերի ներքին էությունից: Ամեն մի գիտություն, գիտաճյուղ, արվեստ, տեխնիկայի ճյուղ, զբաղմունք և այլն ունի իր առավել ընդհանուր հասկացություններն ու դրանց ստորադասվող համեմատաբար նեղ հասկացությունները: Այսպես, օրինակ, լեզվաբանությունը գիտություն է մարդկային լեզվի կամ ընդհանրապես լեզվի մասին. ընդհանրապես լեզու կամ մարդկային լեզու, իբրև մեկ առանձին, իրական լեզու, գոյություն չունի. մարդկային լեզուն դրսևորվում է առանձին, իրական լեզուների միջոցով: Աշխարհի իրական լեզուները բազմաթիվ են. նրանք խմբավորվում, դասակարգվում են զանազան մոտեցումներով, որոնցից մեկն է ժազումնաբանական դասակարգությունը: Դրա համաձայն աշխարհի լեզուները բաժանվում են լեզվաընտանիքների, սրանք էլ՝ լեզվաճյուղերի, լեզվաճյուղերը՝ ենթաճյուղերի, կամ լեզվախմբերի, սրանք էլ՝ առանձին լեզուների, առանձին լեզուները՝ բարբառների և այլն: Այս դասակարգության մեջ ամենից ավելի ընդհանուր և, միևնույն ժամանակ, վերացական հասկացությունն է արտահայտում լեզու բառը՝ «մարդկային լեզու» կամ «լեզու ընդհանրապես» նշանակությամբ, որին հաջորդաբար ստորակարգվում են մյուսները. այդ ստորակարգությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ հաջորդականությամբ. լեզու-լեզվաընտանիք-լեզվաճյուղ-ենթաճյուղ-առանձին լեզուներ-առանձին լեզվի բարբառաճյուղեր-բարբառներ և այլն: Ըստ որում, այդ ամբողջ ստորակարգությունը սեռի-դասի-ենթադասի-տեսակի և այլնի ստորադասություն է, որ կազմում է տերմինների ու դրանց արտահայտած հասկացությունների մի ամբողջական համակարգ: Այս էլ, իր հերթին, նշանակում է, թե սովյալ տերմինների ստորակարգությունը վերաբերում է հենց սովյալ համակարգին: Այս բնութագրությունն ավելի պարզե-

լու համար անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ տերմինահամակարգ հասկացությանը: Վերը մենք ասացինք, որ տերմինահամակարգը յուրաքանչյուր գիտության, մասնագիտության, արվեստի և այլնի տերմինների ամբողջությունն է: Սակայն, հայտնի է, որ ամեն մի գիտություն ունի իր ճյուղերը, ուղղությունները, բաժինները, մասերը և այլն: Օրինակ, լեզվաբանությունն ունի մի կողմից ընդհանուր լեզվաբանություն և մասնավոր լեզվաբանություններ (կոնկրետ լեզվաբանություններ), համաժամանակյա լեզվաբանություն և տարածամանակյա լեզվաբանություն, մյուս կողմից՝ կառուցվածքային լեզվաբանություն, հանրալեզվաբանություն (սոցիոլեզվաբանություն), հոգելեզվաբանություն և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրն էլ ունի իր ավելի փոքր ստորաբաժանումները: Այսպես, օրինակ, ամեն մի լեզվի ուսումնասիրություն մասնավոր լեզվաբանություն է. ասենք, հայերենի ուսումնասիրությունը, որ սովորաբար կոչում են հայերենագիտություն անվանումով, հայերենի լեզվաբանություն է, որը, սակայն, հայագիտության ճյուղերից մեկն է: Ստացվում է այնպես, որ նույն հայերենագիտությունը պատկանում է երկու տարբեր գիտահամակարգերի, մի դեպքում՝ լեզվաբանության ամբողջական համակարգին, մյուս դեպքում՝ հայագիտության համակարգին: Այս վերջինի մեջ նա ինքնուրույն ճյուղ է իբրև հայերենի ուսումնասիրություն ընդհանրապես, որ ներառում է ինչպես գրաբարի, միջին հայերենի, ժամանակակից հայերենի, այնպես էլ բարբառների ուսումնասիրությունը, ինչպես դրանցից յուրաքանչյուրի և, առհասարակ, հայերենի պատմական ուսումնասիրությունը, այնպես էլ համաժամանակյա ուսումնասիրությունը և այլն: Այս տարբեր տեսանկյուններով ունենք, մի կողմից, գրաբարի, միջին հայերենի, ժամանակակից հայերենի բնագավառները, իբրև հայերենագիտության բաղկացուցիչ մասեր, մյուս կողմից՝ հայերենի պատմական քերականություն և հայերենի համեմատական քերականություն, սրանցից յուրաքանչյուրն էլ ունի հենչյուևաբանություն, բառագիտություն, ֆեռականություն բաժինները, որոնցից յուրաքանչյուրն էլ, իր հերթին, ունի իր ենթաբաժինները (օր. բառագիտությունը՝ բառապաշար, բառակազմություն, իմաստաբանություն, բառապաշարի զարգացում, տերմինագի-

տություն և այլն, քերականությունը՝ ձևաբանություն և շարահյուսություն և այլն): Այսպիսով մենք լեզվաբանության ընդհանուր համակարգից զալիս ենք դեպի մասնավոր լեզվաբանությունը, տվյալ դեպքում՝ հայերենագիտությունը, որ ունի իր ինքնուրույն համակարգը: Այս համակարգն էլ իր հերթին ստորաբաժանվում է ավելի փոքր համակարգերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր տերմինաբանությունը: Եթե լեզվաբանական տերմինաբանությունը, ամբողջությամբ վերցրած, լեզվաբանության տերմինահամակարգն է, ապա՝ հայերենագիտության տերմինների ամբողջութունը դրա մի մասն է, որ կարող ենք կոչել մանրահամակարգ: Իր հերթին, եթե հայերենագիտության մանրահամակարգը դիտենք իբրև ինքնուրույն համակարգ, ընդհանուր լեզվաբանությունից անկախ, ապա այդ դեպքում կարող ենք համարել տերմինահամակարգ (հայերենագիտության տերմինահամակարգ), որին կստորադասվեն, ասենք, հնչյունաբանությունը, բառագիտությունը, քերականությունը իրենց մանրահամակարգերով և այլն: Տերմինահամակարգի և մանրահամակարգերի տարբերակումը անհրաժեշտ է երկու պատճառով. 1) մանրատերմինահամակարգերը բոլորը միասին ստորակարգվում են տվյալ բնագավառի տերմինահամակարգին, իսկ մանրատերմինահամակարգերի մեջ էլ առավել նեղ ընդգրկում ունեցող մանրահամակարգերը՝ ավելի մեծ ընդգրկումով մանրահամակարգերին, ուստի և այստեղ էլ ստորակարգություն կա տերմինաբանական համակարգերի միջև: 2) Տերմինաբանական տվյալ ստորակարգությունը հատուկ է միայն տվյալ տերմինահամակարգին կամ մանրահամակարգին: Այսպես, օրինակ, բարբառ տերմինը համեմատական քերականության մեջ մի ժամանակ գործածվում էր (այժմ էլ հաճախ գործածվում է) տվյալ լեզվաբանության ճյուղերից կամ ենթաճյուղերից յուրաքանչյուրի մեջ մտնող լեզուների համար (օր. հայերենը համարվում էր հնդեվրոպական լեզվաբանության հնդիրանական ճյուղի իրանական բարբառներից մեկը, այսինքն՝ իրանական խմբի լեզուներից մեկը). իբրև այդպիսին բարբառ տերմինը մտնում է համեմատական քերականության մանրահամակարգի մեջ որպես լեզվաբանաբանական-լեզվաբանական-լեզվախումբ-բարբառ ստորակարգության անդամ, իսկ, օրինակ, հայ բարբառագիտական

տերմինաբանության մեջ՝ հայերեն (հայոց լեզու)-հայերեն բարբառների ճյուղեր-բարբառներ-ենթաբարբառներ կամ խոսվածքներ ստորակարգության անդամ:

Ամփոփելով շարադրվածը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացության. տերմինաբանությանը հատուկ է տերմինահամակարգերի, մանրատերմինահամակարգերի ու տերմինների ստորակարգությունը: Ամեն մի տերմին տվյալ մանրահամա-

կարգի ստորակարգային սանդղակի մի աստիճանի միավոր է: Դրա հետ միասին, ստորակարգության յուրաքանչյուր աստիճանում, բացի տվյալ տերմինահամակարգի ամենաընդհանուր, գերադաս աստիճանից, տերմինը կարող է ճշուղավորվել համադաս տերմինների, որոնք, բոլորը միասին, ստորադասվում են մի այլ տերմինի, բայց առանձին-առանձին միմյանց նկատմամբ հավասարազոր են, համադաս. այսպես, օրինակ, հոլովում-հոլովակալ համակարգ-հոլովաձև տերմինների ստորակարգության մեջ գերադաս անդամն է հոլովում, որին հաջորդաբար ստորակարգվում են մյուսները. հոլովակալ համակարգ-ը ներառում է հոլովման համակարգ և հոլովների համակարգ տերմինները, որոնք երկուսն էլ ստորադասվում են նրան, իսկ միմյանց նկատմամբ համադաս են. իր հերթին հոլովում-ը՝ համադաս լինելով խոնարհում-ին, նրա հետ միասին ստորադասվում է թե՛ում ընդհանուր տերմինին, այս էլ՝ ձևաբանություն տերմինին, որը շարահյուսություն տերմինի հետ ստորադասվում է ֆեռականություն տերմինին և այլն: Այս մանրահամակարգերը կարելի է ներկայացնել ստորակարգության ու համադասության հետևյալ սխեմայով (էջ 333):

Ինչպես տեսնում ենք, տերմինահամակարգի սխեմայում, որի մեջ միայն ձևաբանության համակարգն ենք բերել և այն էլ՝ ոչ լրիվ, ունենք երկու շարքեր՝ ուղղահայաց և հորիզոնական. ուղղահայաց շարքը ներկայացնում է ստորակարգության սանդղակը, հորիզոնականը՝ համադասության շարքը:

Տերմինաբանության, տերմինահամակարգերի և մանրատերմինահամակարգերի ստորակարգության սանդղակի ու համադասության շարքի ըմբռնումը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես տվյալ տերմինահամակարգում կամ մանրատերմինահամակարգում տերմինների և դրանց արտահայտած հասկացությունների միմյանց հետ ունեցած փոխհարաբերությունների բացահայտման, այնպես էլ տերմինաբանության կարգավորման, տերմինների կազմության և այլ խնդիրների տեսության ու գործնական լուծման համար:

գ. Տերմինային համակարգայնություն

Տերմինահամակարգերի ու մանրահամակարգերի մասին ասվածներն ինքնին ցույց են տալիս, որ ոչ միայն իբրև տերմին գործածվող բառերը, այլև, որ ավելի կարևոր է, դրանց արտահայտած հասկացությունները համակարգային բնույթ ունեն: Այդ նույնը ավելի ցայտուն կերպով երևաց տերմինաբանական ստորակարգության մասին խոսելիս. բավական է նայել վերը բերված սխեմային՝ տեսնելու համար, թե ինչպիսի համակարգային բնույթ ունեն ստորակարգության սանդղակն ու համադասության շարքերը: Տերմինաբանության համակարգային բնույթն իր հերթին պայմանավորում է տերմինների ձևական ու իմաստային համակարգայնությունը, որ կոչում ենք տերմինային համակարգայնություն: Այդ համակարգայնությունն արտահայտվում է այն բանով, որ տերմինների արտահայտած բարդ (բաղադրյալ) հասկացությունները կազմված են լինում բոլորի հիմքում ընկած ընդհանուր հասկացության և դա մասնավորող կամ տարբերակող հասկացության միավորումից, դրանց ամբողջությունից: Այսպես, օրինակ, վերը բերված ծագումնաբանական դասակարգության մեջ ունենք լեզվաբնութագրի կամ լեզուների ընտանիք տերմինը, որ նշանակում է տվյալ ընտանիքի մեջ մտնող ցեղակից լեզուների ամբողջությունը: Ստորակարգության սանդղակի մեջ ունենք դրան ստորադասվող լեզվանյուղ, լեզվախումբ, առանձին լեզու (հայերեն, ռուսերեն և այլն) տերմինները. դրանց բոլորի մեկական բաղադրիչը (ընտանիք, ճյուղ, խումբ) դասակարգության տերմիններ են բազմաթիվ գիտությունների մեջ (բուսաբանություն, կենդանաբանություն, տեխնիկա և այլն), և լեզու բաղադրիչն է, որ բոլորը դարձնում է լեզվաբանական տերմին, այսպես ասած՝ մուծում է լեզվաբանական տերմինահամակարգի մեջ: Նույնպես և՛ ձևայնաբանություն, ձևույթ, ձևակ, ձևադ տերմինների մեջ ընդհանուր տերմինային հասկացությունն արտահայտվում է ձև բաղադրիչով, որով և բոլորը մտնում են ձևույթաբանական մանրատերմինահամակարգի մեջ. մարզաձև, մարզադպրոց, մարզադաշտ, մարզադաշտ, մարզահրապարակ և այլ բազմաթիվ տերմինների մեջ մարզ- հիմնական բաղադրիչն է պատկանում բո-

լորին ընդհանուր հասկացութիւնը, որը մասնավորում է ձև, դպրոց, դանլիճ, դաշտ, նրապարակ ոչ մարզական տերմինահամակարգի բառերով և մուծվում մարզական տերմինահամակարգի մեջ: Այս կարգի բաղադրյալ տերմինների մեջ, որոնք ազատորեն կարող են փոխարինվել բառակապակցութիւններով (օր. լեզուների (կամ լեզվական) ճյուղ, լեզուների (կամ լեզվական) խումբ, մարզական ձև, մարզական դպրոց և այլն), տերմինային ընդհանուր համակարգը կամ մանրահամակարգն ստեղծվում է ոչ տվյալ բնագավառի բառերի (ոչ տերմին, տերմինային բառ կամ ընդհանուր տերմին) և մասնավորող, տվյալ համակարգին հատկացնող որոշիչի կամ հատկացուցչի կապակցութեամբ կամ բարդութեամբ (հմմտ. լեզվական և լեզվ-, մարզական և մարզ-): Տերմինային համակարգայնութիւնը հենց այդ միասնականացնող, տվյալ տերմինահամակարգի կամ մանրահամակարգի ստորակարգային սանդղակի և համադասական շարքի մեջ մուծող բաղադրիչների (լեզվ-, մարզ-) կամ որոշիչների ու հատկացուցիչների (լեզվական, լեզուների, մարզական) միասնականութիւնն ու միատիպութիւնն է: Նույնպիսի միասնականութիւնն ու միատիպութիւնն են ունենում նաև լրացյալի դերում հանդես եկող բաղադրիչները կամ բառակապակցութիւնները, ինչպես՝ բոֆարօր, բկարօր, մաշկարօր, քաղաճբարօր, լյարդարօր (լերդարօր) և այլն, որոնց մեջ ընդհանուր բաղադրիչը՝ բօր «բորբոքում» բոլորի համար ընդհանուր, բայց յուրաքանչյուրի մեջ մասնավորվող բաղադրիչն է՝ լրացյալի դերով: Վերջապես, տերմինների մի զգալի մասը կազմվում է ածանցումների միջոցով, և այս դեպքում էլ յուրաքանչյուր տերմինահամակարգ ու դրա մանրահամակարգերն ունենում են ածանցական իմաստներն արտահայտող բաղադրիչների (ածանցների, բառակազմական-քերականական ածանցների և այլնի) համակարգը, ըստ որում, այդ համակարգում էլ սկզբունքը դարձյալ նույնն է. միևնույն ածանցական իմաստն արտահայտել մեկ (առանձին դեպքերում՝ մի քանի համանիշ) ածանցով: Այսպես, օրինակ, լեզվի կառուցվածքային մակարդակների միավորների համար հայ լեզվաբանական տերմինահամակարգում կենսունակ ածանց է -ույթ (հնչույթ, ձևույթ, բառույթ, շարույթ, շարահյուսույթ, իմաս-

տույթ, ներույթ, գերհնչույթ, ենթահնչույթ և այլն), տեխնիկական տերմինահամակարգում շատ գործածական են և տերմինների ամբողջ մանրահամակարգեր են կազմում ներ- նախա- ածանցը (ներտաշել, ներսղոցել, ներփորել, ներհատել, ներշարել և այլն), -ակ վերջածանցը (դրակ, սեղմակ, սոնակ, սեվեռակ, սողնակ, դարձակ, բարձակ և այլն), -իչ վերջածանցը (շարժիչ, փոխանցիչ, տվիչ, ջերմափոխանակիչ, ամբարձիչ, օդափոխիչ, հովհարիչ, ջեռուցիչ, հաշվիչ և այլն): Հիմնական հասկացութիւններն արտահայտող բաղադրիչների (արմատ կամ բառ) և ածանցական իմաստների արտահայտման այս միասնութիւնն ու համակարգայնութիւնն ապահովում են տերմինահամակարգերի ու դրանց մանրահամակարգերի համակարգայնութիւնը, իսկ սա էլ, իր հերթին՝ տերմիններով արտահայտվող հասկացութիւնների համակարգայնութիւնը:

Է. Տերմինակառուցվածք և տերմինագործածություն

Տերմինակառուցվածք ստեղծվում ենք տերմինների բառակազմական կառուցվածքն իր բոլոր կողմերով: Այստեղ, բնականաբար, առաջին հերթին մենք գործ ունենք տերմինների, որպես բառերի, ըստ կազմութեան դասակարգման հետ, որի համաձայն կունենանք, ինչպես առհասարակ բառերի ըստ կազմութեան դասակարգման մեջ, պարզ (օր. շեշտ, վանկ, տառ, բառ, կապ, սիրտ, թոք, լյարդ, ոսկր, ուս, մեքենա, դուր և այլն) և բաղադրյալ բառեր, իրենց զանազան տեսակներով (հմմտ. բառապաշար, մեքենամաս, ուսոսկր, թոքաբորբ, պալարապտուղ, կիսաթուփ.— ձևաբանութիւն, ջերմափոխանակութիւն, թվակազմութիւն, երեսապատում, կենդանածնութիւն.— հնչույթ, դրակ, մակալեզու, շարժիչ, սեղմակ, մխոց և այլն): Ինչպես բառապաշարի մեջ, ընդհանուր առմամբ, այնպես էլ տերմինաբանութեան մեջ պարզ բառերը իրենց քանակով համեմատաբար շատ քիչ են, բայց դրանք՝ տերմինահամակարգերի հիմնական հասկացութիւններն արտահայտող տերմիններ լինելով, տվյալ լեզվի տերմինակազմութեան ընձեռած միջոցներով բաղադրյալ բառ-տերմիններ կազմելու և մանրատերմինահամակարգեր ստեղ-

ծելու անսահմանափակ հնարավորություններ են տալիս (համտ. օրինակ, բայ.— բայածէ, բայիմաստ, բայակազմ, բայակերտ, բայասեռ, բայաժամանակ և այլն): Ըստ կազմութեան այս բաժանումը, սակայն, որքան էլ կարևոր բառակազմութեան տեսակետից ընդհանրապես, տերմինների, որպէս բառերի ու բառակապակցությունների, կազմութեան համար առանձին նորություն չի տալիս և չի բացահայտում տերմինակազմութեան ուրույն օրինաչափությունները: Տերմինների կազմութեան ու կառուցվածքի տեսակետից առավել կարևոր բնութագիրը, մեր կարծիքով, միանդամ և բազմանդամ հակադրությունն է: Տերմինների ամբողջ բազմությունը կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ բառ-տերմիններ և բառակապակցություն տերմիններ. բառ-տերմիններ են այն բոլոր տերմինները, որոնք, անկախ իրենց կազմությունից, մեկ բառ են ներկայացնում (օր. բայ, հնչույթ, բառապաշար, ձևակազմություն և այլն). բառակապակցություն-տերմիններ են երկու կամ ավելի բառերի կապակցությամբ կազմված բաղադրյալ տերմինները (օր. խոսքի մաս, գոյական անուն, գործիական հոլով, բարդ բառ, աշխատանքի հասարակական բաժանում և այլն): Մեր հետազոտվելությունները դյուրացնելու նպատակով բառ-տերմինները կանվանենք միանդամ տերմիններ, իսկ բառակապակցություն-տերմինները՝ բազմանդամ տերմիններ: Միանդամ տերմինների բառակազմական ու կառուցվածքային վերլուծությամբ չենք զբաղվի. ամեն մի լեզվի բառակազմության միջոցներն ընդհանուր են և՛ տերմինների, և՛ ոչ տերմինների համար, ուստի և միանդամ տերմինների բառակազմական կաղապարներն ընդգրկվում են առհասարակ բառակազմության ընդհանուր համակարգի մեջ: Ասենք միայն, որ իբրև ընդհանուր կանոն, միանդամ տերմինները հիմք են հանդիսանում բազմանդամ տերմինների կազմութեան համար և մեծ մասամբ դառնում են գրանց հիմնական անդամը:

Բազմանդամ տերմինները կարող են բաղկացած լինել երկու, երեք (չորս, հինգ և այլն) բառերից և համապատասխանաբար, ըստ անհրաժեշտության, կարող են կոչվել երկանդամ տերմին, եռանդամ տերմին և այլն: Որպեսզի մեր վերլուծություններն ավելի պարզ տեսք ստանան, սկսենք երկ-

անդամ տերմիններից: Գոյական անուն, ածական անուն, թրվական անուն, դերանուն համադասական շարքի մեջ ունենք մեկ միանդամ տերմին (դերանուն) և երեք երկանդամ տերմին: Այս երեք տերմիններն էլ երկուական բառերի կապակցություններ են, երեքն էլ որոշիչ-որոշյալ բառակապակցություն: Նույնպիսի երկուական բառերի կապակցություններ են լեզուների ցեղակցություն, նախադասության անդամներ, բույսերի բնտանիք տերմինները, որոնց մեջ ունենք հատկացուցիչ-հատկացյալ բառակապակցությունը: Ինչպիսի երկանդամ տերմին էլ վերցնելու լինենք, կտեսնենք, որ նա կամ որոշիչ-որոշյալ կամ հատկացուցիչ-հատկացյալ բառակապակցություն է, որի միավորումով կամ ընդհանրացումով կարող ենք ասել՝ ամեն մի երկանդամ տերմին լրացյալ-լրացում բառակապակցություն է: Նույն բանը մենք կարող ենք ասել նաև եռանդամ (քառանդամ, հնգանդամ և այլն) տերմինների մասին. իրոք, հասարակ գոյական անուն, հատուկ գոյական անուն, ֆանակական թվական անուն, դասական թվական անուն և այլն եռանդամ տերմիններ են, որոնց ավելացած անդամները լրացումներ են գոյական անուն, թվական անուն երկանդամ տերմինների համար: Ելնելով այն բանից, որ երկանդամ, եռանդամ (քառանդամ և այլն) տերմինները միանդամ տերմինների հաջորդական ընդարձակումը կամ ծավալումն են լրացական բառի կապակցությամբ, մենք կարող ենք տերմինային ամեն մի բառակապակցություն կոչել ծավալում ընդհանուր անվանումով. գոյական անուն, ածական անուն, թվական անուն երկանդամ տերմինները անուն միանդամ տերմինի ծավալումներն են, հասարակ գոյական անուն, հատուկ գոյական անուն եռանդամ տերմինները՝ գոյական անուն երկանդամ տերմինի ծավալումը և այլն:

Համեմատելով անուն տերմինի երկանդամ և եռանդամ ծավալումները միմյանց հետ, տեսնում ենք, որ բոլոր դեպքերում էլ ունենք լրացում-լրացյալ հարաբերություն, անկախ այն բանից, թե ծավալվող տերմինը միանդամ է, թե՞ երկանդամ (եռանդամ, քառանդամ և այլն). օրինակ՝ գոյական անուն երկանդամ տերմինը անուն լրացյալի և գոյական լրացման կապակցությունն է, հասարակ գոյական անուն եռանդամ տերմինը՝ գոյական անուն լրացյալի և հասարակ լր-

րացման կապակցութիւնը, շնչավոր հասարակ գոյական անուն քառանդամ տերմինը՝ հասարակ գոյական անուն լրաց-
յալի և շնչավոր լրացման կապակցութիւնը, անձնանիշ շըն-
չավոր հասարակ գոյական անուն հնգանդամ տերմինը՝ անձ-
նանիշ լրացման և շնչավոր հասարակ գոյական անուն լրաց-
յալի և այլն: Սա նշանակում է, թե ամեն մի հաջորդական
ծավալման մեջ մենք կարող ենք գտնել տերմին կազմող եր-
կու բաղադրիչ՝ ծավալվող տերմին, որ լրացյալն է, և ծավա-
լող տերմին, որ լրացումն է: Եթե վերցնենք գոյական անուն,
ածական անուն, թվական անուն երկանդամ տերմինները, ա-
պա կտեսնենք, որ նրանց մեջ ունենք ծավալվող անուն տեր-
մինը և գոյական, ածական, թվական ծավալող բաղադրիչ-
ները: Քանի որ այս երեք երկանդամ տերմինների մեջ անու-
նը հիմնական տերմինն է, որից կազմվում են դրան ստորա-
դասվող, բայց միմյանց նկատմամբ համադաս երկանդամ
տերմինները, ապա դա կկոչենք միջուկային տերմին կամ
տերմինի միջուկ, իսկ գոյական, ածական, թվական լրացում-
ները, որոնք մասնավորում են անուն ավելի ընդհանուր հաս-
կացութիւնը, կկոչենք ծավալիչներ: Բերված երկանդամ, եռ-
անդամ, քառանդամ, հնգանդամ հաջորդական ծավալումների
մեջ առաջինում (գոյական անուն) անուն-ը միջուկային տեր-
մինն է, գոյական-ը՝ ծավալիչ, հաջորդում միջուկայինն է գո-
յական անուն, ծավալիչը՝ հասարակ, և այդպես մինչև վերջ:
Եթե այս մոտեցումով դիտենք բերված հինգ տերմինները՝
անուն, գոյական անուն, հասարակ գոյական անուն, շնչավոր
հասարակ գոյական անուն, անձնանիշ շնչավոր հասարակ գո-
յական անուն, ապա կտեսնենք, որ դրանք կազմում են ստո-
րակարգային սանդղակ, մինչդեռ, օրինակ, գոյական անուն,
ածական անուն, թվական անուն տերմինները՝ համադասա-
կան շարք, որ, սակայն, ստորադասվում է անուն-ին: Համե-
մատելով այս երկու կարգի ծավալումները (ստորակարգային
սանդղակ և համադասական շարք), տեսնում ենք, որ ստորա-
կարգային սանդղակի մեջ ամեն մի աստիճանը մի նոր ծա-
վալում է, մինչդեռ համադասական շարքի մեջ՝ նույն ծավա-
լումը, բայց տարբեր ծավալիչներով (գոյական, ածական,
թվական), ըստ որում դրանք համասեռ ծավալիչներ են, ո-
րովհետև միմյանց նկատմամբ համադաս տերմիններ են կազ-

մում և ցույց են տալիս առարկաների (երևույթների և այլնի)
դասակարգում, տեսակավորում, խմբավորում և այլն միև-
նույն մակարդակի կամ աստիճանի վրա: Այդ բանը նկատի
ունենալով՝ կարող ենք ասել. տերմինի յուրաքանչյուր հա-
ջորդական ծավալում կազմում է ստորակարգային սանդղակի
մի աստիճանը, իսկ միևնույն կարգի ծավալման համասեռ
ծավալիչների փոխարինումով կազմվող բազմանդամները ըս-
տեղծում են համադասական շարք: Ըստ այսմ՝ անուն, գոյա-
կան անուն, հասարակ գոյական անուն, շնչավոր հասարակ
գոյական անուն, անձնանիշ շնչավոր հասարակ գոյական ա-
նուն տերմիններից առաջինի շորս հաջորդական ծավալում-
ներից յուրաքանչյուրը ստորակարգային սանդղակի մեկ հա-
ջորդական ստորակարգ աստիճանն է, մինչդեռ նույն անուն
տերմինից գոյական, ածական, թվական համասեռ ծավալիչ-
ներով կազմված գոյական անուն, ածական անուն, թվական
անուն ծավալումները՝ ստորակարգային սանդղակի միևնույն
աստիճանի համադասական շարքը: Պարտադիր չէ, իհարկե,
որ ստորակարգային սանդղակի առաջին աստիճանը անպայ-
ման միանդամ լինի. նա կարող է նաև բազմանդամ (երկ-
անդամ, եռանդամ և այլն) լինել. օրինակ՝ աշխատանքի բա-
ժանում տերմինը բազմանդամ է. նա առաջին (գերադաս)
աստիճանն է աշխատանքի բնական բաժանում և աշխատան-
քի հասարակական բաժանում համադասական շարքի հա-
մար, որ կազմում է ստորադասական սանդղակի երկրորդ
աստիճանը: Ծավալիչները կարող են լինել թե՛ տերմին, թե՛
տերմինային բառ և թե՛ ոչ տերմին. օրինակ՝ գոյական անուն,
ածական անուն բազմանդամների գոյական, ածական ծավա-
լիչները տերմիններ են, մինչդեռ հասարակ գոյական անուն,
հարաբերական ածական անուն բազմանդամների ծավալիչ-
ները (հասարակ, հարաբերական) տերմիններ չեն: Ինչպես
միջուկային տերմինները, այնպես էլ ծավալիչները կարող
են լինել թե՛ միանդամ և թե՛ բազմանդամ. օրինակ՝ ներկա
ժամանակ և սահմանական եղանակ բազմանդամների մեջ
ծավալիչները (ներկա, սահմանական) միանդամ են, իսկ
սահմանական եղանակի ներկա ժամանակ ծավալման մեջ և՛
միջուկային տերմինը, և՛ ծավալիչը (սահմանական եղանակ)
բազմանդամ տերմիններ են:

Ամփոփելով շարադրվածը՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացության. ամեն մի բազմանդամ (երկանդամ, եռանդամ և այլն) տերմին կառուցվածքային տեսակետից բաղկացած է երկու բաղադրիչից՝ միջուկային տերմինից (միջուկից) և ծավալիչից: Ծավալիչները երկու տեսակ են լինում՝ համասեռ և ստորակարգային: Համասեռ ծավալիչները փոխարինում են միմյանց՝ կապակցվելով միևնույն միջուկի հետ և կազմելով ստորակարգային սանդղակի միևնույն աստիճանի համադասական շարք, ինչպես՝ գոյական անուն, ածական անուն, քվական անուն և այլն: Ստորակարգային ծավալիչները շեն փոխարինում իրար, այլ հաջորդական ծավալումներ են կազմում՝ ստեղծելով ստորակարգային սանդղակի նորանոր աստիճաններ, մինչև ամենաստորինը, ինչպես՝ գոյական անուն, հասարակ գոյական անուն, շեշավոր հասարակ գոյական անուն, անձնանիշ շեշավոր հասարակ գոյական անուն և այլն: Բազմանդամ տերմինների ինչպես միջուկը, այնպես էլ ծավալիչները կարող են լինել և՛ միանդամ, և՛ բազմանդամ, սակայն միշտ էլ բազմանդամ տերմինը կառուցվածքային տեսակետից բաղկացած է երկու բաղադրիչներից՝ ծավալիչից և միջուկից: Սրանից ելնելով՝ կարող ենք ընդունել, որ ամեն մի ծավալում, անկախ նրա կազմած բազմանդամի պարունակած բառերի քանակից, երկրադարձ է. օրինակ՝ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակ բազմանդամն ունի չորս բառ, բայց, չնայած դրան, դարձյալ երկրադարձ ծավալում է, քանի որ նրա միջուկն է ներկա ժամանակ, իսկ ծավալիչը՝ սահմանական եղանակի. նույնպես և՛ աշխատանքի հասարակական բաժանում բազմանդամն ունի երեք բառ, բայց դարձյալ երկրադարձ է, որովհետև ծավալման միջուկն է աշխատանքի բաժանում բազմանդամ տերմինը:

Մինչև այժմ բազմանդամ տերմինները մենք բերում ենք լրիվ կազմով, այսպես ասած՝ տիպային ձևով, ինչպես որ դրանք պետք է լինեն տերմինարաններում և զանազան կարգի բառարաններում: Սակայն իրականում, առօրեական գործածության մեջ թե՛ բանավոր խոսքում և թե՛ գրավորում դրանք գործածվում են զանազան կրճատումներով ու ամփոփումներով. այսպես՝ գոյական անուն-ը դառնում է պարզապես գոյական, հասարակ գոյական անուն-ը՝ հասարակ գո-

յական, բայի կրավորական սեռ-ը՝ կրավորական սեռ կամ պարզապես՝ կրավորական և այլն: Բազմանդամների կրճատումները հայերենում ունեն տարբեր տեսակներ, որոնցից ամենասովորականներն ու կենսունակներն են հետևյալները:

1) Փոխանունական կրճատում, երբ բազմանդամի ածական ծավալիչը փոխանունաբար արտահայտում է նաև միջուկային տերմինի իմաստը, օրինակ՝ բաղդատական աստիճան-ը դառնում է բաղդատական (հմտ. բաղդատականը կազմվում է...), կրավորական սեռ-ը՝ կրավորական և այլն: Դրա հետևանքով փոխանուն ծավալիչը ժամանակի ընթացքում կարող է վերածվել գոյականի և, համապատասխանաբար, բազմանդամ տերմինը դառնալ միանդամ. օրինակ՝ գոյական անուն, ածական անուն, քվական անուն բազմանդամների ծավալիչները՝ գոյական, ածական, քվական, արդեն վերածվել են գոյականների և գործածվում են նախնական բազմանդամների փոխարեն. գոյական անուն, ածական անուն, քվական անուն բազմանդամներն այժմ շատ սակավ են գործածվում և այն էլ՝ ավանդության ուժով:

2) Բաղադրական ամփոփում, երբ երկանդամ (հաճախ նաև եռանդամ) բազմանդամի ծավալիչից ու միջուկից կազմվում է բարդ (բարդածանցավոր) բառ, ինչպես՝ լեզուների (կամ լեզվական) ընտանիք—լեզվաընտանիք, բայի (կամ բայական) սեռ—բայասեռ, թոքերի բորբոքում—թոքաբորբ, արտադրական հարաբերություններ—արտադրահարաբերություններ, արտադրության միջոցներ—արտադրամիջոցներ և այլն: Բաղադրական ամփոփման կարող է ենթարկվել ինչպես երկանդամ (եռանդամ) տերմինը, այնպես էլ բազմանդամների որևէ բաղադրիչը (ծավալիչը կամ միջուկը). օրինակ՝ ունենք անձ ցույց տվող գոյական—անձնանիշ գոյական, պատճառական (սեռի) ձևով ներգործական սեռի բայ—պատճառականաձև ներգործական սեռի բայ, որը իր հերթին կարող է դառնալ, ասենք, պատճառականաձև ներգործասեռ բայ և այլն: Բերված օրինակներից առաջինում միջուկը (գոյական) արդեն փոխանունությամբ ստացված միանդամ տերմին է, իսկ անձ ցույց տվող ծավալիչը՝ բառակապակցություն, որ փոխարինվել է անձնանիշ նույնիմաստ բարդությամբ. այդպես և՛ պատ-

ճառականի ձև ունեցող կամ պատճառականի ձևով-ը՝ պատ-
ճառականաձև և այլն:

Բաղադրական ամփոփման տարածված և խիստ կենսու-
նակ տեսակներից մեկն է հատվածական բաղադրությունը,
ինչպես՝ բանջարաբուծական և պտղաբուծական սովխոզ—
բանջարապտղաբուծական սովխոզ, նյութական և տեխնիկա-
կան բազա— նյութատեխնիկական բազա, գիտական և տեխ-
նիկական հեղափոխություն— գիտատեխնիկական հեղափո-
խություն և այլն:

Բազմանդամ տերմինների բաղադրական ամփոփումը հա-
յերենի տերմինազգումության ու տերմինագործածության ա-
ռավել կենսունակ ու խնայողական միջոցներից մեկն է, ըստ
որում ժամանակակից հայերենի բառակազմական միջոցների
ու եղանակների արտակարգ հարստությունն ու ճկունությունը
հնարավորություն են տալիս գրեթե ամեն մի երկանդամ (նաև
եռանդամ) տերմին վերածել համապատասխան բարդության:

Ի տարբերություն փոխանունական կրճատման, որը խոս-
քային իրողություն լինելով, կառուցվածքի մակարդակում ամ-
բանալու համար զգալի պատմական գործառություն և համե-
մատաբար երկար ժամանակ է պահանջում, բաղադրական
ամփոփումը, եթե բացառիկ (անհատական) իրողություն չէ,
անմիջապես անցնում է կառուցվածքի մակարդակին՝ փոխա-
րինելով բազմանդամի միջուկին կամ ծավալիչին, որով և
բազմանդամ տերմինի կառուցվածքն է փոխվում: Այս տեսա-
կետից ևս բաղադրական ամփոփումը կենսունակ և արդյու-
նավետ միջոցներից մեկն է տերմինաշինության մեջ:

3) Խոսքային սղում, երբ բազմանդամ տերմինի մեկ կամ
մի քանի բառեր սղվում, բաց են թողնվում՝ տվյալ տերմինա-
համակարգին հատուկ խոսքի մեջ պահված անդամի ինքնին
հասկանալիության շնորհիվ: Ամեն մի բնագավառ, ինչպես
ասել ենք, ունի իր տերմինահամակարգը և, հասկանալի է, որ
տվյալ համակարգի տերմինները գործածվում են առաջին
հերթին հենց այդ բնագավառին վերաբերող բանավոր կամ
գրավոր խոսքում: Սա ինքնին ստեղծում է խոսքային այնպի-
սի իրադրություն կամ համակցություն, որի մեջ տվյալ բազ-
մանդամի անդամներից մեկը կամ մի քանիսը կարող են բաց
թողնվել: օրինակ՝ հենց մեր նախորդ շարադրանքի մեջ բազ-

մաթիվ անգամներ գործածել ենք բազմանդամ բառը՝ բազ-
մանդամ տերմիններ-ի փոխարեն, որովհետև շարադրանքից
արդեն հայտնի է, որ այստեղ խոսքային փոխանունությունը
բազմանդամ-ը նշանակում է բազմանդամ տերմին: Այս շա-
րադրանքից դուրս, այլ բովանդակությամբ խոսքերում այդ-
պիսի փոխանունությունը կհանգեցնի շփոթության, այսինքն՝
կարող էր չհասկացվել, թե դա սովորական, ոչ տերմինային
գործածությունն է (օր. բազմանդամ ընտանիք՝ կոլեկտիվ),
մաթեմատիկական տերմինը, թե լեզվաբանական բազման-
դամ տերմինի սղված ձևը: Այդպես և՛ ընտանիք բառը համ-
ընդհանուր տերմին է. լեզվաբանական տերմինահամակարգի
մեջ նա մտնում է լեզվական ընտանիք կամ լեզուների ընտա-
նիք ծավալումներով, որոնց բաղադրական ամփոփումն է լեզ-
վաբանականի բարդությունը: Դրան համապատասխան, լեզու-
ների ծագումնաբանական դասակարգման անվանակարգու-
թյան մեջ ունենք հնդեվրոպական լեզուների ընտանիք կամ
լեզուների հնդեվրոպական ընտանիք, սեմական լեզուների ըն-
տանիք կամ լեզուների սեմական ընտանիք և այլն: Այդ բազ-
մանդամների մեջ ընտանիք համընդհանուր տերմինը լեզվա-
բանական տերմինահամակարգի անդամ դարձնողը լեզու բա-
ռըն է (լեզուների ընտանիք, լեզվական ընտանիք կամ լեզ-
վաբանականիք). բայց լեզվաբանական խոսքի մեջ, առավել ևս
համեմատական քերականության մեջ, խոսքը ինքնին արդեն
վերաբերում է լեզուներին կամ մասնավորապես՝ լեզուների
ծագումնաբանական դասակարգությանը, ուստի և ընտանիք
բառը արդեն ներմուծվում է լեզվաբանական տերմինագոր-
ծածության մեջ խոսքային իրադրությամբ կամ խոսքային
համակցություններով, որի հետևանքով էլ մենք կարող ենք
բաց թողնել, սղել բազմանդամի այն բաղադրիչը (լեզու), որ
նույն դերն է կատարում, այսինքն՝ ընդհանուր տերմինը մաս-
նավորում ու մուծում է տվյալ տերմինահամակարգի մեջ. դը-
րանով մենք հնդեվրոպական լեզուների ընտանիք կամ հնդեվ-
րոպական լեզվաբանականի բազմանդամները կարող ենք դարձ-
նել հնդեվրոպական ընտանիք, բայց շարադրանքի մեջ, քա-
նի որ գիտենք արդեն, որ հնդեվրոպական ծավալիչը բազման-

դամ է կազմում ընտանիք կամ լեզվարճաճանիք միջուկի հետ, կարող ենք սղել նաև այդ միջուկները և փոխանունաբար ասել, օրինակ, հնդեվրոպականը բաժանվում է 12 լեզվաճյուղի, իսկ լեզվաճյուղ-ից էլ բաց թողնելով դարձյալ լեզու-ն՝ հնդեվրոպականը բաժանվում է 12 ճյուղի: Բազմանդամ տերմինների խոսքային սղումը լինում է երեք տեսակ. ա) փոխանունական սղում, երբ սղվում է միջուկը և ծավալիչը փոխանունաբար ներառում է նաև միջուկի իմաստը (օր. գոյականները լինում են երկու տեսակ՝ հասարակ և հատուկ, որի մեջ հասարակ-ը նշանակում է հասարակ գոյական (անուն), հատուկ-ը՝ հատուկ գոյական (անուն) և այլն), բ) բացարձակ սղում, երբ սղվում է տերմինի մասնավորող, տվյալ համակարգի մեջ մուծող բաղադրիչը, քանի որ խոսքը ինքնին արդեն այդ դերը կատարում է (օր. հնդեվրոպական ընտանիք, փոխանակ՝ հնդեվրոպական լեզուների ընտանիք կամ հնդեվրոպական լեզվարճաճանիք, գ) հարաբերական սղում, երբ մեկ անգամ արդեն գործածված բազմանդամ տերմինի ծավալիչը խոսքի շարունակության մեջ փոխարինվում է հարաբերյալի դեր կատարող որևէ բառով, ինչպես՝ լեզվարճաճանիքներից մեկն է հնդեվրոպականը: ... Այդ ընտանիքը բաժանվում է 12 լեզվաճյուղի: ... Այստեղ հնդեվրոպական-ը փոխարինվել է այդ դերանունով. կարելի էր փոխարինել նաև հիշյալ, այս, հիշատակված, ճշված և նման բառերով, ինչպես և՛ պարզապես կարելի էր գրել. այն (կամ նա) բաժանվում է 12 ճյուղի, որի մեջ ամբողջ տերմինը փոխարինված կլինեն ցուցական դերանունով:

Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր սղումներն էլ պայմանավորված են խոսքով. խոսքն է, որ ստեղծում է համապատասխան պայմաններ՝ տարբեր կարգի սղումների համար, ինչպես և՛ սղումների անհրաժեշտություն: Իսկ այդ սղումներն իրոք չափազանց անհրաժեշտ են ու կարևոր տերմինագործածության համար՝ առանձնապես մասնագիտական խոսքի մեջ: Առանց այդ սղումների մենք ստիպված կլինեինք շարունակ կրկնել բազմանդամ տերմինները, որով մասնագիտական խոսքը կծանրաբեռնվեր ու կխճողվեր անհարկի կրկնություններով ու ավելորդություններով:

ը. Տերմինային բազմիմաստություն, համանունություն և համանիշություն

Բազմիմաստությունը բառային իմաստների զարգացման անխուսափելի հետևանքն է և իմաստափոխության առավել ընդհանրական օրինաչափությունը: Հասկանալի է, որ այդ օրինաչափությունը չի կարող չգործել նաև տերմինաբանության մեջ, քանի որ տերմիններն էլ բառեր են: Սակայն, ի տարբերություն սովորական, ոչ տերմինային բազմիմաստության, տերմինների բազմիմաստությունը յուրահատուկ դերասերումներ ունի, որ և թելադրում է տերմինագիտական տեսակետից բազմիմաստությունը տարբեր տեսակների բաժանել և այդ տարբեր տեսակներն էլ տարբեր գնահատության արժանացել: Որպեսզի տերմինային բազմիմաստության և սովորական, ընդհանուր բնույթի բառային բազմիմաստության տարբերությունը պարզ դառնա, դիմենք հետևյալ երկու բառերի իմաստների վերլուծության:

Առաքկա.— ունի հետևյալ նշանակությունները. 1. զգայաբար ընկալվող ամեն մի նյութական բան, որ դիտվում է որպես ինքնին գոյություն ունեցող իր, 2. այս կամ այն կարիքին ծառայող իր՝ արտադրանք (օր. կենցաղային առարկաներ), 3. քննարկման՝ ուսումնասիրության՝ միտքն զբաղեցնող խնդիր՝ նյութ (օր. հետազոտության առարկա), 4. որևէ գործողության՝ արարքի՝ խոսակցության պատճառը՝ նյութը (օր. վեճի առարկա), 5. (ուս.) ուսուցման մի առանձին ճյուղ կազմող գիտելիքների ամբողջությունը, գիտակարգ (օր. դասական դրաման առարկաներ), 6. (լեզվբ.) իբրև ինքնագոյություն ընդունվող՝ դիտվող երևույթ, իր, հատկանիշ և այլն, 7. (իրավբ.) ինչ որ կարող է իրավունքի՝ դատի նյութ լինել:— Այս յոթ նշանակություններից վերջին երեքը տերմինային են և պատկանում են ուսումնական, լեզվաբանական ու իրավաբանական տերմինահամակարգերին, նախորդ շորսը՝ սովորական բառային նշանակություններ են:

Լուսավոր.— ունի հետևյալ նշանակությունները. 1. լույս արձակող, լույս տվող, 2. լուսավորված, լույսով ողողված, 3. վրան կամ մեջը լույսի ցուլք(եր) ընկած (օր. լեռան լուսավոր կող), 4. զարգացած, գիտելիքներով հարուստ ու կիրթ, ուս-

յալ, 5. առաջագեմ, առաջադիմական հայացքների տեր, 6. դրական, լավ, գովելի, 7. ուրախալի, երջանիկ, փափագելի (օր. լուսավոր ապագա), 8. դուրեկան, գեղեցիկ, հմայիչ (օր. լուսավոր ժպիտ), 9. շատ սպիտակ, լույսի նման (օր. լուսավոր զգեստ) և այլն:

Եթե ուշադրություն դարձնենք այս երկու բառերի ոչ տերմինային նշանակություններին, ապա կտեսնենք, որ դրանք մեծ մասամբ զանազան փոխաբերություններով առաջացած նշանակություններ են: Դրանց հակառակ, տերմինային տարբեր նշանակությունները (օր. առաքիլա բառի 5, 6, 7-րդ նշանակությունները) ըստ էության նույն հասկացությունն են արտահայտում՝ տվյալ բնագավառի մասնավորումով: Հիշենք դարձյալ խոռոչ բառը, որի առաջին և ընդհանուր նշանակությունն է «ոչ միջանցուկ բացվածք՝ փոսորակ որևէ բանի մեջ». այդ նույն իմաստը մասնավորվելով՝ դառնում է. կազմախոսական՝ 2. մարմնի որևէ մասի փոս ընկած տեղ, որի մեջ գտնվում է մի այլ գործարան (օր. աչքի խոռոչ), 3. դատարկ կամ լցված տարածություն կենդանի օրգանիզմի մեջ, որ սահմանազատվում է մարմնի պատերի ներքին մակերեսով (օր. կրծքի խոռոչ), 4. բժշկական և երկրաբանական՝ «որևէ մարմնի մեջ քայքայումից առաջացած դատարկություն (օր. թոքերի խոռոչներ, ատամի խոռոչ, լեռնապարի խոռոչ). այս շորս նշանակություններն էլ ըստ էության նույն ընդհանուր հասկացությունն են արտահայտում (փոսորակ որևէ բանի մեջ), բայց յուրաքանչյուրը մասնավորվել է և ստացել որևէ տերմինային հատկանիշով բնութագրվող («քայքայումից առաջացած», «ներքին պատերի մակերեսով սահմանազատվող» և այլն) տարբերակված հասկացություն: Սակայն այս բառի նշանակությունները մի այլ բան էլ են ցույց տալիս. այն դեպքում, երբ 3-րդ և 4-րդ նշանակությունները գիտության (տեխնիկայի և այլնի) տարբեր տերմինահամակարգերի են պատկանում, 2-րդ և 3-րդ նշանակությունները պատկանում են միևնույն տերմինահամակարգին (երկուսն էլ կազմախոսական նշանակություններ են): Ասվածներից ելնելով՝ մենք կարող ենք ընդհանրապես բառային բազմիմաստությունից առանձնացնել տերմինային բազմիմաստությունը և բնորոշել այն որպես միևնույն բառ-տերմինի տերմինային տար-

բեր նշանակությունների ամբողջություն: Տերմինային բազմիմաստությունն էլ, իր հերթին, կբաժանենք երկու կարգի՝ արտահամակարգային և ներհամակարգային: Արտահամակարգային է միևնույն բառ-տերմինի այնպիսի բազմիմաստությունը, որի դեպքում նրա տարբեր տերմինային նշանակություններից յուրաքանչյուրը մի այլ տերմինահամակարգի է պատկանում. օրինակ՝ թև բառի առաջին և երկրորդ (ինքնաթիռի քաշող մակերեսներից մեկը) նշանակությունները տարբեր տերմինահամակարգերի են պատկանում, առաջին նշանակությունը՝ կենդանաբանության, իսկ երկրորդը՝ տեխնիկային և մեխանիկային, ուստի և դա արտահամակարգային բազմիմաստություն է: Այդպիսիք են նաև՝ սեռ (ընդհանուր գիտական՝ «տեսակ», կենսաբանական՝ «բազմացման հետ ուղղակի կամ անուղղակի կապ ունեցող և օրգանիզմների մեծագույն մասի արական և իգական առանձնյակների տարբերման հիմք հանդիսացող հատկանիշների ամբողջությունը», տրամաբանական՝ «առավել ընդհանուր հասկացություն, որ իր մեջ բովանդակում է մի շարք ավելի փոքր՝ դասային հասկացություններ», լեզվաբանական՝ «քերականական սեռ», գրականագիտական՝ «ժանր», և այլն), խոռոչ (կազմախոսական, բժշկական-երկրաբանական, ֆիզիկական՝ «անշարժ դրական իոն, էլեկտրոն կորցրած ատոմ» և այլն), կուրս (ընդհանուր գիտական՝ «ընթացքի՝ շարժման ուղղություն», քաղաքական՝ «քաղաքականության ուղղություն», ուսումնական՝ «1. իրար հաջորդող դասարաններից յուրաքանչյուրը բուհերում և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում», 2. «դասընթաց», տնտեսագիտական՝ ա) ՍՄՄ-ում՝ արժեթղթերի արժեքը, որ սահմանվում է հատուկ պետական նորմատիվ ակտերով, բ) կապիտալիստական երկրներում՝ բաժնետոմսերի, փոխառությունների, մուրհակների և այլ կարգի արժեթղթերի բորսայական առք ու վաճառքի գինը» և այլն), ուսերեն (նաև հայերենում գործածվող) պեթֆորացիա (բժշկական՝ «ծակվածք, ծակում», երկրաբանական՝ «հորատանցք, հորատանցում», իրազեկագիտական՝ «սորատանցք, սորատում» և այլն):

Ներհամակարգային է տերմինի այնպիսի բազմիմաստությունը, որի դեպքում նրա երկու կամ ավելի տարբեր նշանա-

կուրյունները պատկանում են միևնույն տերմինաճամակարգին. օրինակ՝ սեռ բառի, որպես լեզվաբանական տերմինի, երկու նշանակությունները՝ գոյականների սեռ (ռուս. род) և բայի սեռ (ռուս. залог), իբրև միևնույն տերմինաճամակարգի նշանակություններ, ներկայացնում են ներճամակարգային բաղմիմաստություն: Այդպես են նաև՝ կուրս «1. ուսումնական հաստատության հաջորդական դասարաններից յուրաքանչյուրը, 2. դասընթաց» նշանակությունները որպես ուսումնական բնագավառի տերմինաճամակարգի նշանակություններ, ժամանակ «1. բայի երեք ժամանակները (ներկա, անցյալ, ապառնի) խոսքի տվյալ պահի հարաբերությամբ, 2. բայի յուրաքանչյուր եղանակային ձև» և այլն:

Արտահամակարգային բաղմիմաստությունը գիտության, տեխնիկայի, արտադրության և այլնի զարգացման անխուսափելի հետևանքն է. որքան ավելի զարգանում ու ճյուղավորվում են գիտությունները, այնքան էլ մասնավորվում, տարբերակվում են միևնույն հասկացության ստորաբաժանումները, որով և ավելի ու ավելի նեղ մասնագիտական նշանակություններ են առաջ գալիս, ընդ որում, այն հանգամանքը, որ դրանցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս մեկ տերմինաճամակարգի մեջ, չի խախտում տերմինների ու նրանց իմաստների համակարգայնությունը և շփոթի պատճառ չի դառնում: Բացի դրանից, ինչպես ասել ենք, տարբեր նշանակություններով տարբեր էլ տերմինաճամակարգերի պատկանող տերմինները կարելի է դիտել որպես յուրահատուկ տիպի համանունություն: Այժմ մենք կարող ենք այդ դրույթն ավելի ճշգրտել. թև, խոռոչ, կուրս և բաղմաթիվ այդ կարգի բառեր իրենց տարբեր տերմինային նշանակություններով, բառագիտական տեսակետից, իհարկե, համանուններ չեն, որովհետև այդ տարբեր նշանակությունների հիմքում ընկած է բառերից յուրաքանչյուրի ընդհանուր հասկացությունը: Բայց տերմինագիտական տեսակետից, նկատի ունենալով այն փաստը, որ յուրաքանչյուր նշանակությամբ միևնույն բառը դառնում է մեկ առանձին տերմինաճամակարգի տերմին, մենք կարող ենք դրանք համարել պայմանական տերմինային համանուններ: Իհարկե, այս դեպքում տերմինային արտահամակարգային բաղմիմաստություն ու պայմանական տերմինային համանու-

նություն անվանումները նույնանում են, ուստի և հավասարապես կարող ենք անվանել տերմինային արտահամակարգային բաղմիմաստություն կամ տերմինային պայմանական համանունություն, համապատասխանորեն՝ այդպիսի բաղմիմաստությամբ բնութագրվող տերմինները՝ տերմինային արտահամակարգային բաղմիմաստներ կամ տերմինային պայմանական համանուններ:

Շարադրվածից ելնելով, կարող ենք ասել, որ տերմինային արտահամակարգային բաղմիմաստությունը օրինաչափ և անխուսափելի երևույթ է և, ընդհանուր առմամբ, տերմինաբանության մեջ շփոթ չի առաջացնում: Համենայն դեպս, պետք է նկատի ունենալ հետևյալը. որքան ավելի իրար մոտ են տերմինաճամակարգերը (ցեղակից կամ հարակից գիտությունների տերմինաճամակարգեր), այնքան ավելի անհանձնարարելի է տերմինային բաղմիմաստությունը, և, ընդհակառակը, որքան ավելի հեռավոր են, այնքան անվտանգ է և թույլատրելի: Այս դրույթն արդեն ինքնին թելադրում է նաև որոշակի վերաբերմունք ներճամակարգային բաղմիմաստության նկատմամբ: Իբրև ընդհանուր կանոն կամ ելակետ տերմինագիտությունն ընդունում է մեկ տերմինին մեկ իմաստ տվյալ տերմինաճամակարգում սկզբունքը. այլ կերպ ասած, տվյալ տերմինաճամակարգի բոլոր տերմինները պետք է լինեն մենիմաստ: Այս սկզբունքը հիմնվում է այն փաստի վրա, որ ներճամակարգային տերմինային բաղմիմաստությունը հաճախ ստեղծում է միտքը մթազնող ավելորդ կրկնաբանություններ, մտքի աղավաղում, տերմինային սահմանումների ճշգրտում և աղավաղում, տերմինային սահմանումների ճշգրտում և այլն: Օրինակ նա ավարտել է երկրորդ թյան խախտում և այլն: Օրինակ նա ավարտել է երկրորդ կուրսի իր կուրսը անհեթեթ կրկնաբանություններ, բայց ունի երեք ժամանակ և սահմանական եղանակն ունի յոթ ժամանակ միմյանց բացասող սահմանումներ են, աչքի խոռոչում խոռոչ է առաջացել միտքը մթազնող և շփոթ առաջացնող կրկնաբանություն և այլն: Այս հանգամանքն էլ, ահա, թելադրում է ներճամակարգային բաղմիմաստության վերացման ուղիներ ու միջոցներ, որոնցից հիմնականներն են. ա) տերմինի մեկ (անհրաժեշտության դեպքում երկու, երեք...) իմաստի համար գործածել լեզվում արդեն գոյություն ունեցող մի այլ բառ կամ ստեղծել նոր բառ-տերմին. օրինակ՝ կուրս

բառի բերված ուսումնական նշանակություններից երկրորդի համար ունենք դասընթաց բառը և, հասկանալի պատճառով, չի հանձնարարվում կուրս բառի գործածությունը «դասընթաց» նշանակությամբ (բերված նախադասությունը պետք է լինի՝ նա ավարտել է երկրորդ կուրսի իր դասընթացը, որ միանգամայն հասկանալի է և որևէ շփոթի տեղիք չի տալիս): բ) նշանակությունները տարբերակող բազմանդամ տերմիններով վերացնել բազմիմաստությունը. օրինակ՝ սեռ բառը հայերեն լեզվաբանական տերմինահամակարգում ունի ռուսերենի РОД և ЗАЛОГ տերմինների նշանակությունները. քանի որ սեռ տերմինը ամրացել է, և նպատակահարմար չէ ուրիշ տերմինով փոխարինել, ապա տերմինահամակարգում ունենք անվան (կամ անվանական) սեռ և բայի (կամ բայական) սեռ բազմանգամները:

Ներհամակարգային բազմիմաստության վերացման այս երկու հիմնական և շատ ուրիշ երկրորդական միջոցների առկայությունն ինքնին արդեն նշանակում է, որ տերմինաբանությունը չի թուլատրում ներհամակարգային բազմիմաստություն և, հետևաբար, որքան քիչ են ներհամակարգային բազմիմաստները, այնքան ավելի կատարյալ և գիտականորեն մշակված է տերմինահամակարգը:

Տերմինային բազմիմաստության հետ սերտորեն կապված է համանունությունը, որը, ի տարբերություն բազմիմաստության, նույնանում է ընդհանուր բառային համանունությանը. օրինակ՝ հոտ «բույր» և հոտ «նախիր», լեռնապար «լեռնային ապար» և լեռնապար «լեռան պար՝ շղթա, լեռնաշղթա» համանուններ են և՛ ընդհանուր բառագիտական, և՛ տերմինագիտական տեսակետից: Իհարկե, այստեղ ևս կարելի էր համանունները բաժանել արտահամակարգային և ներհամակարգային տեսակետի և դա միանգամայն ճիշտ կլիներ, սակայն տերմինաբանության մեջ բուն համանունները մեծ թիվ չեն կազմում, իսկ ներհամակարգայինները այնքան քիչ են, որ այդ ստորաբաժանումները գործնականորեն այնքան էլ արդյունավետ չեն կարող լինել:

Տերմինագիտական տեսակետից ավելի կարևոր երևույթ է տերմինային համանիշույթությունը: Բառային ընդհանուր բնույթի համանիշույթյան ընդհանուր տեսությունից գիտենք, որ բա-

ցարձակ նույնիմաստությունը լեզվի մեջ այնքան էլ կենսունակ իրողություն չէ, ըստ որում լեզուն բացարձակ համանիշենքը տարբերակում է իմաստային նրբություններով կամ գործառություններ: Համենայն դեպս, շնորմավորված խոսքում, մանավանդ ստեղծագործական խոսքի մեջ բացարձակ համանիշույթունը ոչ միայն անխուսափելի, այլև նույնիսկ կենսականորեն անհրաժեշտ է (հանգավորման, տաղաչափական կառուցվածքի, կրկնաբանություններից խուսափելու և այլ նբպատակներով): Ինչ վերաբերում է տերմինաբանությանը և առանձին տերմինահամակարգերին, ապա այստեղ մոտեցումը բոլորովին այլ է: Քանի որ տերմինի իմաստը ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն է և գիտական (տեխնիկական և այլն) տերմինաբանության մեջ տերմինների զանազան կարգի տարբերակումներն ըստ գործառության (ոճական նպատակներով), իմաստային երանգավորումները, նրբությունները և այլն հակասում են տերմինագործածության պահանջներին, ապա համանիշույթունն էլ պետք է գնահատվի այդ մոտեցումով: Իմաստային նրբություններով տարբերակում լինել չի կարող, որովհետև տերմինը պետք է որոշակիորեն տարբերակված հասկացություն արտահայտի հասկացությունների ամբողջ համակարգի մեջ. եթե տվյալ իմաստային տարբերությունը մի տարբեր հասկացություն է արտահայտում տվյալ տերմինահամակարգում, ապա մենք գործ ունենք ոչ թե իմաստային նրբերանգի հետ, ոչ թե տերմինային նույնիմաստության հետ, այլ պարզապես ունենք տարբեր տերմիններ: Այսպես, օրինակ, ոչ նորմավորված խոսքում հոմանիշներ են մազ, հեռ, գես, վարս, ծամ, բուրդ, գեղմ, ստև, մազմըզուկ, աղվամազ բառերը, որոնք իմաստային և գործառական տարբեր բնութագրեր ունեն. տերմինաբանության մեջ, սակայն, դրանք արդեն հոմանիշներ չեն, որովհետև գես և հեռ բառերը գործառապես բանաստեղծական բառապաշարին են պատկանում, իսկ մյուսները որոշակիորեն տարբեր տերմիններ են. մազ իբրև կենդանաբանական ընդհանուր տերմին համանիշույթյան ընդհանուր հասկացությունը («կենդանիների ու մարդու մաշկի վրա բուսնող եղջերային թելանման գոյացություն»), իսկ բուրդ, գեղմ, ստև, ձառ, մազմըզուկ, աղվամազ բառերը՝ մազ-ի զանազան տեսակներն են

(բուրդ «ոչխարի մազ», գեղձ «նրբաբուրդ ոչխարների ենթաբրդի իրար կպած մազիկների շերտը», ստև «խոզի մազ», ձառ «ձիու մազ», մազմզուկ «նուրբ մազիկներ», աղվամազ «նուրբ ու փափուկ մազ, մասնավորապես՝ թռչնի բմբուլ»), իբրև կենդանաբանական տերմիններ այդ բառերը միմյանց հետ ստորակարգային կամ համադասական հարաբերության մեջ են գտնվում որպես մանրահամակարգի անդամներ և, հետևաբար, տերմինագիտական տեսակետից համանիշներ չեն: Ինչ վերաբերում է գործառական տարբերակման, ապա տերմինաբանությունը ինքնին բառապաշարի գործառական մասնաշերտ է և իր մեջ գործառական տարբերակումը կամ ստորաբաժանումը տերմինահամակարգերի տարբերակում է: Այսպես, օրինակ, մազմզուկ իբրև կենդանաբանական տերմին նշանակում է «մազիկներ» (հավաքական իմաստով), իսկ որպես բուսաբանական տերմին՝ «բույսերի արմատների մազանման թելիկները», բայց, ինչպես հեշտությամբ կարելի է տեսնել, դա արդեն գործառական տարբերակում չէ միայն, այլ տերմինային արտահամակարգային բազմիմաստություն: Տերմինագիտորեն այլ կարգի գործառական տարբերակում տերմինները չեն կարող ունենալ, որովհետև տերմինները գործառապես պատկանում են գիտական, տեխնիկական (վարչա-դիվանագիտական, արտադրական և այլն) խստիվ նորմավորված ու կարգաբերված տերմինահամակարգերի, և տերմինաբանական ճշգրտությունը այդ կարգի տարբերակում ունեցող խոսքերում հավասար է գիտական (տեխնիկական և այլն) մտքի ճշգրտության:

Շարադրվածից ինքնին բխում է այն միտքը, որ ընդհանուր բառագիտական համանիշությունից պետք է տարբերել տերմինաբանական համանիշությունը: Բառերի այն խումբը, որ բառային համանիշների շարք է ներկայացնում, այլևայլ տերմինագիտական բնութագրություններ կարող է ստանալ այսպես. օրինակ, վերը բերված համանիշային շարքը (մազ, բուրդ, գեղձ և այլն) տերմինաբանության մեջ մտնում է ոչ լրիվ (դուրս են գալիս հետ, վարս, գես, ծամ բառերը), իսկ նրանք, որ մնում են, դառնում են ստորակարգային սանդղակի կամ համադասական շարքի անդամներ, որով և ստանում են տերմինային ինքնուրույնություն: Այս հանգամանքն

էլ, ահա, թելագրում է տերմինագիտական յուրահատուկ մտտեցում տերմինների համանիշությանը: Քանի որ հոմանիշային բառախմբի անդամները տերմինահամակարգի մեջ հանդես գալով ստորակարգային կամ համադասական հարաբերություններով՝ դառնում են ինքնուրույն տերմիններ և դադարում են համանիշներ լինելուց, ապա տերմինային հոմանիշության ոլորտում մնում են բացարձակապես նույնիմաստ տերմինները, այսինքն՝ տերմիններ, որոնք նույն հասկացությունն են արտահայտում տվյալ տերմինահամակարգում՝ առանց որևէ տարբերության և կարող են ազատորեն փոխարինել իրար մասնագիտական խոսքում, ինչպես՝ բնաբեզու-թյուն-լիրիկա, փոշեծծիչ-փոշեծուծ-փոշեհավաք և այլն: Քրննության առնելով այդ կարգի համանիշները տերմինագիտական մտտեցումով՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության. նույնիմաստ տերմինները, իբրև միևնույն հասկացության տարբեր բառային ձևեր, բազմանուններ են. բանաստեղծ-պոետ, փոշեծծիչ-փոշեծուծ-փոշեհավաք, լուցիչ-հրահան-վառիչ-ինֆնավառիչ և այլն բազմանուններ են, որովհետև և այդ համանիշները միևնույն հասկացության տարբեր անվանումներն են: Եթե շնորմավորված խոսքում նույնիմաստ բառերի կամ բազմանունների գործածությունը թույլատրելի, իսկ երբեմն էլ անհրաժեշտ է, ապա տերմինաբանության մեջ գիտական ճշգրտության ու տերմինային համակարգայնության առաջնակարգ պահանջները բացասում են տերմինահամակարգի ծանրաբեռնումն ու խճողումը բազմանուններով, որոնք ոչ միայն ավելորդ զուգահեռություններ են ստեղծում տերմինագործածության ու տերմինահամակարգերի մեջ, այլև հաճախ շփոթությունների ու սխալների տեղիք են տալիս: Այսպես, օրինակ, լեզվաբանություն տերմինի փոխարեն երբեմն գործածում են լեզվագիտություն բառը, որ ոչ միայն անհանձնարարելի է, այլև սխալ. լեզվագիտություն բառի հիմնական նշանակությունն է «լեզուներ իմանալը, լեզվագետ լինելը» և դրա գործածությունը լեզվաբանություն տերմինի փոխարեն անթույլատրելի է. — ուսերեն պрибор բառի տարբեր նշանակությունների համար հայերենում ունենք՝ 1. սպասք «որևէ նպատակով օգտագործելի առարկաների համալիր» (օր. թելի սպասք), 2. սառփ «հատուկ գործիք՝ հարմարանք որևէ նպա-

տակի համար» (օր. շափիչ սարք), 3. պարագա (օր. դուան պարագաներ), 4. զգեստասարք «համազգեստի տարբերանը-շան»: Մամուլում, ինչպես և գիտական գրականության մեջ, նույնիսկ մասնագիտական միևնույն գրքում, հաճախ գործածում են սարք և սպասք բառերը՝ 2-րդ նշանակությամբ, համապատասխանորեն՝ նաև սարքաշինություն և սպասաշինություն նույնանիշները ուս. приборостроение տերմինի դիմաց, որ թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս. ճիշտն է միայն սարք և համապատասխանորեն՝ սարքաշինություն: Վերջին տարիներում էֆսպերիմենտալ տերմինի փորձառական հայերեն համապատասխանի փոխարեն սկսեցին գործածել փորձառական բառը, ստեղծելով անհարկի բազմանունություն և տերմինային բացահայտ անճշտություն², ըստ որում փորձառական բառը համապատասխանում է экспериментаторский-ին: Այսպիսի օրինակները շատ են, և դրանց քննությունը ցույց է տալիս, որ տերմինային բազմանունությունը կամ թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս, կամ տերմինաբանական անորոշություն ստեղծում, որ նշանակում է, թե դեռևս կայունացած տերմին չկա (ինչպես, օրինակ, փոշեծծիչ-փոշեծուծ-փոշեհավաք, լուցիչ-ինքնավառիչ-վառիչ և այլն), կամ էլ ավելորդ զուգահեռություն է առաջ բերում: Իսկ սրանից հետևում է, որ տերմինային բազմանունությունը նորմալորված խոսքի և գիտական ճշգրտություն պահանջող խոսքի ոլորտներում հանձնարարելի չէ: Տվյալ տերմինաբանակարգի մեկ հասկացությանը մեկ բառային ձև սկզբունքը տերմինագիտության համար անխախտելի է, և բազմիմաստության, համանունության ու համանիշության հարցերը պետք է լուծել այդ սկզբունքի համաձայն:

² Փորձառական բառից, իբրև էֆսպերիմենտալ-ի համապատասխանից, հրաժարվեցին թյուրբնութման հետևանքով՝ կարծելով, թե բառը կազմվել է փորձառու բառից, մինչդեռ փորձառու-ից կկազմվեր փորձառուական (հմմտ. կատարածու-կատարածուական, փոխառու-փոխառուական, վաշխառու-վաշխառուական, քեկեծուծ-քեկեծուծական և այլն). փորձառական բառը կազմվել է փորձառուի «փորձել, փորձի՛» էքսպերիմենտի ենթարկելի, փորձ՝ էքսպերիմենտ կատարել» բայից միանգամայն ճիշտ բառակազմական կազմակերպով (հմմտ. գործառու-գործառական, փոխառու-փոխառական, ներառել-ներառական, գրաբարյան՝ պարտել-պարտական և այլն) և նրանից հրաժարվել միայն բառի կազմությունը շահականալու հետևանք է:

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բառարանագրությունը բառարաններ կազմելը և բառարանների տարբեր տիպերի կազմության սկզբունքների, եղանակների մշակումն ու դրանց գործնական կիրառությունն է: Ամեն մի բառարանագիր, իր կազմելիք բառարանի բնույթին ու բովանդակության համապատասխան, մշակում է բառերի ընտրության, նրանց բացատրության, դասավորության, զանազան կարգի բնութագրությունների գործնական սկզբունքները: Բառարանագրական ամեն մի հուշարձան, այսպիսով, ներկայացնում է որոշակի կառուցվածք, բառերի ընտրության, դասավորության, բացատրությունների, օրինակների և այլնի իր համակարգը, որ և դառնում է բառարանագիտության ուսումնասիրության առարկան:

Բառարանագիտությունն ուսումնասիրում է բառարանների տարբեր տեսակները, նրանց գիտական ու գործնական նպատակադրումն ու դրան համապատասխան՝ նրանց կազմության ընդհանուր սկզբունքները, ինչպես և՛ բառարանագրության պատմությունը: Հիմնվելով արդեն գոյություն ունեցող բառարանների ուսումնասիրության վրա, բառարանագիտությունը ընդհանրացնում է կուտակված փորձը, մշակում ընդհանուր տեսություն բառարանների տարբեր տեսակների, յուրաքանչյուրի գիտական ու գործնական խնդիրների մասին և դրանով իսկ իբրև տեսական հիմք հանդիսանում ավելի ամբողջական, առավել կատարյալ բառարանների կազմության համար:

Բառարանների տեսակները

Բառարանները լինում են երկու տիպի՝ հանրագիտական և բանասիրական կամ լեզվաբանական: Բառարանների այս երկու տիպերի գլխավոր տարբերությունն այն է, որ հանրագիտական բառարաններում նկարագրվում են իրույթները (այսինքն՝ առարկաները, երևույթները), պատմական իրադարձությունները և այլն, մինչդեռ բանասիրական բառարաններում բացատրվում են կամ բնութագրվում բառերը: Բացի դրանից, հանրագիտական բառարանները ընդգրկում են ոչ թե տվյալ լեզվի բոլոր բառերը՝ առհասարակ, այլ, իբրև կանոն, տեղի բանասիրությունն ու պատմաբանությունը, ինչպես և՛ պատմական դեպքեր, դեմքեր, աշխարհագրական անուններ և այլն, և այլն:

Ըստ իրենց բովանդակության հանրագիտական բառարանները լինում են ընդհանուր և մասնավոր կամ ճյուղային: Ընդհանուր են այն հանրագիտական բառարանները, որոնք բովանդակում են բոլոր գիտությունների, արհեստների, արվեստների, հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների իրողությունները, իրույթները, հիմնական գիտական հասկացությունները և այլն, և այլն: Այդպիսի հանրագիտական բառարան է՝ «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ը, որ պետք է բաղկացած լինի 12 հատորից:

Ճյուղային են այն հանրագիտական բառարանները, որոնք վերաբերում են գիտության, տնտեսության, արվեստի և այլնի որևէ ճյուղի. օրինակ՝ արվեստների հանրագիտարան, բժշկական հանրագիտարան, գրական հանրագիտարան և այլն: Այդպիսի հանրագիտարան է Հր. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»-ը:

Հայերեն հանրագիտական բառարաններ են.

Մանվել Քաջունի, Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց, Վենետիկ, 1891: Եռահատոր բառարան է՝ 1—2 հատորները Ֆրանսերենից-հայերեն (բացատրությունները՝ գրաբար), 3-րդը՝ հայերեն-ֆրանսերեն:

Համբարձում Առաքելյան, Հանրամատչելի հանրագիտա-

կան բառարան, Թիֆլիս, 1912, հ. 1 (2-րդ հատորը լույս չի տեսել՝ հեղինակի մահվան պատճառով):

Սուխաս Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1900 (Բ հրատ. 1905), հ. 2, Կ. Պոլիս, 1905:

Մկրտիչ Պոտուրյան, Հայ հանրագիտակ, հ. 1 (1—5 պլերակ), Պուրբեշ, 1938—40:

Հրաչյա Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հհ. 1—5, Երևան, 1942—1962:

Իանասիրական կամ լեզվաբանական բառարանները բազմատեսակ են, ըստ որում յուրաքանչյուր տեսակն ինքնին արդեն կանխորոշում է ինչպես բառարանի բովանդակությունը, այնպես էլ բառերի ընտրության, բնութագրությունների ու բացատրությունների առկայության կամ բացակայության սկզբունքները և այլն: Բանասիրական բառարանների առավել մեծ տարածում գտած տեսակներն են՝ բացատրական, թարգմանական կամ զուգադրական, բառագիտական և տեղեկատու-գործնական բառարանները:

Ա) Բացատրական բառարաններ. — Բացատրական բառարաններ են այն բոլոր բառարանները, որոնց մեջ, անկախ իրենց պարունակած բառերի քանակությունից և ընտրության սկզբունքներից, բացատրվում են տվյալ լեզվի բառերը հենց տվյալ լեզվով: Բացատրական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ բառարանները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ ընդհանուր և մասնագիտական: Ընդհանուր են այն բացատրական բառարանները, որոնք բովանդակում են տվյալ լեզվի կամ նրա զարգացման որևէ փուլի բառերն ընդհանրապես՝ առանց որևէ կարգի ճյուղային կամ մասնագիտական սահմանափակման: Այդպիսի բառարաններ են, օրինակ, «Նոր հայկազյան», Ստ. Մալխասյանցի, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բազմահատոր բացատրական, է. Աղայանի բառարանները: Ընդհանուր բառարաններն էլ կարող են լինել ընդարձակ կամ համառոտ: Համառոտ բառարանները սովորաբար ծավալը փոքրացնելու և դրանով իսկ դյուրակիր ու հանրամատչելի դարձնելու նպատակով կամ բացատրություններն են համառոտում, հաճախ բացատրություն փոխարեն ավելի գործածական ու բոլորին հասկանալի հոմանիշը տալով (օրինակ՝ պա-

րանոց— վիզ), կամ էլ, դրա հետ միաժամանակ՝ նաև որոշակի ընտրութեամբ բառացանկը կրճատելով: Առաջին սկզբբունքով է կազմվել «Առձեռն բառարան»-ը, որի բառացանկը ավելի հարուստ է, քան երկհատորյա Հայկազյանինը, երկրորդ սկզբունքով՝ Տեր-Խաչատրյանի, Հ. Գանգրունու և Փ. Տոնիկյանի բառարանը:

Մասնագիտական բացատրական բառարանները բովանդակում են գիտության, տեխնիկայի, արվեստների, արհեստների և, առհասարակ, զբաղմունքի որևէ բնագավառի բառերը (տերմինները և անվանակարգությունը)՝ իրենց բացատրություններով (այդպիսին է, օրինակ, «Գրականագիտական բառարան»-ը): Մասնագիտական բառարանները իրենց բովանդակությամբ կարող են մոտենալ նաև մասնավոր հանրագիտական բառարաններին, երբ նրանք, բացի տվյալ ճյուղի տերմինաբանությունից ու անվանակարգությունից, ներկայացնում են նաև այդ բնագավառի գործիչների, գիտնականների, ինչպես և՛ պատմական երևույթների բնութագրությունները, բացատրությունները, կենսագրական տեղեկություններ և այլն (այդպիսին է, օրինակ, «Փիլիսոփայական բառարան»-ը): Մասնագիտական բառարանները կարող են նաև տերմինաբանական բառարանի բնույթ ստանալ, վերածվել մասնագիտական բացատրական-տերմինաբանական բառարանի, եթե նրանց մեջ տերմինների բացատրություններից բացի տրվում են նաև դրանց համապատասխանները որևէ այլ լեզվով կամ մի քանի լեզուներով (այդպիսին է, օրինակ, «Լեզվաբանական բառարան»-ը):

Հայերենի ամենահին բացատրական բառարանն է Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոց»-ը (Ա տպ., Ալիկոնա, 1778, Բ, տպ., Պոլիս, 1779): Պարունակում է մոտ 10 հազար բառ, որի մի մասը հայ հին մատենագրության մեջ չի գործածվել: Տպագրությունը սխալաշատ է, աղավաղումներով լի: Նույնը՝ միջնադարյան տարբեր ձեռագիր բառարանների համեմատությամբ, բանասիրական ու լեզվաբանական քննությամբ ու ճշգրտումներով հրատարակեց Հ. Մ. Ամալյանը՝ 1975 թ.:

Հայերեն բացատրական ընդհանուր բառարաններից լավագույններն են՝

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1836—37.

երկհատորյա բառարան է, որի հեղինակներն են Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Սյուրմելյանը և Մկրտիչ Ավգերյանը: Պարունակում է հայ հին մատենագրության մեջ գործածված բառերը. բացատրությունները գրաբար են. բառերի մեծագույն մասի մոտ տրվում են նաև հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն համապատասխանները, որով նա ստանում է նաև բազմալեզվյան բառարանի բնույթ: Բառերի գործածության համար վկայություններ են բերվում հայ հին մատենագրությունից: Գրաբարի ամենաընտիր բառարանն է: Տրվում են նաև որոշ քանակով բառերի ստուգաբանություններ, որոնց մի փոքր մասն է միայն ճիշտ:

«Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի». նախորդի համառոտությամբ ու բաց թողնված բառերի հավելումով կազմել է Մկրտիչ Ավգերյանը. պարունակում է 56410 բառ: Ունի երկու հրատարակություն՝ առաջինը 1846, երկրորդը՝ 1865 թվականին, Վենետիկում:

Սիմոն Գաբամաճյան, Նոր բառգիրք հայերեն լեզվի, Կ. Պոլիս, Ա հրատ. 1892, Բ հրատ. 1910, Գ. հրատ., Բեյրութ, 1953: Առաջին հրատարակությունը պարունակում է մոտ 30 հազար բառ, երկրորդը և երրորդը (հետմահու)՝ շուրջ 70 հազար: Բովանդակում է գրաբարյան, աշխարհաբարյան գրական և բարբառային բառեր: Բացատրությունները տրվում են աշխարհաբար լեզվով:

Ստեփան Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, 4 հատոր, Երևան, 1944—45 թթ.: Բովանդակում է նոր հայկազյան, Առձեռն, Հր. Աճառյանի «Գավառական բառարանի», Ամատունու «Հայոց բառ ու բանի» և զանազան բացատրական, հանրագիտական ու թարգմանական բառարանների բառերը՝ մոտ 120 հազար բառ: Իր ժամանակի համար բավականաչափ լավ է մշակված իմաստաբանությունը, բացատրությունները պարզ են ու մատչելի. բերվում են օրինակներ բառերի զանազան նշանակությունների համար. օրինակների մեծագույն մասը կազմողի հեղինակությունն են, քիչ դեպքերում՝ գրական աղբյուրներից քաղված նախադասություններ: Այս բառարանի առավելությունն է այն, որ նա ամփոփում է տարբեր բառարաններում հավաքված բառերը (գրաբարյան, միջինհայերենյան, աշխարհաբար գրական,

բարբառային). շատ հարուստ է դարձվածաբանությունը: Համեմատաբար թերի է աշխարհաբար գրական լեզվի բառագանձը: Իբրև հայերեն բառարանների ամփոփում ու հանրագումար՝ անփոխարինելի է ու մշտապես մնալուն:

Պետրոս վարդապետ Ճիզմենյան, Հայերեն աշխարհաբար լեզվի լիակատար բառարան, Հալեպ, Ա հատոր, 1954, Բ հատոր, 1957. պարունակում է 60627 բառ: Բացատրությունները համառոտ են, մատչելի. բովանդակում է հիմնականում արևմտահայ գրական լեզվում գործածված բառերը. թերի է արևելահայ և սովետական գրականության բառագանձը:

Արտաշես Տեր-Խաչատրյան, Հրանդ Գանգրունի, Փարամագ Կ. Տոնիկյան, Հայոց լեզվի նոր բառարան, Բեյրութ, 1968: Համառոտ բառարան է, որ պարունակում է շուրջ 40 հազար բառ, գլխավորապես արևմտյան գրական լեզվի բառերը, ինչպես և՛ նոր գրականության մեջ գործածված գրաբարյան ու բարբառային որոշ քանակով բառեր:

Էդուարդ Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976 (երկու գրքով): Բովանդակում է արևելահայ և արևմտահայ գրական աշխարհաբարի բառերը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը (135 հազար բառ և 11 հազար դարձվածաբանական միավոր): Աշխարհաբար գրական լեզվի առավել հարուստ բառարանն է՝ ընդարձակ բացատրություններով և, ըստ անհրաժեշտության, հակիրճ օրինակներով, որոնք քաղված են գրականությունից:

«Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան». կազմել է Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հեղինակային կոլեկտիվը. հ.հ. 1—4, 1969—1981: Պարունակում է մոտ 100 հազար բառ: Իր բնույթով ու բովանդակությամբ գրքի ձևը նույնանում է նախորդի հետ. հիմնական տարբերությունն այն է, որ նախորդում բերվում են հեղինակային օրինակներ միայն առանձին դեպքերում՝ անհրաժեշտության թելադրանքով, իսկ այստեղ յուրաքանչյուր բառի ու նրա յուրաքանչյուր նշանակության համար բերվում են հեղինակային օրինակներ, և սա բառարանի կազմության հիմնական սկզբունքներից մեկն է (այս սկզբունքը, սակայն, հնարավոր չի եղել լիովին կիրառել):

Այս երկու բառարաններն էլ, նախորդների համեմատու-

թյամբ, բնութագրվում են իրենց բովանդակած բառերի որոշակի ընտրությամբ. սրանք աշխարհաբար գրական լեզվի բառարաններ են և պարունակում են, իբրև սկզբունք, այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվել են մեր նոր գեղարվեստական ու գիտական գրականության մեջ, մամուլում, ինչպես և գրական լեզվի բանավոր տարբերակում: Առանձնապես հարուստ են նորակերտ և նորամուտ բառերով: Երկրորդ բառարանը շատ հարուստ է դարձվածաբանությամբ, թեև դրանց մի զգալի մասը չի վկայված հեղինակային օրինակներով:

Հայերենի բացատրական բառարանների շարքը պետք է դասել նաև հետևյալները:

Սահակ Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912: Բովանդակում է հայերեն բարբառների բառերն ու աբարատյան բարբառի դարձվածաբանությունը՝ դրանց բացատրություններով, օրինակներով ու գրական աղբյուրների նշումով:

Հրաչյա Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, Մոսկվա, 1913: Պարունակում է մոտ 30 բարբառների բառերը՝ իմաստների առավել լիակատար բացատրությամբ ու բառերի լեզվաբանական-բառագիտական բնութագրությամբ:

Աշոտ Սուխասյան, Սերգեյ Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975: Բովանդակում է ժամանակակից հայոց գրական լեզվի դարձվածները, խոսակցական լեզվում գործածվող դարձվածներ ու բարբառային դարձվածներ, որոնք գործածվել են գրականության մեջ: Դարձվածները բացատրվում են և յուրաքանչյուր նշանակության համար բերվում են գրականությունից քաղված օրինակներ:

Հայերեն բացատրական մասնագիտական բառարաններից են՝

Էդվարդ Զրբաշյան, Հենրիկ Մախչանյան, Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1975:

Հրանտ Պետրոսյան, Սերգեյ Գալստյան, Թերեզա Ղարազյուկյան, լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975:

«Փիլիսոփայական բառարան», Թարգմ. ռուսերեն 3-րդ հրատարակությունից, Վոլոդյա Բաղդասարյանի Թարգմանությամբ, Երևան, 1975:

Բ) Թարգմանական կամ զուգադրական բառարաններ.—

յն բոլոր բառարանները, որոնց մեջ մի լեզվի բառերը թարգմանվում են մի այլ լեզվի բառերով. այսպիսի բառարաններում սովորաբար բառերը չեն բացատրվում, այլ ամեն մի բառի դիմաց տրվում է մի որևէ ուրիշ լեզվի նույնանիշ բառը, թեև առանձին դեպքերում չի բացառվում նաև որոշ բառերի բացատրությունը հատկապես այն դեպքերում, երբ տրվյալ բառը իր համապատասխանը չունի թարգմանելի լեզվում: Թարգմանական (զուգահրեհական) բառարանները լինում են երկլեզվյան և բազմալեզվյան (երեքլեզվյան, չորեքլեզվյան, հինգլեզվյան և այլն): Հայերենի թարգմանական բառարաններից նշանավորներն են հետևյալները:

Հառուքյուն Դաղբաշյան, Լիակատար բառարան ուսերեկից հայերեն, Թիֆլիս, 1903:

Նույնի՝ Լիակատար բառարան հայերենից ուսերեն, Թիֆլիս, 1911:

Քաղևոս Ավդալբեգյան, Պողոս Ստեփիկյան, Երվանդ Տեր-Միհայսյան, Վարդան Փոթեյան, Ռուս-հայերեն նոր բառարան, Ա հատոր, 1933, Բ հատոր, 1935:

ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հեղինակների կողմից Ռուս-հայերեն բառարան, 4 հատոր, Երևան, 1954—58:

Արաբատ Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1968:

Նուրայր Բյուզանդացի, Բառագիրք ի գաղղիերենէ ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884. Ֆրանսերենից հայերեն բառարան է. թարգմանական մասը՝ գրաբար:

Ավետիֆ Վ. Կոյալյան, Բառագիրք գերմաներէն-հայերէն, Վենետիկ, 1884:

Հ. Հ. Չազմազեյան, Ընդարձակ բառարան անգլիերեն-հայերեն, Բոստոն, 1922:

Գրիգոր Անդրեասյան, Գերմաներեն-հայերեն բառարան, Երևան, 1976:

Մեսրոպ Գույումճյան, Ընդարձակ բառարան հայերեն-անգլիերեն, Գահիրե, 1950:

Նույնի՝ Ընդարձակ բառարան անգլիերեն-հայերեն, Գահիրե, 1961:

Բազմալեզվյան թարգմանական բառարաններ են՝ Արխատակես և Մանփանոս Ագարյաններ, նոր բառգիրք

հունարեն-իտալերեն-հայերեն-տաճկերեն, Վիեննա, 1848:

Ռուբեն Աբրահամյան, Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ուսերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, 1965:

Թարգմանական (զուգահրեհական) են նաև այն մասնագիտական բառարանները, որոնք բովանդակում են գիտության, տեխնիկայի և այլնի որևէ ճյուղի տերմինների ցանկը՝ մեկ լեզվից մի այլ լեզվի (լեզուների) թարգմանությամբ: Դրանք կոչվում են նաև տերմինաբանական բառարաններ կամ տերմինարաններ: Այդ կարգի բազմաթիվ բառարաններից են՝

Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան, Եր., 1924:

Մանուկ Աբեղյան, Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան, Եր., 1925:

Հրաչյա Աճառյան, Հայրապետ Զարգարյան, Դավիթ Հակոբջանյան, Արշակ Տոնյան, Հովհաննես Քաջազունի, Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների, Եր., 1928:

Ստեփան Մալխասյանց, Նիկողայոս Մամիկոնյան, Ներսես Տեր-Միխայելյան, Ռուս-հայերեն բառարան երկաթուղային տերմինների, Եր., 1925:

Նույն հեղինակների՝ Հայ-ուսերեն բառարան երկաթուղային տերմինների, Եր., 1927:

Քաղևոս Ավդալբեգյան, Ռուս-հայերեն տնտեսագիտական տերմինների բառարան, Եր., 1964:

Հեղինակների կողմից, Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարան, Եր., 1957:

Բազմալեզվյան տերմինաբանական բառարաններ են՝ Ղևոնդ Ալիշան, Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895: Բուսանունների բառարան է՝ հայերեն-լատիներեն-ֆրանսերեն-տաճկերեն և արաբերեն:

Մանուկ Աբեղյան, Լևոն Հովհաննիսյան, Աշոտ Տեր-Պողոսյան, Արշակ Ղազարյան, Լատին-ուսերեն-հայերեն բժշկական բառարան, Եր., 1951:

Վահան Արժրուհի, Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարան, 1956 (որոշ տերմիններ ունեն նաև համառոտ բացատրություններ):

Արշակ Տոնյան, Վահան Տոնյան, Մաթեմատիկական տեր-

մինների տերմինաբանական բառարան (անգլերեն-ուսերեն-հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն), Եր., 1965:

Գ) Բառագիտական բառարաններ. — Բառագիտական բառարանները սովյալ լեզվի բառերի պատմական, ստուգաբանական, բառակազմական բացատրությունները ներկայացնող բառարաններն են: Հայերենի համար այդ կարգի մեծարժեք բառարան է Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ը, որ հեղինակը հրատարակել է ապակետիպ տպագրությամբ՝ 7 հատորով, 1927—35 թթ. ընթացքում: Բառարանը վերահրատարակվեց Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից՝ չորս հատորով (I հ. 1971—IV հ. 1980): Հր. Աճառյանի այս բառարանը իրավամբ համարվում է հայկական բառագիտության հանրագիտարանը. բառարանի յուրաքանչյուր բառահոդված բաղկացած է հինգ բաժնից. ա) բառագիտություն, բ) ստուգաբանություն, գ) ստուգաբանությունների պատմություն, դ) գլխաբառի բարբառային ձևեր, ե) հայերենից կատարված փոխառություններ:

Դ) Տեղեկատու-գործնական բառարաններ. — Այդպիսիք են այն բոլոր բառարանները, որոնց մեջ ներկայացվում են տրվյալ լեզվի բառերը որևէ կարգի տեղեկություններով՝ ուսուցողական, զանազան կարգի գործնական-հետազոտական և այլ նպատակներով: Օրինակ՝ ուղղագրական բառարանները նպատակ ունեն անհրաժեշտ տեղեկություններ տալ բառերի ու բառաձևերի ուղղագրության մասին և դրանով իսկ օգնել օգտագործողներին՝ բառերի ճիշտ գրությունը սովորելու:

Հայերենի տեղեկատու-գործնական բառարանները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

1. Ուղղագրական-ուղղախոսական բառարաններ, որոնք անհրաժեշտ տեղեկություններ են տալիս բառերի ու բառաձևերի գրության և արտասանության մասին: Այդպիսի բառարաններ են.

Նշան Ալլանվերդյան, Նոր ուղղագրական բառարան, Եր. 1930 (դժվարմբռնելի համարված բառերն ունեն հակիրճ բացատրություններ):

Աբարառ Ղարիբյան, Գուրգեն Շեկյան, Գպրոցական ուղղագրական բառարան, Եր., 1965, Բ հրատ. 1968:

Հովհաննես Բաբսեդյան, Հայերեն ուղղագրական-ուղղա-

խոսական-տերմինաբանական բառարան, Եր., 1973 (ներկայացնում է հայերենի ամենահարուստ բառացանկը՝ ավելի քան 152 հազար բառ՝ ուղղագրական, ուղղախոսական, ձևաբանական և գործածելիության մասին անհրաժեշտ տեղեկություններով):

2. Համաընդհանուր բառարաններ, որոնց մեջ յուրաքանչյուր բառահոդվածը ներկայացնում է մեկ հոմանշային շարք: Այդպիսի բառարաններ են.

Էդուարդ Հյուրմուզյան, Բառգիրք յաշխարհաբար է զրաբար, Վենետիկ, 1869. թեև, ըստ վերնագրի, թարգմանական բառարան է, բայց ըստ էության հոմանշային է, քանի որ աշխարհաբարյան գլխաբառի դիմաց տրվում է դրա գրաբարյան ամբողջ հոմանշային շարքը:

Հովհաննես Գայայան, Բառարան-գանձարան հայ լեզվի հոմանիշներու, Գահիրե, 1938:

Աշոտ Սուխասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967:

3. Համաբարբառներ կամ հեղինակային բառարաններ, որոնք պարունակում են որևէ գրքի կամ որևէ հեղինակի ստեղծագործությունների բոլոր բառերը՝ այն բոլոր նախադասություններով կամ կապակցություններով, որոնց մեջ գործածվել է սովյալ բառը՝ գրքի մեջ դրա գործածության էջերի նշումով: Այս կարգի բառարանները, ներկայացնելով բառերը նախադասություններով կամ կապակցություններով, հնարավորություն են տալիս պարզելու բառերի զանազան իմաստները խոսքի մեջ, նրանց քերականական ձևերը, կապակցական-շարահյուսական առանձնահատկությունները և այլն, և այլն: Այդպիսի բառարաններ են՝

Թադևոս Աստվածատուայան, Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895:

Լիդա Պետրոսյան, Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարան, Եր., 1976:

Հայ հին մատենագրության լավագույն երկերի համաբարբառների մի ամբողջ շարք է հրատարակել ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության կից համաբարբառների խորհուրդը (այժմ՝ ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի համաբարբառների և քարտարանի բաժին): Այդ համաբարբառները

հրատարակվել են դարձատիպային (ոտտապրինտային) տպագրության մեջ, սահմանափակ տպաքանակով, «Հայկական համարարբառ» ընդհանուր վերնագրով: Առայժմ լույս են տեսել Եղիշի, Փավստոսի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշի, Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Նարեկացու երկերի համարարբառները:

4. Հանգաբառաբաններ կամ հանգաբաններ, որոնց մեջ բերվում է տվյալ լեզվի բառացանկը՝ ըստ բառերի վերջահանգների. բառերը այբբենական կարգով դասավորվում են բառավերջի հնչյունների հաջորդականությամբ: Հանգաբառաբաններն ունեն լեզվաբանական գործնական նպատակներ, որոնցից կարևորագույնն է բառերի վերջավորությունների, վերջածանցների, բարդ բառերի վերջին բաղադրիչների ուսումնասիրությունը: Վերջին տասնամյակներում հանգաբառաբանների կազմումը մեծ թափ ստացավ մեքենական թարգմանության ուղղությամբ ծավալված աշխատանքների թելադրանքով: Գործնական նպատակներից մեկն է նաև միևնույն հանգն ունեցող բառերի ցանկերով օգնել բանաստեղծներին ու թարգմանիչներին՝ չափածո ստեղծագործությունների հանգավորման գործում:

Այդպիսի բառարաններ են՝

Խորեն Գալֆայան, Յանգարան կամ բառգիրք յանգաց հայկազեան լեզուի, Քեղդոսիա, 1862:

Պ. Խ. Քերգյան, Հանգարան նույնաձայն և նույնահանգ բառերու, Պոլիս, 1905:

Խաչատուր Աբանասյան, Հանգարան և թանգարան հայ լեզվի, Բեյրութ, 1961:

ՀՍՍՀ ԳԱ և պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոն, Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Եր., 1976:

Թվարկված տեսակներով չեն սպառվում հայերենի (ինչպես և այլ լեզուների) բառարանները. կան բազմաթիվ մասնակի բնույթի բառարաններ: Հայերենի բոլոր կարգի բառարանների, ինչպես և նրանց կազմողների ու հրատարակության մասին կարելի է անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղել Գ. Կ. Գասպարյանի «Հայ բառարանագրության պատմություն» (Եր., 1968) գրքից:

ԳՆՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ընդհանուր գիտելիք

ա. Բառագիտության առարկան	5
բ. Բառի սահմանումը	6
գ. Բառի ձև և բառաձևեր	16

ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Իմաստաբանություն

ա. Բառիմաստի բնորոշումը	21
բ. Բառի անվանողական դեր և առարկայական վերաբերություն	25
գ. Բնիմաստ և բառի ներքին ձև	28
դ. Բառի սուբյեկտիվ իմաստ	35
ե. Բառի բերականական իմաստ	44
զ. Բառի բաղմիմաստություն	46
է. Բառերի ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ	49
ը. Փոխաբերություն և փոխաբերական իմաստ	50
թ. Փոխանունություն	58
ժ. Համըմբում	63
ժա. Համանուններ	65
ժբ. Հոմանիշներ	67
ժգ. Հականիշներ	71

ԳՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

Իմաստափոխություն

ա. Ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունները	73
բ. Գրական աշխարհաբարի իմաստափոխությունների տեսակներն ըստ իմաստափոխական հիմունքների	78
գ. Իմաստափոխության տեսակներն ըստ իմաստային զարգացման արդյունքի	101

ԳՆՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

Փամանակակից հայերենի բառապաշարը

ա. Համառոտ պատմական ակնարկ	108
բ. Բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը	119
գ. Բառապաշարի համաժամանակյա ներքին դասակարգություն	132

ԳՆՈՒՆ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

Փամանակակից հայերենի բառապաշարի զարգացումը

ա. Ընդհանուր գիտելիք	167
բ. Փամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացումը	168
1. Նոր բառեր և նորաբանություններ	168
2. Փամանակակից հայերենի նորակազմ բառերը	171
3. Փամանակակից հայերենի ներքին փոխառությունները	172
4. Փամանակակից հայերենի արտաքին փոխառությունները ✓	174
գ. Փամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործումը	177
դ. Փամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը	197
ե. Փամանակակից հայերենի հնացած բառերը և հնաբանությունները	201
1. Բառերի հնացումը և դրա պատճառը	201
2. Փամանակակից հայերենի պատմաբառերը	203
3. Փամանակակից հայերենի հնաբանությունները	204
4. Փամանակակից հայերենի զրաբարաբանությունները	206

ԳՆՈՒՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Բառակազմություն

ա. Բառակազմության առարկան	207
բ. Ձևայիններ	208
գ. Բառերի ձևաբանական, ձևարանական և բառակազմական վերլուծություն	215
դ. Բառերի տեսակներն ըստ կազմության	219
ե. Վերլուծական բաղադրություններ ✓	221
զ. Համադրական բաղադրություններ ✓	245
1. Բաղադրական հիմքեր	245
2. Հոդակապ ✓	262
3. Բարդություններ ✓	266
4. Ածանցում, ածանցավոր բառեր և ածանցներ ✓	279
է. Հապավական բաղադրություններ ✓	291

ԳՆՈՒՆ ՅՈՒՆԵՐՈՐԴ

Տերմինագիտություն

ա. Տերմինաբանություն և տերմինագիտություն	310
բ. Տերմինաբանություն և տերմինահամակարգեր	313
գ. Բառ և տերմին	318
դ. Տերմինաբանություն և անվանակարգություն	327
ե. Տերմինաբանական ստորակարգություն	330
զ. Տերմինային համակարգայնություն	335
է. Տերմինակառուցվածք և տերմինագործածություն	337
ը. Տերմինային բաղմիմաստություն, համանունություն և համանիշություն	347

ԳՆՈՒՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Բառաբանագրություն և բառաբանագիտություն	367
Բառարանների տեսակները	358

ԱՂԱՅԱՆ ԷԴՈՒԱՐԴ ԲԱԳՐԱՑԻ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնը

Հրատարակչության խմբագիր՝ Զ. Հ. Քամրազյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Քովմասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ս. Ալվրցյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Գ. Պ. Խաչատրյան

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
66	17 ն.	անխնայել	անխայել
89	17 ն.	մոխրատիտիկ	մոխրատտիկ
372	10 ն.		ԻԲ 587

ՎՅ 09340: Պատվեր 1321: Տպարանակ 2000: Հանձնված է շարվածքի 31.
10. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 29. 02. 1984 թ.: Քուղթ № 1,
չափեր 84×108^{1/32}: Տառատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագրության եղանակը՝
«Բարձր»: Հրատարակչական 16,6 մամուլ: Տպագրական 11,6 մամուլ=19,5
պայմ. մամուլի: Գինը՝ 3 ո.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.